

Національна академія наук України
Інститут соціології

В.С.Резнік

**ЛЕГІТИМАЦІЯ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ
ЯК КОНЦЕПТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

Київ 2010

ББК 60.5

Р 34

Р34 Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с.

Reznik V. S. Legitimation of Private Property as a Concept of Sociological Theory. – Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2010. – 512 p.

ISBN 978-966-02-5556-2

Монографія присвячена проблемі концептуалізації легітимації приватної власності у дисциплінарних межах сучасної теоретичної соціології. Феномен легітимації приватної власності розглядається у теоретико-методологічному, історико-соціологічному та емпірично-прикладному аспектах. З використанням отриманих концептуальних узагальнень, а також даних національної статистики та моніторингових і омнібусних досліджень Інституту соціології НАН України проаналізовано поточний стан легітимності приватної власності в Україні.

Адресована науковцям, студентству, підприємцям і приватним власникам, державним службовцям і політикам.

The monograph is intended to research the problem of conceptualization of private property legitimation within the disciplinary frame of the modern theoretical sociology. The phenomenon of the private property legitimation is considered in theoretical and methodological, historical and sociological, as well as empiric and application-oriented aspects. The current situation with the private property legitimacy in Ukraine is analyzed on the ground of the conceptual generalizations and on the basis of national statistics and data of yearly Monitoring and Omnibus both initiated by the Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

The book is addressed to scholars, students, businessmen, proprietaries, government officials, and politicians.

ББК 60.5

Наукові рецензенти:

В.І.Тарасенко, доктор соціологічних наук

О.Г.Злобіна, доктор соціологічних наук

В.Ф.Бурлачук, доктор соціологічних наук

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту соціології НАН України. Протокол №5 від 29 вересня 2009 року.

ISBN 978-966-02-5556-2

© Інститут соціології НАНУ, 2010

© Резнік В., 2010

Зміст

ВСТУП	7
1. ФЕНОМЕН ЛЕГІТИМАЦІЇ НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИЧНИХ АЛЬТЕРНАТИВ У СОЦІОЛОГІЇ	15
1.1. Зміст поняття легітимациї у класичній соціологічній спадщині	17
1.2. Концепт культурної легітимациї у структурному функціоналізмі	28
1.2.1. Легітимация як засіб культурної інтеграції соціальної системи ...	28
1.2.2. Місце та функції легітимациї в еволюційних соціальних змінах..	50
1.3. Тлумачення легітимациї в антифункціоналістських теоріях	72
1.3.1. Легітимация за фактом як об'єкт ліворадикального критицизму	72
1.3.2. Діалектика конфлікту та легітимация як знаряддя панування	86
1.3.3. Легітимация як складова соціального відтворення реальності	92
1.3.4. Постмодерністська типологія легітимацийних дискурсів знання ...	107
2. РОЗВ'ЯЗУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИЛЕМ: ДИСКУРС ЛЕГІТИМАЦІЇ	119
2.1. Легітимация у неофункціоналістській теоретичній реконструкції	120
2.1.1. Соціально-системна легітимация через процедуру та примус ...	121
2.1.2. Зміна символів як легітимация революційних перетворень	132
2.2. Мікро-, макро- та мегасоціальна аналітичні локалізації легітимациї	152
2.2.1. Роль легітимациї в усталенні структур соціального обміну	152
2.2.2. Процес легітимациї у предметному полі світ-системного аналізу	159
2.2.3. Інформаційні ресурси легітимациї у мережевому суспільстві	162
2.2.4. Особливості легітимациї за умов глобального космополітизму ...	168

2.3. Легітимація у діяльнісно-структурному теоретичному синтезі	181
2.3.1. Мовлення та комунікативний механізм соціальної легітимації .	181
2.3.2. Габітус та соціальні практики: легітимаційні властивості	194
2.3.3. Структурація та легітимація як основи соціального порядку	207
2.4. Спроба узагальнювальної концептуалізації феномена легітимації	216
3. ГЕНЕЗА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ	225
3.1. Протосоціологічні ідейні передумови постановки проблеми	226
3.1.1. Моральні заповіді та настанови монотеїстичних релігій	227
3.1.2. Ідеї середньої верстви, природних прав і суспільної угоди	236
3.1.3. Утопічні комуністичні проєкти та соціалістичні вчення	257
3.2. Стан розроблення проблематики у соціологічній теорії	269
3.2.1. Консервативні уподобання західної академічної соціології	269
3.2.2. Історико-матеріалістичний та соціально-критичний підходи	316
3.3. Концепція соціальної легітимації та легітимності приватної власності	347
4. СТАН ЛЕГІТИМНОСТІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ (ДОСВІД ПРИКЛАДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)	363
4.1. Емпірична інтерпретація соціальної легітимності та легітимації	364
4.2. Приватна власність у легітимаційному середовищі культури	380
4.3. Перебіг приватизації та проблеми легітимації її підсумків	396
4.4. Атиюдні вияви соціальної легітимності приватної власності	414
4.4.1. Моніторинг загального стану та чинників легітимності	414
4.4.2. Моделювання структури легітимності та пошук суб'єктів легітимації	425
4.4.3. Визначення соціальних характеристик суб'єктів легітимації	443
4.4.4. Умови легітимності приватної землі та приватних власників	454
ВИСНОВКИ	466
ЛІТЕРАТУРА	480
ДОДАТКИ	499

Contents

INTRODUCTION	7
1. THE PHENOMENON OF LEGITIMATION AT THE INTERSECTION OF THEORETICAL ALTERNATIVES IN SOCIOLOGY	15
1.1. The substance of the term “legitimation” in the classic sociological heritage	17
1.2. The concept of cultural legitimation in structural functionalism	28
1.2.1. Legitimation as a mean of cultural integration of social system	28
1.2.2. The place and functions of legitimation within evolutional social changes	50
1.3. Interpretation of legitimation within anti-functionalist theories	72
1.3.1. Legitimation in fact as an object of the left-radical criticism	72
1.3.2. Dialectics of conflict and legitimation as instruments of domination ...	86
1.3.3. Legitimation as a constituent of the social reproduction of reality	92
1.3.4. Post-modernist typology of the legitimating discourse of knowledge ...	107
2. SEEKING SOLUTION OF SOCIOLOGICAL THEORETICAL DILEMMAS: LEGITIMATION DISCOURSE	119
2.1. Legitimation according to neo-functionalist theoretical reconstruction ...	120
2.1.1. Social and systematic legitimation by means of procedure and compulsion	121
2.1.2. Symbols changes as a legitimation of revolutionary transformations	132
2.2. Micro-, macro- and mega-social analytical localization of legitimation	152
2.2.1. The role of legitimation in the consolidation of structures of social exchange	152
2.2.2. Legitimation process within the subject field of the world-system analysis	159
2.2.3. Information resources of legitimation in the network society	162
2.2.4. The peculiarities of legitimation under conditions of global cosmopolitanism	168

2.3. Theoretical synthesis of activity and structural approaches to legitimation	181
2.3.1. Speech activity and communicative mechanism of social legitimation	181
2.3.2. Habitus and social practices: legitimation characteristics	194
2.3.3. Structuration and legitimation as the grounds of social order	207
2.4. Conceptualizations of the legitimation phenomenon: an endeavour of summarizing	216
3. THE GENESIS OF SOCIOLOGICAL APPROACH TO THE PROBLEM OF THE PRIVATE PROPERTY LEGITIMATION ..	225
3.1. Proto-sociological ideas as a presupposition of the problem statement ...	226
3.1.1. Moral commandments and monotheist religions' prescriptions	227
3.1.2. Ideas of middle stratum, absolute law, and social contract	236
3.1.3. Utopian communist projects and socialist doctrines	257
3.2. The level of the problematique elaboration in the sociological theory	269
3.2.1. Conservative trends of the Western fundamental sociology	269
3.2.2. The approaches of historical materialism and social criticism	316
3.3. The conception of social legitimation and legitimacy of the private property	347
4. THE SITUATION WITH THE PRIVATE PROPERTY LEGITIMITY IN UKRAINE (THE EXPERIENCE OF APPLICATION-ORIENTED STUDIES)	363
4.1. The empiric interpretation of the social legitimacy and legitimation	364
4.2. The private property in the frame of legitimation environment of the culture	380
4.3. The process of privatization and complications of its results legitimation	396
4.4. Manifestations of attitudes in social legitimacy of the private property ...	414
4.4.1. The monitoring of general condition and factors of the legitimacy	414
4.4.2. The modelling of legitimacy structure and the revealing of legitimation subjects	425
4.4.3. The definition of social characteristics of the subjects of legitimation	443
4.4.4. The framework of the legitimacy of private land and private proprietaries	454
CONCLUSIONS	466
LITERATURE	480
APPENDICES	499

ВСТУП

Життєдіяльність суспільства набуває різних спрямувань. Рисами суспільного життя можуть стати взаємовиключність інтересів, непримиренна боротьба і взаємне відчуження соціальних верств, насилля і придушення як чинники суспільної стабільності. І навпаки — можливе взаємоузгодження соціальних інтересів, функційне взаємодоповнення та неупередженість у діалозі між соціальними верствами, соціальна довіра і спільні цінності як підвалини суспільної стабільності. За яких обставин суспільство прямує до протиборства або злагоди?

Дати відповідь на це питання покликана соціологія, що як «наука про суспільство являє собою здатність уявляти, розуміти і пояснювати те, як людям вдається чи не вдається створювати, підтримувати і руйнувати форми спільного життя, зразки спільних дій і взаємодій» [Соціологія, 1999: с. 4]. Соціологічна наука успадкувала із філософії «проблему порядку», що була визначена Т.Гобсом у XVII столітті. «...Як можна створити та зберегти хоч би якусь подобу соціального порядку та організації?» — запитує Дж.Тернер. Тобто соціологи з'ясовують, «за допомоги яких основних процесів різні типи соціальної структури у всіх різноманітних формах створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються» [Тернер, 1985: с. 27–28]. Таким чином, соціальна упорядкованість суспільства розглядається у зв'язку з його соціальною інтеграцією та дезінтеграцією. Соціальна інтеграція як доладне поєднання складових частин суспільства у цілісний життєздатний організм вважається запорукою його існування та розвитку.

Слушність такого підходу підтвердила реалізація дослідницького проекту Інституту соціології НАН України «Українське

суспільство на межі ХХІ сторіччя». Цей проект полягав у соціологічно-моніторинговому дослідженні процесів перетворень українського суспільства. Під час його здійснення з'ясовано, що за часів глобальних соціальних потрясінь і перетворень найнагальнішою проблемою стає вивчення суспільства загалом й, зокрема, визначення механізмів його соціальної інтеграції та організації [Ворона, Головаха, 1998: с. 13–14]. Питання соціальної інтеграції життєво важливе для сучасного українського суспільства з огляду на докорінну зміну його соціального устрою та значне соціальне розшарування внаслідок поновлення інституту приватної власності.

Однією із тематизацій цього питання є стан легітимності та особливості й перспективи легітимації приватної власності в Україні. Важливість цього аспекту українські соціологи неодноразово наголошували. Зокрема, 1999 року В.Ворона відзначив, що впродовж восьми років після здобуття незалежності країною нові форми власності «досі не склалися як соціальні інститути, тобто не перетворилися на стабільні форми соціальної діяльності, відтворювані у часі та просторі» [Українське суспільство, 1999: с. 14]. Це твердження обґрунтовувалося тим, що в Україні «жоден із соціальних інститутів суспільства (окрім, можливо, сім'ї) не відповідає ознакам інституту демократичного суспільства: стабільності форм, орієнтації на розв'язання головних соціальних проблем, культурній легітимації» [Українське суспільство, 1999: с. 14]. Натомість С.Оксамитна підмітила, що «поряд з державною... формою власності легітимувалася і поступово розширює сферу впливу... власність колективна та приватна» [Українське суспільство, 1999: с. 173]. Показово, що ці два альтернативні спостереження наведені у межах однієї колективної монографії. І ними далеко не обмежується визнання українською соціологічною спільнотою соціальної значущості стану легітимності та процесів легітимації приватної власності в Україні. З іншого боку, згадана вище застосовність поняття легітимності та споріднених із ним понять засвідчує їх придатність як пізнавальних засобів у дослідженнях соціальної прийнятності приватної власності в українському суспільстві. Однак соціально-інтегративні властивості легітимності та легітимації при-

ватної власності не виокремилися у предметну царину досліджень останньої.

Таким чином, **проблемну ситуацію** можна визначати як суперечність між, з одного боку, суспільною і науковою значущістю вивчення легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві з огляду на ризики його дестабілізації внаслідок стрімкої й докорінної реструктуризації у перебігу приватизації, а з другого боку, дефіцитом знання про природу та особливості зазначеної легітимації*.

Наявні значні наукові можливості для надолуження згаданого вище дефіциту знання засобами прикладних досліджень, зокрема, соціологічних опитувань, контент-аналізу ЗМІ та вивчення даних державної статистики. Передумовою здійснення відповідних прикладних досліджень є використання концепту «легітимація приватної власності»**. Даний соціологічний концепт як змістова наповненість відповідного поняття охоплює сукупність теоретичних положень, що у гіпотетико-дедуктивний спосіб визначають місце і роль поняттєво означеного явища у межах науково поясненої соціальної дійсності. Відтак, зазначені теоретичні положення слугують певними критеріями ідентифікації наявності легітимації приватної власності в суспільстві, з'ясування особливостей її перебігу, визначення її чинників та наслідків. Таким чином, концепт легітимації приватної власності необхідний як методологічне підґрунтя при розробленні соціологічних методик, інструментарію для збирання емпіричних даних, їх аналізу та тлумачення отриманих узагальнень.

Складники цього концепту постійно розвиваються мірою розвитку соціологічної теорії загалом. Зокрема, теоретичне бачення феноменів, позначених поняттями «легітимація» та «приватна власність», неухильно поглиблюється. Уточнюють-

* Загалом, як стверджує С.Макеєв, «легітимність – це завжди проблема», бо «вона не річ, набута для користування, вона завжди певний проект, який належить реалізувати» [Макеєв, 2001: с. 5].

** «Концепт (лат. conceptus – поняття) – зміст поняття, його смислова наповненість у абстрагуванні від конкретно-мовної форми його вираження» [Абушенко, Кацук, 2003: с. 461].

ся відомі та встановлюються нові ознаки, властивості та якості цих соціальних феноменів, їхні функції в суспільстві та зв'язки з іншими явищами. Відповідно, наукові тлумачення понять легітимації та приватної власності конкретизуються і збагачуються за рахунок охоплення їхнім змістом дедалі більшої кількості інших понять*. Зазначена обставина зумовлює необхідність з'ясувати стан та спрямованість розвитку змісту поняття (концепту) «легітимація приватної власності» у межах соціологічної теорії. Своєю чергою, таке з'ясування можливе у контексті дослідження історичного розвитку поняттєвого апарату і теоретичного розмаїття соціологічної науки.

Феномен приватної власності з найдавніших часів і дотепер привертає увагу мислителів та науковців. Зокрема, ґрунтовні протосоціологічні тлумачення зазначеного феномена свого часу пропонували Платон, Аристотель, Т.Мор, Н.Мак'явеллі, Т.Кампанелла, Т.Гобс, Б.Спіноза, Дж.Лок, Д.Г'юм, Ж.-Ж.Русо, І.Кант, Й.Фіхте, Г.В.Ф.Гегель, В.Годвін, А.Сен-Симон, Ш.Фур'є, Р.Оуен, П.Ж.Прудон та ін. Предметом соціологічного теоретизування приватна власність стала у науковому доробку О.Конта, Дж.С.Міля, К.Маркса, Ф.Енгельса, Ф.Тьоніса, Е.Дюркгайма, Т.Веблена, Й.Шумпетера та ін. Також феномен легітимації загалом зазнав певного теоретичного

* З приводу теоретичних підвалин розвитку змісту наукового поняття та умови його з'ясування П.Йолон зазначає: «У реальному процесі пізнання кожне наукове поняття знаходиться у певному логічному зв'язку з іншими поняттями і разом з ними утворює деяку теоретичну систему знання. Ця система модифікує наукові поняття, визначає їх смислові межі, надає специфічного, належного їм лише всередині даної структури значення, забезпечує однозначність наукового функціонування та об'єктивність їх змісту... Тому конкретність та визначеність наукових понять, їх об'єктивний пізнавальний зміст можуть бути встановлені тільки за аналізу їх у структурі наукового знання, у процесі його логічного розгортання» [Йолон, 1977: с. 183–184]. Отже, з'ясувати зміст поняття (тобто сконструювати концепт) можна завдяки аналізу та узагальненню його різних теоретичних тлумачень. Останні мають подобу альтернативних сукупностей взаємопов'язаних інших понять, що завдяки організованості у систему теоретичних положень описують і пояснюють відповідне явище, упорядковують уявлення та розуміння його.

осмислення у працях М.Вебера, В.Зомбарта, Г.Зимеля, Т.Парсонса, Ч.Р.Мілза, Р.Дарендорфа, П.Бергера і Т.Лукмана, Н.Лумана, Ш.Айзенштадта, М.Кастельса, Ю.Габермаса, Е.Гіденса та ін. Однак процес легітимації приватної власності безпосередньо не потрапив у межі предметної царини соціологічного теоретизування. Соціологи-теоретики опосередковано звертали увагу лише на окремі аспекти цього процесу: А.Гоулднер писав про легітимацію багатства та легітимність капіталістичної системи, П.Бурдьє розглядав особливості легітимації різних форм капіталу, І.Валерстайн заторкував проблеми легітимації капіталістичної світ-системи та ренти, П.Бергер аналізував особливості легітимації капіталістичного інституційного порядку, а У.Бек зосередився на аналізі проблематичності легітимації транснаціонального капіталу. Таким чином, феномени легітимації та приватної власності досліджені переважно відокремлено одне від одного, тоді як ступінь теоретичної розробленості проблематики легітимації приватної власності у соціології відносно невисокий. Зрештою, дотепер бракує досліджень, які б об'єднували висвітлення методологічних, теоретичних, методичних та емпіричних складників дослідження легітимації приватної власності. Такий стан вкрай незадовільний з огляду на наявні теоретичні ресурси та можливості, соціальну та пізнавальну необхідність здійснення соціологічних досліджень у царині визначеної вище проблемної ситуації.

Отже, **наукова проблема** полягає у тому, що за одночасної наявності пізнавальної потреби та достатніх теоретичних підвалин відсутній концепт легітимації приватної власності, який відповідав би розмаїттю та сучасному стану розвитку соціологічної теорії. Відтак, **метою** монографії є історико-соціологічна концептуалізація легітимації приватної власності у дисциплінарних межах теоретичної соціології та отримання на основі використання сконструйованого концепту вірогідних знань про поточний стан легітимності приватної власності в Україні.

Визначена мета зумовила необхідність розв'язання низки таких **завдань**: 1) встановити особливості та відмінності тлумачень явища легітимації у межах контрарних соціологічних теорій; 2) виокремити і проаналізувати дискурс легітимації у межах соціологічного теоретичного синтезу; 3) узагальнити зміст поняття

легітимації як знаряддя історико-соціологічного конструювання концепту легітимації приватної власності; 4) виявити прото-соціологічні ідейні передумови постановки проблеми легітимації приватної власності; 5) вивчити міру розробленості проблематики легітимації приватної власності в сучасній соціологічній теорії; 6) розробити концепцію легітимації приватної власності в суспільстві, що зазнає докорінних перетворень; 7) створити методики первинного і вторинного соціологічного аналізу соціальної легітимності приватної власності; 8) дослідити соціальну легітимність приватної власності в Україні (культурні підвалини, загальний стан, чинники, структуру, передумови, суб'єктів легітимації та їхні соціальні характеристики).

При цьому **об'єкт дослідження** становить розмаїття соціологічних теоретичних тлумачень легітимації та приватної власності. А **предметом дослідження** виступають особливості концепту легітимації приватної власності.

Зазначені наукова проблема, мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження визначили особливості композиції монографії. У її **першому розділі** розглянуто розвиток змісту поняття (концепту) легітимації у межах класичної соціологічної спадщини, структурного функціоналізму та низки теорій, що постали як антитези останнього на підґрунті його критики. В **другому розділі** проаналізовано спроби перевитлумачень явища легітимації у сучасному соціологічному теоретичному синтезі положень контрарних теорій. Перші два розділи підсумовує спроба концептуалізації феномена легітимації загалом. Сконструйований концепт легітимації у **третьому розділі** постав як знаряддя історико-теоретичного конструювання концепту легітимації приватної власності на основі аналізу протосоціологічних та соціологічних тлумачень останньої.

Зазначений аналіз підсумований окресленням основних контурів концепції соціальної легітимації приватної власності. Зміст **четвертого розділу** становить виклад досвіду використання сконструйованого концепту соціальної легітимації приватної власності у прикладних соціологічних дослідженнях стану легітимності приватної власності.

Методологічними засадами монографічного теоретичного дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та си-

стемності. Згідно з цими принципами досліджено історико-соціологічні факти та джерела, дібрані з огляду на проблемно-тематичну значущість. Зокрема, такими фактами виступали оприлюднені соціологічні теоретичні положення, концепції, теорії, прямо або опосередковано пов'язані із концептами «легітимація» та «приватна власність». Відповідно, джерелами, що в їхніх межах виокремлено та аналізовано ці факти, стали праці чільних соціологів минулого та сучасності. Часткова емпірична верифікація сконструйованого концепту соціальної легітимації приватної власності ґрунтована на застосуванні методу тріангуляції, що передбачає використання: 1) різних джерел інформації та масивів соціологічних даних; 2) різних прийомів дослідження та статистичних моделей аналізу соціологічної інформації; 3) різних теоретичних підходів при тлумаченні з'ясованих емпіричних тенденцій.

У монографії узагальнено напрацювання, отримані під час участі автора у виконанні:

1) планових тем відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України: а) «Економічна культура населення України» (2004–2006) [Резнік, 2005с; 2006с,е,ф; 2008с та ін.]; б) «Шляхи та перспективи входження України до глобального соціально-економічного простору» (2006–2008) [Резнік, 2007с,ф; 2008d та ін.];

2) соціологічних досліджень Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України на запит Фонду державного майна України, що полягали у проведенні опитувань громадської думки з ключових питань, віднесених до компетенції зазначеного державного органу (2007) [Резнік, 2007а,б];

3) науково-дослідницької роботи «Легітимація приватної власності у масовій свідомості населення України» на замовлення НАН України силами науковців відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України згідно з підсумками конкурсного відбору науково-технічних та інноваційних проектів установ НАН України (2008) [Легітимація приватної власності, 2008; Актуальні для України проблеми, 2008; Опис результатів, 2008].

Основними галузями застосовності інформації, що оприлюднена у монографії, є державна політика, наука та освіта. Тобто ця

інформація може бути врахована та використана: 1) у законодавчому та управлінському регулюванні відносин власності (при ухваленні відповідних законів, постанов та рішень); 2) у практиці підприємницької діяльності та здійсненні прав власності приватними власниками (в плані забезпечення соціальної ефективності власності та підприємництва); 3) у науковій та навчальній роботі. Таким чином, монографія адресована широкому колу споживачів наукової інформації, серед яких – Фонд державного майна України, інші органи державної влади України, підприємці та приватні власники, установи НАН України, керівники та спеціалісти галузевих відомств, лідери та експерти політичних і громадських організацій, викладачі, науковці, аспіранти, студенти.

Презентоване дослідження не претендує на повне й остаточне надолуження дефіциту знання всіх особливостей, шляхів, джерел і засобів легітимації приватної власності, а монографія, відповідно, не містить вичерпного викладу всіх цих аспектів. Зазначену наукову проблематику безпосередньо ще не розробляли в українській соціології. Тому наведені у цій праці судження та висновки, природно, не можуть бути безперечними, оскільки радше започатковують перспективну й актуальну в нашому суспільстві тематику теоретичних і емпіричних досліджень.

РОЗДІЛ 1

ФЕНОМЕН ЛЕГІТИМАЦІЇ НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИЧНИХ АЛЬТЕРНАТИВ У СОЦІОЛОГІЇ

Легітимація як соціальний феномен була поняттєво виокремлена і зазнала гіпотетико-дедуктивної концептуалізації стосовно її головних властивостей та зв'язків з іншими суспільними явищами у класичній соціологічній спадщині. Значення класики загалом полягає в тому, що вона є своєрідною теоретичною «початковою точкою», від якої розходяться нові дослідницькі напрямки. Це цілком стосується і класичних соціологічних трактувань явищ легітимації та легітимності, що виступають підвалинами сучасних розвідок. Отже, необхідне узагальнення вказаних класичних трактувань. Доречно з'ясувати також розвиток і уточнення їхнього змісту в сучасній теоретичній соціології. Спроби такого часткового з'ясування наявні у науковому доробку С.Леша [Леш, 2003], С.Войтовича [Войтович, 1998: с. 25–27], І.Попової [Попова, 2000], О.Мусієздова [Мусієздов, 2000], К.Завершинського [Завершинский, 2001], М.Тура [Тур, 2006], О.Шульги [Шульга, 2007] та ін. Віддаючи належне ґрунтовності згаданих розвідок, необхідно відзначити, що навіть у своїй сукупності вони охоплюють не всі суттєві соціологічні трактування легітимності та легітимації. Наприклад, поза увагою дослідників залишилися концептуальні підходи до цих феноменів, що наявні у науковому доробку А.Гоулднера, І.Валерстайна, М.Кастельса та ін. Також далеко не всі відповідні ідеї М.Вебера, Т.Парсонса та інших чільних теоретиків були досліджені. Відтак, завдання цього розділу – спроба глибшого аналізу та ширшого узагальнення теоретичних тлумачень понять «легітимність» та «легітимація» у світовій соціології з урахуванням та доповненням уже зробленого у цьому напрямку українськими та зарубіжними соціологами.

Але перед тим варто зробити застереження із приводу паралельного наукового вжитку термінів «легітимізація» та «легітимація». Така одночасна вживаність понять «легітимізація»

та «легітимація», а також споріднених з ними термінів «легітимізувати» та «легітимувати», «легітимізований» та «легітимований» заслуговує окремого розгляду. В соціологічній літературі зустрічаються випадки, коли терміни *legitimaція* і *legitimізація* розрізняють і надають їм подеколи різного значення чи смислового відтінку [Середа, 2004]. Утім, є підстави вважати, що ці два поняття тотожні за змістом, але транскрибовані по-різному, оскільки походять відповідно із американського та британського різновидів англійської мови*.

Отже, у британському різновиді англійської мови прикметнику *legitimate* (легітимний) відповідає дієслово *legitimize* (легітимізувати), тоді як у американському різновиді англійської мови ці прикметник і дієслово пишуться однаково – *legitimate* (легітимний, легітимувати). Імовірно, що похідними від цих двох форм дієслова – британської *legitimize* та американської *legitimate* – є поняття, які позначають процеси здійснення зазначених дій: *legitimization* (легітимізація) та *legitimation* (легітимація). Мабуть, цим можна пояснити паралельну вживаність даних понять в англійській літературі носіями британської та американської форм англійської мови. Переклади відповідних

* В сучасному словнику англійської мови «Longman Dictionary of Contemporary English» терміни «легітимний», «легітимно», «легітимність», «легітимувати» та «легітимізувати» тлумачаться таким чином:

«legitimate¹ прикмет. 1 справедливий і розсудливий (illegitimate - нелегітимний): *Це є цілком легітимне питання. | Більшість науковців вірять у те, що є легітимним використовувати тварин у медичних дослідках.* 2 правомірний чи дозволений законом: *Їхні операції є цілком легітимними.* 3. легітимною є дитина, що народжена від батьків, які законно одружені один з одним; - **legitimately** присл.: *Легітимно обраний уряд | Він оскаржив своє лікування цілком легітимно.* – **legitimacy** імен.: *Опоненти запитували про легітимність судового рішення.*

legitimate² дієсл. узвичаєна американська форма британ. *legitimize*. **legitimize** (також **-ise**) – брит. англ. дієсл. 1 робити те, що є несправедливим або морально неправильним, таким чином, щоб здавалося правомірним та правильним: *Тут є небезпека того, що ці фільми легітимізують насильство.* 2 робити щось офіційним чи законним: *Прийняття в ООН ефективно б легітимізувало режим.* 3 коли батьки легітимізують дитину – вони одружуються, відтак дитина стає **легітимною**» [Longman Dictionary, 2003: p. 921].

наукових текстів слов'янськими мовами природно відтворили у нових мовних середовищах таку паралельність. У нашому випадку таке поняттєве розмаїття навряд чи виправдане. Доцільним є радше використання форми поняття, найбільш поширеної у світі. Станом приблизно на 15 хвилину 15 години (за київським часом) 29 серпня 2008 року пошукова система Google виявила приблизно 265000 згадувань терміна *legitimization* та 1810000 згадувань терміна *legitimation* у середовищі Internet. Таким чином, термін *legitimation* був уживаніший на мить пошуку у 6,8 раза. Йому й надано перевагу в межах пропонованої монографії, за винятком випадків прямого цитування авторів, схильних віддавати перевагу терміну *legitimization* (докл. див.: [Резнік, 2008b, 2009a, c]).

1.1. Зміст поняття легітимації у класичній соціологічній спадщині

Науковий соціологічний вжиток понять «легітимність» та «легітимація» започаткував М.Вебер у перебігу розбудови власної теорії раціоналізації суспільства. Згідно з цією теорією доля сучасного світу пов'язана зі зростанням раціоналізації та інтелектуалізації суспільного життя як об'єктивними тенденціями історичного процесу. Зокрема, історія генези західних капіталістичних суспільств трактується як історія зростання питомої ваги цілераціональних дій у сферах господарства, держави, права, науки, мистецтв та ін. Одним із концептуальних засобів дослідження цих тенденцій власне й стали поняття «легітимність» та «легітимація».

При розгляді змісту вихідних інтерпретацій цих понять у соціологічному спадку М.Вебера варто зважити на застереження дослідника «веберівської парадигми» М.Лепсіуса [Лепсіус, 2004: с. 51–52]. Він зазначає тривале сприйняття праць М.Вебера як «великого кар'єру», що з нього можна брати для вжитку окремі фрагменти. Відтак, у світовій соціології веберівський спадок набув подоби «багатого запасу цитат із, як правило, непрочитаних книг». Тому замість фрагментарного цитування потрібна інтерпретація окремих тез Вебера у контексті всього корпусу

його праць, причому під кутом зору їх методологічного обґрунтування та систематики утворення понять. Безумовно, претендувати на повну відповідність цим вимогам нереально. Але мірою можливостей необхідно зважати на них.

М.Вебер – юрист за освітою – запозичив поняття «легітимність» із правової науки для позначення характеристики нормативного соціального порядку, «що має престиж, завдяки якому він диктує непорушні вимоги та встановлює взірець поведінки» [Вебер, 2006а: с. 478]. Такий соціальний порядок суспільство або більша його частина визнають без примусу. Люди добровільно згодні підпорядковуватися його нормам. Тут дається взнаки суб'єктивне відчуття важливості та необхідності соціальних норм. Можливо, наявне й переконання у правомірності та справедливості їх. Усе, що відповідає цим нормам, вважається правильним, належним та обов'язковим.

Веберовий аналіз змісту концепту «легітимний порядок» як одного із засадових соціологічних понять розпочинається та завершується наголосом на суб'єктивних уявленнях людей:

«Поведінка, особливо соціальна поведінка, а також соціальні відносини можуть бути орієнтовані індивідами на їхнє *уявлення* про існування *легітимного порядку*. < > Для соціології саме така можливість орієнтації на це *уявлення* і є значущим порядком *як таким*» [Вебер, 2006а: с. 477, 479].

Про легітимний порядок є підстави говорити за умови уявлення його з боку людей як саме такого. Отже, у соціологічному контексті легітимністю є властивість передусім суб'єктивного уявлення про соціальний порядок. Люди уявляють існування законного та правомірного (лат. *legitimus* – законний, правомірний) порядку та керуються цим уявленням у своїй поведінці. Легітимність як уявлення про існування легітимного порядку існує на рівні індивідуальної свідомості. Відтак, феномен легітимності має психологічну, або, точніше, соціально-психологічну, природу. Проте легітимний соціальний порядок ґрунтується не лише на суб'єктивному уявленні та визнанні людей. Він також набуває практичного втілення на рівні їхньої поведінки.

Ключовими у теоретичній інтерпретації концепту «легітимний порядок» є поняття:

1) «порядок», що означає зміст соціальних відносин лише у випадках, «коли поведінка (в середньому та наближено) орієнтується на такі, що чітко визначаються, максими» [Вебер, 2006а: с. 477];

2) «значущість порядку», що означає суто ті випадки, «коли фактична орієнтація на ці максими відбувається хоча б почасти (тобто тією мірою, якою вона може відігравати практичну роль) тому, що вони вважаються значущими для поведінки індивіда, тобто є обов'язковими для нього, чи слугують йому взірцем, гідним наслідування» [Вебер, 2006а: с. 477–478].

Коли Вебер пише про легітимність соціального порядку, він має на увазі не нормативне або юридично-догматичне його значення. Тут ідеться про відповідну емпіричну значущість, що зумовлює реальну поведінку. Перш за все емпіричний різновид значимості порядку, за твердженням Вебера, має становити науковий інтерес соціологів. Тобто соціолог має справу передусім з емпіричною легітимністю, що втілюється в уявленнях та поведінці людей. Соціологічне дослідження легітимності передбачає вивчення, таким чином, фактичної значимості для людей соціального порядку, що характеризується багатоманітними проявами в уявленнях та реальній поведінці людей, у їхній повсякденній життєдіяльності.

В одній веберівській тезі йдеться про можливу контрарність суб'єктивно значимих нормативних систем, що становлять підвалини соціального порядку. Причому ці системи контрарні для одного суб'єкта – групи або особи. З цього приводу Вебер зазначає: «Соціологові не становить труднощів визнати співіснування значимості різних систем, що суперечать одна одній, всередині одного й того самого кола людей. Бо навіть окремий індивід може орієнтувати свої дії на системи, що суперечать одна одній. І не тільки послідовно, як це трапляється щоденно, а й у рамках однієї дії» [Вебер, 2006а: с. 478]. Недолуга аномічна поведінка суб'єкта, його неспроможність розв'язати дилеми соціальної життєдіяльності можуть бути трактовані як наслідок значимості для нього контрарних нормативних систем (соціальних порядків). Дилеми мають різні масштаби – починаючи з цивілізаційного, геополітичного, політико-ідеологічного, соціально-економічного, мовного вибору і завершуючи певними особистими життєвими перипетіями. Проте з часом

суб'єкт неминуче виходить зі стану аномії. Вебер вказує шлях або певний механізм такого виходу: «...якщо обхід чи порушення (в середньому прийнятого) сенсу якого-небудь порядку перетворюється у *правило*, то значимість такого порядку стає вже обмеженою чи взагалі втрачається» [Вебер, 2006а: с. 478]. Обставини та зумовлена ними соціальна практика (поведінка) стають чинниками поступового «розмивання» суб'єктивної значимості (та легітимності) одного нормативного порядку. Вони також сприяють появі та усталенню значимості (й відповідно — легітимності) іншого нормативного порядку. Отже, коли порушення порядку набувають масового, загального характеру, зникають підстави вважати його легітимним. Натомість поодинокий характер таких порушень можна кваліфікувати як девіацію, яка лише контрастує із дійсною легітимністю порядку.

Загалом Вебер наголошує мінливий, релятивістський характер суб'єктивної значимості соціального порядку: «... значущість та відсутність значущості певного порядку не є у соціології абсолютною альтернативою, подібно до того, як це має місце у юриспруденції з її непорушними цілями. Навпаки, тут межі між обома випадками стерті...» [Вебер, 2006а: с. 478]. Ця теза окрім концептуального має ще й методичне значення: вона вказує на обмеження соціологічного методу при дослідженні феномена суб'єктивної значущості або легітимності. Соціологи вимушені самотужки встановлювати певні критерії фіксації, вимірювання та оцінки параметрів даного феномена. Не виключено, що й суб'єктивізм та ідеологічні упередження самих дослідників можуть відбитися на змісті їхнього наукового доробку.

Є підстави вважати, що Вебер визнавав можливість різноякісної, багатоскладової природи підвалин легітимності. Це впливає із його визначення внутрішніх підвалин легітимності соціального порядку:

«Легітимність порядку може бути *гарантована* тільки внутрішньо, а саме:

- 1) суто афективно: емоційною відданістю;
- 2) ціннісно-раціонально: вірою в абсолютну значущість порядку як найвищих непорушних цінностей (моральних, естетичних чи яких-небудь інших);
- 3) релігійно: вірою у залежність блага та порятунку від збереження даного порядку» [Вебер, 2006а: с. 479–480].

Наведений Вебером перелік внутрішніх гарантій легітимності певною мірою концептуально споріднений із його типологією мотивів соціальної дії. Першу гарантію можна вважати спорідненою із афективною дією, що зумовлена афектами чи емоційним станом індивіда. А другу і третю — із ціннісно-раціональною дією, ґрунтованою на вірі у безумовну — естетичну, релігійну чи будь-яку іншу — самодостатню цінність певної поведінки, незалежно від того, до чого вона призведе.

Вебер виокремлює також випадки гарантування легітимності соціального порядку очікуванням специфічних зовнішніх наслідків. Ці наслідки набувають вигляду санкцій із боку громадськості (осуд, бойкот) та держави (фізичний примус та репресії). У першому випадку соціальний порядок визначається як умовність (конвенційність), а в другому — як право. Тут можна говорити про певну спорідненість природи такого виду (зовнішніх) гарантій із цілераціональною дією. В основі останньої лежить очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей і використання цього очікування як «умов» чи «засобів» для досягнення своєї раціонально обраної та продуманої цілі [Вебер, 2006а: с. 471]. Отже, наявна деяка вибіркова концептуальна сумісність типології гарантій легітимності порядку, з одного боку, і типології соціальних дій — з іншого. Подібно до мотивації соціальної поведінки людей, легітимність (і легітимація) соціального порядку теж можуть мати складну природу, бути підсумком дії багатьох різних чинників. А типології тут виступають концептуальними знаряддями аналізу, які можна вдосконалювати, доповнювати або скорочувати.

У випадку внутрішніх гарантій легітимності соціального порядку йдеться про етику. Причому Вебер позиціює етику поряд із умовністю та правом. Він зазначає можливість одночасного зовнішнього та внутрішнього гарантування соціального порядку. Той самий порядок може, відтак, існувати одночасно у формах права, умовності та етики. Наприклад, недоторканність приватної власності може ґрунтуватися одночасно на: 1) карному переслідуванні злочина, 2) громадській зневазі до нього та 3) особистісних морально-етичних настановах людей, що блокують можливу схильність їх до руйнування порядку приватновласницьких відносин. При дослідженні постає необхідність аналітичного виокремлення цих чинників. З цього приводу Вебер стверджує,

що взаємовідношення між правом, умовністю та етикою не становлять проблеми для соціології. Етичний чинник тут ніщо інше, як уже згадана вище специфічна ціннісно-раціональна віра людей. Саме вона «служує нормою людської поведінки, яка має предикат “добра” у моральному сенсі» [Вебер, 2006а: с. 481]. Зокрема, це може бути характерним для явища влади, що передбачає відносини панування і підкорення: «...ті, хто кориться, роблять це на *тій* підставі, що вони й *суб’єктивно* вважають своє ставлення до того, хто панує, за щось *обов’язкове*. Доти, доки в середньому і приблизно це має місце, “панування” ґрунтується на згоді, яка визнає його “*легітимність*”» [Вебер, 1998с: с. 152]. Тоді, відповідно, «соціологічний аналіз панування пов’язаний насамперед з різними можливостями, суб’єктивно осмисленими підставами тієї згоди щодо “*легітимності*”, яка скрізь, де підпорядкування зумовлене не елементарним страхом перед прямою загрозою насильства, вирішальною мірою визначає його специфічний характер» [Вебер, 1998с: с. 152–153]. Це справедливо і для аналізу інших соціальних явищ — тієї самої приватної власності. Але у цьому разі йдеться радше про добровільну лояльність стосовно неї, що й постає зовнішнім втіленням легітимності. Отже, без будь-якої зовнішньої гарантії етичні нормативні уявлення можуть дуже сильно впливати на поведінку людей. Проте це, як вважає Вебер, буває зазвичай у тих випадках, коли порушення відповідних норм не зачіпає серйозно чужих інтересів. В інших випадках відчутно більшою є роль зовнішніх конвенційних та правових чинників регуляції поведінки. Тобто рівень зовнішнього примусу, необхідний для підтримання чинності порядку, зростає. Це означає, що переоцінювати значення внутрішніх гарантій легітимності соціального порядку, а також її роль у конституюванні останнього не варто.

У працях Вебера неодноразово фігурує й поняття «легітимація». Він веде мову про:

1) «легітимацію» особи її вступом та належністю до впливових релігійних сект, товариств, клубів та спілок за інтересами, що надає можливість набувати певних соціальних «зв’язків», які за своїми позитивними наслідками виходять далеко за межі спеціальних цілей даних об’єднань [Вебер, 1998а: с. 79–80];

2) «особистісно-соціальну легітимацію», що її здійснювали протестантські громади стосовно кожного свого чинного пред-

ставника у сфері ділових та загалом соціальних відносин, засвідчуючи й гарантуючи його етичну повноцінність, добропорядність та перевірену кредитоспроможність [Вебер, 2006b: с. 191];

3) «етичну “легітимацію” жадоби помсти, влади, здобичі та вигідних місць» в оточенні політичного лідера, чинниками якої є чесна віра у вождя під час революції та нова «традиціоналістська повсякденність» по її завершенні [Вебер, 1998b: с. 186–187];

4) «харизматичний принцип легітимації» панування, згідно з яким володар як носій влади легітимований завдяки власній харизмі («ласці Бога» до нього), що виявляє себе в емоційному захопленні, беззастережній відданості та некритичній вірі послідовників у його непересічні особисті якості та покликання [Вебер, 1998e: с. 171–172].

На підставі узагальнення цих конкретних трактувань легітимацію загалом можна визначити як процес формування легітимності, тобто суб'єктивного прийняття та визнання правомірності. Причому можливе виокремлення суб'єкта, об'єкта, чинників та видів цього процесу.

Веберові тексти також значною мірою задали концептуальну співвіднесеність понять «легітимність» та «легітимація» із категоріальним простором соціології. Уведенню цих понять у науковий обіг передували розлогі визначення низки інших соціологічних понять. Серед останніх, зокрема, – «соціальна дія», «мотиви соціальної дії», «структура», «цінності», «регуляція», «організація», «спілка», «установа», «інститут», «порядок» та ін. [Вебер, 2006a; 1998c]. У сукупності вони становлять поняттєвий склад веберівської соціологічної парадигми. При цьому аналітичний простір цієї парадигми, як стверджує М.Лепсіус, має три концептуальні «полюси» або «виміри»: 1) перебіг дій; 2) структурні утворення; 3) проекція сенсу [Лепсіус, 2004: с. 52]. Цим «полюсам» відповідають структурні рівні аналізу соціальної реальності у веберівській парадигмі, що переходять одне в одне:

1) «рівень актора», на якому соціальна дія відбувається у своїх структурованих контекстах з урахуванням ціннісних уявлень;

2) «рівень координації дій», що через регуляцію, організацію, спілки та установи завжди співвідноситься з легітимувальними смисловими взаємозв'язками та соціальною дією акторів;

3) «рівень культурних ціннісних уявлень», що охоплює багатоманітні комбінації ціннісних ідей, відібраних у найрізноманіт-

ніші способи як орієнтації дії та легітимації порядків [Лепсиус, 2004: с. 52].

Іншими словами, тут може йтися про умовні рівні аналізу суспільства та його окремих проблем і явищ, наприклад, легітимності та легітимації. Ці рівні можна визначити також як особистісний, соціальний та культурний або, за іншою версією, як мікро-, мезо- та макросоціальний. У рамках будь-якого специфічного дослідження при застосуванні веберівських концептів та моделей необхідно зважати на всі ці три «рівні» та їх взаємозв'язок. Ця необхідність існує навіть у випадках, коли предметне поле дослідження локалізоване навколо якогось «одного» із цих рівнів.

Вебер неодноразово вживає поняття «легітимність» та «легітимація», а також низку похідних від них концептів у межах опрацювання політико-соціологічної проблематики [Вебер, 1998b, е; 1994a]. Однак це не означає обумовлення чи визначення царини прояву явища легітимності виключно політикою. Адже концепти «легітимний порядок» та «типи легітимного порядку» однозначно інтерпретуються Вебером як «основні соціологічні поняття» [Вебер, 2006а: с. 477–482]. Тобто теоретична інтерпретація їх має загальносоціологічний, а не політико-соціологічний зміст. Зрештою, М.Лепсиус стверджує, що веберівське утворення понять — це не таксономія фактичного матеріалу, а визначення аналітичних вимірів, які можуть дістати застосування у дуже різних тематичних галузях [Лепсиус, 2004: с. 56]. Таким чином, розглянута категоріальна спадщина Вебера має загальносоціологічне методологічне значення, навіть попри те, що дослідники завважують відсутність у Вебера однозначності та послідовності, коли він окреслює зміст поняття «легітимність». Зокрема, Т.Парсонс нарікає на невиразність логічного статусу концепту «легітимний порядок» [Парсонс, 2002d: с. 168]. І.Попова теж відзначає певну невизначеність відповідних Веберових трактувань і пояснює її складністю самого явища та бажанням класика охопити різноманітні аспекти його вивчення [Попова, 2000: с. 24–26]. Як наслідок постає необхідність ретельного уточнення відповідних формулювань Вебера при використанні їх у дослідженні конкретних випадків легітимності та легітимації у різних сферах життя суспільства.

Зміст понять «легітимність» та «легітимація» у поствеберівській соціології постійно приростає новими аспектами і ракур-

сами, що їх привносили інші дослідники. Розширювалася й предметна царина аналітичного застосування цих понять. Приклад загальносоціологічної вживаності понять «легітимність» та «легітимація» наявний вже у науковому доробку сучасника Вебера – В.Зомбарта. Аналізуючи процеси секуляризації любові як соціально-психологічного феномена у західноєвропейських країнах часів епохи Відродження, Зомбарт пише про «перемогу принципу іллегітимності любові» [Зомбарт, 2008: с. 64–76]. Ішлося про зміну поглядів передусім аристократичних верств на любов та любовні зв'язки, що відображено у різних писемних джерелах. За часів, що передували Відродженню, «любов виявляється інституційно обмеженою, а обмежуючий її інститут (шлюб) визнається богоугодною та благословенною установою (тобто таїнством)» [Зомбарт, 2008: с. 65]. Усі інші любовні зв'язки були відзначені стигматом гріха. На противагу цим релігійним та інституційним обмеженням у працях чільних діячів європейського Відродження поширюються естетико-гедоністичні погляди на жінок та любов до них. Головний лейтмотив цих поглядів, за визначенням Зомбарта, такий: «Ні витончена любовна насолода, ні космічний любовний інстинкт не можуть бути обмежені жодними встановлюваними законом рамками: вони за природою своєю іллегітимні, правильніше сказати, алегітимні» [Зомбарт, 2008: с. 73]. Тут іллегітимна любов – це любов як самоціль. З огляду на це Зомбарт твердить також про «легітимацію рононосця» в Італії XV століття та у Франції часів короля Франциска I, що дає підстави убачати у подружній зраді певну подобу соціального інституту [Зомбарт, 2008: с. 77]. Адаже з публічним визнанням статусу коханок Франциска I позашлюбні любовні зв'язки у придворному середовищі набувають легітимного характеру. А згодом ця «легітимація іллегітимності» поступово поширюється і на свободу любовних зв'язків за межами королівського двору [Зомбарт, 2008: с. 81]. У такий спосіб ступінь соціальної напруженості, що був наслідком певної суперечності між інституційним порядком офіційного шлюбу та соціальними реаліями позашлюбного статевого життя, дещо знижувався. З іншого боку, відповідно, підвищувався ступінь соціальної інтеграції суспільства, оскільки соціальна легітимація позашлюбних любовних зв'язків була виявом певної терпимості щодо них із боку суспільства.

Інший сучасник М.Вебера – Г.Зимель – запропонував власне тлумачення процесу легітимації: «Суспільна необхідність спонукає або легітимує певні способи поведінки індивідів; вони доречні й існують спочатку суто з причини доцільності. Однак із появою права сенс їх стає зовсім іншим; тепер вони реалізуються тільки тому, що зумовлені спонудою та підтримуються правом...» [Зиммель, 1996: с. 487–488]. Тут ідеться про вихідне джерело легітимності та відповідну соціальну легітимацію, які згодом, мірою їх ціннісного і нормативного усталення в суспільстві можуть набути ціннісно-раціонального та релігійного характеру. Таким первісним джерелом є певна суспільна потреба в соціальному суб'єкті, об'єкті або процесі, здатних її задовольнити й у такий спосіб виправдати своє існування (тобто набути легітимності).

До проблематики легітимації також звертається Т.Парсонс у своїй першій ґрунтовній праці «Структура соціальної дії» (1937). У сімнадцятій главі цієї книги він робить спробу систематизації різнопланового теоретичного доробку М.Вебера з погляду волюнтаристської теорії дії. Об'єктом розгляду і тлумачення при цьому виступають передусім основні положення Веберової праці «Господарство і суспільство». Відтак, предметом Парсонсового аналізу неминує стає запропонований Вебером концепт «легітимний порядок» [Парсонс, 2002d: с. 162, 167–169, 177–181]. Т.Парсонс інтерпретує веберівський поділ на зовнішні та внутрішні гарантії легітимності соціального порядку як класифікацію на, відповідно, корисливі та безкорисливі мотиви визнання норм [Парсонс, 2002d: с. 178]. Внутрішньо гарантована легітимність є виявом цінностей, що їх втілює для людини соціальний порядок сам по собі. Натомість ззовні гарантована легітимність є виявом інструментальності соціального порядку за умов, коли останній постає для людини ситуативним засобом досягнення її цілей. Цілі тут є першопричиною конформізму стосовно порядку.

На підставі аналізу тез Вебера про легітимний порядок Парсонс виводить свої висновки про легітимність. Властивість легітимності соціальний порядок набуває завдяки діям людей, орієнтованим на його норми. А «для того, щоби так чинити, потрібно прийняти настанову даного типу стосовно норм цього

порядку, яку можна схарактеризувати як настанову безкорисливого визнання» [Парсонс, 2002d: , с. 181]. Іншими словами, для тих, хто вважає порядок легітимним, життя за його нормами стає певною мірою моральним обов'язком. Але таке ціннісно-раціональне підґрунтя соціального порядку можливе у стабільному суспільстві, там, де воно усталилося. У суспільстві, що трансформується, все, мабуть, відбувається по-іншому.

Т.Парсонс розглядає також Веберове тлумачення явища легітимної влади. Зокрема, йдеться про «арбітральну особисту владу правителя, легітимовану завдяки його загальній особистій харизматичній якості» [Парсонс, 2002d: с. 185]. Підсумком коментування зазначених категоріальних інновацій Вебера можна вважати визнання проблематики легітимності гідною уваги та подальшого розвитку. В одній із завершальних глав «Структури соціальної дії» автор зазначає:

«...розв'язання питання влади, так само як і безлічі інших складних проблем, що стосуються систем соціальної дії, припускає їх віднесеність до факту інтеграції індивідів стосовно загальної системи цінностей, яка є джерелом легітимності інституційних норм, загальних кінцевих цілей дії, сенсу ритуальних дій та ін. Усі ці феномени можуть бути віднесені до єдиної емерджентної властивості систем соціальної дії, що може бути названа “інтеграцією навколо спільних цінностей”» [Парсонс, 2002d: с. 319–320].

Тут, по суті, окреслено перспективний напрям подальшого теоретичного аналізу феномена легітимації – зосередження на проблемі соціальної інтеграції й легітимації як складовій цієї інтеграції та на ціннісних підвалинах і вимірах обох процесів. Парсонс схильний, як і свого часу Вебер, розглядати даний феномен здебільше у сфері політики, тобто відносин із приводу влади. У своїй наступній засадовій праці «Соціальна система» (1951) він прямо це підкреслює: «Спираючись на Макса Вебера, ми можемо звернути увагу переважно на основи узаконювання (легітимації) влади, що має метою здійснювати дії, які еднають колектив і, відповідно, всіх його членів у єдине ціле» [Парсонс, 2002с: с. 222]. Однак у перебігу розбудови власної теоретичної системи, званої як одна із версій структурного функціоналізму, Парсонс вийшов далеко за межі цих своїх початкових намірів.

1.2. Концепт культурної легітимації у структурному функціоналізмі

Витоки структурного функціоналізму як соціологічного теоретичного напрямку, за відвертим зізнанням Т.Парсонса, сягають методології біологічного функціоналізму: «Функція є єдиним базисом, на якому можливе теоретично систематичне впорядкування структури живих систем. У цьому контексті функційні референції зовсім не обов'язково відводять від питання про те, як виникли структурні аранжування, бо біологічні поняття мінливості, відбору та адаптації вже давно дали схему для аналізу найширшого спектра процесів зміни» [Парсонс, 2003: с. 173]. Рецепція біологічного функціоналізму зумовлена сподіванням виявити принципи організації, способи диференціації, інтеграції та розвитку соціальних систем, розглянути їх під кутом зору різних наукових завдань – і як структуру, і як процес.

Парсонсова версія структурного функціоналізму та тлумачення легітимації у її межах розвивалися впродовж кількох десятиліть. У цьому розвитку можна умовно виокремити два предметних напрями, пов'язані із тематиками соціальної системи та соціальних змін.

1.2.1. Легітимація як засіб культурної інтеграції соціальної системи

Ключовим поняттям, що задає контекст системного аналізу легітимності та легітимації, є поняття соціальної системи. За Парсонсом, «зведена до найпростіших понять соціальна система складається із множини індивідуальних дійових осіб, що взаємодіють одна з одною в ситуації, яка має принаймні фізичний аспект, тобто перебуває в деякому середовищі дійових осіб, мотивації яких визначаються тенденцією до *оптимізації задоволення*, а їхні ставлення до ситуації, включно зі ставленням одна до одної, визначаються та опосередковуються системою загальноприйнятих символів, що є елементами культури» [Парсонс, 2002с: с. 77–78]. Ідеться про системи різних рівнів – починаючи із сім'ї та інших малих груп, включно з проміжними, на кшталт різних локальних спільнот та формальних організацій, і завершуючи власне суспільством та системами суспільств.

Парсонс вважав, що основною сферою інтересів соціології як теоретичної дисципліни є інтеграція соціальних систем, а отже, перепони її досягненню та випадки безуспішної інтеграції [Парсонс, 1972а: с. 27]. Тобто соціологія повинна вивчати передусім риси, чинники та наслідки інтегративних станів систем різних рівнів, їхні функційні властивості. Під інтеграцією він розуміє структури та процеси, які впорядковують відносини між складовими соціальної системи — людьми, спільнотами, організаціями, складниками нормативних взірців. Причому впорядкування має забезпечити доладне взаємопов'язане функціонування зазначених системних складників у їхніх зв'язках один з одним. Відтак, основоположним правилом Парсонсового розгляду легітимності та легітимації, як і будь-яких інших соціальних явищ та процесів, є зосередження на їхніх функційних та дисфункційних наслідках для соціальної системи:

«Найсуттєвішою умовою успішного динамічного аналізу, — на думку Парсонса, — є безперервне систематичне зіставлення кожної проблеми зі станом системи як цілого... Процес чи сукупність умов або “сприяють” підтриманню (чи розвитку) системи або є “дисфункційним” тому, що зменшують ступінь інтеграції та ефективності системи» (цит. за: [Гоулднер, 2003: с. 242]).

Зокрема, у сьомій главі праці «Соціальна система» Парсонс звертає увагу на легітимність та легітимацію, коли аналізує девіантну поведінку як загрозу єдності системи та механізми соціального контролю, що запобігають таким загрозам. При цьому в структурі девіантної поведінки аналітично виокремлюється два ключові складники. Перший — алієнативна потребнісна диспозиція, що є негативною стосовно загальноприйнятих норм і цінностей. Алієнацію (відчуження) тут протиставлено конформності (прихильності) та індіферентності (нейтральності). Другий ключовий складник девіантної мотивації та поведінки — рольовий конфлікт, тобто ситуація, за якої позиція актора між наборами легітимованих рольових очікувань, що конфліктують між собою, внеможливіє цілковиту відповідність їм обом [Парсонс, 2002с: с. 396]. Ідеться про інституційованість зазначених конфліктних рольових очікувань, які зумовлюють взаємовиключні легітимні вимоги стосовно поведінки суб'єкта. Як наслідок, схильність людей до певних взаємно конфліктних очікувань можна вважати передумовою розвитку амбівалентних моти-

ваційних структур із проявом їх у формі неврозів та девіантної поведінки. Разом із тим, загострення і поглиблення ролевого конфлікту зрештою може призводити до його вичерпання, коли одна із взаємовиключних поведінкових альтернатив суб'єкта у підсумку набуває переважних легітимних підстав. У цьому приховані передумови соціальних змін. Адже рольовий конфлікт може стати джерелом мотивації, яка приводить у підсумку до соціальної зміни. Йдеться про брак належної детермінованості мотиваційного підґрунтя чинного соціального порядку. Останній сам містить можливість власних перетворень у вигляді рольових альтернатив, що їх визнають як мотиви поведінки. Як наголошує Парсонс, «ця можливість так небезпечна для стабільності даної інституційної системи, що можна вважати однією із головних функцій механізму соціального контролю протистояння закріпленню вимоги легітимації проявів потребнісної диспозиції, алієнативної (негативної, чужої. — *В.Р.*) стосовно головних інституційованих моделей соціальної системи» [Парсонс, 2002с: с. 399]. За сприятливого ціннісно-нормативного тла переважної легітимації може зазнати мотиваційно-поведінкова альтернатива, яка найбільшою мірою не відповідає інституційному стрижню соціального порядку. У такому випадку інституційна система дестабілізується і зрештою змінюється. Мінімізація джерел потенційних конфліктів, дестабілізації та змін соціальної системи можлива за умови існування «легітимованої шкали пріоритетів», що запобігає виникненню суперечностей між обов'язками особи та впорядковує перебіг соціальних взаємодій [Парсонс, 2002с: с. 422]. Наявність такої шкали із встановленими інституційними пріоритетами «закриває лазівки» для девіантної поведінки та її легітимації.

Парсонс робить спробу розглянути чинник невизначеності, конфліктів та відмінностей на рівні інституціалізації ціннісної системи та ідеології, що її обслуговує. Адже саме цей чинник дає підстави для домагань легітимності девіантного субколективного утворення. Під таким кутом зору розглянуто низку конкретних прикладів девіацій індивідуального та колективного характеру. Серед них — спосіб життя волоцюг, представників богеми, хворих, членів кримінальних або делінквентних банд, релігійних сектантів, явища антисемітизму та бюрократизму. Зокрема, хвороба трактується як тип девіантної поведінки в американському суспільстві, що зводиться до відносин залеж-

ності хворого від оточення з вимогою турботи про нього. При цьому безпорадність використовується як підстава для легітимації цих претензій. З іншого боку, готовність навколишніх до догляду за хворим являє собою часткову легітимацію можливої згодом хвороби їх самих. У такий спосіб роль хворого набуває умовної легітимності на субколективному рівні: «Роль хворого не абсолютно нелегітимна, вона має відносну легітимність тією мірою, якою припускається “угода” із хворим про необхідність “платити певну ціну” у вигляді визнання деякої обмеженості його спроможностей та обов’язку поводитись гарно» [Парсонс, 2002с: с. 432]. Легітимація тут не зводиться суто до дії чи позиції її суб’єкта. Вона передбачає й відповідність її об’єкта певним умовам. Можна стверджувати, що її підвалиною є перманентна взаємодія суб’єкта й об’єкта, у перебігу якої суб’єкт відстежує міру відповідності об’єкта умовам легітимності та підтверджує його легітимний статус, а об’єкт засвідчує свою відповідність даним умовам і домагається цього статусу. Тобто йдеться про соціальний обмін:

«Умовна легітимація статусу особи хворого, з іншого боку, ставить його у специфічні відносини з людьми, котрі самі хворими не є, — з членами його родини і з різними людьми зі сфери охорони здоров’я, зокрема з лікарями. Цей контроль — частина тієї ціни, що він сплачує за свою часткову легітимацію, і очевидно, що ця базова структура приводить кожну хвору людину у залежність від групи нехворих людей, а зовсім не у залежність одних хворих від інших» [Парсонс, 2002с: с. 433].

З погляду інтересів соціальної системи неабияке значення має паритетність відносин, що зводиться до набуття легітимності за умови добровільного прийняття зустрічних вимог та контролю з боку суб’єкта легітимації. У такий спосіб здійснюється запобігання поширенню мотивації людей до хвороби через групові формації та їх позитивній легітимації. Адже за відсутності належного контролю легітимний статус хворого з огляду на певні привілеї може стати предметом індивідуальних та колективних зловживань. Утім, за відсутності контролю зловживання можливі із будь-яким соціальним статусом.

Розширення соціальних масштабів легітимності, її вихід за субколективні межі мають підкріплюватися ширшою системою цінностей. Наприклад, предметом часткової або субколективної легітимації є «товариші по злочину» в делінквентній банді,

що має власний кодекс та санкції. У цьому випадку «легітимація обмежена субкультурою, котра, за визначенням, перебуває у відкритому конфлікті з більш широкою системою цінностей» [Парсонс, 2002с: с. 409]. Однак у будь-якому разі соціально-обмежена субколективна легітимація девіації має неабияке значення для останньої, оскільки є важливим кроком на шляху до можливої загальносоціальної (суспільної або макросоціальної) легітимації:

«Легітимація девіантної моделі негайно переводить її з розряду індивідуальних феноменів до розряду колективних. Ті, чий орієнтації взаємно одне одного легітимують, утворюють колективи, що є підсистемами соціальної системи. Очевидно, що коли індивід знайшов такого роду інтерактивну підтримку, стає значно важче підірвати його мотивацію до девіації. Простіше кажучи, його девіація добре підкріплюється» [Парсонс, 2002с: с. 410].

Усталена субколективна легітимація надалі може розвиватися, за твердженням Парсонса, під впливом двох груп чинників. Перша група чинників пов'язана з тим, чи важко і якою мірою важко затаврувати певну субкультуру як нелегітимну в термінах ширшої ціннісної системи. Зазначена міра, своєю чергою, залежить від наявності та міри значущості своєрідного перехідного «містка» спільних ціннісних орієнтацій між альтернативними субкультурною і загальнокультурною системами цінностей. Чим «ширший» цей «місток», тим більше «союзників» може мати субкультура у середовищі носіїв домінантної культури суспільства, тим важче її змагати й тим більше у неї шансів на розширення масштабів власної легітимності. Друга низка чинників, що посилює вимоги легітимації девіантної групи, пов'язана із розвитком в її межах сильної захисної моралі. Розвиток цієї захисної моралі, з одного боку, посилює «іммунітет», автономність та життєздатність девіантної групи у неприхильному соціальному середовищі. Проте, з іншого боку, цей розвиток увиразнює міру відхилення девіантної групи від панівної системи цінностей і «спалює» згаданий вище перехідний «місток» між девіантною субкультурою і загальною культурою. Відтак відверте протистояння може дійти того, що, наприклад, зрілий опозиційний, революційний або релігійний рух вдається до оголошення ціннісних орієнтацій суспільства загалом та його домінантної культури нелегітимними у їхніх власних поняттях.

Особливо важко піддаються соціальному контролю (включно із позбавленням вимог легітимності) рухи, що експлуатують

узагальненість та двозначність панівних ціннісних систем та ідеологій, котрі супроводжують їх. У Парсонса йдеться про «латентний резервуар можливостей легітимації найбільш радикальних романтичних або утопічних елементів культурної традиції»: «Рух, який використовує їх, може у багатьох випадках вдаватися до тих самих символів, що їх використовує інституційована культура. Отож, такі символи, як свобода та справедливість, можуть дістати інтерпретацію, несумісну з функційними потребами інституційованого порядку. Але, точно кажучи, у поняттях, схвалюваних культурною традицією, неможливо прямо затаврувати такі інтерпретації як нелегітимні. Вміння отримувати користь з такого роду можливостей латентної легітимації є однією із важливих характеристик девіантних рухів» [Парсонс, 2002с: с. 414–415].

Природа згаданих вище радикальних або утопічних елементів культурної традиції загалом проста: «Завжди є елемент бажання того, чого нема, і завжди є елемент фантазій із приводу такого стану справ, коли нема фрустраційних обмежень і всього досить, тобто як “належить” бути» [Парсонс, 2002с: с. 413]. Витоки цих елементів можуть сягати релігійної етики та моралі, ідеологій культурно-просвітницьких рухів. Наприклад, у випадку західних суспільств дані елементи походять з різних відгалужень християнства й ідейного спадку Просвітництва. Культурні традиції Заходу значною мірою ґрунтовані саме на християнських цінностях і раціоналістичних просвітницьких ідеологіях. Утім, хоч би якою розвинутою та довершеною була система цінностей і норм складної соціальної системи, завжди можливі «різночитання» їх. Це створює неабиякі умови для легітимації девіацій. Адже утопічно налаштована девіантна особистість може відкинути закиди у нелояльності стосовно загальноприйнятих ідеалів ствердженням: «Ви лише нещиро служите цьому ідеалу, я покажу, що дійсно збираюся діяти відповідно до нього» [Парсонс, 2002с: с. 415]. За припущенням Парсонса, це одна із найвразливіших точок суспільства сучасного ліберально-індивідуалістичного типу з погляду загрози розпаду його системи соціального контролю. Але наведена концептуальна схема аналізу може бути застосовною у загальних рисах і до суспільств з іншими типами інституційної структури.

Парсонс розглядає взаємну психологічну підтримку або відмову від взаємності, а також ритуалізовану поведінку у різних напружених ситуаціях як окремі складники механізму соціаль-

ного контролю. Цей механізм діє в межах соціально легітимованих взаємодій і запобігає розвитку та усталенню девіацій. Як приклад такого механізму соціального контролю аналізовано американську молодіжну культуру. Вона запобігає деструктуванню соціальної системи, слугуючи у її межах свого роду «запобіжним клапаном», що через нього «випускається» зайва і потенційно руйнівна енергія молодіжного нонконформізму. Ця субкультура інтегрована із основними інституційними структурами – головним чином, у сфері формальної освіти. Як наслідок досягається певне доцільне структурування поведінки молодих людей: «Це не тільки ставить їх під пряме спостереження дорослих, а й легітиміє деякі моделі, наприклад, атлетику і танці. Незважаючи на девіантний декорум, існування такої легітимованої опіки, безперечно, запобігає тотальному поширенню девіації» [Парсонс, 2002с: с. 425]. Разом із тим, вторинні інститути на кшталт молодіжної культури, що здійснюють дозований соціальний контроль девіантних проявів, у разі послаблення обмежень можуть самі набувати дійсно девіантного характеру. У цьому плані Парсонс наводить приклад азартних ігор, які теж є своєрідним «запобіжним випускним клапаном» для соціальної напруженості: надмірне поширення азарту є руйнівним для панівних цінностей і суспільства загалом.

Утворенню девіантних групових структур та настійливим домаганням легітимності їхніх девіацій неабияк запобігають ізолювальні механізми соціального контролю. Наприклад, у випадку злочинності домагання легітимності злочину відхиляються, а якщо цей захід неефективний, нелегітимність злочинних дій підкреслено визнається усіма. Це придушує можливу підтримку девіантів та ускладнює їх реінтеграцію до соціальної системи після спокутування своєї вини. Як приклад дієвості ізоляційного механізму соціального контролю Парсонс описує використання чорної магії або чаклунства у безписьменних суспільствах: «Іноді вельми важко буває провести межу між соціальною легітимацією такого виду діяльності і нелегітимним їх використанням у зв'язку з девіантними приватними інтересами та заздрістю. Але, певно, зустрічаються такі випадки, коли сам факт, що людина стала об'єктом чаклунства, мовчазно легітиміється общиною, і вона відмовляє жертві у своїй підтримці. Санкціювання общиною білої магії як протидії можна розглядати у такому контексті як декларацію свого співчуття жертві,

а не як тиск на неї» [Парсонс, 2002с: с. 431]. Психосоматичні наслідки такого відторгнення та ізоляції людини можуть призвести до її смерті. Летальний наслідок у цьому випадку тубільці тлумачать як спричинений дією чорної магії. Особливо примітним тут є використання Парсонсом концепту «соціальна легітимація», що позначає громадське визнання, узаконення, схвалення – особливі підкріплювальні агенти соціального контролю. Ці агенти доповнюють більш жорсткі механізми соціального контролю у вигляді адміністративного та судового переслідування. Серед їхніх найважливіших функцій – обмеження поширення нелегітимних девіантних тенденцій.

Проблематику легітимації Парсонс заторкує також у восьмій главі праці «Соціальна система». У цій главі досліджується взаємозв'язок системи переконань або ідей із соціальною системою. Йдеться про наукові, релігійні та ідеологічні переконання. Зокрема, ідеологію трактовано як систему переконань, стосовно якої члени суспільства або його складових спільнот (включно із рухами, що відхиляються від панівної культури), згодні в тому, що вона зорієнтована на загальносуспільну ціннісну інтеграцію. Серед ідеологічних засобів здійснення такої інтеграції зазначено: 1) тлумачення емпіричної природи колективу та ситуації його існування; 2) процеси, завдяки яким він розвивається у напрямку заданого стану; 3) цілі, що на них колективно зорієнтовані його члени; 4) їхнє ставлення до подальшого перебігу подій. Ідеологічні переконання та ціннісні стандарти суспільства певною мірою співвіднесені. Ідеологія, відтак, слугує однією із головних підвалин для «когнітивного узаконювання стандартів ціннісної орієнтації», які становлять основу визначення ситуації для прямого розв'язання дилем дії [Парсонс, 2002с: с. 479]. Отже, «ідеологія *раціоналізує* цей ціннісний вибір, вона наводить підстави для того, чому слід обирати один напрям, а не інший, альтернативний йому, і чому правильно робити оце й оце у якихось випадках» [Парсонс, 2002с: с. 480]. Йдеться про очевидне й зрозуміле обґрунтування цінностей. Адже брак когнітивності (обґрунтованості) чи когнітивна неадекватність (помилковість), а також когнітивна суперечливість системи переконань є джерелом виникнення напружень у системі соціальної дії. Ідеологія, отже, виступає засобом легітимації ціннісного вибору в межах соціальної системи: «Важливість функції легітимації є головним чинником, що пов'язує ідеології та релігійні

ідеї із соціальною системою... Когнітивне обґрунтування ціннісних орієнтацій – це проблема інтеграції когнітивних цінностей з іншими елементами соціальної системи» [Парсонс, 2002с: с. 481]. При цьому найважливіший когнітивний зміст соціальних ідеологій пов'язаний із такими класами ситуаційних об'єктів, як особистість, колектив та культурні об'єкти:

«...центр соціальних ідеологій – у переконаннях, які стосуються самого колективу, інші ж категорії ширшого змісту ввели би нас у галузь термінів, що описують переконання щодо значень особистості, культурного об'єкта та колективу, а також зв'язку першого і другого з останнім. Отже, проблема *колективізму* – *індивідуалізму* як проблема ідеологічна стосується багатосторонньої інтеграції системи окремої особистості та колективу» [Парсонс, 2002с: с. 483].

З огляду на природу зазначених класів об'єктів проблема соціальних ідеологій посідає центральне місце у науках про дію – психології, соціології, культурології. Можна говорити про надзвичайно важливі взаємозв'язки між цими науками й соціальними ідеологіями. З одного боку, соціальні науки є підвалинами ідеологій, з іншого – умови інтеграції у соціальній системі певною мірою визначають рівень розвитку соціальних наук. Будь-коли найвірогідніше знання як запорука успіху відбиває поточний стан розвитку відповідної науки. Відтак, задля дієвості ідеології рівень валідності ідеологічного судження має наближатися до рівня валідності наукового судження.

Значну роль у генезі ідеологій відіграють також філософія та релігія. Стрижневими в ідеологіях можна вважати саме ідеї філософського походження: «Філософська антропологія залишалась первинною детермінантою ідеологічних переконань у соціальній сфері» [Парсонс, 2002с: с. 496]. Зокрема, ця детермінантність виявилася у генезі ліберальної традиції в західних суспільствах. Загалом Парсонс зазначає зв'язок і певний перетин науки, прикладної науки, філософії, ідеології та релігійних переконань. Через це в ідеологіях поряд із когнітивним присутній оцінний складник. Витоки ідеологічних критеріїв оцінок об'єктів та ситуацій здебільше вкорінені у релігіях.

Парсонс розглядає кілька типів ідеологій як емпіричних систем переконань, що є загально визнаними для членів будь-якого колективу. Передусім він зазначає: «Найтипівіший випадок – ідеологія, що слугує для легітимації стандартів ціннісної орієнтації у стабільному суспільстві. Це найбільш сильно інституційо-

вані переконання, узаконені в даній соціальній системі» [Парсонс, 2002с: с. 484]. Утім, навіть така панівна ідеологія не виключає диференціації ідеологічного простору на субідеології різних субколективів у межах суспільства. Здебільше такі субідеології не надто відхиляються своїм ціннісним змістом від домінантної ідеології суспільства. Однак вони можуть набувати характеру контрідології, тобто ідеології девіантних рухів. Прикладом контрідології є субідеологія кримінальних або делінквентних банд, що існує за умов відвертого розриву із загально-суспільною системою цінностей та домінантною ідеологією суспільства. Можлива й наявність радикальних ідеологій, у яких інституційована система цінностей витлумачена з погляду певного радикального або девіантного соціального руху. Тоді соціальна система може зазнати ідеологічної поляризації з приводу інституційного status quo, що дістає вияв в ідеологічних контроверзах: радикальна ідеологія спрямована на зміну його, а протилежна їй консервативна ідеологія — на його збереження. Радикалізм делегітимує status quo, а консерватизм — легітимує. Запорукою існування певного соціального устрою суспільства є його ідеологічна легітимність, натомість відповідна нелегітимність — передумова його руйнування. Відтак виняткова важливість легітимації як невіддільної складової існування соціальної системи зумовила звернення Парсонса до цієї проблематики і в його наступних працях.

Зокрема, процес легітимації зазнав теоретичного аналізу також у збірнику статей Т.Парсонса, Р.Бейлза та Е.Шилза «Робочі зошити з теорії дії» (1953). «Робочі зошити» започатковують новий етап у теоретизуванні Парсонса, що пов'язаний із використанням 4-функційної моделі AGIL. Абревіатура AGIL похідна від перших літер англійських термінів, що позначають чотири основні функції соціальної системи, без виконання яких неможливе збереження її структури:

A — функція адаптації (adaptation), тобто цілеспрямоване пристосування системи до свого навколишнього середовища, включно з його активною зміною;

G — функція ціледосягнення (goal attainment), тобто здатність системи ставити певні цілі й організовувати засоби для їх досягнення;

I — функція інтеграції (integration), тобто забезпечення системою згуртованості своїх складників шляхом координації та забезпечення взаємозв'язків між ними;

L – функція підтримання латентного патерну (latent pattern maintenance), тобто збереження й відтворення сталої латентної структури соціальних відносин через соціалізацію та соціальний контроль.

Виконання цих функцій вважають запорукою впорядкованості, сталої рівноваги та стабільності соціальної системи: система життєспроможна, якщо вона в змозі пристосуватися до довкілля, визначити дійсні пріоритети, об'єднати свої складові та зберегти структуру. Таким чином, аналітичну схему AGIL можна розглядати як певну рецепцію методології біологічного функціоналізму.

Набування впорядкованості, рівноваги та стабільності у п'ятій главі «Робочих зошитів з теорії дії» розглянуто як 4 фази руху соціальної системи, що відповідають згаданим вище функціям і змінюються впродовж певного часового інтервалу: 1) A – адаптивна фаза; 2) G – фаза ціледосягнення; 3) I – інтегративна фаза; 4) L – фаза підтримання латентного патерну. Співавтори ведуть мову про нормативний контроль фазового руху з боку інституційованих цінностей або норм. З приводу цих норм вони зазначають: «Ці норми дають базовий рівень “легітимних очікувань”, спільних для членських одиниць, у термінах яких можуть бути приблизно виміряні “конформність” та “девіантність» [Парсонс і др., 2007: с. 52]. «Одиницями» у текстах Парсонса зазвичай позначаються різні складники системи дії. Залежно від масштабу обраної для аналізу системи дії її одиницями можуть бути суб'єкти дії (актори) – суспільство, спільнота, особистість, поведінковий організм, а також інші явища у межах дії – культура, потребнісна диспозиція, одиничний акт самої дії. Втім, у будь-якому випадку норми окреслюють межі конформності та девіантності у поведінці та установці, визначають напрями та засоби (санкції) дії механізму соціального контролю, виступають підґрунтям легітимації або делегітимації. При цьому вирізняються чотири типи норм, що відповідають указаним вище фазам руху системи дії. Найбільший інтерес тут становить другий тип норм, відповідний фазі ціледосягнення. Співавтори «Робочих зошитів» характеризують його так:

«Другий тип норм ми можемо назвати “нормами, що легітимують специфічні цільові стани одиниці” (unit-goal-states), або нормами “дозволення” (“permissive” norms). Вони керують дією у фазі, в якій одиниця наближається до консуматорного досяг-

нення і в якій проблема її інтеграції з іншими в системі починає заважати гратифікації, якщо тільки гратифікація специфічних цілей не є бодай тимчасово легітимованою» [Парсонс и др., 2007: с. 55].

Консуматорне досягнення тут слід розуміти як досягнення стану задоволення потреби суб'єкта дії у певній афективності. Натомість термін «гратифікація» (gratification) означає певну винагороду, що до її отримання шляхом здійснення дії мотивований суб'єкт (одиниця системи дії). Відтак, ідеться про легітимацію нормами його домагань або цілей, яких досягають у перебігу соціальної дії, а також очікуваних з огляду на здійснену дію винагороди та стану афективного задоволення. Можна припустити, що норми легітимують не лише зовні втілену соціальну дію. Легітимації з їхнього боку зазнає й соціальна дія, що існує тільки в задумі суб'єкта. Тобто легітимація може відбуватися у межах соціального оточення суб'єкта дії або в межах його свідомості. Соціальний контроль або самоконтроль при цьому становлять механізми реалізації легітимувальної функції норм. Наприклад, самоконтролю може підлягати нереалістична потреба суб'єкта, що є нелегітимною в термінах загальної культури. Коли самоконтроль не запобігає соціально-неадекватній поведінці особистості, починають діяти механізми зовнішнього соціального контролю.

До проблематики зовнішнього соціального контролю та девіантності, а також легітимації в окресленому контексті Парсонс звертався самостійно в праці «Соціальна система», і відповідні його теоретичні напрацювання були розглянуті вище. У «Робочих зошитах» ці напрацювання зазнають певного перегляду із позицій концептуальної схеми AGIL. Співавтори по-новому витлумачили приклад взаємодії лікаря і хворого у процесі психотерапії. Терапевтичні відносини трактуються як соціальна система, а її динаміка аналізується у вимірах схеми AGIL з використанням категорій Парсонсової парадигми соціального контролю (потурання, підтримка, відмова у взаємності та маніпуляція винагородами). Рух цієї соціальної системи починається із фази латентності (L), на якій лікар для встановлення особистісного довірчого зв'язку із хворим певною мірою потурає його хворобливим поведінковим проявам. Звідси у хворого формується потреба у взаємодії з лікарем, у перебігу якої він знімає внутрішню напругу через свої афективні реакції.

Коли присутність та увага лікаря стає для пацієнта психологічною підтримкою, соціальна система терапевтичних відносин переходить у фазу системної інтеграції (І). Ситуація, коли хворий домагається від лікаря розуміння своєї спотвореної раціоналізації, співавтори «Робочих зошитів» тлумачать як спробу досягти легітимації девіантного ціледосягнення. Натомість лікар у випадку відверто девіантної поведінки пацієнта, наприклад, зухвалої фамільярності або агресивності, може вдатися до відмови від взаємності. При цьому лікар легітиміє свою відмову відповідати взаємністю на очікування пацієнта не тільки власним «особистим впливом», а й інституційованим авторитетом свого соціального статусу. Коли лікар вдається до відмови у взаємності, це означає, що система терапевтичних відносин увійшла у фазу G, тобто фазу досягнення системних цілей. Такою ціллю є приведення пацієнта до тями, тобто повернення його до стану соціальної адекватності. Відтак, хворому пропонують підтримувати нормальні взаємини з оточенням на засадах загальноприйнятих норм. Підґрунтям терапії тут є та обставина, що «одне із головних завдань пацієнта полягає у легітимації орієнтацій его на ціледосягнення (goal-gratification), на які безсумнівним чином впливають думки альтер» [Парсонс и др., 2008: с. 57]. Через потребу у взаєминах з альтер (лікарем) хворий вимушений впорядковувати власне его згідно із загальноприйнятими нормами життєдіяльності. При цьому лікар виступає суб'єктом легітимації цільових орієнтацій хворого з огляду на вказані норми. Перехід лікаря до маніпуляції різними винагородами для поступового виведення пацієнта із хворобливого стану означає, що система терапевтичних відносин перейшла в адаптивну фазу (А). Отже, загалом дана система рухається від девіантності до інтеграції в суспільство: «...на початкових фазах терапевтичні відносини фактично є умовно легітимованою девіантною субкультурою. Роль лікаря первісно орієнтована на норми ролі хворого, а потім дедалі більшою мірою орієнтується на норми ширшої культури» [Парсонс и др., 2008: с. 59]. Цю методику терапії можна передати іншими словами: щоб подолати девіацію, лікар спочатку «очолює» її. Якби лікар почав терапію одразу зі спроби приведення хворого до соціально-адекватного стану, пацієнт міг би замкнутися у собі, стати затягим у своїх хворобливих проявах, і хвороба могла би прогресувати далі. Тому спочатку роблять один крок назад, щоби потім зробити два кроки вперед, бо початок з

одного кроку вперед може завершитися двома кроками назад. Тут назагал ідеться про гнучку стратегію соціального управління, в якій не останнє місце відведене легітимації.

Таким чином, на прикладі фазової динаміки мікросоціальної системи терапевтичних відносин між лікарем і пацієнтом унаочнено роль легітимації у процесах соціального контролю та соціальної інтеграції. Легітимація сприяє здійсненню соціального контролю та інтеграції не насильницькими, репресивними засобами, а через пошук певного узгодження позицій, порозуміння і злагоди. Тобто легітимація як явище пом'якшує здійснення соціального контролю, підтримання впорядкованості соціальної системи. Перебіг легітимації пов'язаний зі зміною та розвитком соціальних суб'єктів із метою досягнення соціальної згуртованості та інтеграції.

Теоретичне розроблення соціально-системної і, зокрема, ціннісно-нормативної проблематики легітимації Парсонс продовжив у праці «Суспільства. Еволюційна та порівняльна перспектива» (1966). У ній зміст поняття суспільства, його складників, їхніх взаємодій, а також легітимації аналізовано в термінах чотирьох підсистем загальної системи дії (general action system) та чотирьох функційних категорій згаданої вище схеми AGIL. Причому вказані підсистеми та функції в межах систем дії розглянуто як ієрархічно співвіднесені:

1) система культури, тобто сукупність соціальних цінностей, норм та символів, спеціалізована на функції підтримання латентного патерну – «керівного» або контролювального взірця, на основі якого забезпечується відтворення структури;

2) соціальна система, тобто сукупність взаємопов'язаних соціальних статусів, ролей і взірців поведінки, створювана через взаємодію і функційно покликана забезпечувати інтеграцію дійових одиниць (особистостей, що виконують ролі);

3) система особистості, тобто диспозиційна мотиваційна структура індивіда, спрямована на виконання функції ціледосягнення;

4) система поведінкового організму, тобто індивідуальна психофізична конституція людини включно з інстинктами та біологічними потребами, що здійснює функцію адаптації у межах довкілля.

Взаємовідносини між окресленими підсистемами набувають подоби кібернетичної ієрархії контролю, на вершині якої домінує система культури, що й уможлиблює спільне життя людей.

Нижчі підсистеми забезпечують вищим свого роду матеріальні та енергетичні підвалини існування: 1) генеза системи культури можлива на підвалинах соціальної системи; 2) соціальну систему утворюють особистості та колективи особистостей у їхній взаємодії; 3) генеза системи особистості можлива на підвалинах системи поведінкового біологічного організму; 4) існування поведінкового організму вможливають ресурси довкілля. Натомість вищі підсистеми здійснюють свого роду інформаційний контроль функціонування нижчих: 1) система культури впорядковує функціонування соціальної системи; 2) соціальна система структурує життєдіяльність системи особистості; 3) система особистості спрямовує функційні можливості поведінкового організму; 4) система поведінкового організму вибірково вбирає і поєднує життєдайні ресурси довкілля, а також забезпечує засоби взаємодії особистості із системами інших особистостей, соціальною системою та системою культури.

З огляду на наведені вище вихідні концептуальні передумови Парсонс визначив структурований нормативний порядок як ядро системи суспільства. За його твердженням, саме через такий порядок відбувається організація колективного життя людської популяції. Зміст цього порядку становлять «цінності, диференційовані й партикуляризовані норми та правила», що є значущими та легітимними за умови співвіднесеності із культурою [Парсонс, 1996: с. 500]. Оскільки цінності, норми та правила є, з одного боку, універсальними елементами культури, а з іншого – критеріями структурування соціальних взаємодій та упорядкування суспільства, їх слід вважати своєрідними «ділянками взаємопроникнення» культури й суспільства. Відтак, легітимація тут постає як функційний зв'язок між культурою і суспільством, що реалізується через цінності, норми та правила:

«Головною функційною вимогою у взаємовідносинах між суспільством і культурною системою є легітимація суспільного нормативного порядку. Система *лігітимації* визначає підстави для прав та заборон; передусім, але не тільки, потребує легітимації використання влади. Застосоване тут поняття легітимації не вимагає прикметника “моральний” в сучасному сенсі слова. Але воно припускає, що у деякому сенсі “правильне” те, що робиться згідно з інституційним порядком» [Парсонс, 1996: с. 501].

У цій цитаті передусім привертає увагу термін «*лігітимація*». Пошукові системи Yandex та Google виявляють чимало згаду-

вань терміна «лігітимація» у російськомовних, здебільше науково-публіцистичних, текстах, розміщених у середовищі Internet. При цьому цей термін вживають змістовно у тому самому значенні, що й поняття «легітимація». Тож є підстави вважати, що йдеться про один із аналогів поняття «легітимація».

Примітним у процитованій вище тезі є також застереження про те, що потреба у легітимації не обмежується суто сферою відносин із приводу влади, тобто політики. Це застереження не випадкове, якщо зважити на низку прикладів легітимації із позаполітичних сфер, що їх аналізував Парсонс у низці своїх попередніх робіт. Можна стверджувати, що для нього це було не галузеве, а загальне соціологічне поняття.

Характерна також подоба визначення легітимації із наголосом на «правильності» легітимного об'єкта як відповідності його умовам і засадам інституційного порядку. Тут навряд чи йдеться про інституційний порядок як самостійний чинник легітимації, адже його легітимність похідна від системи культури. Зрештою, Парсонс доволі категоричний, наголошуючи неможливість легітимації, здійснюваної незалежно від системи культури:

«Функція легітимації незалежна від *оперативних* функцій соціальної системи. Жодний нормативний порядок ніколи не є самолегітимувальним у тому сенсі, що схвалений чи заборонений ним спосіб життя просто є правильним чи ні й не викликає запитань. Не може він адекватно легітимуватися й необхідністю, визначеною нижчими рівнями ієрархії контролю, наприклад тим, що дещо має бути зроблено якимось специфічним чином тому, що на карту поставлено стабільність або навіть виживання системи» [Парсонс, 1996: с. 501].

Ні соціальна система, ні системи особистості та поведінкового організму не можуть, як запевняє Парсонс, виступати джерелами й підставами легітимації. Але тоді постає питання: як відбувається легітимація за відсутності системи культури або її слабкої розвиненості на ранніх стадіях життя людства? Або якою є легітимація за умов руйнації системи культури як сукупності відносно несуперечливих цінностей, норм, правил та символів? Чи можлива, наприклад, легітимація за умов суцільної соціальної аномії під час посткомуністичної трансформації суспільства? Що тоді виступає критерієм правильності, правомірності, справедливості, прийнятності, припустимості, дозволеності, тобто загалом легітимності? Чи не нижчі, згідно

з Парсонсом, рівні кібернетичної ієрархії контролю у межах загальної системи соціальної дії – соціальна система, системи особистості та поведінкового організму – висувають власні відповідні критерії? Адже, за умов соціальних катаклізмів, коли руйнуються або зазнають радикальних змін системи культури та суспільства, для окремих колективів та особистостей критерії правильності, правомірності, справедливості, прийнятності, припустимості та дозволеності звужуються й обмежуються здебільше їхнім життям, діяльністю, життєвими перспективами. Втім, хоча Парсонс такої можливості не припускає, у своїй наступній тезі він вже далекий від категоричного заперечення причетності нижчих рівнів кібернетичної ієрархії контролю до легітимації. Таку причетність опосередковано визнано від протилежного, коли йдеться про мінливість міри культурно обгрунтованої незалежності підвалин легітимації у соціальному просторі:

«...ступінь культурно обгрунтованої незалежності підвалин легітимації від специфічних оперативних механізмів нижчого рівня (наприклад, бюрократичної організації та економічних ринків) значно відрізняється в різних суспільствах. Загалом і в цілому посилення цієї незалежності є одним із головних напрямів еволюційного процесу, що заторкує диференціацію між культурними та соціальними структурами і процесами» [Парсонс, 1996: с. 502].

Ідеться власне про зростання ролі системи культури у легітимації мірою розвитку суспільства. У розвиненому стабільному суспільстві зріла система культури як чинник легітимації набуває незалежності від соціальної системи. У примітивному слабorozвиненому суспільстві підвалини легітимації здебільше мають синкретичний характер: вони похідні одночасно від культурних і соціальних структур та процесів. Можна припустити, що подібний характер мають і підвалини легітимації у радикально трансформовуваних суспільствах, у яких зруйновано цілісність культурної системи (тобто панує стан соціокультурної аномії). Втім, далі Парсонс наголошує спільну, на його думку, рису усіх систем легітимації незалежно від рівня розвитку суспільства:

«Хоч би яким було місце тієї чи тієї системи легітимації на цій лінії розвитку, вона завжди пов'язана і залежна від відношень до вищої реальності. Це означає, що її підвалини завжди у деякому сенсі мають релігійний характер. У зовсім примітивних

суспільствах існує дуже незначна диференціація між загальними структурами суспільства і його релігійною організацією. У більш розвинених суспільствах взаємовідношення соціальної та культурної систем у релігійних та легітимаційних контекстах передбачає високоспеціальні та складні структури» [Парсонс, 1996: с. 502].

Таким чином, на думку Парсонса, спосіб легітимації первісно вкорінений у релігійних орієнтаціях суспільства. Але міра розвитку суспільства, а відтак — його секуляризації як незалежнення від релігії визначає більш безпосередню або опосередковану роль релігійного чинника у легітимації. У слаборозвинених суспільствах релігія впливає на легітимацію більш безпосередньо, у розвинених секуляризованих — її вплив більше опосередкований іншими складниками культури. Усі складники культури у перебігу генези неминуче зазнають впливів релігії. Культура відтворює ці впливи у своїх універсалиях. Згодом, коли у механізмах соціального контролю секуляризованого суспільства релігія поступається своєю визначальною позицією іншим складникам культури, опредметнені у культурних універсалиях релігійні впливи продовжують визначати перебіг легітимації. При цьому найбезпосередніший зв'язок між соціальною системою і системою культури при легітимації нормативного порядку суспільства забезпечують культурні ціннісні взірці.

Зазначена вище легітимація необхідна, як обґрунтовує Парсонс, з огляду на проблему інтеграції суспільства. Суспільство має становити соціетальну спільноту з адекватним рівнем інтеграції, або солідарності, та розпізнавальним статусом членства. Саме через це соціетальна спільнота залежна від надбудованої системи культурної орієнтації, що є головним джерелом легітимації її нормативного порядку. Своєю чергою, цей порядок конститує найсуттєвіші референції для політичної та економічної підсистем суспільства. З огляду на різну якість підсистем суспільства, що на них має поширюватися чинність нормативного порядку, для легітимації останнього необхідна достатньо генералізована та інтегрована культурна система. Але цим передумови легітимації в цьому разі не обмежуються: «Такого роду легітимація потребує наявності системи конститутивного символізму, котрий обґрунтовує ідентичність та солідарність співтовариства так само, як і вірувань, ритуалів та інших культурних компонентів, що втілюють цей символізм» [Парсонс, 1996: с. 510].

Відтак, для задоволення соцієтальної потреби у легітимації необхідна інституціалізація достатньої кількості культурних складників різного штибу – символічних, ціннісних, нормативних, ритуальних, взірцево-поведінкових. Власне відсутність дефіциту цих складників є ознакою самодостатності суспільства.

Як уже зазначалося, ситуація дефіциту культурних підвалин легітимації зазвичай виникає за умов соціальних перетворень суспільства. Навіть за умов еволюційного розвитку соціальна система або підсистема зазнає диференціації й ускладнення. Це зумовлює функційну проблему, що полягає у необхідності встановлення такого варіанта ціннісного взірця, який відповідає новому типу системи: «Оскільки цей тип загалом більш складний, ніж його попередник, то його ціннісний взірець має бути сформульований на більш високому рівні спільності для того, щоби легітимувати ширше розмаїття цілей та функцій підрозділів» [Парсонс, 1996: с. 517]. Однак модернізація культури для підвищення рівня її генералізації часто наражається на запеклий опір традиціоналістів, що зберігають стійку прихильність до якогось певного змісту ціннісних взірців. Перегляд або розширення зазначеного змісту можуть бути обтяжені гострими соціальними протиборствами.

Функціональні тлумачення місця і ролі легітимації за умов розвитку суспільства певною мірою розвинуто у статті Парсонса «Соціальні системи» в Міжнародній енциклопедії соціальних наук (1968). У цьому узагальнювальному тексті на підставі схеми AGIL у межах суспільства як соціальної системи виокремлено низку складників із відповідними функціями. Наприклад, економічній системі суспільства приписано функцію його адаптації у межах органічно-фізичного довкілля через певні види господарської діяльності для забезпечення ресурсами задоволення суспільних потреб. Натомість політичній системі суспільства приписано виконання функції ціледосягнення – постановку загальнозначущих цілей суспільства та зосередження засобів для їх втілення. Соцієтальна спільнота визначається як ядро суспільства і чинник здійснення функції його соціальної інтеграції, а культурно-первинна підсистема – як чинник здійснення функції підтримання латентного патерну.

Парсонс аналізує економіку та політику як складові суспільства з огляду на їхню роль у забезпеченні солідарності соцієтальної спільноти. Під солідарністю в цьому разі випадку мається на увазі міра переважання колективного інтересу спільноти над

одиничними інтересами її членів попри їх можливі суперечності. Серед виявів такої солідарності виокремлено взаємну повагу одиниць до прав одна одної, пов'язаних зі статусом членства, підпорядкування інституціоналізованим у колективі цінностям і нормам, позитивний внесок у досягнення колективних цілей. Характер солідарності залежний від рівня диференціації суспільства – структур соціальних ролей, колективів, норм та ціннісних орієнтацій. Парсонс вдається до використання концептів «механічна солідарність» та «органічна солідарність», що їх свого часу увів до наукового обігу Е.Дюркгайм. При цьому ці концепти витлумачено заново: 1) механічна солідарність розглядається як ситуація, коли патерни дії, що очікується від одиниць, є однаковими для всіх одиниць у межах соціальної системи: іншими словами, одиниці одна щодо одної виступають як сегменти, оскільки вони функціонально не диференційовані; 2) органічна солідарність розглядається як ситуація, коли ролі, колективи і норми диференційовані на функціональних засадах попри можливу спільність ціннісних підвалин. Прикладом механічної солідарності в сучасних суспільствах, на думку Парсонса, є правове, політичне і соціальне громадянство. Інакомислячі громадяни та опозиційні меншини, що незгодні з окремими загальнополітичними рішеннями, здебільше не піддають сумніву легітимність демократичної системи правління загалом:

«Елемент механічної солідарності стосується тут *легітимації* повноважень на прийняття колективних рішень. Така легітимація має впливати із загальних ціннісних прихильностей соціетальній спільноті і, відповідно, типам колективної дії, що вважаються легітимними, включно з ідентифікацією інстанцій, уповноважених здійснювати такого роду дії» [Парсонс, 2003: с. 183].

Відстеження взаємозв'язку феноменів солідарності й легітимації має неабияке значення – воно вкотре увиразнює роль легітимації у забезпеченні соціальної інтеграції суспільства. Врахування цього зв'язку суттєво розширює можливості теоретичного тлумачення цих обох феноменів – їхніх властивостей та функціональних виявів.

Розроблення зазначеної проблематики соціальної солідарності вможливило також уточнення здатностей легітимації у забезпеченні соціальної інтеграції. Парсонс дійшов висновку, що легітимація при забезпеченні соціальної інтеграції доповнюється низкою інших чинників: «Окрім загального “набору” (set), що встановлює презумпцію легітимності для соціальної системи

як такої, має бути також більш гнучкий набір інструментів, що забезпечують (взаємну) адаптацію між культурною підсистемою суспільства і самою соціетальною спільнотою» [Парсонс, 2003: с. 180]. Ідеться про механізми, що створюють спроможність соціальної системи впоратися із мінливими потребами, спричинюваними різними асоціаційними відношеннями – передусім зумовленими розвитком зв'язків цих відношень між собою, а також із ціннісною системою. Адже життєдіяльність соціетальної спільноти ніколи не зводиться тільки до буквального втілення суто цінностей. «Реалістичний соціальний ідеалізм» тут протиставлено утопізму, тобто висуванню імперативу здійснення цінності у «чистому вигляді». Оптимальною визнано організацію ціннісної системи, що містить позитивне оцінювання соціальних зв'язків як самостійної цінності, а не просто як засобу реалізації специфічних ціннісних патернів.

Взаємозв'язок різних підсистем сучасного суспільства з високим рівнем диференціації вможливають, як стверджує Парсонс, генералізовані символічні посередники обміну між ними. Зокрема, соціетальна спільнота поєднана з економікою завдяки грошам, із політикою – завдяки владі, із культурною системою – завдяки ціннісним прихильностям. Зазначені символічні посередники – гроші, влада і ціннісна прихильність – виступають свого роду спеціалізованими мовами й забезпечують передавання повідомлень між системами. Повідомлення, своєю чергою, співвіднесені із певним кодом – набором правил вжитку, перетворення та поєднання символів. Таким кодом для грошей виступають інститути угоди, власності та найму, для влади – інститути панування, лідерства та адміністративної відповідальності, для прихильності – інститут громадянства.

Водночас у межах самої соціетальної спільноти генеральним символічним посередником обміну між її складниками виступає *вплив*. Останній визначений як здатність досягати злагоди з іншими членами асоційованої групи шляхом переконання, без необхідності наводити їм у повному обсязі належні й дієві докази правильності своєї думки. Наприклад, *вплив* лікаря ґрунтований на його фаховій компетентності і зводиться до того, що пацієнти мусять «довіритися» йому без пояснення усіх можливих аспектів лікування. За словами Парсонса, той, хто має вплив, створює презумпцію розумності своєї справи. Відтак, йому довіряють із цілковитою впевненістю в собі. Подібно до інших генералізованих символічних посередників обміну, вплив

теж має відповідний код. Ним є норми, що пов'язані із плюралістичною структурою диференційованих суспільств і становлять підвалини органічної солідарності. З огляду на контекст солідарності, Парсонс вважає ці норми «ядром *обґрунтування* аллокації лояльностей». Обґрунтування за своєю природою подібне до легітимації, а обґрунтованість, що досягається внаслідок цього, є своєрідним аналогом легітимності. Відтак, наголошується необхідність і визначаються критерії їх розрізнення:

«Обґрунтування необхідно чітко відрізнити від легітимації. Обґрунтування менш абсолютне і працює на нижчому рівні кібернетичної ієрархії. Система цілком може бути легітимованою, тоді як питання обґрунтування деяких виборів між альтернативними вторинними солідарностями можуть усе ще залишатися відкритими там, де виникають дійсні чи потенційні дилеми» [Парсонс, 2003: с. 187].

Тут Парсонс залишається вірним власним поглядам на виключні витоки легітимації у межах системи культури як найвищого рівня кібернетичної ієрархії контролю, що були проаналізовані вище (при розгляді уривку з його праці «Суспільства. Еволюційна та порівняльна перспектива»). Витоки обґрунтування як певного аналогу легітимації пов'язуються із соціальною системою, системами особистості та поведінкового організму як нижчими рівнями кібернетичної ієрархії контролю. Натомість легітимність нормативного коду обґрунтування однозначно виводиться із цінностей культурної системи: «Щоби мати легітимну підвалину, інтегративно орієнтований код соціальної системи має бути вкорінений у ціннісній системі» [Парсонс, 2003: с. 188]. Таким чином, введення поняття «обґрунтування» за логікою певною мірою обмежує сферу застосовності поняття «легітимація». Легітимація тут постає як макросоціально локалізоване, а обґрунтування — як мікросоціально локалізоване явище. Варто нагадати, втім, що у своїх попередніх працях Парсонс наводив та пояснював приклади легітимації як мікросоціального явища. Змістове звуження поняття «легітимація» можна пояснити розвитком та поглибленням структурування поняттєвого простору Парсонсового теоретизування. Поняттєвий простір ускладнювався, кількість понять та встановлених зв'язків між ними збільшувалася, а їхній зміст звужувався. Теоретична система Парсонса набула фундаментального вигляду, а тлумачення легітимності та легітимації в її межах — концептуального вираження. Зокрема, в окремий предмет Парсонсо-

вого теоретизування виокремився зв'язок легітимації із макро-соціальною еволюційною мінливістю.

1.2.2. Місце та функції легітимації в еволюційних соціальних змінах

До безпосереднього розгляду явища макросоціальної мінливості Парсонс вдається у статті «Функціональна теорія змін» (1964), де йдеться про головний тип змін у соціальній системі — процес структурної диференціації. Як супутній цьому процесу постульовано розвиток ціннісно-нормативних стандартів і механізмів, що заново інтегрують диференційовані частини системи та сприяють підтриманню її у стані сталої рівноваги. В якості одного із механізмів інтеграції розглядається легітимація.

Особливості легітимації як інтегративного механізму вчений аналізує на прикладі зміни історичного типу сім'ї. Йдеться про зміну структури сім'ї: патріархальна сім'я, що охоплює більш як два покоління кровних родичів, витісняється нуклеарною сім'єю, що складається із подружньої пари та неповнолітніх дітей. Структурна зміна тут поєднана із функціональною зміною: сім'я втрачає виробничу функцію та зосереджується здебільше на виконанні функцій соціалізації та соціального контролю. Відповідно змінюються виробничі ролі членів сім'ї: на зміну зайнятості у сімейному господарстві або бізнесі приходять здебільше спеціалізована наймана праця або домогосподарювання та догляд за дітьми. Відтак кожна одиниця всередині реструктурованої соціальної системи — сім'я або особистість як член сім'ї — отримує інтегративну підтримку в тому сенсі, про який кажуть, що хтось «має мандат» для здійснення якоїсь справи. Йдеться про «загальну легітимацію» функціонування одиниць у соціальній системі: «Підтримка у цьому випадку може бути визначена як конкретизована для кожної одиниці чи класу одиниць легітимація. Легітимація стосується більше функцій, ніж одиниць, і нормативних стандартів більше, ніж оперативних правил» [Парсонс, 2002e: с. 709–710]. Необхідність легітимації за таких структурних змін викликана тим, що попри вищий рівень ефективності організації на засадах спеціалізованої найманої праці і більш високий рівень життя, люди як наймані працівники певною мірою втрачають незалежність і самовідчуття самостійного хазяїна. Адже, з погляду громадської думки місцевих громад США, прийнятний статус родини пов'язується із

наявністю у неї «власної справи» та власності, а наймані працівники, натомість, належать до громадян другого сорту. Також у цих межах місцевих громад більший престиж за мірою «суспільної корисності» мають організації, що контролюються родинними одиницями. Тому зміна типу сім'ї (втрата виробничої функції) як структурна диференціація системи породжує проблему легітимації, що полягає: 1) в обґрунтуванні під кутом зору інституціоналізованих цінностей цієї системи основної структури організації соціально важливих функцій; 2) в очищенні формули легітимації від організаційних частковостей менш диференційованої системи. За твердженням Парсонса, ці завдання легітимації диференціації — зі сфери ідеології. Вони зводяться до зламу віри в надзвичайну громадянську добropорядність власників і представників сімейного бізнесу та вкорінення у свідомість думки про добropорядність сім'ї зі втраченими виробничими функціями.

Однак найважливіший аспект легітимації полягає в іншому: «Можливо, що найважливішим у новій легітимації є нова концепція адекватної, соціально бажаної *людини*, особливо в її двох диференційованих сферах дії та відповідальності — у професійній ролі та в сім'ї» [Парсонс, 2002e: с. 714]. Наприклад, ідеологічна легітимація більш диференційованої ролі жінки в сім'ї, що втратила виробничу функцію, передбачає обґрунтування її присвячення себе чоловікові та дітям, участі у житті громади та професійної діяльності. Не менш важливим є також стосунок цінностей на різних рівнях конкретизації не лише до безпосередніх проблем легітимації різних класів структурних одиниць, а й до більш загальних норм та стандартів, що регулюють їх відносини. Важливими є також стандарти, що на їх основі легітимуються організації, де працюють наймані працівники. Тут можна говорити про перехід від сімейного господарства до «сімейної фірми» із членами родини власників на посадах менеджерів та найнятими сторонніми працівниками, а звідси — до цілковитої формальної організації із найманою адміністрацією та персоналом. Головний юридичний підсумок цього розвитку — поява ідеї узагальненої корпорації та її легітимація у багатьох галузях, передусім — у сфері економіки.

Наслідком успішних структурних змін або диференціації системи стає також певна зміна її ціннісних стандартів або цінностей. При цьому цінності структурно оновленої системи, що охоплює як нові, так і резидуальні (залишкові) одиниці, дещо відрізняються за змістом від цінностей первісної одиниці,

що існували до початку структурних змін: «Ці нові цінності мають бути більш узагальненими в тому сенсі, що вони можуть легітимувати функції обох диференційованих одиниць у єдиній формулі, що дозволяє кожній із них робити те, що вона робить, і, що так само суттєво, не робити того, чим зайняті інші» [Парсонс, 2002e: с. 720]. Іншими словами, зміна цінностей має більш інерційний і менш докорінний характер порівняно із структурними змінами соціальної системи. Цінності тут легітимують структурне зрушення у соціальній системі цілком – починаючи з вихідного стану її структури й завершуючи кінцевим. В загальному підсумку, за успішної легітимації соціальна система усталюється у своїй новій структурі, що стала наслідком диференціації.

Грунтовну спробу аналітичної верифікації своєї теоретичної системи та трактувань легітимації у її рамках Парсонс здійснив при розгляді системної природи сучасних суспільств та еволюційної генези їх у книзі «Система сучасних суспільств» (1971). Ця книга, за визнанням самого автора, стала продовженням та доповненням його попередньої книги «Суспільства. Еволюційна та порівняльна перспектива». Зазначена наступність теоретизування особливо помітна у першій главі «Системи сучасних суспільств», де окреслюються «теоретичні орієнтири» аналізу. Із посиланнями на попередні авторські публікації там відтворено аналіз структури загальної системи дії, її підсистем та основних ділянок взаємопроникнень між ними. Зокрема, головна увага зосереджується на такій підсистемі загальної системи дії, як соціальна система. За твердженням Парсонса, соціальні системи утворюються станами і процесами соціальної взаємодії між суб'єктами дії. У структурному вимірі соціальні системи складаються із поєднань таких складників, як цінності, норми, колективи та ролі.

Цінності визначено як уявлення про бажаний тип соціальної системи. Їм приписується регулювання процесів прийняття суб'єктами дії певних зобов'язань. Звідси виведено провідну роль цінностей у виконанні соціальними системами функції збереження та відтворення взірця.

Норми містять елементи ціннісної системи, що конкретизовані стосовно відповідних рівнів соціальної системи. У нормах закладені також конкретні способи орієнтації для дії за функційних та ситуаційних умов, що специфічні для певних колективів та ролей. Як основну функцію норм визначено інтеграцію соціальних систем.

Колективи розглядаються як відносно сталі групові системи, що відповідають двом критеріям: 1) наявність певного статусу членства, завдяки якому однозначно розрізняються члени та не-члени певного колективу; 2) внутрішня диференціація колективу за статусами та функціями його членів. З огляду на сукупність цих властивостей зумовлюється придатність колективів для виконання функції ціледосягнення.

Роль трактовано як структурний компонент, за допомоги якого визначається клас індивідів, що через взаємні очікування включаються до того чи того колективу. На цій підставі Парсонс стверджує, що через роль реалізується функція адаптації.

Як видно із наведених вище визначень, цінності пов'язані з нормами, а ролі – з колективами. Своєю чергою, колективи та ролі набувають сталої інституціалізації, коли «керуються» конкретними цінностями і нормами. Натомість цінності та норми інституціалізуються за умови «втілення» їх у соціальному житті конкретними колективами та ролями. При цьому поєднання певних цінностей, норм, колективів та ролей у різних ситуаціях різняться. Всі ці чотири типи структурних складників соціальної системи можна розглядати як незалежні змінні одне щодо одного. І структуру соціальних систем можна аналізувати із застосуванням цих чотирьох типів незалежних змінних – цінностей, норм, колективів та ролей.

Парсонс визначає суспільство як тип соціальної системи, що має найвищу міру самодостатності стосовно власного середовища, включно із іншими соціальними системами. Як один із чинників такої самодостатності зазначено міру, якою інститути суспільства легітимовані узгодженими ціннісними прихильностями його членів [Парсонс, 1998: с. 21]. При цьому наголошено, що цінності пов'язані з іншими складниками культурної системи. Серед останніх – мораль, емпіричне знання (наука), системи експресивних символів (мистецтво) та конститутивні символічні структури, що утворюють ядро релігійних систем. Ідеться про моральні, пізнавальні, естетичні та власне релігійні цінності. У процесах легітимації як передумови самодостатності сучасного суспільства задіяні усі ці взаємопов'язані складники культури:

«У підсумку цінності легітимуються головним чином у релігійних термінах. У контексті культурної легітимації, таким чином, суспільство є самодостатнім тією мірою, якою його інститути легітимовані цінностями, які поділяють його члени із відносною згодою і які своєю чергою легітимовані завдяки відповідності

членів суспільства іншим компонентам культурної системи, особливо її конститутивному символізму» [Парсонс, 1998: с. 22].

Таким чином, йдеться про кілька витоків легітимації, вкорінених у межах культурної системи. Культурна система при цьому розуміється як своєрідна сукупність соціокультурного досвіду, що накопичується у галузі моралі, релігії, науки, мистецтва. Відтак, за логікою, соціокультурний досвід різного походження та природи може стати підґрунтям легітимації. Причому тут слід враховувати, що масштаби культурної системи можуть не збігатися із масштабами соціальних систем, зокрема, суспільств. Наприклад: культурна система, що склалася на підвалинах західного християнства, є спільною для низки європейських національних суспільств. Мабуть, не можна виключати й ситуацію, коли одне суспільство орієнтується на дві або й більше таких культурних систем.

З використанням чотирьох розглянутих вище типів незалежних змінних — цінностей, норм, колективів та ролей, а також аналітичної схеми AGIL Парсонс вдається до системного моделювання структурних та динамічних особливостей сучасного суспільства. Він виокремлює чотири підсистеми суспільства та відповідні їм структурні елементи, основні функції та аспекти процесу розвитку (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Підсистеми суспільства (або більш узагальнено — соціальної системи) [Парсонс, 1998: с. 24]

Підсистеми	Структурні компоненти	Аспекти процесу розвитку	Основна функція
Соціетальна спільнота	Норми	Включення	Інтеграція
Відтворення взірця або фідучіарна підсистема	Цінності	Генералізація цінностей	Відтворення взірця
Політика	Колективи	Диференціація	Ціледосягнення
Економіка	Ролі	Підвищення адаптивного потенціалу	Адаптація

Осердям суспільства як соціальної системи визначено соціетальну спільноту, що їй притаманні властивості єдиного колективу із окресленими межами. Соціетальній спільноті загалом приписується функція інтеграції системи. Водночас пропонувано інші визначення функції цієї підсистеми суспільства. Зокрема, йдеться про функцію зчленування колективної організації із системою норм. Цей нормативний аспект системи Парсонс пропонує називати, згідно з визначенням М.Вебера, «легітимним порядком». Відтак, нормативний порядок на соціетальному рівні розглядається як такий, що містить «розв'язання» поставленої Т.Гобсом проблеми — як вберегти людські відносини від виродження у «війну всіх проти всіх».

Наведено ще одне формулювання основної функції соціетальної спільноти. Ця функція трактується як визначення зобов'язань, що випливають із лояльності стосовно соціетального колективу загалом та різних категорій його диференційованих статусів і ролей зокрема. Лояльність тут полягає у готовності відгукнутися на заклик від імені колективу або заради суспільного інтересу чи потреби. Лояльність важлива для усіх різновидів колективів, але найбільше — для соціетального колективу, тобто суспільства. Соціетальна спільнота як диференційована та сегментована підсистема є складною мережею здатних до взаємопроникнення колективів із властивими їм лояльностями — сімей, фірм, церков, державних установ, навчальних закладів. Ідеться про певну стійку ієрархію лояльностей, у якій високе місце належить лояльності стосовно соціетальної спільноти загалом. Разом із тим Парсонс особливо наголошує найвище місце цієї ієрархії:

«Слід підкреслити значущість культурної легітимації нормативного порядку суспільства, оскільки саме їй належить найвища позиція. Першою чергою вона діє через інституціалізацію системи цінностей, що є складовою частиною і соціетальної, і культурної систем. Потім вибіркові цінності, що є конкретизаціями загальних ціннісних взірців, стають частиною кожної конкретної норми, інтегрованої у легітимний порядок. У системі норм, що керують лояльностями, отже, права та обов'язки різних колективів мають бути узгоджені не тільки між собою, а й із легітимними підвалинами порядку загалом» [Парсонс, 1998: с. 26].

Культурна легітимація нормативного порядку тут навряд чи ототожнюється із лояльністю культурній системі суспільства.

Радше йдеться про стан лояльності як один із моментів процесу легітимації. Імовірно, більш доречним було б зіставлення легітимності та лояльності. Але й ці явища, попри взаємозв'язок і певну вибіркову спорідненість, не тотожні. Легітимність можна розглядати як стан свідомого прийняття, визнання, схвалення. Натомість лояльність – позірна, зовнішня відданість незалежно від внутрішньої налаштованості. Лояльність можлива за відсутності відповідної легітимності, а одним із виявів легітимності може бути відповідна лояльність. Тому не випадково культурна легітимація нормативного порядку суспільства найзначущіша у межах ієрархії соціальних лояльностей – стосовно суспільства загалом, а також його різних колективів. Це наслідок того, що соціальна лояльність задається певними нормами, норми практично реалізують відповідні цінності, а цінності конкретизують загальні ціннісні взірці культурної системи.

Така визначальність культурної системи присутня й у випадку стратифікаційної ієрархії суспільства як прояву його впорядкованості. Як стверджує Парсонс, з ієрархічної точки зору, нормативне впорядкування соціальної спільноти у термінах членства передбачає існування стратифікаційної шкали – шкали визнаваного та легітимованого (мірою засвоєння норм та цінностей) престижу членів колективів, окремих осіб, що входять до цієї спільноти, а також статусів та ролей, поширених у цій спільноті. Престиж у цьому разі пов'язаний із здатністю здійснювати вплив, тобто домагатися від інших певних бажаних рішень не завдяки позитивним або негативним стимулам, а суто через переконування. Переконування тут передбачає апелювання до спільних та приватних інтересів, інтересів колективу та взаємної солідарності.

Явища інтересів, впливу, солідарності, престижу та лояльності позиціоновано як такі, що існують на рівні підсистеми соціальної спільноти; натомість цінності культури розглянуто як структурний складник підсистеми відтворення взірця або фидуціарної підсистеми* (див. табл. 1.1). З огляду на це наголоше-

* У передостанній главі «Системи сучасних суспільств» Парсонс визначає функціональну потребу відтворення взірця, що її задовольняє дана підсистема, як, по-перше, підтримання основного взірця інституціоналізованих у суспільстві цінностей і, по-друге, як оформлення і підтримання належних мотиваційних зобов'язань індивідів перед суспільством. Відтак, цілком логічним є вживання терміна «фидуціарна» (та, що здійснює нагляд, наглядова) стосовно відповідної функціональної підсистеми.

но, що «підвалини культурної легітимації трансцендентні стосовно конкретного та випадкового характеру інтересів, впливу та солідарності, виступаючи на соціетальному рівні у вигляді *ціннісних прихильностей*» [Парсонс, 1998: с. 28]. Адже, наприклад, лояльність стосовно колективу може мотивуватися міркуваннями вигоди чи збитків, поточними потребами соціуму чи навколишнього середовища. Натомість ціннісні прихильності при виконанні зобов'язань більш незалежні від зазначених міркувань і вирізняються певною обумовленістю неминущими критеріями гідності, честі, совісті. Тому порушення ціннісних зобов'язань визначається як здійснення нелегітимного діяння, тоді як, навпаки, дотримання обов'язку – справа честі та совісті, що їх, своєю чергою, неможливо уявити без відповідних антиподів – безчестя та вини. Прихильність до певних цінностей передбачає обов'язок їх дієвого втілення. Подекуди це втілення набуває подоби дій в інтересах певних колективів, лояльності стосовно них, виявів солідарності із ними. Йдеться про те, що «ціннісні системи містять у собі категорію зобов'язань перед “ціннісно обґрунтованими об'єднаннями”, солідарність в рамках легітимних колективних взаємодій та справ» [Парсонс, 1998: с. 28]. У кожному конкретному суспільстві з'являються та існують свої ціннісно-обґрунтовані об'єднання. Не виключено, що міра їх ціннісної обґрунтованості є мінливою в часі, зазнає злету або спаду. Ціннісна обґрунтованість може, зрештою, набувати конкретизації або узагальнення. Тенденція такого узагальнення або генералізації відбувається, за твердженням Парсонса, у перебігу розвитку сучасних суспільств. Генералізація пояснюється необхідністю забезпечення впорядкованості та легітимності суспільних відносин за умов свободи й відсутності тотальної соціальної регламентації та контролю:

«Рідко буває можливим забезпечити легітимність асоціації, пов'язуючи легітимацію із цілком конкретними діями, оскільки суб'єкти дії, щоби мати можливість реалізовувати свої цінності за мінливих обставин, повинні мати достатню свободу прийняття рішень. Одним із чинників, що зумовлює таку свободу, є високий рівень генералізації цінностей, на підставі яких здійснюється легітимація об'єднання» [Парсонс, 1998: с. 28–29].

Йдеться про те, що суспільства не можуть розвиватися і бути конкурентоспроможними, коли значну частку їхніх ресурсів поглинає щільна мережа соціального контролю та суцільна регл-

ментация життєдіяльності. Вивільнення зазначених ресурсів і їх спрямування на забезпечення конкурентних переваг та розвиток суспільства можливі, коли проблема підтримання порядку розв'язується за рахунок соціального самоконтролю та саморегуляції поведінки. Відтак, одним із чинників осучаснення (модернізації) суспільства з метою набуття ним конкурентоспроможності визначено генералізацію ціннісних систем — тією мірою, за якої вони стають здатними керувати соціальною дією без її детальних регламентацій.

Окремі аспекти легітимації Парсонс заторкує також при розгляді решти підсистем суспільства як соціальної системи — політики та економіки. Зокрема, серед функцій держави як ядра політичної підсистеми сучасного суспільства зазначається функція підтримання цілісності соціетальної спільноти за умов глобальних загроз із особливим, але не єдиним акцентом на її легітимному нормативному порядку. Тобто сучасна держава має бути свого роду гарантом цього порядку. Адже суспільство як соціальна система навряд чи зможе вижити за наявності зовнішніх та внутрішніх загроз, якщо визнання його норм не буде забезпечене, за необхідності силоміць. Тут опосередковано можна зробити висновок, що легітимність та легітимація нормативного порядку — доволі вагомі й дієві, але далеко не єдині запоруки чинності нормативного порядку.

Економічну підсистему сучасного суспільства Парсонс розглядає як регульовану передусім нормами інститутів власності та контракту, що є складовими нормативного порядку соціетальної спільноти. Одна із передумов дійсної, а не позірної чинності зазначених інституційних норм — їх легітимація та легітимність. Коли норми легітимні, це означає, що люди дотримуються їх без внутрішнього спротиву або самі воліють без зовнішніх позитивних чи негативних спонук підлаштовувати під них власну діяльність. Зокрема, «свідоме включення у робочу силу передбачає зобов'язання ефективно працювати відповідно до легітимних умов найму» [Парсонс, 1998: с. 32]. У підсумку легітимацію та легітимність тут можна розглядати як певні підвалини ефективності та конкурентоспроможності економіки. Ці підвалини мають здебільше позаекономічний, але водночас ненасильницький характер, позаяк їхній вплив на економічні дії опосередкований значущістю власних мотивів самих дієвців.

Серед чинників інтеграції сучасних суспільств, що прискорено диференціюються у перебігу свого розвитку, Парсонс виок-

ремив право. Він пов'язує нормативну значущість права із обов'язками, примусовістю, а також консенсусними елементами. В останньому випадку на перше місце виходить важливість моральної легітимації права:

«...право має справу із моральним боком громадянства, але не обов'язково з усією мораллю загалом. Понад те, у моральному елементі можуть міститися підстави для легітимних виступів проти соціетального нормативного порядку — від самого простого вияву громадянської непокори до революції» [Парсонс, 1998: с. 33–34].

Мораль — джерело і критерій легітимності права. Право, що претендує на чинність у суспільстві, має ґрунтуватися передусім на його моралі, а не примусі. Адже за обставин вичерпання або браку ресурсів, що забезпечують примус, легітимне право здебільше збереже чинність, а нелегітимне — втратить її. Це стосується, зокрема, конституційного права, що містить основні правові підвалини життєдіяльності суспільства. За Парсонсом, дійсні конституційні цінності артикуються у соціетальній спільноті й містять складник соціетальної лояльності у формі ціннісно орієнтованих об'єднань*. Але конституційні цінності не тотожні конституційним нормам. Конституційні норми заздалегідь передбачають можливість примусового упродовження їх з боку держави. І такий примус з метою підтримання їхньої чинності завжди викликає питання про легітимність дій уряду в конституційному, а слідом за цим — і в моральному сенсі. Загалом поява питань про легітимність силових дій влади не є ознакою тільки сучасних суспільств. Інша річ, що у досучасних суспільствах законодавство як диференційована функція майже не існувало, а нормативний порядок задавався традицією або релігійним одкровенням. Традиції та релігія одночасно були джерелами легітимації цього порядку. В сучасних суспільствах, де законодавство здебільше диференціювалося від традиційної культури та релігії, з'являються механізми соціальної легітимації влади, зокрема, законодавчої: «Легітимація постійно здійснюваної законодавчої функції, таким чином, являє собою відмітну ознаку сучасного розвитку. Цей процес, своєю чергою,

* Свого часу близьку за змістом думку висловив попередник Парсонса Е.Дюркгайм: «Право виробляється у глибинах суспільства, а законодавець лише освячує процес, який здійснився без нього» [Дюркгейм, 2006: с. 196].

не без складнощів та застережень, але таки потребує активної участі соціетальної спільноти через систему представництва» [Парсонс, 1998: с. 34]. Суб'єктами зазначеної соціальної легітимації виступають групи інтересів та електорат, із якими взаємодіють законодавці. Процес соціальної легітимації відбувається у вигляді виборів до представницьких законодавчих органів. А впродовж часу між виборами соціальна легітимація може виявлятися через динаміку артикульованих ставлень громадян до законодавців. Наприклад, така артикуляція може відбуватися через мінливість соціологічних рейтингів довіри/недовіри, підтримки/протесту, схвалення/несхвалення. Умовою набуття або втрати легітимності в цьому випадку є міра корисності для суспільства законодавчої функції, спрямованої на впорядкування відносин у ньому. Адже, як стверджує Парсонс, держава не може просто «володарювати», оскільки повинна бути легітимована спільнотою на управління через прийняття на себе відповідальності за підтримання нормативного порядку. Назагал, функційність будь-якого соціального явища — передумова набуття ним легітимності, тобто визнання, прийняття його або примирення з його існуванням. Відповідно, соціальна дисфункційність явища — передумова його делегітимації.

Феномен легітимації Парсонс розглядає також у зв'язку із чотирма головними процесами структурних еволюційних змін — диференціацією, підвищенням адаптивної здатності, включенням та генералізацією цінностей (див. табл. 1.1). Сукупність зазначених процесів описана як своєрідний алгоритм еволюційного соціального розвитку. При цьому диференціацію визначено як поділ вихідної одиниці чи структури соціальної системи на дві або й більше похідних одиниць чи структур, що розрізняються за своїми характеристиками та функціональною значущістю для системи. Соціальна система стає більш розвинутою внаслідок диференціації за умови, коли кожен новий її складник, що диференціювався, має більшу адаптивну здатність, ніж попередній складник-виконавець цієї функції. Підвищення адаптивної здатності трактоване як процес звільнення одиниць соціальної системи від деяких обмежень у своєму функціонуванні, що були притаманні їхнім попередникам. Унаслідок цього процесу зазначені соціальні одиниці дістають більший вибір ресурсів. У загальному підсумку, коли соціальна система поглиблює свою внутрішню диференціацію та підвищує свої адап-

тивні можливості, вона ускладнюється і постає перед необхідністю розв'язання проблем власної інтеграції. Іншими словами, нові складники соціальної системи, що диференціювалися, повинні «вписатися» у структуру її норм. Далі ці складники мають набути належної легітимації і певних способів орієнтації у своїх нових взірцях дії [Парсонс, 1998: с. 44]. І завершенням циклу соціальної зміни є генералізація цінностей – більш узагальнене вираження їх для забезпечення перебігу соціальної дії та підтримання стабільності системи за умов надзвичайно складного переплетення соціально структурованих ситуацій. Адже конкретизація загальних цінностей суспільства для орієнтації у великій множині взаємопереплених ситуацій навряд чи забезпечить керованість диференційованої, адаптованої та інтегрованої соціальної системи. Таким чином, соціальну зміну можна вважати завершеною, остаточною, певною мірою безповоротною тоді, коли вона відбивається на рівні ціннісних зрушень, узагальнюється та опосередковується соціокультурно.

Розглянутими вище «теоретичними орієнтирами» Парсонс керується у своєму теоретичному дослідженні генези сучасного суспільства. Головна теза його книги «Система сучасних суспільств» загалом зводиться до того, що сучасний тип суспільства виник у єдиній еволюційній зоні – на Заході, тобто у тій частині Європи, котра стала спадкоємницею Римської імперії на північ від Середземного моря. Йдеться про єдину систему національних суспільств, що з'явилися у межах середньовічного західного християнського світу. Виникнення системи сучасних суспільств розглядається як складний кількостолітній процес розвитку. Найбільший інтерес становить передусім аналіз місця та ролі у зазначеному процесі явищ легітимності та легітимації. Нові тлумачення цих явищ запропоновано при розгляді досучасних підвалин сучасних суспільств – раннього християнства, інституційної спадщини Риму та соціетального устрою західноєвропейських феодальних суспільств. Тобто інституційні витоки сучасних суспільств виводяться передусім із римського права та західного християнства.

Зокрема, християнство Парсонс трактує як добровільну релігійну спільноту представників різних народів та суспільств, що постала із секти палестинського іудаїзму. Від іудаїзму християнство успадкувало трансцендентний монотеїзм та уявлення про угоду із Богом. В іудаїзмі суб'єктом такої угоди виступає

суто богообраний іудейський народ, а в християнстві — будь-який індивід, що сповідує віру в Бога і прагне врятувати душу. Перехід від моноетнічної та монотериторіальної до поліетнічної та політериторіальної релігійної спільноти не був простим кількісним розширенням: «Це нове визначення підстав релігійного колективу та його ставлення до мирського суспільства вимагало теологічної легітимації» [Парсонс, 1998: с. 48]. Легітимація здійснилася через віру у Христа-Спасителя, який приніс порятунок людським душам і звільнив християнську спільноту від територіальних та етнічних обмежень. Своєю чергою, легітимна християнська спільнота зорганізувалася у формі церкви й сама стала суб'єктом легітимації різних виявів мирського життя, зокрема політичних:

«Легітимація режиму Карла Великого залежала від його відносин із церквою, що дістало символічний вираз у його коронації папою Левом III 800 р. н. е. Ця церемонія стала моделлю для усієї Священної Римської імперії, котра хоча й не була ніколи високоінтегрованою політичною системою, попри те слугувала легітимувальною основою для єдиного християнського світського суспільства» [Парсонс, 1998: с. 53].

Отже, йдеться про особливу релігійну легітимність, ґрунтовану на вірі у богоданість імператора. Разом із тим, джерела легітимаційних впливів власне середньовічної Священної Римської імперії, формально відтвореної германцями, не обмежувалися християнством. Неабияке значення мало також римське право, визнане цивільним правом імперії. Ця правова традиція здійснювала «культурний тиск» у вигляді легітимувального впливу на процес встановлення територіальних законодавств окремих складових імперії. Зокрема, римська правова спадщина стала свого роду вихідною точкою в розвитку ранньосучасної європейської держави з огляду на легітимацію, закладену в уявленнях про наступність державної організації. Не менш, а можливо, й набагато більш значущим був легітимаційний вплив римського права у галузі цивільних відносин, зокрема, відносин власності.

Загалом легітимацію феодалізму Парсонс визначає як вторинну [Парсонс, 1998: с. 55]. Імовірно, він мав на увазі те, що джерела легітимації — християнство та римське право — існували і забезпечували легітимацію Римської імперії ще до виникнення феодалізму, а не виникли суто з огляду на потребу в

легітимності даного соціального устрою. Натомість здатність до первинної легітимації Парсонс пов'язував з елементами, що утверджувалися у феодальних суспільствах з XI сторіччя. Ці елементи ініціювали диференціацію та зміни феодальних суспільств і зрештою привели до створення сучасного структурного типу суспільства. Передусім ідеться про Ренесанс, що започаткував високорозвинену секулярну культуру, диференціювавши релігійне і світське. Більш радикальні зміни зумовила Реформація — виникнення і поширення протестантських версій християнства. З одного боку, це спричинило інституціалізацію індивідуалістичних складників християнства. З іншого боку, в розвитку європейських суспільств з'явилися егалітаристська тенденція: «...у протестантизмі втратила свою легітимність найважливіша в рамках середньовічної церкви форма стратифікації — протиставлення мирян і членів релігійних орденів» [Парсонс, 1998: с. 70]. Водночас реформовані течії християнства не втратили легітимаційного потенціалу у сфері політики. Реформація відіграла головну роль у легітимації деяких найважливіших нових територіальних монархій, спочатку — німецьких князівств, з якими Лютер вступав у спілки. З огляду на це, Парсонс вважає часом зародження системи сучасних суспільств не XVIII сторіччя з його еволюцією в бік демократизації та індустріалізації, а XVII сторіччя, коли відбувалися зміни в устрої соціетального суспільства і особливо у ролі релігії в легітимації суспільства. Він звертає увагу на поширення віротерпимості та релігійну плюралізацію в Західній Європі загалом і в певних західноєвропейських країнах, зокрема, що було наслідком боротьби Реформації і контрреформації. Ці тенденції трактовано як прояви диференціації культурної та соціетальної підсистем. Попри те, що держава вже не була зобов'язана силоміць втілювати релігійні цілі, релігійна легітимація секулярного суспільства зберігалася. Важливість релігійної легітимації часто зумовлювалася відсутністю етнічної єдності багатьох європейських країн, невідповідністю їх територіальної організації етнічному складу. Особливої гостроти проблема релігійної легітимації набувала за умов хронічного стану війни у XVII сторіччі, що її спричинили релігійний розкол Європи, поява у ній нових суверенних країн, відсутність нормативного регулювання відносин між ними. Релігійна легітимація становила підвалини соціетальної спільноти як царини інтеграції нормативної й колективної структур

суспільства, зосередження ролевих зобов'язань та лояльностей індивідів.

Секуляризація європейських суспільств як диференціація релігії та соціетальної спільноти відбувалася по-різному. В Англії утвердилася політична легітимність релігійних дисидентів, і це запобігло поверненню до одержавленої церкви, наділеної монополією на релігійну легітимність. Свобода віросповідання та політичний плюралізм як прояви диференціації соціетальної спільноти від релігії та держави передбачали одночасно і процес включення. Легітимного статусу повноправного членства у соціетальній спільноті набували релігійні дисиденти та політичні опоненти, що не погоджувалися із чинною владою, за умови їх «лояльної опозиції» [Парсонс, 1998: с. 94–95]. Натомість у Франції релігійна громадянська війна закінчилася остаточною перемогою католицизму, і це згодом призвело до появи радикальної опозиції йому – світського антиклерикалізму, що ґрунтувався на ідеях Просвітництва XVIII сторіччя і був одним із чинників майбутньої соціальної революції. Парсонс вважає, що ця «французька модель сильно вплинула на характер релігійної легітимації в інших суспільствах нашого часу, особливо католицьких (включно з Латинською Америкою), але і в Німеччині та Східній Європі теж», а також «зробила свій внесок в антирелігійність соціалістичних рухів, першою чергою комуністичного» [Парсонс, 1998: с. 79]. Спосіб розв'язання суперечностей через насилля створив передумови для виникнення нових протиборств.

Буржуазні революції стали проявами розвитку системи сучасних суспільств у напрямі їх подальшої диференціації. Йдеться передусім про промислову революцію в Англії та демократичну революцію у Франції кінця XVIII сторіччя, що вивершили головні тенденції початкової модернізації. Обидві революції соціально реструктурували суспільства. Зокрема, Французька революція підняла гасло «Liberté, Égalité, Fraternité» і, хоча й неповною мірою, інституціалізувала цю ціннісну конфігурацію. У перебігу цієї революції постало питання чи може привілей бути значущою винагородою або навіть отримати легітимацію на інструментальних засадах, якщо не доведено, що неможливий жоден інший спосіб інституціалізації лідерства, вартого довіри [Парсонс, 1998: с. 110]. Іншими словами, йшлося про

неприйнятність для суспільства спадкового передання статусу, що суперечило критеріям особистого досягнення та рівності можливостей. Таке розуміння соціального статусу становило основи головного нормативного змісту Англійської промислової революції: набуття і збереження статусу за умов конкуренції тут оцінювалося як винагорода за вагомих внесок у життєдіяльність соціальної системи. Під час (передусім французької) революції соціетальна спільнота набула диференційованості від держави, над якою починала здійснювати легітимний контроль [Парсонс, 1998: с. 114]. Це вможливилось завдяки зростанню внутрішньої солідарності цієї спільноти на підставі єдиного громадянства. Представники усіх соціальних верств стали не лише вільними та рівними за правами, а й пов'язаними спільною національною солідарністю.

Новітню стадію модернізації Парсонс пов'язує із революцією в освіті. Він вважає радикальним проривом спробу європейських та північноамериканських країн дати освіту всьому населенню, оскільки це означало величезний зсув у бік рівності можливостей. Нерівність почала певною мірою опосередковуватися низкою стадій соціалізації, що їх має пройти людина. Нездійсненність повної рівності частково компенсують структури, що перебувають між індивідом і національною спільнотою як вищим колективом: «Ці структури не лише не виключають нерівності як такої, вони навіть легітимують якісь її форми, але при цьому тяжіють до мінімізації аскриптивної заданості такої нерівності чи свавілля у тому, як вони створюються» [Парсонс, 1998: с. 130]. Ідеться про відбір людей з огляду на їхню соціалізовану здатність виконувати відповідальні ролі з високим рівнем компетентності та, звідси, винагород — доходу, політичного впливу, влади та ін. Освіта виступає чинником обґрунтованої стратифікації, а також одночасно чинником легітимації цієї стратифікації.

Загалом Парсонс згадує цінності освіти серед найважливіших цінностей сучасності, що стосуються економічного розвитку, політичної незалежності та деяких форм демократії. Саме ці цінності намагаються інституціалізувати еліти більшості немодернізованих країн. У такий спосіб зроблено спробу оновити підвалини ціннісного консенсусу в суспільствах, що модернізуються. Адже у Західній Європі доба сучасності почалася із розмежування суспільства й релігії, які були неподільними за ран-

нього Середньовіччя: таке розмежування власне вможливило Ренесанс та Реформацію. В суспільствах, що модернізувалися пізніше, теж відбувалися більш або менш подібні процеси розмежування світських і релігійних царин життєдіяльності. Не є винятком також супутні процеси плюралізації релігії, що теж приховують загрози для ціннісного консенсусу: «Оскільки цінності суспільства своїм корінням сягають релігії, одним із можливих наслідків плюралізації релігії є руйнування морального або ціннісного консенсусу» [Парсонс, 1998: с. 132]. За цих умов похідні від релігії традиційні цінності можуть не лише не сприяти, а й перешкоджати згуртованості та об'єднанню суспільства. Власне це й спонукає до пошуку підвалин консенсусу в цінностях економічного розвитку, освіти, політичної незалежності та демократії.

Коли до традиційних цінностей додаються сучасні, склад ціннісних підвалин суспільства неминуче розширюється і конкретизується стосовно духовної, економічної, соціальної та політичної сфер його життя. Таке ускладнення ціннісного підґрунтя суспільної життєдіяльності за певних обставин є перепону інтеграції суспільства. Ціннісна конкретність іноді може бути перешкодою встановленню морального консенсусу, котрий на рівні вищих соціетальних цінностей має радше об'єднаний, аніж роз'єднувальний вплив [Парсонс, 1998: с. 133–134]. Власне на запобігання негативним наслідкам ціннісної конкретності спрямована генералізація цінностей (див. табл. 1.1). Проте спроби такої генералізації неоднозначно сприймаються у цілеспрямовано модернізованих суспільствах. Парсонс зазначає опір генералізації цінностей у понятті «фундаменталізм» і стверджує, що це явище має помітні вияви у релігійних контекстах [Парсонс, 1998: с. 134]. Релігійний фундаменталізм передусім є спротивом узагальненню та осучасненню цінностей традиційних суспільств — соціальних систем, спрямованих на відтворення життєвих суспільно значущих обставин шляхом передання новим поколінням накопиченого соціокультурного досвіду у вигляді цінностей, норм, традицій та звичаїв. Відтак, фундаменталізм неминуче протистоїть модернізації як усебічному процесу економічних, соціальних, політичних і культурних перетворень з метою якнайшвидшого переходу від традиційного суспільства до сучасного суспільства, що передусім зорієнтоване на нововведення,

на переважання нововведень над традиціями. Проте вимушена необхідність задля виживання вдаватися до застосування сучасних технологій, зокрема, й у протистоянні модернізації, неминуче спонукає фундаменталістів до культивування сучасної науки та освіти. Останнє може створити передумови освітньої революції та модернізації суспільства, послабити неприйняття та відторгнення інституціональних нововведень.

Таким чином, системна архітектура сучасних суспільств, за Парсонсом, розбудовується внаслідок трьох революцій: 1) у перебігу промислової революції диференціювалися економічна та політична системи; 2) у демократичній революції розмежувалися політична система і соціетальна спільнота суспільства; 3) освітня революція увиразнила межі між соціетальною спільнотою і системою збереження й відтворення взірця, а також між цим взірцем і культурною системою. При цьому головне русло соціетального розвитку спрямоване у бік становлення нової моделі соціальної стратифікації:

«Первісні історичні підвалини легітимної нерівності були... аскриптивними. Ціннісні ж підвалини нового егалітаризму потребували іншого обґрунтування своєї легітимності. У самому загальному вигляді нова модель мала бути функційною для суспільства, розглядуваного як система. Різні результати змагального процесу освіти мають, таким чином, легітимуватися через зацікавленість суспільства у діяльності висококомпетентних людей, причому така висока компетентність є наслідком, принаймні, як вроджених здібностей, так і “гарної підготовки”» [Парсонс, 1998: с. 159].

Старі аскриптивні підвалини легітимності нерівності тут означають такі партикуляристські засади членства у соціетальній спільноті, як релігійна конфесія, етнічність, регіон, тип поселення, соціальне походження або спадковий соціальний статус. На противагу цьому сучасними підвалинами легітимності нерівності стають висока економічна продуктивність компетентності, відмінності особистої виробничої результативності людей, похідні від їхньої спадковості та якості їхньої освіти, необхідність інституціалізації авторитету і влади як передумов ефективної організації.

Наявна свого роду дилема вибору між ціннісними імперативами сутнісної рівності і функціональними вимогами компетент-

ності, продуктивності та колективної ефективності. Парсонс визначає два способи розв'язання цієї дилеми в сучасних суспільствах: 1) інституціоналізація підзвітності високих посадових осіб та механізмів засвідчення компетентності; 2) інституціоналізація рівності можливостей через унеможливлення позбавлення людей вільного доступу до діяльності або до ресурсів, що вможливають ефективну діяльність за аскриптивними ознаками (раса, соціальне походження, релігія, етнічність і т.ін.). Водночас він констатує: «...прагнення до рівноваги між ціннісною установкою на рівність, з одного боку, і нерівністю, що впливає із функціональної ефективності, з іншого — пов'язане в сучасних суспільствах зі складними інтегративними проблемами, оскільки багато історичних підстав для ієрархічної легітимації втрачені» [Парсонс, 1998: с. 160]. Відтак, необхідна інтеграція нормативної структури соціальної спільноти із мотиваційними підвалинами соціальної солідарності. Нова соціетальна спільнота як інтегративний інститут має вийти за межі, у яких визначальними є політична влада, багатство та їх чинники, і почати функціонувати на рівні ціннісних прихильностей та механізмів впливу. Вплив значною мірою ґрунтується на престижі певного соціального становища в суспільстві: престиж є свого роду «комунікаційним вузлом», через який чинники, суттєві для інтеграції соціетальної спільноти, дістають оцінку, врівноважуються та поєднуються у «продукт», що називається впливом [Парсонс, 1998: с. 161]. Важливо, щоби вплив, ґрунтований на престижі, або престиж впливових груп визначався одночасно сукупністю чинників — багатством, владою, компетентністю, лідерством, моральним авторитетом, традиціями і т.ін., а не тільки одним із них. За цієї умови вплив може стати дієвим та легітимним засобом спонукання до консенсусу через обґрунтування прийняттого розподілу прав, обов'язків та винагород у межах соціетальної спільноти.

Ціннісні прихильності як передумова дієвості такого впливу можуть бути похідними від цінностей, що потенційно або зазвичай і реально виходять за межі одного суспільства. Власне тому Парсонс і веде мову про систему сучасних суспільств, для яких притаманні деякі спільні цінності, і наголошує вирішальне значення інституціоналізації єдиної для всіх сучасних суспільств системи цінностей [Парсонс, 1998: с. 161]. Загальнолюдські

цінності можуть стати підґрунтям мікро-, мезо-, макро- та мегасоціального співіснування, злагоди та співпраці. Питання тільки в тому, що варто вважати такими цінностями, і яким чином вони набудуть глобальної легітимності. Це питання було і є дотепер предметом запеклих змагань між чільними державами світу.

Одного із колишніх учасників цих змагань — Радянський Союз — Парсонс теж трактував як складник системи сучасних суспільств, як суспільство, що модернізується. Відтак, проблематику легітимації заторкнуто також з огляду на досвід радянської модернізації. Передусім увагу вченого привернула проблематичність легітимності радянського політичного режиму. Джерелом його нестабільності визначено «диктатуру Комуністичної партії», оскільки сама ця партія та її керівництво «самопризначені» на кшталт «святих» у політичних утвореннях кальвіністів: «В усіх цих випадках легітимувальна культурна традиція не надавала універсального критерію, що визначав би, кого належить вважати елітою. Радянська система не визнавала легітимації за народженням — цього класичного стабілізатора аристократичних систем» [Парсонс, 1998: с. 169]. Зважаючи на дефіцит джерел політичної легітимації, Парсонс успішно передбачив, що розвиток Радянського Союзу в загальних рисах піде шляхом демократизації за західним взірцем — у напрямку встановлення відповідальності влади перед електоратом, а не перед самопризначеною партією. Цьому не завадила й потужна ідеологічна легітимація радянської соціальної системи, що передбачала одночасне заперечення легітимності інших моделей соціетального устрою. Навіть перехід радянського режиму за керівництва М.Хрушова до формули мирного співіснування з ідеологічними антагоністами на міжнародній арені не передбачав будь-яких поступок стосовно легітимності ідеологічних позицій останніх [Парсонс, 1998: с. 171]. Однак багатолітня ідеологічна безкомпромісність радянського режиму аж ніяк не змогла запобігти його самодемонтажу та делегітимації його ідеології.

Внутрішня нестабільність притаманна, за твердженням Парсонса, також взірцю політичної легітимації в Японії, що його символізує інститут імператорської влади. Це зумовлено тим, що, на відміну від інших сучасних суспільств, ця структура вищої влади спирається на історико-етнічне підґрунтя і не шукає обґрунтування у якій-небудь великій історичній релігії —

«християнстві, конфуціанстві, буддизмі або у якомусь їх побічному продукті на кшталт марксизму» [Парсонс, 1998: с. 181]. Історико-етнічна обмеженість джерел легітимації за несприятливих обставин здатна пришвидшити кризу та колапс легітимності. Втім, історія та сучасне існування Японії не дає вагомих підстав вважати цю думку слушною. Радше варто говорити про суттєві випробування, що їх зазнала форма легітимації японського суспільства.

Зрештою, Парсонс переконаний, що інтеграція наслідків усіх трьох революцій – демократичної, промислової та освітньої – в сучасних суспільствах ще не завершена. Отже, наступний етап їх розвитку буде пов'язаний із здійсненням інтеграції зазначених революційних наслідків між собою та з потребами соціетального суспільства. При цьому найгостріші проблеми постануть: 1) у розвитку культурних систем як таких та у їхній ролі в суспільстві; 2) у мотивації соціальної солідарності за умов великомасштабного суспільства, що стало високоплюралістичним за своєю структурою. Розв'язання цих завдань далеко не останньою чергою залежатиме від легітимації.

Загалом явище легітимації Парсонс розглядав у соціально-системному контексті як один із процесів, що разом із різними складниками та частинами утворюють комплекс взаємозалежностей у межах суспільства. Суспільство назагал визначене як соціальна система, відносно самодостатня з погляду критеріїв рівноваги між низкою чинників: територіально орієнтованою політичною організацією, доступом до економічних ресурсів, відтворенням та соціалізацією населення, культурною легітимацією системи як незалежного цілого [Парсонс, 1972b: с. 362]. Доладна впорядкованість суспільства зумовлена правом, що його обов'язковість для загалу ґрунтована на примусі та контролі. Підвалинами нормативно-правових зобов'язань людей визначено їхні моральні зобов'язання, що передбачають переконаність у справедливості відповідних правових норм. Моральна обов'язковість того чи того способу дій трактована як внутрішнє спонукання не лише чинити одні дії та утримуватися від інших, а й поважати певні межі свободи решти людей і брати на себе відповідальність за власне належне використання свободи в таких самих межах [Парсонс, 1972b: с. 368]. Тобто йдеться про вияви дійсної прихильності людей до цінностей суспільства, а

відтак про поєднання чинних норм із цими цінностями як культурну легітимацію нормативної системи [Парсонс, 1972b: с. 368]. При цьому засадами культурної легітимації слугує цілий інституціональний комплекс у складі релігії, освіти та науки. Таким чином, виокремлено низку регулярних зв'язків явища легітимації з іншими соціальними явищами усередині та поза національними межами суспільства.

Парсонсова теорія, за твердженням Дж.Александера, була спробою сполучити ідеалізм із матеріалізмом — теоретично поєднати волюнтаристську дію і структурну детермінацію особи — щоб остаточно покінчити із цими «непримиренними школами» у соціальних науках. Цю спробу було оцінено як невдалу: «Однак Парсонс не домігся поставленої мети. Почасти тому, що, визнаючи випадкову дію, він водночас більше цікавився соціалізацією індивіда; інкорпоруєчи формально матеріальні структури, приділяв набагато більше часу створенню теорії нормативного контролю» [Александр, 1992b: с. 132–133]. Методологічний індивідуалізм та структуралізм виявилися настільки глибоко вкоріненими у соціологічному теоретизуванні, що Парсонсовому доробку не пощастило ознаменувати їх «злиття воедино». Стосовно явища легітимації ці висновки означають, що Парсонсу вдалося теоретично дослідити далеко не всі його різновиди та властивості. Його теоретичні побудови здебільше моделюють різновид культурної легітимації, що властивий відносно стабільним та розвиненим суспільствам.

1.3. Тлумачення легітимації в антифункціоналістських теоріях

Із середини 1900-х років безсумнівне лідерство структурного функціоналізму почали піддавати сумніву, а сам він зазнав жорстокої критики. З цієї критики власне започаткувалися нові напрями соціологічного теоретизування: «Представники двох принципово відмінних течій одночасно вели наступ на твердині функціоналізму, що панував у повоєнній теорії. З одного боку, позначені печаткою радикалізму школи *мікротеоретизування* обстоювали випадковість соціального ладу й вирішальне значення консенсусу сторін, які домовляються. З іншого боку, розвинуті школи *макротеоретизування* підкреслювали роль структур примусу в детермінації колективних та індивідуальних дій» [Александр, 1992а: с. 121]. У їхніх межах, зокрема, були здійснені спроби спростування парсонсівських тлумачень легітимації та розроблення відповідних власних альтернатив.

1.3.1. Легітимація за фактом як об'єкт ліворадикального критицизму

Явище легітимації зазнало нового тлумачення з боку Ч.Р.Мілза за критичного розгляду ним теоретичного доробку Т.Парсонса. Зокрема, Мілз обрав об'єктом своїх нищівних зауважень Парсонсову працю «Соціальна система» [Миллс, 2001: с. 36–63]. Він звинуватив Парсонса у надмірному ціннісно-нормативному ухилі та нехтуванні економічними й політичними інститутами, тобто структурними властивостями суспільства, що надзвичайно важливі для його розуміння. Зрештою, Мілз висловив думку, що вказана книга Парсонса присвячена не інституційним засадам суспільства, а радше явищу легітимації. Обґрунтування цієї думки вилилося у його власне роз'яснення соціальної природи цього явища.

Водночас Мілз пов'язує легітимацію із середовищем владних відносин, із спробами владарів виправдати власне панування над інститутами суспільства. Владарі обґрунтовують це своє панування його гаданим походженням з вірувань широкого

загалу в моральні символи, священні емблеми та юридичні формули. Зокрема, конкретними моральними, релігійними або правовими джерелами легітимації можуть бути Бог або пантеон богів, «голос більшості виборців», «воля народу», «аристократія таланту та багатства», «божественне право монарха» або його надприродна обдарованість [Миллс, 2001: с. 49]. Легітимація та пов'язані з нею інші соціальні явища здавна були у полі зору дослідників. Мілз стверджує, що для позначення символів панування окрім запропонованого Вебером поняття «легітимація» інші дослідники використовували низку відмінних концептів. Серед них – «політична формула» та «великі заботони» (Г.Моска), «принцип суверенітету» (Дж.Лок), «панівний міф» (Ж.Сорель), «фольклор» (Т.Арнольд), «колективні уявлення» (Е.Дюркгайм), «панівні ідеї» (К.Маркс), «всезагальна воля» (Ж.-Ж.Русо), «символи влади» (Г.Ласвел), «ідеологія» (Е.Мангайм), «суспільне почуття» (Г.Спенсер) [Миллс, 2001: с. 49]. Кількість наведених концептів-аналогів засвідчує, з одного боку, важливість позначеного ними аспекту соціальної реальності. З іншого боку, ця кількість увиразнює роль, значення та універсальність Веберової категоріальної інновації: саме Веберові судилося остаточно заповнити категоріальну «лакуну» соціології, увівши до наукового обігу поняття «легітимність» та «легітимація».

Мілз наголошує психологічну природу символів панування у перебігу його легітимації: вони створюють підстави для прихильності або опозиційності до влади. Коли ці символи опановують приватну сферу, вони виступають як пояснення, мотиви і спонуки виконання індивідами певних ролей та санкціонують їх: «Легітимації, що отримують суспільне виправдання, закономірно стають визнаними формами особистої мотивації» [Миллс, 2001: с. 49]. Водночас соціальна природа зазначених символів, за твердженням Мілза, розкривається у їхній застосовності для виправдання або розвінчування певних підсистем суспільства та окремих позицій у їхніх межах.

Ціннісні орієнтації та нормативні структури, що були визначені як підвалини легітимності у Парсонсових тлумаченнях легітимації, теж віднесені Мілзом до легітимувальних символів панування. Він визнає корисність та важливість досліджень цих символів та взаємозв'язків їх з інститутами, але при цьому заперечує їхню автономність усередині суспільства та визначальний вплив на інтеграцію його соціальної структури: «Ми не

можемо стверджувати, що для запобігання розпаду соціальної структури *має* переважати якийсь комплекс цінностей чи легітимацій» [Миллс, 2001: с. 50]. Відтак, виведення витоків державного правління із моральної природи людей викрито як змішування форми легітимації із її причиною. На думку Мілза, моральна самосвідомість людей здебільше сама ґрунтується на легітимувальних символах панування, що їх успішно опановують владарі та накидають їх загалу. А цінності, попри можливу неабияку особистісну значущість їх, є соціально-практично і науково значущими за умови придатності для виправдання інститутів суспільства та спонукання людей до виконання інституціалізованих ролей. Утім, вплив цінностей та інших легітимувальних символів на інститути не виключений, але заснування теорії соціального порядку на ідеї цього впливу визнано неправомірним.

Більш придатною у цьому випадку визначено ідею легітимації як формування легітимності, що становить одну із підвалин соціальної інтеграції та передумову появи «спільних цінностей»:

«Якщо ми хочемо скласти собі уявлення про те, що таке “спільні цінності”, потрібно вивчити, як у різних соціальних структурах легітимуються інституціональний порядок, замість намагатися *спочатку* осягнути цінності, а потім із них “пояснювати” з чого складається суспільство і що його об’єднує. Ми можемо, я вважаю, говорити про “спільні цінності” там, де більшість членів інституціонального порядку визнають його легітимним, коли за допомоги конкретної легітимації успішно досягають покори або, принаймні, стримують незадоволення» [Миллс, 2001: с. 51–52].

Отже, легітимність інституційного порядку пов’язується не з надлюдськими явищами у вигляді цінностей та норм, а з самими людьми, їхньою діяльною позицією стосовно цього порядку. Ознаками легітимності вказаного порядку визначено визнання його легітимним, а зовнішніми виявами такого визнання — покору та стримування незадоволення, досягнуті через конкретну легітимацію. Своєю чергою, досягнута легітимність порядку розглядається як ознака та умова наявності спільних цінностей, а не навпаки. Щоправда, постає питання: у чому полягає зазначена конкретна легітимація? Мілз намагається відповісти на нього.

Він визначає соціальні структури із універсальними основоположними «спільними цінностями» як один із «полюсів» своєрідної концептуальної дихотомії. Протилежний йому «полюс» —

суспільство із панівним комплексом інститутів, що здійснюють суцільний контроль суспільства і силоміць нав'язують йому свої цінності. Тобто в другому випадку позірне визнання і дотримання приписів соціального порядку виступає умовою виживання людини. За таких обставин можливі суперечності між бажаним та вимушеним, сказаним та зробленим. З цього приводу Мілз зазначає: «Розбіжності між словом і ділом зустрічаються часто, але так само часто виявляється й потяг до відповідності. Яке явище домінує в даному конкретному суспільстві, не можна вирішити *a priori*, ґрунтуючись на “людській природі”, “принципах соціології” чи велінні “Високої теорії” (тобто теорії Т. Парсонса. — *В.Р.*)» [Миллс, 2001: с. 52]. Цю тезу можна витлумачити загалом як наголошування неможливості з'ясування та передбачення станів легітимності та тенденцій легітимації суто на підставі вихідних теоретичних засобів. З неї логічно випливає висновок про необхідність емпіричних соціологічних досліджень, причому не лише кількісних.

Загалом, із приводу власної аналітичної дихотомії «спільних цінностей» та примусу до дисципліни, Мілз зазначає, що в дійсності між її двома «полюсами» існує багато «проміжних» форм соціальної інтеграції. Зокрема, у західних суспільствах політичний, економічний та будь-який інший інституційний порядок здебільше передбачає ціннісні орієнтації, що їх єдність у межах загалу ґрунтується на різних поєднаннях легітимацій і примусу. Йдеться про управління людьми не на засадах взаємної згоди між ними, а радше через неконтрольоване маніпулювання такою згодою. Сучасній владі приписують три основні засоби управління: 1) насилля; 2) авторитет, що зумовлює усвідомлене та добровільне підкорення; 3) маніпулювання, тобто впливи, механізми дії яких невідомі підвладним. Утім, за спостереженням Мілза, ухвалюючи важливі рішення, сучасні владарі здебільше не переймаються попереднім розробленням їх ідеологічного обґрунтування, а зазвичай ставлять загал перед доконаним фактом. Звернення влади до ідеології властиве переважно випадкам викриття її сумнівних дій. Така безтурботність владарів пояснена особливістю духовного стану багатьох людей у сучасних суспільствах: «Їхні настрої не революційні і не реакційні. Вони неакційні» [Миллс, 2001: с. 54]. Мілз запевняє, що, за давньогрецькими мірками, більшість громадян у багатьох країнах — звичайнісінькі ідіоти, оскільки цілком замкнуті у

своєму приватному житті. Відтак, за умов переважної апатії мас не потрібні переконування їх та навіювання їм моральної впевненості, тобто власне легітимація зайва.

Справжня природа влади та стан громадянського суспільства у західних країнах не відповідають змісту Парсонсової концепції соціальної системи. Тому в підсумку Мілз стверджує неможливість нормального емпіричного порушення у термінах теорії Парсонса питання про те, «наскільки легітимні ті чи ті соціальні інститути і яким чином досягається у кожному випадку їх легітимність» [Миллс, 2001: с. 55]. Отже, будь-яка чинна влада за її мірками постає фактично легітимною. За Мілзом, дійсні соціальні суперечності та протиборства, структурні антагонізми, докорінні зміни та перетворення суспільства, а звідси неминучу проблематичність легітимності та легітимації залишено за межами положень цієї теорії. Загалом він доходить висновку, що нема жодної універсальної схеми пояснення інтеграції соціальної структури, як і нема єдиної відповіді на загальновідому проблему соціального порядку.

На явище легітимації Мілз звернув увагу також у перебігу критики емпіричної соціології. В цьому випадку він пов'язав легітимацію із вивченням громадської думки: «Ідея легітимації є одним із основних концептуальних інструментів політичної науки, особливо у тих працях, де проблематика цієї дисципліни заторкує питання громадської думки та ідеології» [Миллс, 2001: с. 67]. Громадську думку та ідеологію можна розглядати як джерела та засоби легітимації. Самі соціологи та соціологічна наука з огляду на цю обставину виявляються залученими у даний процес як безпосередні учасники та виконавці легітимаційних дій. На думку Мілза, назагал дії кожного, хто присвячує своє життя вивченню суспільства і публікує результати цієї роботи, бажає він того чи ні, вже є моральними, а часто й політично значущими. І старі, і новоутворені соціальні інститути потребують ідеологічного обґрунтування та виправдання для забезпечення їх легітимності. На цій ниві соціологія кооперується із науками менеджменту та «паблік рілейшнз»: «...ідеологічне використання результатів соціологічного дослідження швидко увійшло до арсеналу бюрократичних методів управління: сьогодні легітимація влади, спроби підсолодити гіркі пігулки здійснюваного політичного курсу часто становлять сутність “управління персоналом” та “зв'язків з громадськістю”» [Миллс,

2001: с. 99]. Результати соціологічних досліджень у сучасних суспільствах набувають бюрократичного та ідеологічного застосування. Теоретична та емпірична соціологія постачають аналітичну продукцію та емпіричний фактаж бюрократам, а також забезпечують ідеологічне прикриття політичним гравцям. Відтак, зростання та зниження легітимності чинної влади, опозиції та соціального устрою можуть бути розглянуті як очікувані або неочікувані наслідки дослідницької роботи суспільствознавців.

А.Гоулднер теж запропонував нові тлумачення явищ легітимності та легітимації у перебігу критичного аналізу парсонсіанської версії структурного функціоналізму. Передусім він піддає сумніву обмежування підґрунтя легітимності суто культурною традиційністю і наводить приклади легітимації, що суперечать такому підходу. Зокрема, у Гоулднеровій праці звернено увагу на політичну легітимність в радянському суспільстві, яка спирається не на традиції, а на революційні перетворення [Гоулднер, 2003: с. 76]. Також наголошено, що внаслідок секуляризації західних суспільств і демістифікації держав у них підґрунтя політичної легітимності останніх стає їхній внесок у добробут громадян [Гоулднер, 2003: с. 101–102]. Зрештою, і виникнення соціології у Франції 1830-х років пов'язане з кризою легітимності: «Давні взірці легітимності втрачали або вже втратили свою силу, тоді як щойно утворюваний центр сили, нова буржуазія мала слабку... легітимність» [Гоулднер, 2003: с. 136]. Первісно соціологія була покликана надати легітимності політичним вимогам середнього класу (буржуа) та усталити його новий соціальний порядок. Водночас соціологічна наука мала запобігати двом загрозам середньому класу – соціальній революції мас знизу та феодальній реставрації старої еліти зверху. Таким чином, «функціональна соціологія являє собою соціальну теорію, що відповідає потребі середнього класу в ідеологічному обґрунтуванні своєї соціальної легітимності та його прагненню зберегти соціальну ідентифікацію, відмінну від соціальної ідентифікації усталеної аристократії, принаймні там, де ця аристократія існувала» [Гоулднер, 2003: с. 160]. Варто нагадати, що йдеться про функціональну соціологію передусім у Франції. Адже у Великій Британії середній клас зливався з аристократією на засадах культурної гегемонії останньої і припасовував до себе її традиційну легітимність за відсутності значних соціальних загроз знизу.

Структурний функціоналізм Парсонса, як стверджує Гоулднер, започаткований у США 1930-ми роками за умов, що були подібними до умов зародження соціології загалом та функціоналізму зокрема у Франції століттям раніше. За тогочасної світової економічної кризи теж постала загроза кризи легітимності суспільного устрою США: «Стабільність та легітимність традиційного соціального порядку у Сполучених Штатах у 1930-х роках більше не вважали самозрозумілими, як це було раніше» [Гоулднер, 2003: с. 188]. В обох випадках обставини спонукали до оновлення загального образу соціального порядку, пояснення його окремих складників, оцінювання можливостей його відновлення і подальшого розвитку, визначення джерел та умов його легітимності. Зазначені джерела легітимності були визначені, але вони суттєво відрізнялися. Французькі позитивісти ХІХ століття вважали таким джерелом науку як засіб підвищення продуктивності й на цій підставі зниження незадоволення загалом, соціального згуртування та легітимності нової еліти. Вони також робили ставку на значення науки «як ідеї, що на відміну від просто добробуту може надати *легітимності* новим індустріальним інститутам та новим власникам, які їх контролюють» [Гоулднер, 2003: с. 190]. Натомість Парсонс за часів Великої депресії вбачав нові засади легітимності соціального порядку американського суспільства, його еліти та середнього класу у професіоналізмі та пов'язаній із ним моральній відповідальності як передумовах суспільного впорядкування і добробуту, виправдання виняткового становища еліти та бізнесу в суспільстві, подолання розриву між цими верствами і мораллю. Тобто підвалини легітимності еліти вбачалися у її досягненнях. Гоулднер пояснює нехтування наукою як джерелом легітимації у цьому випадку втратою довіри до неї з боку суспільства: в науці небезпідставно вбачали один із чинників кризи перевиробництва та економічної депресії. Звідси виводиться трактування Парсонсом моральних цінностей як найважливішого чинника згуртованості суспільства та джерела легітимації.

Гоулднер не схильний до суто схвальних оцінок моралі як загалом суспільного явища: іноді «мораль може виявитися глибоко руйнівною для соціальних систем» [Гоулднер, 2003: с. 316]. Він звертає увагу на спільну рису різних способів легітимації через моральне узаконення певних норм розподілу життєвих засобів: «Незалежно від конкретної форми, домагання легітим-

ності завжди передбачає невисловлену претензію на те, що вигода взаємна» [Гоулднер, 2003: с. 317]. При виявленні та оцінюванні міри взаємності вигоди зазначеного розподілу люди здебільше вдаються до вивчення обставин генези його правил та норм. Гоулднер визначає свого роду умови та закономірності легітимації певних правил або норм з погляду міркувань взаємної вигоди:

«Чим більшою мірою правила вважаються розробленими таким чином, щоби виключити або розвіяти підозри про те, що вони вигідні лише частині суспільства — певним особам чи групам, тим більше підстав вважати їх легітимними. Деякі обов'язкові *похідні* від правил зазвичай більше узгоджуються з упевненістю в об'єктивності їх, а значить, і легітимності, ніж інші. Це, наприклад, означає, що правила, які зазвичай вважаються створеними тільки тими, хто здобуває з них користь, навряд чи будуть розглядатися як легітимні. І навпаки, правила, що вважаються розробленими усіма, хто їм підкорюється, або групами, в яких усі відчують себе повноцінними членами, найімовірніше, вважатимуться легітимними» [Гоулднер, 2003: с. 317].

Отже, легітимність втілюється в думках, почуттях упевненості широкого загалу щодо спільної вигоди певних норм як його волевиявлення, а нелегітимність — у протилежних думках, підозрах та сумнівах. Відтак, легітимація зводиться до формування та усталення думок, у яких втілюється легітимність.

Окрім вимоги походження від спільної волі загалу, ще одним джерелом легітимності визначено традицію. Норми, успадковані від попередніх поколінь, поза підозрою, оскільки їх ініціювання не можна приписувати зацікавленим особам за сучасних умов. Утім, це аж ніяк не є запорукою, що традиційні норми за сучасних умов не можуть передбачати виняткову вигоду для вузького кола осіб у межах суспільства. З іншого боку, давнє походження таких норм може бути зумовленим далеко не спільною волею усього загалу.

Як передумови легітимності норм Гоулднер також зазначає об'єктивність та незалежність їх джерела від зацікавлених сторін: «...будуть радше вважатися легітимними правила, розглядувані як створені якимсь інститутом, незалежним, як гадають, від усіляких партійних впливів, ніж правила, оцінювані як виниклі завдяки діяльності інституту, пов'язаного з однією зі сторін, що є суперниками» [Гоулднер, 2003: с. 317]. З огляду

на це держава як інститут, що створює норми й підтримує їх чинність у межах суспільства, вдається також до створення уявлень про власну соціальну незаангажованість.

Давнім джерелом легітимності моралі визначено ідею божественного походження її норм: «...коли створення правил приписується богам, що стоять над людськими групами та їх конфліктними інтересами, це саме по собі означає неупередженість правил і тим самим наділяє їх легітимністю, що спонукає людей добровільно коритися їм» [Гоулднер, 2003: с. 318]. Гоулднер переконаний, що наголос на походженні моралі від Бога спрямований на приховане заперечення її соціально-обмеженої зумовленості та цілковитої відповідності лише інтересам однієї панівної спільноти суспільства. Проте епоха Просвітництва та індустріалізація призвели до розвінчування релігії, а відтак — кризи легітимності традиційної моралі, що мала релігійне підґрунтя: «Боги почали помирати, і зі смертю їх нависла загроза над легітимністю усієї системи моралі у Західній Європі» [Гоулднер, 2003: с. 318]. Гоулднер наводить як приклад, що засвідчує кризовий стан західноєвропейської моралі, маркіза де Сада. Останній дійшов висновку, що коли ніщо не може бути абсолютно правильним, то абсолютно ніщо не може бути неправильним.

Криза релігійних підвалин моралі та легітимності в індустріальних суспільствах трактована як одна із передумов виникнення позитивістської соціології. Задум її засновника О.Конта полягав у подоланні кризи легітимності в Європі через об'єктивне наукове обґрунтування морального порядку. Однак, як стверджує Гоулднер, обґрунтувати легітимність моралі засобами соціологічної науки не вдалося. І в підсумку вже саму мораль стали вважати незаперечною підвалиною стабільності соціального порядку суспільства у версії структурного функціоналізму Т.Парсонса. При цьому приймають як аксіому вихідну легітимність моралі, нібито ґрунтовану на її соціальній об'єктивності та незаангажованості у межах суспільства загалом. Однак і за такого підходу проблема дефіциту легітимності моралі не дістала розв'язання: «Отож, моральна криза в жодному разі не розв'язана, і, чесно кажучи, для багатьох Бог вже не помирає, а помер. Пошуки підвалин легітимності морального кодексу у західній культурі тривають» [Гоулднер, 2003: с. 319]. Попри поглиблення моральної кризи, соціальний порядок набув неморальних підвалин власної легітимності у вигляді відчутного підвищення рівня

добробуту широких верств громадян. Зростання виробництва в сучасних індустріальних суспільствах уможливорює розв'язання проблеми легітимності соціального порядку навіть на тлі занепаду моральних норм. Однак спосіб розв'язання цієї проблеми на підставі підвищення продуктивності виробництва і зростання рівня та якості життя загалом відмінний від способу, що його описує Парсонс. В останньому випадку йдеться про усталення соціального порядку на засадах ціннісного консенсусу. Загалом Гоулднер визнає слушним підхід Парсонса до розв'язання проблеми соціального порядку за умов економічної нерівності у межах окремих держав та між ними: «Цю форму диференціації, що усталилася, не можна надійно захистити одними лише силовими діями, але вона потребує — як для того, щоби виключити домагання на перерозподіл благ, так і для того, щоби виправдати відмову в них, — морального кодексу, який усі зацікавлені сторони разом звичайно визначали би як легітимний» [Гоулднер, 2003: с. 323]. Він визначив два основні джерела суспільної солідарності та свідомого взаємного пристосування людей і груп — рівень винагород, що їх пропонує суспільство, та рівень моральної свідомості або конформності у межах його культури. Ці джерела альтернативні та конкурентні. Їх співвідношення у перебігу розвитку суспільства мінливе і не останньою чергою залежить від міри технологічної розвиненості економіки. Мірою розвитку технологій і піднесення виробничої продуктивності, а також рівня і якості життя значення моралі як джерела соціальної солідарності зменшується. Але нерівномірність економічного розвитку, зокрема періоди економічних спадів, коли рівень економічних винагород зменшується, підвищують значення моралі як підвалини соціальної солідарності. Непривілейовані верстви суспільства за таких обставин зверненням до моралі обґрунтовують свої домагання, а привілейовані — захищають своє виняткове соціальне становище. При цьому вони наголошують різні складники моралі: «Непривілейовані наголошують значення справедливості, рівності й такої свободи, яка необхідна для того, щоби домогтися більшої кількості винагород. Привілейовані ж, своєю чергою, схильні наголошувати значення порядку» [Гоулднер, 2003: с. 327]. За умов відмінності тлумачень моралі з боку вищих і нижчих верств дієвим чинником розподілу життєвих засобів та забезпечення згуртованості суспільства

залишається держава. Різновидом такої держави є держава загального добробуту в західних суспільствах, що забезпечує: 1) підтримку соціального порядку; 2) відносну справедливість та боротьбу з нерівністю. За умов такої держави основними загрозами легітимності соціального порядку є економічні спади та криза моралі.

Зосередженість на моральній санкціонованості або легітимності влади Гоулднер визначає як примітну особливість Парсонсових тлумачень її інституційованої системи. Водночас Парсонсові при цьому закидається інтелектуальна абсурдність його трактування легітимності застосування владою насилля: «Він не може зрозуміти буквальний сенс, у якому “примус”, “насилля”, “сила” і всі форми прояву могутності *робляться* справедливими. Він не може зрозуміти, що сила забезпечує собі легітимність, а не просто добровільно “обмінюється” на неї» [Гоулднер, 2003: с. 339]. Нерозуміння наявне за цілковитої очевидності контролю влади над засобами набуття легітимності, тобто інститутами, що забезпечують її «моральне санкціонування». Звідси, природно, будь-яка влада схильна вважати власне застосування примусу і насилля виправданим і вживає всіх можливих заходів для відповідної легітимації їх. На противагу Парсонсові Гоулднер вдається до з'ясування природи психологічного механізму легітимації владного домінування, насилля та примусу. Він бере до уваги психологічні інтенції (заміри) обох сторін владних відносин – владарів та підкорених:

«Коротше кажучи, легітимність може народитися в результаті мовчазної спілки або угоди між злочинцем і його жертвою: жертва приховує свою *безпорадність*, визнаючи законність заявлених їй претензій, тоді як злочинець приховує свою жорстокість, примушуючи жертву визнати законність своїх претензій. Таким чином, між владою і мораллю встановлюється рівновага... Як і будь-яка поведінка, судження про те, що дещо є легітимним, може бути забезпечене у певній ситуації примусом або винагородою» [Гоулднер, 2003: с. 339].

Підвалинами легітимації насилля тут можна вважати механізми психологічного самозахисту, що до них вдаються як жертва, так і насильник. Людям, схильним підкорюватися, нестерпно визнати власну легкодухість. Відтак, вони виявляють неабияку винахідливість у виправданні як власного боягузтва, так і законності насилля стосовно самих себе. Вони виправдо-

вуються перед самими собою і перед навколишніми, й у такий спосіб досягають внутрішнього спокою та психологічної рівноваги. Натомість люди, спроможні протистояти насиллю і диктату, подекуди накликають на себе несамовиту лють та агресію з боку слабких. Спроможні до опору мають нещастя своїм існуванням та поведінкою безжально нагадувати слабким їхню власну ницість. З іншого боку, ті, хто здійснює насилля, теж схильні до самовиправдання, щоби приховати власну підлість і жорстокість від самих себе та оточення. Отож і насильники як авторитарні особистості, і їхні жертви намагаються подолати нестерпні для себе розбіжності (дисонанс) між власною поведінкою і мораллю та вдаються до легітимації потворних і безглузвих взаємовідносин насилля.

Гоулднер звертає увагу на виокремлення Парсонсом двох етапів розвитку, або альтернативних форм упорядкування поведінки: влади як незрілої чи виродженої форми авторитету та авторитету як морально узаконеної влади. Такий Парсонсовий підхід до легітимності влади оцінено як безплідний прояв концептуальної вільності, витончену форму мак'явеллізму. На противагу цьому підходу стверджується, що навіть за відсутності загрози відвертого насилля з боку влади, її присутність і вплив однаково відчутні у соціальних взаємовідносинах, що породжує у підвладних мотиви добровільної покори: «Влада існує ніби непомітно і є цілком реальною навіть за найнижчого ступеня інтенсивності її проявів. Вона постійно змушує відчувати свою присутність, оскільки лежить в основі "легітимності" та всіх моральних мотивів підкорення і супроводжує їх» [Гоулднер, 2003: с. 340]. Влада виступає дієвим чинником підкорення і завжди є визначальною щодо поведінки та свідомості підлеглих. Покірне ставлення підлеглих до влади завжди визначається виразним або невиразним усвідомленням ними того, що владарі цілком контролюють розподіл необхідних життєвих засобів та різних винагород. Незалежно від схвалення або несхвалення підлеглих владарі можуть зазвичай свавільно провадити цей розподіл, заохочуючи покірних та обмежуючи у засобах і винагородах схильних до непокори:

«Власне сама наявна у вищих осіб можливість приймати таке рішення цілком незалежно від їхнього права так чинити, є автономним, постійно присутнім елементом догідливого ставлення до вищих, яке часто утворюється у підвладних. Легітим-

ність і “авторитет” ніколи не виключають влади; вони лише зміщують акценти, роблять її прихованою. Яким чином міг би “авторитет” усунути владу, якщо він являє собою не просто ні до чого не прив’язану “легітимність”, а легітимність *влади?*» [Гоулднер, 2003: с. 340].

Із тез Гоулднера випливає, що влада сама по собі є джерелом власної легітимності та авторитету. Влада за визначенням передбачає можливості набуття незалежно від інтенцій підвладних легітимності та авторитету завдяки насиллю та адміністративному ресурсу. Легітимація влади постає, відтак, похідною не від загалу, а від самої влади. Влада також містить можливість втілювати власне бачення моралі. Владарі власне самі мають змогу визначати, що і якою мірою є моральним за певних обставин, на рівні інституційного впорядкування життя суспільства.

На підставі критичного аналізу змісту основних положень теоретичного спадку Т.Парсонса А.Гоулднер доходить висновку про консервативну загальну настанову структурного функціоналізму: «Функціоналізм може і буде сприяти збереженню будь-якої форми індустріалізму, якщо та утвердилася» [Гоулднер, 2003: с. 383]. Ця соціологічна парадигма консервативна, позаяк розглядає як незмінні чинні інститути суспільства, у якому її створено або обрано теоретико-методологічною підвалиною. Будь-які інституційні альтернативи розглядаються як дисфункційні. Гоулднер досліджує концептуальну інфраструктуру консервативних соціальних теорій Платона і Парсонса у порівняльному контексті. При цьому він окремо спиняється на парсонсівському концепті «легітимного», протиставляючи його концепту «автентичного»:

«Ознакою “автентичності” є відповідність між тим, чого люди хочуть, – а це дещо, відмінне від того, чого їм *належить* хотіти, – і тим, що люди роблять. Ознакою її є відповідність між вибором і особистим переконанням. Ознакою ж “легітимності” є відповідність між тим, чого люди хочуть або роблять, з одного боку, і моральними цінностями – з іншого» [Гоулднер, 2003: с. 479].

Соціально легітимна та санкціонована чинною системою поведінка протиставлена поведінці, що відбиває особисті переконання та глибокі переживання особистості. «Легітимне» *Я* постає на підґрунті санкціонованих суспільством цінностей та соціально узаконеної ідентифікації, а «автентичне» *Я* – на підґрунті нетривіальних особистих бажань та домагань. Таким про-

тиставленням Гоулднер намагається довести можливість методологічних альтернатив функціоналізму. Вихідною засадою соціологічного теоретизування може виступати не лише суспільство як ціле; особистість також можна обрати як своєрідну «точку відліку» теоретичних побудов. Українські стурбовані легітимністю функціоналісти переймаються необхідністю увідповіднення особистості соціальним ролям та цінностям. Натомість ті, хто заклопотаний станом автентичності, зосереджені більше на індивідуальних потребах людей та їхній самореалізації й убачають у деяких видах конформної поведінки ознаки саморуйнування і деградації людей.

Загалом Гоулднер виокремлює низку різних мотивів підкорення та конформності людей, що можуть втілюватися у їхній позиції легітимації влади та інших соціальних інститутів: 1) щире переконання у правильності та справедливості висунутих вимог (в цьому випадку легітимність і автентичність не суперечать одна одній); 2) мотиви доцільності, наприклад, скорочення власних витрат та отримання вигоди без будь-яких зайвих рефлексій із приводу правильності своєї поведінки; 3) бажання отримати схвалення загалу; 4) страх репресій та загрози особистій безпеці. Всі ці можливі мотиви легітимації, включно з першим, викликають у Гоулднера сумніви. Але головне його міркування (за його власним твердженням) із приводу легітимності стосується проблемності й неоднозначності легітимації навіть за взаємної відповідності автентичності та легітимності:

«...сама наша прихильність системі моральних цінностей незмінно породжує зацікавленість у створенні позірності того, що ми самі та наші вчинки відповідають вимогам, що їх висувують цінності. Таким чином, наші найбільш ідеалістичні переконання змушують нас обманювати себе і брехати іншим. Не тільки корисливий інтерес, але також і моральні принципи є причиною "віроломності". Люди тому можуть проявляти неавтентичність не тільки тоді, коли вони підкорюються вимогам без віри в їх правильність, але і коли сама віра приводить їх до постійного самообману» [Гоулднер, 2003: с. 480].

Тобто, навіть коли відсутня суперечність між легітимністю і автентичністю, і люди цілком щиро бажать того, що вони повинні бажати, легітимація може мати сумнівний характер. В ідеалі цінності та норми – це одне, а соціальні інститути, покликані їх практично втілювати, у дійсності можуть бути іншими,

тобто дуже далекими від ідеалу. Ідеали можуть спонукати до легітимації формально їм відповідної, але далеко не ідеальної за справжнім змістом і наслідками соціальної практики. Історія неоднораз доводила, що мета не виправдовує засобів, а дорога в пекло вимощена щонайкращими намірами. Люди часто постають легковірними і вразливими бовдурами, що чманіють від декларативних цінностей та норм, воліючи не помічати неодноточних наслідків практичного втілення їх.

Оскільки Гоулднер вважає нерозв'язаним питання про автентичність підкорення, то, виходячи звідси, можна також говорити про нерозв'язаність пов'язаного із ним питання легітимації. Взагалі, з огляду на Гоулднерове розмежування «автентичного» і «легітимного» можливе дослідження легітимної й нелегітимної автентичності та неавтентичності, як рівною мірою — автентичної та неавтентичної легітимності та нелегітимності.

1.3.2. Діалектика конфлікту та легітимація як знаряддя панування

Іншою альтернативою структурно-функційним тлумаченням легітимації є конфліктологічне трактування даного соціального феномена у працях Р.Дарендорфа. У пізнавальному сенсі Дарендорф виходить із того, що жодна людина не в змозі дати на всі питання раз і назавжди правильні відповіді. Попри припущення про можливу визначеність дійсності, люди надто недосконалі для осягнення цієї визначеності. Відтак, світ для людей залишається постійно невизначеним: «Оскільки ніхто й ніколи не знає усіх відповідей, будь-яка відповідь може бути правильною лише частково і лише у заданий час» [Дарендорф, 2002h: с. 375]. Конститутивною невизначеністю людського існування Дарендорф обґрунтовує антропологічний сенс конфлікту і вбачає у ньому чинник змін суспільства та рушій історії:

«Якщо справедливо, що наше існування у цьому світі характеризується невизначеністю; якщо, відповідно, людина як суспільна істота завжди водночас являє собою істоту історичну, то конфлікт знаменує собою велику надію на достойне та раціональне освоєння життя. І тоді антагонізми й конфлікти постають вже не як сили, що досягають “розв'язання” ціною взаємного зняття, але вони самі формують людський сенс історії: суспільства залишаються людськими суспільствами тією мірою,

якою вони об'єднують у собі несумісне та підтримують життєвість суперечностей» [Дарендорф, 2002h: с. 375].

Отже, конфлікти як прояви життєдіяльності суспільства та джерело його розвитку похідні від неоднозначності, розмаїття та суперечливості людських рішень, неминучих протиріч між тими, хто їх приймає та намагається втілити. Запорукою втілення прийнятих рішень є влада або панування. Панування завжди породжує спротив, тому невіддільною ознакою суспільного життя є зіткнення. За таких обставин легітимація виступає засобом панування та втілення рішень.

Зокрема, своєрідне знаряддя легітимації Дарендорф убачає в сучасній соціології. Він стверджує, що соціологія є для індустріального суспільства тим, чим свого часу була теологія для середньовічного феодального суспільства та філософія — для епохи переходу до сучасності: «Теологи епохи розквіту середньовіччя, а також Реформації та Контрреформації, філософи англійського емпіризму, французького Просвітництва і німецького ідеалізму та соціологи із багатьох країн нового та новітнього часу всі без винятку були чи є зараз також ідеологами своїх суспільств, тобто людьми, що у своїх системах чи теоріях відтворюють світ політичних та соціальних фактів у такий спосіб, що реальне щоразу постає якщо не у якості розумного, то принаймні в якості необхідного» [Дарендорф, 2002f: с. 86–87]. Представники зазначених пізнавальних дисциплін поєднують свої тлумачення із виправданням соціальних структур відповідних епох, виступають розробниками та поширювачами ідеологій у своїх суспільствах. Тобто ці три дисципліни та їх поняттєві засоби розглядаються як знаряддя самовитлумачення відповідних історичних епох. Наприклад, індустріальне суспільство як соціологічне поняття, на думку Дарендорфа, є міф, продукт соціологічної фантазії [Дарендорф, 2002f: с. 95]. Передусім тут мається на увазі одна з ознак індустріального суспільства, що її наголошують соціологи: людина є те, що вона вміє. Іншими словами, нібито не походження чи власність, а успіх визначає соціальний статус кожного, оскільки кожен має рівні шанси з рештою. У такий спосіб діяльність людей спрямовується у напрямку індивідуальної соціальної мобільності в межах наявної структури суспільства, а не колективної мобільності внаслідок переструктурування суспільства шляхом докорінної зміни його соціального устрою. Відтак, закономірною є констатація Дарен-

дорфом очевидного консервативного ухилу сучасної йому соціології. Він стверджує, що сучасна соціологія індустріального суспільства є значною мірою ідеологією «середнього класу» — «сучасної дипломованої меритократії» або бюрократизованої дрібнобуржуазної верстви, що керує в багатьох сучасних суспільствах: «...бюрократи, менеджери та експерти утворюють вищу верству, панівний клас, якому має бути корисною ідеологія гармонічного індустріального суспільства, щоби посилити його слабку легітимність» [Дарендорф, 2002f: с. 98]. Таким чином, соціологія виправдовує дійсну нерівність і легітимує сучасне суспільство. Через це її витлумачено як «ідеологію під іменем наука», як своєрідну «нейтральну ідеологію», оскільки апологетичний характер її не настільки очевидний на тлі власне соціально-політичних ідеологій [Дарендорф, 2002f: с. 99]. Утім, не менш апологетичним було суспільствознавство комуністичних країн, яке Дарендорф теж визначив як міф та ідеологію.

Ідеологічний легітимувальний вплив соціології здійснюється мірою її поточного функціонування як науки. Як зазначає Дарендорф, все, що соціолог робить, говорить і пише, певною мірою впливає на суспільство [Дарендорф, 2002e: с. 119]. Соціологічні дослідження та отримані в них знання можуть сприяти посиленню або послабленню наявних тенденцій соціальної дійсності. Таке сприяння може мати безпосередній або дуже опосередкований характер. Наприклад, результати електоральних соціологічних досліджень та екзит-полів безпосередньо впливають на політичну дійсність, тоді як результати теоретичних та ґрунтовних емпіричних соціологічних досліджень впливають на неї здебільше опосередковано — мірою своєї репрезентації під час викладання соціальних навчальних дисциплін в університетах. Люди, соціалізовані під час навчання у певному бажаному для влади ідеологічному напрямі, починають із часом практично втілювати засвоєні настанови у власній поведінці.

Тяжіння західних соціологів до консерватизму та утопічний характер їхніх теорій, як вважає Дарендорф, також дістають вияв у втраті проблемної орієнтації соціологічної науки. Він звинувачує Т.Парсонса та його послідовників у тому, що саме їхня манера розглядати суспільство як соціальну систему викликала атмосферу скепсису, недостатньої ангажованості, бажання соціологів не турбуватися з приводу конкретних явищ та надмірну стриманість. Прагнення ширяти у захмарних висотах

загальної соціологічної теорії призвело до відриву від соціальної дійсності: «Ось так припоручивши турботу про дійсність можливо-владцям, соціологи імпліцитно визнали легітимність цієї влади; а недостатня заангажованість – імовірно, проти їхньої волі – обернулася заангажованістю на боці status quo» [Дарендорф, 2002g: с. 352]. У підсумку соціологія перетворилася у засіб легітимації недосконалого соціального устрою. З огляду на цю тенденцію, Дарендорф закликає колег відновити втрачену орієнтацію на дійсні соціальні проблеми та критичну налаштованість досліджень.

Проявом такої критичної налаштованості у разі розгляду проблеми легітимації можна вважати категоріальний контекст її аналізу. Фундаментальними категоріями соціологічного аналізу Дарендорф вважає «норми», «санкції» та «панування». Вихідні тези аналізу такі: 1) поведінка людей у суспільстві впорядковується через норми; 2) впорядкування гарантується за допомогою стимулів або загрози санкцій; 3) можливість призначити санкції є осердям будь-якого панування. З цих категорій можна вивести решту категорій соціологічного аналізу, в тому числі – категорії легітимації та легітимності. Зокрема, у перебігу з'ясування обставин виникнення, зміни та втрати дієвості норм і санкцій референтних ролевих груп Дарендорф зазначає:

«Імовірно, співвідношення між консенсусом думок та значущими нормами аналогічне співвідношенню права і звичаю. Норма, котру не підтримує або хоча б не терпить більшість членів групи, перебуває у хиткому становищі... Шляхом зіставлення норм з думками тих, кого вони стосуються, можна встановити не значущість, а, мабуть, легітимність цих норм» [Дарендорф, 2002i: с. 217].

Легітимність норм тут розглядається як їх відповідність думкам людей, як підтримка їх або, в крайньому разі, готовність терпіти їх існування. Можливе також загальне тлумачення легітимності як консенсусу між думками людей і нормами, між їхнім звичаєм і формальним правом. Вказано і спосіб встановлення стану легітимності через звірення норм (об'єкта) із думками людей (суб'єкта) про них. Цей спосіб Дарендорф пояснює докладно на конкретному прикладі аналізу легітимності інституціалізованих ролевих очікувань позиції «шкільний інспектор». Він наголошує, що у відповідному теоретичному розгляді слід виразно розрізнити (1) сталі думки ролевих груп, що задані посідачу

певної позиції у якості ролевих очікувань, (2) думки членів референтних груп про ці норми, що визначають їх легітимність та зміни, і (3) фактичну поведінку тих, хто ці ролі грає [Дарендорф, 2002і: с. 217]. Відтак, ідеться про зіставлення очікуваних способів поведінки не лише із думками людей про них, а також із відповідною реальною поведінкою. Тобто усі ці три моменти мають бути зв'язані одне з одним, і лише на підставі узагальнення результатів усіх трьох зв'язів можна дати оцінку станові легітимності.

Наведену методологічну настанову Дарендорфа можна передати більш узагальнено, маючи на увазі, наприклад, з'ясування легітимності певних соціальних норм. Отже, при теоретичному дослідженні легітимності норм необхідне виразне виокремлення: 1) власне самих цих норм – їхнього змісту, меж їх застосовності та ін.; 2) думок людей із приводу цих норм, що відбивають міру їх легітимності; 3) міри практичного втілення цих норм, тобто фактичної чинності їх у повсякденному житті. Висновок про міру легітимності норм можливий на підставі узагальнення підсумків порівнянь усіх цих виокремлених аспектів одне з одним.

Дарендорф вдається до розгляду феномена легітимності також у сфері політики. Він розмежовує функціоналістське та конфліктологічне тлумачення влади. Функціоналісти розглядають владу як вираз деякої спільної волі суспільного загалу, послух владі – як реалізацію суспільного консенсусу, здійснення влади – як залежне від підтримки підвладних, суперечності й розколи в суспільстві – як «грунтовані на втручаннях ззовні у принципово легітимну систему», згуртування суспільства – як наслідок добровільної згоди усіх його громадян стосовно певних вихідних ціннісних засад, що відбивають їхні спільні інтереси [Дарендорф, 2002с: с. 408–409]. Натомість конфліктологи схильні трактувати владу як здатність досягати послуху та покори підвладних через застосування або погрозу застосування сили. Звідси випливає, що за будь-яких обставин у суспільстві існує опір здійсненню влади, а отже, «як ефективність, так і легітимність влади (якщо між цими поняттями є яка-небудь суттєва різниця) навіть у найсприятливіших випадках залишаються нетривкими» [Дарендорф, 2002с: с. 408]. Нетривкість легітимності влади пояснюється тим, що вона – невичерпне джерело соціальних суперечностей через її нерівномірний розподіл у суспільстві.

Будь-яка дія може зумовити протидію, будь-яка влада може спричинити опозицію, будь-яке панування може породити опір. За таких умов будь-яке розв'язання наявного конфлікту неминуче створює передумови для виникнення нового конфлікту. Йдеться про діалектичність дії і конфлікту. Через це легітимність у найліпшому разі є нетривкою перевагою панування над опором йому (породженим самим цим пануванням) [Дарендорф, 2002с: с. 413]. Особливо нетривкою буває політична легітимність за умов докорінних перетворень суспільства, наприклад революцій. Дарендорф зазначає, що «легітимність ніколи не досягається з такими зусиллями, як у процесі революції» [Дарендорф, 2002а: с. 453]. В цьому випадку він має на увазі нетривалість існування революційних структур влади, що змінюються доти, доки не набувають здатності до панування. Натомість за умов тоталітарних і авторитарних політичних режимів, зокрема, у комуністичних країнах, легітимність панування має зазвичай доволі сталий характер. І ця усталеність не зникає навіть за умов суттєвої зміни політичного курсу таких режимів, бо «брак інституційного контролю перетворює легітимність зигзагоподібного курсу у єдину можливість політичного розвитку» [Дарендорф, 2002а: с. 452]. Недостатність інституційного контролю за прийняттям політичних рішень може виявлятися у відсутності поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову як передумови її самообмеження. Крім того, за умови придушення опозиції та інакомислення тоталітарними та авторитарними режимами суттєво ускладнюється виникнення та поширення альтернативних ідей стосовно соціально-політичного устрою суспільства. Відтак, легітимність панування за відсутності інших можливих альтернатив йому здебільше не піддається сумніву з боку широких верств населення.

Аналіз політичної легітимності може здійснюватися шляхом оцінювання сили або слабкості панування та діапазону опору йому, а також умов, за яких виникають різні політичні альянси, сумніви та сподівання різних суб'єктів політики [Дарендорф, 2002с: с. 422]. Такий аналіз дає можливість багато дізнатися про імовірні напрями політичних змін у суспільстві. Дарендорф критично ставиться до констатації «кризи легітимності», що її висловив Ю.Габермас, і загалом, за власним твердженням, намагається уникати цього виразу із причин змістового характеру. Разом із тим він дає своє визначення вказаного явища

стосовно сфери політики: «Криза легітимності означає ситуацію, коли сумнів у політичних інститутах порушує питання щодо самого їх існування» [Дарендорф, 2002d: с. 177–178]. Зокрема, у нього поняття легітимності використано як засіб з'ясування природи сепаратизму в окремих європейських країнах у 1980-х роках (Країна басків в Іспанії, Італія, Швейцарія). Те, що частина людей у цих країнах віддавала перевагу сепаратизму перед цілісним громадянським суспільством, він схильний пояснювати браком легітимності інститутів останнього: «Нова прага автентичності живить пошуки “реальних” а не “формальних” відносин, тобто легітимності, зумовленої відчуттям перманентного дискурсу, котре гріє душу, а не правом і ґрунтованими на ньому інститутами» [Дарендорф, 2002d: с. 207]. В цьому опосередкованому визначенні легітимності, вочевидь, ідеться про емоційно забарвлені, почуттєві відносини, що є для людей, зокрема європейських сепаратистів, ціннішими за «формальні» правові відносини у межах інститутів громадянського суспільства. Втім, перебільшувати значення якогось одного чинника занепаду легітимності не варто. Доречніше вести мову про поєднання низки таких чинників. І серед них далеко не останньою за наслідками для легітимності є дія економічного чинника [Дарендорф, 2002d: с. 177]. Стан економічних підвалин суспільного життя здебільшого забезпечує своєрідний загальний позитивний чи негативний фон, на тлі якого сприймаються, оцінюються, визнаються або відторгаються різні соціальні інститути, процеси, практики та персоналії.

1.3.3. Легітимація як складова соціального відтворення реальності

У межах феноменологічної парадигми, що була привнесена із соціальної філософії до соціології А.Шюцом, як першоджерело соціальної дійсності постає особа або, зокрема, її повсякденний життєсвіт. Під останнім розуміють усе те, що пересічна людина при тямі у стані неспання сприймає, розуміє і переживає як безсумнівну повсякденну соціальну дійсність. Особа відтак трактована як творець і перетворювач соціальної структури та соціального порядку. Натомість трактування соціальної структури позбавлене наголошування її суто об'єктивного, незалежного і підпорядковувального впливу стосовно особи: «Соціальна

структура й, відповідно, релятивно-природне світоспоглядання не постають перед окремим індивідом із самого початку у своїй цілісності як об'єктивні, високо анонімні даності. Вони зустрічаються йому радше селективно й опосередковуються різними ближніми людьми» [Шюц, Лукман, 2004: с. 110]. Особа сама розбудовує власний ареал у межах соціального порядку суспільства із застосуванням набутих у найближчому оточенні запасів знання та комунікативних засобів. За таких методологічних засновків власне й тлумачиться явище легітимації.

Зокрема, П.Бергер і Т.Лукман вдаються до розгляду легітимації у своєму систематичному теоретичному трактаті з соціології знання. Окрім феноменологічного підґрунтя співавтори, за власним визнанням, керуються теоретичним доробком фундатора парадигми символічного інтераціоналізму Дж.Г.Міда та його послідовників [Бергер, Лукман, 1995: с. 33]. Зокрема, у Міда запозичено низку концептів, а також положення його теорій ролей та соціалізації. Натомість поняття «легітимація» було взято безпосередньо із творчої спадщини М.Вебера: воно використовується із веберівським змістовим наповненням, але у загальносоціологічному, а не політико-соціологічному значенні.

На думку Бергера та Лукмана, головне завдання соціології знання як наукової галузі зводиться до дослідження ролі знання в суспільстві або суб'єктивних чинників соціального конструювання реальності. На противагу функціоналізму вони по-новому визначають головне питання соціологічної теорії: «яким чином суб'єктивні значення *стають* об'єктивною фактичністю?» [Бергер, Лукман, 1995: с. 36]. Пошук відповіді на це запитання започатковується визнанням того, що соціальний порядок загалом є людським продуктом, продуктом людської діяльності, безперервного людського виробництва. Для з'ясування причин виникнення, підтримання та відтворення соціального порядку співавтори вдаються до аналізу змісту соціологічної теорії інститутів та інституціалізації. Інституціалізація трактується як наслідок взаємної типізації різного роду діячами певних дій, що внаслідок частого повторення з часом перетворюються у звичку і набувають подоби взірців. Тобто «узвичаєння» або габітуалізація передує будь-якій інституціалізації. А «взірцевість» або «типовість» дій та діячів є властивістю інституту, що постає внаслідок типізації і є власне постійно відтворюваною типізацією. З огляду на цю властивість, інститут привносить у соціаль-

ний простір певну структурованість, впорядкованість та контроль. Адже відхилення дівця за межі інституційної типізації сприймається соціальним оточенням як наслідок його моральної зіпсутості, розумової хвороби або цілковитого невігластва. Таке відхилення викликає каральну і примусову протидію інших дівців, зацікавлених в існуванні відповідного соціального порядку. Через скінченність біологічного життя дівців інститут постійно відтворюється у межах нових поколінь. Це відбувається у перебігу соціалізації внаслідок суб'єктивного усвідомлення об'єктивно існуючого соціального світу. Таким чином, наявний діалектичний взаємозв'язок трьох процесів: 1) екстерналізації – продукування людьми інститутів та суспільства загалом; 2) об'єктивації – усталення цих інститутів і суспільства та їх незалежнення від людини у певних зовнішніх до неї об'єктах; 3) інтерналізації – переведення об'єктивованого соціального світу інститутів та суспільства загалом в індивідуальну свідомість представників нових поколінь людей. Тобто суспільство існує мірою його усвідомлення та зовнішнього поведінкового втілення людьми, а свідомість кожного представника суспільства є соціально зумовленою. Іншими словами, людські знання – одночасно соціальний витвір та чинник соціальної зміни, а суспільство – діалектичний процес, що зводиться до одночасного перебігу екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації. Формами існування суспільства є взаємопов'язані об'єктивна та суб'єктивна соціальні реальності.

Однією із передумов відтворення соціальних інститутів, за твердженням Бергера та Лукмана, є легітимація: «...інституційному світові потрібна легітимація, тобто способи його “пояснення” та виправдання» [Бергер, Лукман, 1995: с. 103]. Оскільки первісний сенс наявних соціальних інститутів недосяжний новим поколінням людей у термінах їхньої пам'яті, необхідне його витлумачення у різних «формулах легітимації». Зазначені формули «мають бути послідовними та вичерпними у термінах інституціонального порядку, щоби стати переконливими для нового покоління» [Бергер, Лукман, 1995: с. 103]. Інституційний порядок створює над собою захисну «запону легітимацій» у вигляді когнітивного та нормативного тлумачень, що їх засвоюють у перебігу соціалізації нові покоління. Легітимації забезпечують переважання у свідомості діячів інституційних визначень ситуацій соціальних взаємодій над їхніми власними довільними

визначеннями. Отже, легітимація слугує однією із заporук поширення та відтворення інституційного порядку, опанування суспільством соціально невпорядкованих та неструктурованих проявів людської біології.

У своїй власній монографії П.Бергер наголошує неабияке значення для соціальної інтеграції уявлень та цінностей, що пояснюють та виправдовують чинний інституційний порядок, тобто становлять підвалини його легітимації. У визначенні останньої передусім підкреслено аспект моралі та справедливості: «...легітимація — це своєрідна відповідь на складне, а точніше, софістичне, питання про те, чи є той чи інший інституціональний порядок морально справедливим. Рано чи пізно ним зацікавляться і запропонують свої відповіді дві групи людей: допитливі діти та ті, хто за існуючого порядку відчуває себе у невідповідному становищі» [Бергер, 1995: с. 197]. Основні загрози усталеним поглядам на моральність та справедливість чинного інституційного порядку очікуються від несоціалізованих нових поколінь та непривілейованих соціальних верств. Запобігання цим соціальним загрозам вбачається у наявності кількох переконливих ствердних відповідей на запитання про легітимність чинного інституційного порядку. Тобто легітимність цього порядку належить забезпечувати на різних рівнях його соціальної рефлексії.

Підґрунтям легітимацій визначено мову: «Система легітимацій побудована на мові та використовує мову як свій головний інструмент» [Бергер, Лукман, 1995: с. 108]. Мова — не просто система словесних знаків, а найважливіша знакова система людського спілкування. Знак, своєю чергою, є усталеним показником певних суб'єктивних намірів людей. Усвідомлення людиною певних знаків, тобто сигніфікація або позначення, становить один із випадків об'єктивації. Разом із тим мова може поєднувати у свідомості людей речі, зовсім не поєднані у дійсності. Йдеться про мову символів — позначень, що поєднують цілковито відмінні ділянки дійсності. Символи вможливають розбудову складних систем символічних уявлень і знань на кшталт мистецтва, релігії, філософії, науки. Таким чином, мові як знаковій та символічній системі властива якість об'єктивності. Мова здійснює на людей примусовий вплив як зовнішня і незалежна від них дійсність із моменту народження. Мова підпорядковує людей своїм структурам та класифікаціям

об'єктів, оскільки типізує їхні думки, почуття, наміри, досвід і знання. Із засвоєнням мови та через мову мимоволі чи свідомо люди набувають різних мотиваційних та інтерпретаційних схем і відтак залучаються до інституційного середовища. Соціально-інституційний порядок суспільства сприймається, оцінюється та приймається або не приймається крізь призму типізацій, що задані мовою*.

Роль легітимацій інституційного порядку виконують складні теоретичні системи, що з'являються в певний момент історії інституціалізації [Бергер, Лукман, 1995: с. 109]. Але появи їх у такій якості передують дотеоретичне знання про соціальний світ — правила поведінки, моральні приписи, прислів'я, приказки, цінності, вірування, міфи тощо. Попри стихійність та неупорядкованість, ці соціальні знання та досвід мотивують і спрямовують інституціалізовану поведінку людей. Певна їх частина зазнає індивідуальної седиментації, тобто «осідання» або «застигання» у пам'яті кожної окремої людини. Натомість колективні седиментації відбуваються у межах мови і традицій соціальної спільноти. Відтак легітимації, що періодично відбуваються одна за одною з метою передавання сенсу інститутів новим поколінням, з часом надають нових значень седиментованому досвіду спільноти. Очікуваним наслідком зазначених легітимацій є соціальне визнання інституту як єдино можливого розв'язання певної життєвої проблеми тої чи тої спільноти.

Отже, передача інституційного сенсу та значень передбачає процедуру легітимації, притаманну самому інституту і здійснювану відповідним персоналом. Але за умов поділу інституційного простору суспільства на окремі ділянки-інститути виникають труднощі стосовно логічного взаємозв'язку сенсів і значень останніх. Отже, можливі протиборства та конкуренція між

* За П. Бергером, легітимувальні властивості звичайної мови можуть полягати, наприклад, у тому, що «вона дає імення існуючому інституту, але не завжди знаходить назви для можливих альтернатив» [Бергер, 1995: с. 197]. Поняттєва репрезентація інституту на рівні мовлення має наслідком його узвичаєння на підґрунті опанування мови кожним новим поколінням. Натомість відсутність у мовній практиці понять, що позначають альтернативи чинним інститутам, або заборона їх вжитку виводить відповідні соціальні феномени поза межі уваги та рефлексії широкого загалу.

легітимаціями різних інститутів та безпосередніми виконавцями їх. Бергер та Лукман пов'язують ці труднощі із теоретичною діяльністю теоретиків, які здійснюють легітимацію [Бергер, Лукман, 1995: с. 119]. Зрештою, співавтори наводять приклад інституту права, що репрезентований правовою мовою, законами, теоріями права, а також граничними легітимаціями в етичній, релігійній або міфологічній системах мислення [Бергер, Лукман, 1995: с. 125]. Різні репрезентації одного інституту можуть розвиватися нерівномірно, що матиме наслідком накопичення неминучих змістових суперечностей між ними. Проблема інтеграції різних інституційних репрезентацій власне й дістає розв'язання передусім на рівні легітимації. Тобто інтеграція інституційного порядку суспільства загалом, що сегментований на окремі інститути, забезпечується не самими цими інститутами, а процедурами легітимації [Бергер, Лукман, 1995: с. 311–312]. Інколи засобом такої інтеграції може стати певна соціальна роль у межах інституту, що символічно репрезентує його загалом: наприклад, роль монарха, що є символом інституту держави, нації, релігії.

З огляду на існування різних інститутів та відосблених соціальних спільнот у межах суспільства, Бергер та Лукман припускають також розвиток у ньому відносно замкнутих смислових підуніверсумів – статевих, вікових, фахових, релігійних і т.ін. Взаємна конкуренція цих підуніверсумів, невідповідність міри їхнього розвитку інституційним змінам у суспільстві ускладнює легітимацію інституційного порядку загалом та окремих інститутів зокрема [Бергер, Лукман, 1995: с. 145]. Отже, існує потреба в забезпеченні всеосяжного контексту сенсам та значенням усіх інститутів суспільства. Співавтори висловлюють припущення, що цей контекст можливий за існування загального смислового універсуму, тобто коли інституційний порядок загалом набуває єдиного сенсу для всіх учасників різних інституційних процесів. Відтак, процес легітимації описується як «смилова об'єктивація “другого порядку”» – з огляду на те, що її функцією є смислова інтеграція вже наявних «об'єктивацій “першого порядку”», тобто первісних об'єктивацій наявних соціальних інститутів [Бергер, Лукман, 1995: с. 151]. Легітимація покликана забезпечити кожній людині можливість суб'єктивного осмислення власного життя у поняттях та нормах існуючого загального інституційного порядку суспільства.

За твердженням Бергера та Лукмана, потреба у легітимації виникає тоді, коли об'єктивації інституційного порядку необхідно передати новим поколінням людей, для яких необхідність існування певних соціальних інститутів не є самоочевидною:

«Легітимація “пояснює” інституціональний порядок, надаючи когнітивної обґрунтованості об'єктивованим значенням. Легітимація виправдовує інституціональний порядок, надаючи нормативного характеру його практичним імперативам. Важливо зрозуміти, легітимація має когнітивний і нормативний аспекти. Інакше кажучи, легітимація – це не просто питання “цінностей”. Вона завжди включає також і “знання”» [Бергер, Лукман, 1995: с. 153].

Причому в перебігу легітимації опанування «знань» людьми передує набуванню «цінностей». Спочатку люди пізнають, «що», «як», «чому» і «навіщо», а лише потім – власні соціальні обов'язки та можливості, бажані для суспільства. Отже, співавтори аналітично виокремлюють чотири рівні легітимації:

1) дотеоретичний, що зводиться до передання новим поколінням лінгвістичних об'єктивацій людського досвіду, передусім мовного словникового запасу;

2) зародковий теоретичний, що містить прості теоретичні твердження у вигляді різних пояснювальних схем стосовно низки об'єктивних значень (приказки, прислів'я, моральні настанови, казки, легенди тощо);

3) власне теоретичний, що охоплює спеціалізовані теорії, за допомоги яких певний інституційний сектор легітимується у термінах розгалуженої системи знання, і передбачає наявність відповідного персоналу носіїв та експертів;

4) символічні універсуми – системи теоретичної традиції, що увібрали різні галузі значень, охоплюють за змістом увесь інституційний порядок у його символічній цілісності та займають чільне місце в ієрархії людського досвіду.

Останній рівень легітимації ґрунтований на сигніфікації засобами символічних сукупностей. Він утворює своєрідну матрицю всіх соціально об'єктивованих та суб'єктивно реальних значень і забезпечує граничну уявну інтеграцію розрізнених інституційних процесів та секторів інституційного порядку [Бергер, Лукман, 1995: с. 158]. Генеза символічного універсуму суспільства відбувається у перебігу його історії, слідом за процесами об'єктивації, накопичення та седиментації соціального досвіду. Однак витоки символічного універсуму сягають кон-

ституції людини, її конституційно (біологічно та психічно) заданої відкритості світові, що вже містить конфлікт між порядком і хаосом, а відтак — можливість діяльного перетворення світу та його довільного конструювання [Бергер, Лукман, 1995: с. 170]. У процесі творення світу людина конструює соціальну реальність відповідно до власних значень і бачень. Символічний універсум як своєрідний вінець цього конструювання є уявною конструкцією, що має теоретичну природу і постає внаслідок теоретичної рефлексії. Він є осердям концептуальних зв'язків периферійних легітимацій трьох попередніх рівнів легітимації.

Історія суспільства, держава, соціальні інститути, інституційний порядок загалом, біографія особистості, ідентичність, смерть, космологія, антропологія, сновидіння і фантазії — усе може взаємно поєднатися і набути смислової цілісності завдяки символічному універсуму. Саме у його межах, завдяки уявному співвіднесенню із ним усі ці різноманітні та різноякісні аспекти людського досвіду набувають пояснення, виправдання та сенсу, тобто певним чином впорядковуються та легітимуються. Людина сприймає та осмислює власне життя, долає його скінченність, а держава розбудовує власну ідеологію у термінах та в контексті символічного універсуму суспільства. При цьому непоодинокими є прояви реїфікації — тобто сприйняття людських феноменів у нелюдських і надлюдських термінах або сприйняття феноменів неживої природи, флори і фауни, теологічних питань у поняттях людського життя. Можливості легітимації при цьому визначаються мірою креативності тих, хто її здійснює. Таким чином, символічний універсум є своєрідним захисним механізмом і для особистості, і для інституційного порядку суспільства: він дає визначення соціальної реальності, ієрархічно структурує її, вичерпно інтегрує усі розрізнені інституційні процеси, надає сенсу людському життю та суспільству загалом, забезпечує порядок та запобігає руйнівному хаосу у людській свідомості та соціальному просторі.

Разом із тим, існування символічного універсуму та виконання ним функцій легітимації теж потребує підтримання у формі легітимації. Бергер та Лукман визначають останню як «легітимацію у квадраті». Як і за розгляду легітимації інституційного порядку, вони виокремлюють різні рівні такої легітимації: «Всі легітимації — починаючи з найпростіших, дотеоретичних легітимацій розрізнених інституціональних значень до космічних

установлень символічних універсумів — можуть своєю чергою вважатися механізмами підтримання універсуму» [Бергер, Лукман, 1995: с. 172]. Йдеться про спеціальні концептуальні механізми підтримання символічного універсуму через його неспроможність забезпечити самолегітимацію. Адже за твердженням співавторів, жоден символічний універсум жодного суспільства не може не бути проблематичним. Його проблематичність зумовлена невідворотно неоднозначним сприйняттям процесів інституціалізації, що легітимуються, та недосконалістю соціалізації нових поколінь. Досягнення цілковитої симетрії між об'єктивною і суб'єктивною соціальними реальностями неможливе. За таких умов неминуче з'являються різні девіантні версії символічного універсуму, що пропонують альтернативне визначення соціальної реальності і становлять загрозу чинному інституційному порядку. Конкуренція дає поштовх для систематичної теоретичної концептуалізації символічного універсуму: прикладом є розбудова християнської теології, що стала відповіддю на єретичні загрози [Бергер, Лукман, 1995: с. 175]. Отже, зусилля з підтримання певної версії символічного універсуму за змагальних умов можуть позитивно вплинути на його розвиток.

Однак набагато більшу небезпеку символічному універсуму суспільства може становити символічний універсум іншого суспільства — своїм існуванням він наочно спростовує твердження про безальтернативність життєдіяльності за умов першого. Особливої гостроти протиборство символічних універсумів набуває, коли один із них претендує на місіонерство. Не менш запеклим є протистояння, коли супротивні символічні універсуми мають спільну історичну спадщину, яку не можуть поділити (наприклад, надбання Київської Русі). За цих умов саме існування одного символічного універсуму делегітимує існування іншого символічного універсуму. Бергер та Лукман вельми невибагливі та водночас доволі переконливі у визначенні чинника перемоги в такому зіткненні:

«Два суспільства, що протистоять одне одному, із універсумами, які перебувають у зіткненні, будуть розробляти концептуальні механізми, покликані підтримувати їхні універсуми... Наслідок протистояння більше залежить від влади, ніж від теоретичної витонченості аргументації тих, хто здійснює відповідну легітимацію... Історичний вислід кожного зіткнення визначався тим, хто краще володів зброєю, а не аргументами. Те саме мож-

на сказати про інтрасоціетальні конфлікти такого роду. На чиему боці більше сили, у того більше шансів для визначення реальності» [Бергер, Лукман, 1995: с. 178].

Отже, за умов протиборства запорукою дієвості концептуальних механізмів підтримання символічного універсуму є дійсна влада тих, хто керує цими механізмами. А беззаперечний аргумент і ресурс такої влади – військова сила. Зрештою, «влада в суспільстві включає владу над визначенням того, як будуть зорганізовані основні процеси соціалізації, а тим самим і влада над виробництвом реальності» [Бергер, Лукман, 1995: с. 195]. Іншими словами, Бергер і Лукман не переоцінюють значущості власне самої легітимації та символічного універсуму як її одночасного об'єкта та чинника у протистояннях всередині суспільства та між суспільствами. Легітимація є лише однією із форм, а символічна і теоретична сфера – лише однією із ділянок боротьби та застосування влади. Таке ж припущення поширюється і на боротьбу більших спільнот, наприклад цивілізацій.

Утім, незалежно від застосування силових ресурсів, концептуальні механізми підтримання символічного універсуму зводяться до систематизації та узагальнення наявних когнітивних і нормативних легітимацій інститутів суспільства. Серед численних типів таких концептуальних механізмів співавтори виокремили: 1) міфологію як архаїчну форму легітимації – концепцію реальності, що припускає постійне проникнення священних сил у світ повсякдення; 2) теологію, що, порівняно з міфологією, характерна більшою мірою теоретичної систематизації символічного універсуму; 3) філософію, що є раціональною формою концептуалізації знання; 4) науку як гранично секуляризовану форму концептуалізації знання. Історичний розвиток цих типів показано на прикладі терапії як засобу соціального контролю: екзорцизм, пасторська опіка, психоаналіз та т.ін. історичні взірці терапії мали своєю метою «повернення» індивідуальних девіантів до реальності чинного символічного універсуму суспільства.

Міфологія і теологія дотепер не втратили своїх легітимувальних функцій. Зокрема, на підставі розрізнення кризових і сталих умов життєдіяльності суспільства П.Бергер виокремлює пов'язані з ними відповідні форми легітимації: «...саме у кризових умовах суспільство і соціальні інститути особливо потребують легітимності у вигляді надихаючих символів. Коли ж у

суспільстві спокій, коли соціальні інститути функціонують ефективно, тоді здійснюється латентна легітимація для збереження status quo. Інакше кажучи..., те, що є “натуральним”, не потребує легітимації; ...коли все у суспільстві гаразд, індивіди схильні вважати його “натуральним, природним”» [Бергер, 1995: с. 209]. Тобто для збереження інститутів за звичайного повсякденного життя йдеться про цілковиту достатність легітимації, що має результатом їх визнання та згоду жити у їхньому нормативному полі. Натомість за несприятливих умов та наявності значних загроз чинним інститутам необхідна легітимація, яка б забезпечувала стійку готовність до діяльної підтримки їх. Легітимація, що може мати наслідком зняття відданість людей певному інституційному порядку за наявності значних загроз йому та його відвертим прихильникам, пов’язується із міфами та властивостями міфологічної свідомості людей. Міфи містять образи, які вражають уяву людей, надають певного сенсу їх існуванню, надихають на певне діяльне втілення цього сенсу.

Як основне джерело легітимувальних міфів упродовж усієї історії та сьогодення людства Бергер визначає релігію: «Саме в релігійному досвіді започатковувались ідеї, згідно з якими соціальний порядок легітимно спонукає людські істоти приносити в жертву свої інтереси, а то й життя, заради вищих цілей. З соціологічної точки зору така легітимація і в архаїчних і сучасних суспільствах була принциповою соціальною функцією релігії» [Бергер, 1995: с. 203]. Продукування релігійних міфів із здатними надихати образами надприродних сил та легендарних героїв, що мають легітимувальні впливи, дотепер спостерігається у різних частинах світу. Люди проймаються релігійними ідеалами та ідеями вічних цінностей, котрі викликають у них почуття благоговіння та пошани, вселяють глибокі переконання*. За ствердженням Бергера, суттєве послаблення значення та ролі релігії у житті суспільств внаслідок секуляризації не

* Бергер взагалі розпочинає власне тлумачення феномена міфологічної та релігійної легітимації наведенням тези із біблійного тексту: «...не єдиним хлібом живе людина, але всяким [словом], яке виходить з вуст Господа, живе людина» (Втор. 8: 3) [Біблія, 2007: с. 191]. Ця теза тлумачиться як «одвічна інтуїція» того, що сучасні суспільствознавці називають «легітимацією» [Бергер, 1995: с. 197].

зовсім позбавило її функції легітимації: «Яким би не був вплив секуляризації, релігія залишається головним джерелом легітимації статус-кво, а також різноманітних альтернатив (зайве нагадувати, що міфи можуть бути консервативними і революційними, а одні й ті самі символи використовуватися для легітимації протилежних намірів)» [Бергер, 1995: с. 204]. Попри зростання ролі науки у житті суспільства загалом та формуванні раціонального ставлення до дійсності зокрема, попри неухильне підвищення рівня освіченості в сучасному технізованому довіклі, люди продовжують вірити міфам. Збереження впливу міфів на свідомість сучасних людей пояснюється низькою спроможністю останніх емпірично верифікувати власні сподівання, що мають міфологічне підґрунтя. Зрештою, раціоналізм, попри те, що він опанував багато царин людської життєдіяльності, не є достатньо переконливим для людей у їхніх духовних пошуках сутності й мети власного існування.

При поясненні механізму міфологічної та загалом релігійної легітимації Бергер посилається на відомий вираз (теорему) В.І.Томаса* і перефразовує його з огляду на зазначений феномен: «...легітимація реальна у масштабах, які визнаються індивідами; це ж стосується і легітимації за допомогою засобів, які називають міфами» [Бергер, 1995: с. 207]. Межі суб'єктивного визнання є межами легітимації, сила віри у міф визначає його легітимувальну силу. Віра людей матеріалізується у їхні легітимаційні поведінкові прояви, уявна легітимність стає явною легітимністю. Попри архаїчність, міфологія і далі залишається дієвим концептуальним механізмом підтримання символічного універсуму як найвищого рівня здійснення легітимації.

У практиці підтримання символічного універсуму побутує застосування свого роду засобів «негативної легітимації». В цьому плані Бергер і Лукман пишуть про анігіляцію як концептуальну ліквідацію всього, що виходить за межі символічного універсуму, тобто «заперечує реальність будь-якого феномена та його інтерпретації, що не підходять цьому універсуму» [Бергер, Лукман, 1995: с. 187]. Анігіляція здійснюється двома шляхами:

* «Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні за своїми наслідками» (цит. за: [Мертон, 2006: с. 605]).

перший – приписування девіантним феноменам негативного онтологічного статусу (наприклад, коли окремі особи або спільноти визначаються як «буржуазні націоналісти», «унтерменші», «вороги народу», «крадії газу», «американські/російські маріонетки», «безрідні космополіти»);

другий шлях – реінтерпретація змісту девіантних концепцій на основі понять власного універсуму, що має на меті включення цих концепцій до нього, тобто нейтралізацію їх через своєрідне концептуальне «поглинання», внаслідок чого чужі антитези перетворюються на власні тези (наприклад, гоголівський Тарас Бульба як апологет самодержавства).

Таким чином, теоретична боротьба неминуче закладена у засадах існування символічного універсуму, оскільки він за своєю природою передбачає одностайне єдине можливе досягнення усієї реальності, а відтак заперечує будь-які інші спроби такого досягнення.

Особливості генези та поточний стан символічного універсуму можна зрозуміти на підставі вивчення соціальної організації його підтримання. Поява сталої верстви осіб, що забезпечують легітимацію універсуму, засвідчує загалом певну завершеність його визрівання. Це не означає, втім, припинення історичного розвитку та вдосконалення. Однак із досягненням функціональної повноцінності символічний універсум та легітимований ним інституційний порядок набувають певної інерційної традиційності. Адже граничні легітимації, що їх забезпечує символічний універсум, посилюють зазначену традиційність: «Чим абстрактніші легітимації, тим малоімовірніша зміна їх у відповідь на прагматичні вимоги, що змінилися» [Бергер, Лукман, 1995: с. 192]. Чинність легітимувальних теорій ґрунтується не лише на їх безпосередній прагматичній застосовності та підтвердженні практичною перевіркою. Окрім емпіричного підтвердження їх не менш (а, можливо, і більш) дієвим є їх соціальне підтвердження у вигляді ресурсів влади. Загалом «прагматична перевага теорії “доводиться” не її внутрішніми якостями, а її застосовністю до соціальних інтересів тієї групи, що стала “носієм” теорії» [Бергер, Лукман, 1995: с. 197]. Легітимувальні теорії як визначення реальності, що конкурують, подекуди стають концептуалізаціями різних взаємовиключних соціальних інтересів:

«Інститути та символічні універсуми легітимуються живими індивідами із конкретним місцеперебуванням у суспільстві і з

конкретними соціальними інтересами. Історія теорій легітимації завжди є частиною історії суспільства загалом. Жодна історія ідей неможлива в ізоляції від поту і крові загальної історії» [Бергер, Лукман, 1995: с. 208].

Групові суб'єкти інтересів стають носіями відповідних теорій. Наслідок протиборства суб'єктів визначає долю конкурентних теорій: одні з них стають панівними або навіть монопольними, інші зазнають концептуальної ліквідації через фізичне знищення теоретиків та їх послідовників, теоретичне «поглинання» або соціальну сегрегацію носіїв як чужинців. Монопольна традиція легітимувального символічного універсуму зазвичай поєднується з монополією на владу і схильністю її суб'єкта до консерватизму у традиційних суспільствах. Натомість в плюралістичних індустріальних суспільствах певний центральний символічний універсум співіснує із різними окремими підуніверсумами. Зазвичай цілісний універсум тлумачиться по-різному залежно від конкретних соціальних інтересів, і ці відносно відособлені тлумачення реальності існують та конкурують в якості ідеологій. Ідеології забезпечують своїм груповим носіям певну однаковість та солідарність і можуть зазнавати змін з огляду на зміни соціальних інтересів, які вони легітимують [Бергер, Лукман, 1995: с. 202–203]. Водночас легітимувальні теорії та ідеології не є дзеркальними відбитками соціальних інтересів та інституційних реальностей, які вони легітимують. Бергер та Лукман наголошують діалектичність взаємозв'язку розвитку легітимувальних теорій та інституційних змін:

«Правильно було би сказати, що теорії вигадують для легітимації вже наявних соціальних інститутів. Але трапляється і так, що соціальні інститути змінюються для того, щоби вони відповідали вже наявним теоріям, щоби зробити їх ще «легітимнішими». Експерти від легітимації можуть діяти як теоретики, що виправдовують status quo; але вони можуть виявитися й ідеологами революції. Визначення реальності мають потенціал самоздійснення» [Бергер, Лукман, 1995: с. 208].

Існування кожної ідеології підтримують відповідні експерти. Офіційні експерти здійснюють теоретичну та ідеологічну легітимацію чинних соціальних інститутів. Натомість інтелектуали, за визначенням Бергера та Лукмана, виступають як контрексперти і пропонують альтернативне або девіантне теоретичне та ідеологічне визначення соціальної реальності. Розбудовані

ними девіантні підуніверсуми перетворюються на революційні ідеології й набувають інституційного втілення у перебігу соціальних революцій. Таке втілення революційних ідеологій залежить від міри розширенням лав їх носіїв. З миті остаточної перемоги революційний підуніверсум перетворюється на домінуючий (або й єдиний можливий) символічний універсум, а колишні революційні інтелектуали перекваліфіковуються у його офіційних легітиматорів-експертів, що ведуть ідеологічну боротьбу із новими інтелектуалами-девіантами. Власне така циклічність розвитку і є виявом зазначеної вище діалектичності.

Передумовою успішної легітимації інституційного порядку є відповідна соціалізація або ресоціалізація людей. Зрештою, сприйняття легітимацій різних рівнів лінгвістичної складності (від простих афоризмів до складних міфологічних і теоретичних конструкцій) можливе за інтерналізації відповідного легітимаційного апарату у перебігу первинної та вторинної соціалізації. Соціалізація припускає перетворення суб'єктивної соціальної реальності. Такі перетворення у перебігу ресоціалізації, що мають докорінний характер, Бергер та Лукман, визначають як альтернативні. Однією з умов успішної альтернативної легітимації:

«Найбільш важливою концептуальною умовою альтернативної легітимації є наявність апарату легітимації для усього перебігу трансформації. Легітимуватися має не тільки нова реальність, а й ті стадії, за допомоги яких її досягають та підтримують, так само як і стадії, коли покидають чи відкидають усі альтернативні реальності» [Бергер, Лукман, 1995: с. 258].

Усе соціальне минуле тих, хто проходить альтернативу, їх попереднє соціальне оточення переітлумачується та переоцінюється крізь призму апарату легітимації нової соціальної реальності, що її осягає «неофіт». При цьому легітимація зазвичай поєднується із запереченням усього того, що не відповідає новій суб'єктивній реальності, яку людина набуває внаслідок альтернативної перебудови при цьому зазнає один із ключових складників суб'єктивної реальності – ідентичність: «Теорії ідентичності завжди включені у більш загальну інтерпретацію реальності; вони “вбудовані” в символічний універсум з його теоретичними легітимаціями і видозмінюються разом із характером останніх» [Бергер, Лукман, 1995: с. 281]. Співавтори тут мають на увазі теорії ідентичності як своєрідні «психології»,

незалежно від визнання їх сучасною наукою. Ці теорії виступають способами тлумачення психологічних явищ повсякденного життя і слугують «для легітимації підтримуваної ідентичності або для процедур “полагодження” ідентичності, встановленої у цьому суспільстві» [Бергер, Лукман, 1995: с. 284]. Їх дієвість залежить від міри їхньої відповідності психологічній реальності, яку вони покликані пояснити. Разом з іншими легітимувальними теоріями зазначені теорії є складниками соціального визначення та породження реальності. Відтак, на думку Бергера та Лукмана, теорії, зокрема наукові, варто досліджувати «як легітимації вищою мірою своєрідного та значимого способу конструювання реальності в сучасному суспільстві» [Бергер, Лукман, 1995: с. 301]. В цьому разі теорії постануть як емпірична інформація про суб’єктивну та об’єктивну соціальну реальності, у яких вони постали і на які вони впливають.

Таким чином, у феноменологічному тлумаченні легітимації наголошено її цілеспрямований, навіть фаховий характер у суспільстві. Суб’єктами легітимації визначено передусім відповідних професіоналів, позиції, спільноти – митців, жерців, шаманів, священиків, теологів, ідеологів, політтехнологів, філософів, інтелектуалів і науковців.

1.3.4. Постмодерністська типологія легітимаційних дискурсів знання

Нового тлумачення та класифікації феномен легітимації зазнав у дослідженні стану знання в суспільствах розвинутих країн світу, що його здійснив Ж.-Ф. Ліотар [Ліотар, 1998]. Це дослідження власне ознаменувалося свого роду «програмовим» виокремленням постмодерністської парадигми, і постмодерністського підходу до явища легітимації. Згідно з цим підходом Ліотар розглядає легітимацію як процес, що вможливорює: 1) оголошення законодавцем певного громадянського закону нормою; 2) висування тлумачем наукового дискурсу вимог науковості стосовно висловлювань, які домагаються статусу наукового знання через включення до цього дискурсу. Іншими словами, йдеться про легітимацію соціальних інституцій і наукового знання.

Ці два процеси легітимації у Ліотара пов’язані: він визначає інституцію влади як чинник запровадження критеріїв науковості і наукової легітимності, а легітимне наукове знання – як

засіб легітимації соціальних інституцій, зокрема влади [Ліотар, 1998: с. 27–28]. Занепад легітимності науки зумовлює проблемність легітимації решти соціальних інституцій у межах суспільства. Водночас наука як сучасна форма знання набуває легітимність через легітимацію способів його пошуку та перевірки. Якщо їй бракує такої легітимності, вона делегітимується до рівня пересічної ідеології. Постійна необхідність легітимації — цілком легітимний стан науки. Власне через це наука залежить від дискурсу, тобто діалогу аргументацій, що легітимує її статус. Своєю чергою, цей легітимувальний дискурс як підвалина легітимації наукового знання теж має бути легітимним.

Дискурсивна природа легітимації спонукала Ліотара до застосування у перебігу її дослідження методу моделювання мовної гри. Мовні ігри він розглядає як необхідний мінімум соціального зв'язку, що вможливорює існування суспільства, трактує їх як спосіб циркуляції знання, що здійснюється завдяки обміну висловлюваннями. Основними типами висловлювань у мовних іграх визначені: а) денотативне висловлювання, через яке мовець передає інформацію, що її визнають або спростовують інші; б) перформативне висловлювання, через яке мовець задає контекст мовної гри незалежно від волі інших учасників; в) прескрептивне висловлювання, у формі якого мовець передає іншим власні накази, команди, інструкції, рекомендації, прохання і т.ін.

Природа мовних ігор описово розкрита у трьох спостереженнях: 1) «їх правила не містять у самих собі свою легітимацію, але становлять предмет угоди — явної або неявної — між гравцями»; 2) «якщо нема правил, то нема і гри; навіть невелика зміна правил змінює природу гри, а “прийом” або висловлювання, що не задовольняє правилам, не належить виозначуваній ними грі»; 3) «говорити, значить боротися — у сенсі грати; мовленнєві акти показують загальне протиборство (агоністику)» [Ліотар, 1998: с. 32–33]. При цьому йдеться не лише про обіг наукового знання, а про існування знання загалом. Розвиток суспільств Ліотар пов'язує із постійним зростанням обсягу знань, інформаційної та комунікаційної складових їхнього життя. Відтак соціальність трактується як гнучка мережа мовних ігор.

У зазначених термінах і вихідних тезах теорії мовних ігор Ліотар описує та порівнює низку видів легітимувального дискурсу науки та соціальних інституцій (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

**Види легітимувального дискурсу науки
та соціальних інституцій за Ж.-Ф.Ліотаром**

Підвалини	Легітимувальний дискурс	Мовна гра	Критерій релевантності
Традиція	Метафізика	Оцінювальна	Позитивне/ негативне
Розум	Істинність	Денотативна	Істинне/хибне
Сила	Продуктивність	Технічна	Ефективне/ неефективне
Право	Справедливість	Прескриптивна	Справедливе/ несправедливе

Першість у формуванні знання приписано традиційним наративам, тобто оповіданням як усній народній традиції, а також приказкам, прислів'ям та максима́м – крихітним фрагментам можливих оповідань або матриці старовинних оповідань, що продовжують побутувати в сучасному суспільстві. Зазначені наративи власне й виконують функцію легітимації: «...народні історії самі розповідають про те, що можна назвати позитивними чи негативними утвореннями (*Bildungen*), тобто успіхами чи невдачами, які увінчують героїв або дають свою легітимність суспільним інститутам (функція міфів), або пропонують позитивні чи негативні моделі (щасливі чи нещасні герої) інтеграції у встановлені інститути (легенди, казки)» [Ліотар, 1998: с. 55]. У такий спосіб оповідання виступають підґрунтям: 1) визначення критеріїв компетентності у відповідному суспільстві; 2) оцінювання згідно з цими критеріями досяжних чи досягнутих у суспільстві результатів; 3) передання набору прагматичних правил, що конституюють соціальний зв'язок; 4) окреслення меж правомірного, з погляду культури, мовлення та діяльності. Водночас наративне знання, на відміну від наукового, не переймається питанням власної легітимації, оскільки підтверджує саме себе через передачу своєї прагматики і відтак не вдається до аргументації чи наведення доказів.

За часів модерну легітимувальний дискурс первісно ґрунтується на «великих оповіданнях» або «метаоповіданнях». Як приклади останніх Ліотар згадує «діалектику Духу», «герменевтику

сенсу», «емансипацію розумного суб'єкта або трудящого», «зростання багатства» [Лиотар, 1998: с. 10]. С.Леш стверджує, що тут ідеться про метанаратив «права на науку» доби Просвітництва, а також про метанаратив «спекулятивного духу» ідеалізму (діалектичного розвитку духу згідно з ученням Г.В.Ф.Гегеля) [Леш, 2003: с. 115]. Зазначено найуживанішими модерними дискурсивними моделями соціального зв'язку: 1) функціоналізм, що в його межах суспільство розглядається як саморегульована система); 2) марксизм, що наголошує роздвоєння суспільства на діалектичному підґрунті класової боротьби (втім, втілення на практиці цієї моделі зрештою призводить до позбавлення класової боротьби права на існування). У підсумку легітимація знання через метаоповідання, що містять філософію історії, стає підвалинами легітимації інституцій, які забезпечують соціальний зв'язок в суспільстві.

Водночас наукове знання має фахове підґрунтя: його носіями та чільними учасниками відповідних мовних ігор виступають компетентні експерти. Вони досліджують, викладають та оцінюють те, що знають. При цьому нарративне знання сприймається здебільше як неповноцінне та недосконале з погляду умов наукової істинності (логічної зв'язності, верифікації). З цим Лиотар пов'язує суперечності легітимації сучасної науки. З одного боку, науковий загал визнає, «що умови істинності, тобто правила гри в науці, є іманентними цій грі й не можуть бути встановлені інакше, як у суперечці, котра має бути сама по собі науковою, і що не існує іншого доказу слушності правил, окрім того, що вони сформовані на підставі консенсусу експертів» [Лиотар, 1998: с. 75]. А з іншого боку, науковці самі вдаються до використання нарративу для легітимації науки та її досягнень за відсутності можливостей легітимувати їх власними засобами: «Нарація перестає бути безглуздою помилкою легітимації» [Лиотар, 1998: с. 75–76]. Відповідно, оповідання застосовується і як засіб соціально-політичної легітимації в межах суспільства загалом.

Науковим дослідженням і тлумаченням соціально-політичної легітимації властиве визначення народу як її суб'єкта, консенсусу народу — як ознаки легітимності, а народного обговорення — як способу нормативної легітимації. Народ уподібнюється науковій спільноті, соціальна легітимація — науковій легітимації, політичні дебати — науковим дискусіям, з'ясуван-

ня справедливості — з'ясуванню істинності, прийняття громадянських законів — відкриттю наукових законів, вдосконалення правил соціального консенсусу через конституційні зміни — зміні наукових парадигм. З приводу дійсної причетності народу до цього різновиду легітимації Ліотар зазначає, «що реальне існування такого вельми абстрактного суб'єкта (оскільки він змодельований за взірцем самотнього пізнавального суб'єкта...) прив'язане до інститутів, які дають змогу обговорювати та визначати й охоплюють усю державу або частину її» [Ліотар, 1998: с. 77]. Іншими словами, йдеться, так би мовити, про абстрактний «народ» як своєрідну «завісу», завдяки якій владна верхівка легітимує своє панівне становище в суспільстві та втілення власних інтересів коштом усього загалу.

За твердженням Ліотара, справжня впорядкованість модерних суспільств ґрунтується на логіці пошуку соціальної ефективності: «Оптимізація робочих характеристик системи, її ефективність стають критеріями її легітимності, де соціальну справедливість розуміють як наукову істину» [Ліотар, 1998: с. 11]. Застосування цієї логіки виводиться з економічних передумов. Науковий пошук потребує певних засобів і відповідних витрат: «Отож, без грошей нема ні доказів, ні перевірки висловлювань, ні істини. Наукові мовні ігри стають іграми багатіїв, або: найбагатші мають найбільше всього шансів бути правими. Рівняння складається із багатства, ефективності та істини» [Ліотар, 1998: с. 109]. Через це наука неминуче перетворюється на виробничу силу як один із моментів циркуляції капіталу. Жадоба збагачення, а не прагнення пізнання, стає рушієм поступу науки. «Хто платить, той замовляє музику» — науку спрямовують передусім не до пошуку істини, а на досягнення ефективності. У підсумку змінюється легітимувальний дискурс науки: на зміну ідеалістичному або гуманістичному наративу оповіді приходять збільшення продуктивності.

Йдеться передусім про модель легітимації через результативність, ґрунтовану на позитивістсько-детерміністській гіпотезі. Ця гіпотеза виступає підвалиною загальнонаукової теорії систем, а «теоретики системи... є водночас теоретиками легітимації через результативність...» [Ліотар, 1998: с. 138]. Згідно з гіпотезою детермінізму, на підставі функціонального відношення «вхід»/«вихід» стабільної системи можна оптимізувати її робочі характеристики. За відомих змінних зовнішнього (позасистемного) середо-

вища можна скласти уявлення про очікувану еволюцію робочих характеристик системи. Отже, можливий розрахунок відношення «вхід»/«вихід», а відтак – спонукання системи до бажаного і прогнозованого функціонування.

Дієвість дискурсу продуктивності у здійсненні легітимації спирається на те, що технічний критерій ефективності впливає на суто науковий критерій істинності: «...результативність, підвищуючи здатність доводити, підвищує також здатність бути правим» [Лиотар, 1998: с. 113]. Аналогічним чином результативність впливає і на справедливість: «імовірність того, що певний порядок вважатиметься справедливим, підвищується мірою того, як ним виконуються певні завдання...» [Лиотар, 1998: с. 113]. Іншими словами, ефективність соціального порядку у розв'язанні різних суспільних завдань може стати запорукою його легітимності. В сукупності зазначені впливи результативності на бачення істинності та справедливості Лиотар визначає як «легітимацію за фактом», ґрунтовану на «контролі контексту». Природа легітимації цього кшталту полягає в тому, що:

1) «реальність» надає докази для наукової аргументації та результати для приписів і обіцянок правового, етичного та політичного порядку;

2) стати «господарем реальності» означає стати господарем зазначених вище доказів та результатів, а отже – отримати можливість застосовувати технічні прийоми;

3) посилювати технічні прийоми означає посилювати «реальність», а відтак – власні шанси бути справедливим і правим.

Іншими словами, той, хто контролює соціальний контекст, розподіляє засоби на наукове з'ясування його особливостей та обставин, а звідси – має змогу впливати на зміст з'ясованого з огляду на власні інтереси. Отримані у такий спосіб знання стають підставою для нормативного закріплення позицій чинного «господаря реальності» та визначення вигідних для нього загальних критеріїв істинності, справедливості та ефективності. «Господар» може вдаватися до «терору» – тобто способу підпорядкування через загрозу знищення (у цьому випадку – виключення з мовної гри через відмову у засобах для участі у ній). Так створюється підґрунтя застосовності технічних прийомів, тобто способів створення видимості продуктивності чинного соціального порядку.

Своєю чергою, зазначена продуктивність стає чинником легітимації певного порядку, його нормативних підвалин та наук.

Ліотар наголошує своєрідну замкнутість циклу такої легітимації:

«Таким чином легітимація оформляється через продуктивність. Остання – це не тільки добра результативність, але ще й добра верифікація і добрий висновок. Вона легітимує науки і право через ефективність їх, а цю останню – через перші. Вона самолегітимується, як, очевидно, це робить система, відрегульована на оптимізацію своїх результатів... Отже, нині зростання продуктивності та її самолегітимація проходять через виробництво, збереження, доступність та операціональність інформації» [Ліотар, 1998: с. 114].

Оскільки легітимація спирається на цілеспрямовані інформаційні потоки, її процес можна аналізувати з використанням формули Г.Ласвела (хто, що, кому, за допомоги чого, у якій формі та з яким результатом передає?). Невіддільною складовою цього процесу виступає освіта як передання усталених ідеалів, знань та компетенцій. За умов легітимувального дискурсу продуктивності зміст освіти зміщений передусім на компетентність у різних галузях науки та практики. Не істина та справедливість, а продуктивність та ефективність передусім стають спонуканими пізнавальної діяльності. Студенти, що набувають фах, менше переймаються питаннями на кшталт «Чи істинно це?» і більше запитують: «Чому це служить?», «Чи ефективно це?», «Чи можна це продати?» [Ліотар, 1998: с. 124]. За постійного прискорення приросту й оновлення знань і технологій освіта ще більше відволікається від плекання моральних ідеалів, бо здебільше спрямовується на формування навичок самостійного пошуку та нової організації даних.

Постмодерн, тобто стан культури після перетворень «правил гри» в науці, літературі та мистецтві наприкінці XIX століття, Ліотар пов'язує із недовірою стосовно метаоповідей та виходом з ужитку метанаративного механізму легітимації. Розвиток постіндустріального суспільства та поширення постмодерністської культури внаслідок внутрішньої ерозії основ легітимності наукового знання постають як передумови певної делегітимації науки. Ознаками такої ерозії є: розмивання дисциплінарних меж між різними науками; відсутність універсальної метамови, що мала б подолати розкол наукового метадискурсу на традиційні і нові мовні середовища (мови програмування, генетичного коду та ін.); відсутність загальноновизнаної метаоповіді, що формулює кінцеву мету знання.

На тлі новітніх наукових уявлень гіпотезу детермінізму і теорію систем починають розглядати як вкрай обмежені та спрощені. По-перше, точне визначення вихідного стану системи та її середовища вже вважають неможливим. Отже, зникають підстави сподіватися на суцільний контроль над нею. По-друге, помічено і доведено катастрофічний антагонізм контрольованих змінних системи і середовища: ймовірність їх сумісності менша за імовірність несумісності. Оскільки контрольовані змінні взаємно конфліктують і безперервно змінюються, система виявляється стало нестійкою, а мінливість її станів стає непередбачуваною. Визнається лише можливість визначення і передбачення за відомими параметрами системи тільки її певного локального стану, а не всього процесу функціонування. Звідси — втілення моделі детермінізму в реальності вважають винятками. Ліотар запевняє, що «теорія систем та запропонований нею тип легітимації не мають під собою жодної наукової бази», а відтак «суспільство не може бути описане за цією парадигмою у термінах сучасної науки» [Ліотар, 1998: с. 146]. Більш придатною натомість він визначає теорію катастроф, згідно з якою детерміновані явища можуть набувати цілковито неочікуваних форм.

Такий стан Ліотар розглядає як сприятливий для посилення течії постмодернізму, у межах якої розвиток науки бачиться перервним, катастрофічним і парадоксальним. Підґрунтям постсучасного знання, за його ствердженням, стає «не гомологія експертів, але паралогія винахідників» [Ліотар, 1998: с. 12]. Дослідники стають загострено чутливими до відмінностей та більш терпимими до взаємоневідповідностей у межах об'єктів пізнання. Постмодерністські уявлення про соціальну реальність характерні запереченням її суцільної та жорсткої системної структурованості, усталеної впорядкованості та підпорядкованості певному осердю.

Постмодерністська наука має справу із перформативністю як перспективою іншого роду легітимності: «Вона продукує не відоме, а невідоме. І вона прищеплює модель легітимації, що не має нічого спільного з моделлю найбільшої результативності, але являє собою модель відмінності, зрозумілої як паралогія» [Ліотар, 1998: с. 143]. Йдеться про певне повернення оповіді до легітимувального дискурсу: «"маленьке оповідання" залишається взірцевою формою для творчої і, передусім, — наукової уяви» [Ліотар, 1998: с. 144]. Поняття паралогії власне й об'єднує

форму, що її набуває це повернення, — зокрема, відкриту систематику, локальність, антиметод та ін. Ліотар намагається з'ясувати можливість легітимації через паралогію, визначаючи її як кінець дискусії. Він підкреслює недосяжність консенсусу в науці: консенсус може бути лише одним із тимчасових перехідних станів або поточних митей наукової дискусії, але аж ніяк не її кінцем. Тому наука як форма знання є моделлю відкритої системи і у своїй прагматиці містить антимодель усталеної системи. У науковому дискурсі будь-яке висловлювання визнається за науковий доробок, коли воно відмінне від відомих раніше і піддається аргументації та доведенню. Ця умова стоїть на заваді усталенню системи наукового знання. Своєю чергою, постмодерний стан та спосіб легітимації наукового знання відбивається на легітимації інституцій у межах суспільства: «В узагальненому вигляді питання про легітимацію перетворюється у питання про відношення між антимоделлю, що представлена науковою прагматикою, і суспільством» [Ліотар, 1998: с. 153]. Йдеться про міру застосовності постмодерного знання як підґрунтя соціальної легітимації.

Постмодерністський розвиток наукової прагматики призводить до усвідомлення того, що обговорення денотативних висловлювань науки вимагає дотримання правил, які є прескриптивними висловлюваннями або метапрескрипціями:

«Діяльність, що диференціює, або уява, або паралогія, в сучасній науковій прагматиці має функцією породжувати такі метапрескрипції (“передумови”) і вимагати, щоби партнери взаємодіючи їх приймали. Єдиною легітимацією, що у підсумку забезпечує прийняття такої вимоги, є те, що це дає можливість продукувати нові ідеї, тобто нові висловлювання» [Ліотар, 1998: с. 154].

Утім, навіть на тлі суперечливої та мінливої постмодерністської наукової прагматики суспільство постає набагато складнішим. Ліотар визначає соціальну прагматику як «чудовисько, утворене нашаруванням мереж гетероморфних класових висловлювань (денотативних, прескриптивних, перформативних, технічних, оцінювальних тощо)» [Ліотар, 1998: с. 155]. Він вказує на відсутність будь-яких підстав сподіватися на визначення метапрескрипцій, універсально застосовних для усіх мовних ігор в суспільстві. Іншими словами, аргументація метапрескрипцій обмежена у часі та просторі. Усі мовні ігри — гетероморфні й

передбачають гетерогенні прагматичні правила. Відтак Ліотар наголошує необхідність визнання цієї гетероморфності, відмови від терору як способу її зменшення через виключення з мовної гри та домагання консенсусу, що став застарілою цінністю. Натомість сталою цінністю визначено справедливість.

Відповідно до цієї неминущої цінності, окремо описано модель легітимації через свободу волі людської спільноти як практичного суб'єкта. Ця модель виводиться з ідеї морального імперативу І.Канта: «Спосіб легітимації через свободу волі віддає перевагу... цілком іншій мовній грі, тій, що її Кант називає “імперативом”, а наші сучасники – “приписом” (“прескриптивом”)» [Ліотар, 1998: с. 88]. Ідеться про легітимацію не лише денотативних висловлювань, що стосуються істини (на кшталт «Земля обертається навколо Сонця»), а й також прескриптивних висловлювань із галузі правосуддя (наприклад: «Необхідно зафіксувати заробітну плату на рівні x франків»). Перший тип висловлювань є прерогативою науки, другий – практичного суб'єкта. Тобто мається на увазі поділ на дві компетенції – когнітивну (теоретичну) і практичну. Відтак, з огляду на це розмежування, значення знання в суспільстві обмежується лише інформуванням практичного суб'єкта про дійсність та критикою його хибних прескриптивних висловів. Звідси виводяться і критерії легітимності знання: 1) «єдина (але дуже значна) його легітимність у тому, щоби давати можливість моральності стати дійсністю»; 2) «воно не має жодної іншої кінцевої легітимності, як служити цілям, що намічені практичним суб'єктом, яким є незалежна спільнота» [Ліотар, 1998: с. 89]. Тобто знання пов'язується із суспільством як засіб – із метою, а обґрунтування легітимності науки та наукової істини – з етичною, соціальною та політичною практикою автономного суб'єкта.

Таким чином, на думку Ліотара, суспільству варто рухатися у напрямку ідеї та практики справедливості, яка не була б прив'язана до сталого консенсусу. Така перспектива можлива за визнання локальності досягнутих консенсусів із приводу правил, що визначають гру, тобто чинності їх у межах лише діючих партнерів, а також за можливості їх перегляду. З цього погляду явища легітимації та легітимності за умов сучасності варто розглядати як позбавлені сталих підвалин, перервні у соціальному часі, нерівномірно локалізовані у соціальному просторі. Власне при-

клади втілення такого підходу до явища легітимації наявні в інших постмодерністів.

Зокрема, у постмодерністському тлумаченні легітимації, що належить М.Фуко, остання локалізується у межах певного дискурсу. За виникнення дискурсу в його учасників наявне прагнення до його певної кодифікації та систематизації, тобто поміщення його у певні рамки: «У нас завжди виникає потреба у “посиланні на щось” для доведення своєї легітимності, причому кожен виправдовує свою легітимність посиланням на щось — оце ж бо і прикро» [Фуко, 2002: с. 154]. Наслідком стає шезання усякої новизни цього нового дискурсу. Адже неминуче налагоджується певна спадкоємність між поточним і минулим дискурсом. Новий дискурс втрачає, відтак, свою інноваційну автентичність. Натомість Ж.Бодрияр тлумачить легітимацію під постмодерністським кутом зору в перебігу розгляду явища симуляції — вдавання того, що в дійсності відсутнє. За його твердженням влада та інституції через симуляцію різних надзвичайних подій, наприклад, замахів на них, намагаються уникнути своєї реальної агонії: «Влада може інсценувати своє власне вбивство, аби знайти проблиск існування та легітимності» [Бодрияр, 2004: с. 31]. У підсумку симуляція спричинює сумніви в існуванні різниці між істинним і хибним, між дійсним і уявним. За цих обставин непопулярна влада та недовірені інституції отримують своєрідне алібі для власної безвідповідальності.

Ставленню до постмодернізму як одного із напрямів сучасного соціологічного теоретизування у межах наукової спільноти властивий розкид від незаперечного визнання до цілковитого несприйняття. Мабуть, певною мірою «середньозваженою» тут є позиція визнання багатьох описаних ознак постмодерного стану соціальної дійсності, зокрема, легітимності та легітимації, та одночасної поміркованості й обережності стосовно втілення у дослідницьких стратегіях постмодерністської методології.

Отже, генеза поняття легітимації пов'язана із добою класичної соціології, а ґрунтовний розвиток його атрибутивних, функціональних та реляційних характеристик відбувся у межах парсонсівської версії структурного функціоналізму. Характерними тезами класичних та функціоналістських тлумачень феномена легітимації варто вважати наголос на його культурних джерелах, системно-інтегративній функції на засадах злагоди, здебільше

макросоціальному (структурному) вимірі. На противагу зазначеним тезам у перебігу теоретичних дискусій були висунуті анти тези у межах ліворадикального критицизму, діалектичної теорії конфлікту, феноменології та постмодернізму. Серед цих анти тез — зміщення наголосу на владу, панування та технології соціального маніпулювання як джерела легітимації, на соціально-інтегративну функцію легітимації на засадах протиборства та придушення, на мікросоціальний (діяльнісний) вимір. Утім, зазначені напрями соціологічного теоретизування не поклали край пошукам найпридатнішого теоретичного розв'язання проблеми порядку в суспільстві, а їх анти тези стосовно легітимації не стали її вичерпними та безперечними тлумаченнями. Із приводу макро- та мікротеоретичних течій у соціології, що їх представники першими вдалися до критики структурного функціоналізму, Дж.Александр зазначив: «Ці течії докорінно змінили характер загальної теоретичної дискусії й підпорядкували собі дослідницьку практику на середньому рівні. Проте, незважаючи на тимчасовий тріумф, певність себе і наступальний запал згаданих теоретичних підходів почали вичерпуватися. Вони втратили життєдатність через свою однобічність...» [Александр, 1992а: с. 121]. На часі був синтез взаємовиключних тез та анти тез, що їх контрарні поєднання набули подоби соціологічних теоретичних дилем злагоди/протиборства (конфлікту/консенсусу) та дії/структури (мікросоціального/макросоціального) як осердя соціологічного аналізу.

РОЗДІЛ 2

РОЗВ'ЯЗУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИЛЕМ: ДИСКУРС ЛЕГІТИМАЦІЇ

Мікро- та макросоціологічні парадигми, що кинули виклик структурному функціоналізму, здобули перемогу над ним і набули й усталили статус нових течій, з часом, як стверджує Дж.Александр, дійшли спаду своєї життєздатної і творчої стадії. Відтак, почала увиразнюватися нова доба соціологічного теоретизування: «В усіх центрах соціології Заходу – у Великобританії та Франції, у Німеччині й Сполучених Штатах – на порядок денний висувається не полемічне теоретизування, а *синтетичне*» [Александр, 1992а: с. 121]. У підсумку явище легітимації знову зазнало низки перевитлумачень внаслідок теоретичного синтезу положень змістовно протилежних парадигм: 1) структурно-функційних тез із радикально-критичною і конфліктологічною антитезами; 2) структурно-функційних тез із феноменологічною і (можливо) постмодерністською антитезами. Втім, теоретичні ресурси, залучені до синтезу, далеко не обмежуються зазначеними парадигмами й загалом соціологічною наукою. Отже, завдання цього розділу полягає в узагальненні здобутків у тлумаченні явища легітимації за основними напрямками сучасного теоретичного синтезу.

З огляду на здебільше синтетичну, а не дискусійну природу сучасного теоретизування, у перебігу розв'язання вказаного завдання доречно також враховувати думку Александра про дискурсивну, а не просто пояснювальну форму соціального пізнання. Під дискурсом він має на увазі способи аргументації, витонченіші ніж ті, до яких зазвичай вдаються у науковій дискусії. Наукові дискусії передбачають аргументацію, що оперта на емпіричні докази, індуктивну та дедуктивну логіку, пояснення на підставі законів і методи верифікації або фальсифікації останніх. Натомість дискурс визначається формально-логічним, оскільки

ки зосереджений на процесі аргументації, а не на результатах безпосереднього досвіду, і стає необхідним, коли немає ясності у питанні про істину: «Дискурс діє силою доводів, а не за допомогою прогнозів. Його переконливість ґрунтується на таких властивостях, як логічна послідовність і розширення меж дослідження, здатність глибоко прозирати в суть тлумачення, доречність, риторична сила і естетична витонченість доведення» [Александр, 1992а: с. 126]. Домінування такого дискурсу розглядаються як чинник мультивалентного характеру соціально-наукової теорії та її неспроможності бути підпорядкованою позитивістській логіці природничих наук. Таким чином, доречно виокремити й дослідити у межах теоретичного синтезу дискурс легітимації, що постав у перебігу здійснення спроб розв'язання соціологічних теоретичних дилем. Ці спроби можна розглядати як появу нових, синтетичних парадигм і напрямів у сучасній соціології.

2.1. Легітимація у неофункціоналістській теоретичній реконструкції

Однією із теоретичних дилем у соціології, що постала одночасно із її виникненням, є дилема консенсусу і конфлікту: «...як характеризувати суспільства – як гармонійні й упорядковані чи як такі, що роздираються безперервним конфліктом» [Гіденс, 1999: с. 660]. О.Конт і К.Маркс, Е.Дюркгайм і М.Вебер, структурний функціоналізм і теорія конфлікту репрезентують протилежні полюси теоретичної дихотомії консенсусу і конфлікту. Спробу розв'язати цю теоретичну дилему здійснено у межах неофункціоналістської парадигми. Термін «неофункціоналізм» започаткував Дж.Александр 1985 року з метою підкреслити два моменти – наступність і внутрішню критику теорії Т.Парсонса: «Неофункціоналізм радикально відрізняється від ортодоксального парсонсівського вчення, бо не поділяє деяких його центральних ідей. Навіть коли неофункціоналізм зберігає зв'язок із попередніми працями Парсонса, це не вважається спробою воскресіння ідей останнього» [Александр, Коломи, 1992: с. 113]. Головні ідеї структурного функціоналізму уточнюються та розвиваються на засадах їх синтезу із плідними ідеями інших парадигм, у тому числі – несоціологічних. Завдяки цьому відбувається суттєве розширення концептуального простору. Водночас неофункці-

лізм більше, ніж будь-який інший напрям, виявив себе як синтетична форма теорії, ґрунтована на вихідному прототипі.

При цьому неофункціоналізм не зводиться до вдосконалення структурного функціоналізму, тобто до прояснення та розширення сфери вжитку окремих положень його первісної традиції за припущення її внутрішньої єдності й теоретичної завершеності. Неофункціоналізм не є також ревізією структурного функціоналізму, оскільки не обмежується незначними уточненнями та зосередженням на вразливих місцях його усталеної традиції. Йдеться про більше: «Відмінність неофункціоналізму від функціоналізму полягає в тому, що він намагається реконструювати ядро парсонсівської традиції» [Александр, Коломи, 1992: с. 119]. Наслідком такої реконструкції є суттєві концептуальні зсуви у межах зазначеного ядра за одночасного збереження зв'язку із основоположною традицією. Виникають розбіжності з останньою через відкритість іншим традиціям. Розширюються концептуальні можливості, зростає пізнавальна спроможність.

З огляду на легітимацію як предметну область, найбільший інтерес серед неофункціоналістських спроб теоретичного синтезу становить розроблення еволюційної та революційної проблематики соціальних систем.

2.1.1. Соціально-системна легітимація через процедуру та примус

Розвиток структурно-функційної системної та еволюціоністської проблематики легітимації знаходимо у творчому доробку Н.Лумана. Він убачав ідейну передумову постановки проблеми легітимації у розвитку теорії суспільної угоди XVII та XVIII століть. Спадок цієї теорії він визначає як підвалини теорій консенсусу й уявлень про солідарність та інтеграцію, що постали й побутували у XIX столітті. Своєю чергою, таке теоретичне та ідейне підґрунтя на початку XX століття власне й уможливило увагу соціологів до явища легітимації: «Зрештою, подальше вихолощування виразилося у вимозі “легітимації” тих інститутів, що й за відсутнього консенсусу, а значить, за наявності опору, усе ще здатні забезпечити порядок. Так, починаючи з Еміля Дюркгайма і Макса Вебера, виникає соціологія» [Луман, 2004: с. 24]. Отже, Луман пов'язував виникнення соціології як науки із проблемою легітимації інститутів суспільства, що підтримують порядок у ньому. Він розробив системно-інструментальну кон-

цепцію легітимації, методологічними засадами якої виступає його власна загальна теорія соціальних систем. Своєю чергою, ця теорія була розроблена на підґрунті теоретичних ресурсів, джерела яких здебільше перебувають поза межами соціологічної науки. Окрім теоретичного спадку Т.Парсонса цими джерелами були кібернетика, теорії комунікації та еволюції.

Вихідною засадою луманівських теоретичних побудов слід уважати спробу заново перевитлумачити класичну «гобсівську проблему соціального порядку» (Т.Парсонс), що нею свого часу переймався Парсонс. Тобто йдеться про спробу по-новому визначити передумови соціального порядку. Луман намагається порушити цю проблему на іншому рівні за допомоги концепту «подвійна контингенція»: «...за дивним виразом “подвійна контингенція” приховується нове формулювання старого питання, а саме: “Як можливий соціальний порядок?”» [Луман, 2007а: с. 327]. Для отримання відповіді на це питання він вважав за необхідне перейти від ціннісно-нормативного підходу до інформаційної теорії, що з'ясовує природу виникнення систем через поєднання операцій та їх відмежування від усього не належного до них. Тобто підвалини впорядкування соціальної взаємодії вбачаються не в ціннісних орієнтаціях, а в зовсім іншому чиннику.

Проблема порядку постає, відтак, як проблема подвійної контингенції, тобто взаємності. Її розв'язання зводиться до відповіді на запитання: завдяки чому відбувається утворення взаємодоповняльних очікувань, здійснення спільних сумісних дій та поява на їх підґрунті консенсусу? Луман вважає, що відповіддю на це запитання є не ціннісний консенсус, а часовий аспект (*Zeitlichkeit*), часова структура: «Соціальний порядок утворюється тоді, коли хтось задає час, запускає дію, робить пропозицію як самопрезентацію і тим самим ставить інших перед необхідністю реагувати. Вони повинні прийняти цю пропозицію або відхилити її. ...ми маємо справу передусім із часовим порядком» [Луман, 2007а: с. 332]. Отже, соціальний порядок існує за умови узгодження розбіжних, різноманітних контингентних перспектив. А передумовою розбудові соціального порядку стан своєрідного порочного кола бездіяльності, коли ті, хто має можливість налагодити доладні комунікації, не роблять таких спроб через побоювання невдачі. За Луманом, чинник часу неминуче розриває це коло, оскільки спонукає когось до ризикованої первинної дії у налагодженні комунікаційних зв'язків:

«В основі цього лежить модель, що починається із самореференції, з циклічності, позаяк подвійна контингенція — колове явище: “Якщо ти зробиш те, що я хочу, я зроблю те, що хочеш ти”. Але хто ініціює розрив цього кола? Хто створює асиметрію? Відповідь така: час або той, хто діє першим. Найшвидший перехоплює ініціативу» [Луман, 2007а: с. 332–333].

Утім, цей опис — лише концептуальна реконструкція обставин, що, імовірно, вможливають соціальний порядок. За твердженням Лумана, поняття подвійної контингенції не сумісне із метафорами на кшталт «витоків» або «первоначал». Він наголошує натомість іншу сумісність: «...ця модель сумісна з еволюційною теорією, яка не в змозі, та й не бажає нічого повідомляти про те, як усе починалося. Еволюція в якомусь сенсі породжує сама себе...» [Луман, 2007а: с. 334]. Подібним чином і подвійна контингенція як вияв еволюції рано чи пізно породжує соціальний порядок у вигляді доладного структурування та усталення комунікацій.

Генеza соціального порядку та соціальної системи трактована із погляду неодарвіністської теорії еволюції, що наголошує передусім неповторність минутих умов розвитку, а не причинності його. Згідно з цією теорією в появі новоутворень виокремлено три послідовні стадії:

1) варіювання як виробництво додаткових варіантів (елементів, комунікацій) у перебігу відтворення системи, що постають як несподівані відхилення на тлі раніше усталених і звичних;

2) селекція як відбір одного із нових варіантів (елементів, комунікацій) або нехтування ним, що привносить у систему структурні новоутворення, які мають виявити свою життєздатність;

3) рестабілізація як послідовне вбудовування структурних змін, спричинених відбором нового варіанта (елемента, комунікації), у систему та їх усталення [Луман, 2005: с. 50–55].

Отже, стабільність системи передуює варіюванню в її межах, варіювання — селекції нововведення, ця селекція — рестабілізації структурної зміни, а рестабілізація — новій стабільності системи. Такі еволюційні цикли тривають повсякчас. Система щомиті відтворюється як множина доладно поєднаних операцій, і це відтворення відбувається зі зміною або без зміни системної структури. Відтворення системи, що відхиляється від її вихідного стану, є умовою та виявом структурних змін. Відповідно, структурність

системи, з погляду еволюції, втілюється у координуванні поточного переходу від однієї операції до іншої: структура обмежує ділянку можливого у цьому переході й постає як певні умови звуження простору можливих поєднань операцій [Луман, 2005: с. 21–22]. Еволюція відтак виявляє себе збільшенням числа комунікацій у середовищі системи та її довкіллі, їх структурним ускладненням. Таким чином, структурогенеза системи розглядається як розбудова певного порядку в її межах.

З огляду на таке розв'язання проблеми передумов соціального порядку Луман трактує соціальну систему як самореферентну: виокремлення системи у середовищі здійснюється через самореференцію, тобто завдяки тому, що у перебігу конститування своїх елементів та елементарних операцій вона співвідноситься сама з собою (іншими своїми елементами, операціями або власною єдністю) [Луман, 2007b: с. 32]. Складниками соціальної системи є передусім комунікації, тобто події, що змінюють одні одних у часі. Згадана вище подвійна контингенція орієнтує комунікації на певний спільний для них комунікативний код. Отже, комунікації розглядаються як керовані своїм власним кодом: він містить умову визначення належності або неналежності до системи різних операцій. Код вможливує вибір дії або комунікації через критерій смислового розрізнення: обираються дії та комунікації, що мають сенс у наявному контексті й можуть, відтак, виступати елементом системи. Таким чином, код є засобом відстеження системою зовнішнього світу і відбору з нього своїх елементів та відмежування сторонніх. Система замикається від неспоріднених із нею елементів. А комунікація назагал виступає процесом її структуроутворення. За підсумками самотворення або, за Луманом, автопойезису системи у перебігу плідної взаємодії її складників оновлюється як структура зв'язків між ними, так і вони самі.

Відособлення соціальної системи у зовнішньому світі приписують кодам у вигляді певного бінарного схематизму, що попередньо двозначно структурує можливі операції. Для такої форми коду характерна парадоксальна єдність відмінного в природі, суспільстві та свідомості людини. Наприклад, загальний системний характер мають бінарні схематизми системи/середовища, входу/виходу (input/output), самореференції/інореференції, центрального/периферійного, фенотипу/середовища, константного/варіативного, рухливого/нерухомого (динаміч-

ного/статичного), зовнішнього/внутрішнього, детермінізму/індетермінізму, належності/неналежності, незмінного/мінливого, закритого/відкритого, цілого/частини. Суб'єктивно-пізнавальний характер властивий схематизмам об'єкта/суб'єкта, раціональності/іраціональності, старого/нового, позитивного/негативного, істинного/неістинного, успіху/невдачі, знайомого/незнайомого, близького/далекого, духу/матерії, можливого/неможливого (ймовірного/неймовірного), відомого/невідомого, актуального/можливого, до/після, досконалості/недосконалості, людини/тварини, людини/машини. Власне соціально-системний зміст мають схематизми злого/доброго, правомірного/неправомірного, рівності/нерівності, інклюзії/ексклюзії, інтеграції/дезінтеграції, уряду/опозиції, патрона/клієнта, морального/аморального, Ego/Alter, роботи/безробіття, виробника/споживача, керівника/керованого, свого/чужого, ладу/безладу, міста/села, раю/пекла.

Бінарний схематизм радше не ділить, а пов'язує протилежності, оскільки полегшує перехід від одного визначення ситуації до його протилежності. Бінарна схема конструє можливе через протилежність. Отже, кожен такий схематизм, притаманний соціальній системі, передбачає відбір однієї можливості із низки потенційних. Засадою відбору виступає здатність заперечення, закладена у мові. Мова як засіб комунікації містить ситуативні коди «так» і «ні». Вони слугують знаряддями прийняття або відхилення можливостей взаємодії, що, відповідно, прийнятні або неприйнятні для соціальної системи. Кодування є своєрідним подвоєнням дійсності у перебігу спостереження її поточного стану, а також певної можливої йому альтернативи. Окрім сприйняття певного порядку, наявне і своєрідне рефлексивне відстеження чи спостереження інших можливих порядків. Кожен комунікативний код при цьому відіграє роль смислового схематизму зазначеного сприйняття. Саме через смислове кодування соціальна система впорядковується і відмежовується у навколишньому світі як сукупність доладно впорядкованих комунікацій. Тобто бінарні коди схематизують процеси комунікації, первісному перебігу яких властиві випадковість і стихійність. За твердженням Лумана, все, що ми досягаємо у формі коду, постає контингентним: подвійні коди становлять своєрідні пра-

вила дуплікації, що забезпечують наявність негативного кореляту стосовно всього, що постає у царині їх застосування, яку вони, власне, й самі визначають у вигляді інформації.

Зрештою, еволюційний розвиток соціальної системи загалом трактований Луманом як процеси відбирання та усталення різних кодів. Коди є підвалинами соціальної системи, вона розбудовується через їх конституювання. Загалом диференціація генералізованих засобів комунікації покликана охопити увесь соціальний універсум у його розвитку. Принципи упорядкування неосяжної соціальної дійсності визначаються комунікативними кодами влади, істини, власності або грошей, права, любові, релігії, мистецтва. Зокрема, смисловим схематизмом економіки виступає код власності/не-власності або грошей/безгрошів'я, науки – код істини/помилки, політики – влади/безвладдя. Системною референцією усіх цих символічно генералізованих засобів комунікації є суспільство. За умов диференціації коди як засоби комунікації постають у якості суспільних установ. Відтак вони є формоутворювальними елементами системи суспільства.

Мірою віддиференціювання у межах суспільства особливих функційних систем економіки, політики, права та науки у співвіднесенні з ними виникають «формули випадковості», що відбивають відповідно значущі специфічно-системні стани: «брак ресурсів – в економічній системі, легітимність – у політичній, справедливість – у правовій та лімітація – у системі науки» [Луман, 2005: с. 67]. За твердженням Лумана, відкритим залишається питання про те, що подібні формули означають стосовно цілісного суспільства за накладання їх на ті чи ті особливі функційні системи. Він твердить також про те, що комунікативні коди можуть зазнавати додаткового вторинного кодування (подвоєння коду). Утворення нових кодів спричинює нове розгалуження й ускладнення системи. Наприклад, код влади як смисловий схематизм політики може підлягати вторинному кодуванню у різних вимірах: влада як сильна/слабка, правомірна/неправомірна, формальна/неформальна, прогресивна/консервативна. Поєднання коду влади із бінарним схематизмом правомірне/неправомірне та усталення універсальної релевантності такого поєднання суттєво посилює технологічність влади, розширює можливості її застосовності. Відтак, право як владний код розглядається як структурне джерело легітимності влади [Луман, 2001: с. 79]. А легітимність при цьому визначається як

зв'язок контингенцій усередині владної сфери, що накладає певні вимоги до коду влади. Код влади має спів-визначити мотивацію владаря та її очевидну переконливість для підлеглого.

Луман звертається до поняття легітимності як атрибуту влади та піддає сумніву класичне трактування легітимності як відповідності цінностям культури: «Легітимність зазвичай визначається через ціннісний консенсус. Але в такому визначенні немає достатньої ясності» [Луман, 2001: с. 88]. Він пропонує власний, відмінний від усталених, теоретичний підхід до цього соціального явища:

«...мій підхід відрізняється від традиційних підходів до проблеми легітимації — я бачу сутність цієї проблеми не в недостатньому (не кажучи вже про логічно переконливе) *обґрунтуванні* коду влади і не в його *фактично терпимому прийнятті* завдяки наперемінному впливу чинників консенсусу та насилля, але в існуванні *структур та процесів, що вможливають і контингентність коду, і контроль над нею*» [Луман, 2001: с. 93].

Обґрунтування і терпиме прийняття коду розглянуто тут як суто аспект загальної проблеми контролю контингенції, що недостатньо науково сформульована. Натомість центральне місце відведене питанню про можливість збереження диференціації різних комунікативних кодів за умов високої контингентності, тобто про запобігання перетворенню всіх проблем комунікації на проблеми її кодів. Іншими словами, йдеться про можливість забезпечення легітимності влади на підставі притаманних їй можливостей і без залучення комунікативних кодів істини, любові та грошей.

У цьому плані Луман констатує помилковість поширених уявлень про протилежність або одновимірну полярність між легітимністю і насиллям чи між консенсусом і примусом:

«Ні легітимність, ні насилля не можуть сформуватися без допомоги симбіотичних процесів. Ці поняття не просто характеризують дві протилежності чи два протилежні полюси єдиного виміру, коли можна було би сказати, що чим більше насилля, тим менше легітимності, і навпаки, але, натомість, становлять символічні взаємозалежності, котрі виявляються там, де регулювання відносин із симбіотичним рівнем, тобто з органічною основою спільного життя, не може бути здійснене без врахування інших вимог до комунікативних засобів» [Луман, 2001: с. 108–109].

Тут наголошено своєрідний генетичний симбіоз фізико-органічного і символічного рівнів утворення соціальних систем.

Взаємодії обох вказаних рівнів вимагає контингентність процесу комунікації. Конкретні умови цієї взаємодії мінливі залежно від міри розвитку соціальної системи. Насилля, зокрема фізичне, є фізико-органічною підвалиною та передумовою влади як комунікативного коду (подібно до того, як у випадку істини такою підвалиною виступає сприйняття, любові – сексуальність, грошей – задоволення потреб).

Первісно у перебігу комунікації відбувалося стихійне визначення сильної та слабкої її сторін-учасниць, встановлювалися певні структури домінування та підпорядкування. Звідси Луман тлумачить насилля як першооснову соціальної системи: воно покликало до життя селекцію правил, функція, раціональність та легітимність яких набули згодом незалежності від своїх вихідних умов. Дотепер насилля уявляється як можливий наслідок недотримання правил і вимог влади, що його можна уникнути за їх дотримання. Можливість застосування фізичного насилля не ігнорує жодна із сторін комунікації, й це виступає запорукою дієвості влади. Водночас цілеспрямоване фізичне насилля впорядковується у межах бінарної символізації. Поєднання сили із правомірністю та формальністю у перебігу генези влади суттєво посилює зазначену дієвість, що може, відтак, вважатися ґрунтованою на легітимності. Первісно універсально-розподілене насилля роздвоюється, коли починають розрізняти його легітимні та нелегітимні види. На думку Лумана, це відбувається не завдяки соціальній угоді, як свого часу описував Т.Гобс, а через еволюцію. Таке роздвоєння, власне, є виявом певного упорядкування суспільства:

«У своїй легітимній формі насилля (у цьому випадку – державний примус) слугує викоріненню нелегітимного насилля. Отже, ця диференціація характеризує насилля за допомоги включення виключення, і легітимність з цього погляду є не поняттям з відомими значеннями, а саме таким *включенням виключення* – парадоксом, розв'язання якого конститується як державний примус (або як його функційний еквівалент)» [Луман, 2005: с. 23].

Легітимація насилля загалом розглядається як здобуток еволюції суспільства. Мірою його ускладнення розвивається політичне панування: воно набуває здатності усталювати власний тип комунікації завдяки опануванню і посиленню можливостей відхиляти комунікативні пропозиції альтернативних сенсів. Причому йдеться і про відхилення наполегливих та силових пропо-

зицій опонентів. Саме за цих обставин виявляються еволюційні переваги політичного панування: «З'являється легітимна сила для придушення нелегітимного насилля» [Луман, 2005: с. 65]. Таке придушення здійснюється через: 1) структурнозакріплену асиметрію відносин на підставі володіння власністю та владою, що рестабілізується завдяки соціальній стратифікації; 2) уможливлення конфліктів за одночасного їх притлумлення на правових засадах соціального регулювання або арбітражу; 3) диференціацію причин конфліктів і тем конфліктів у високоскладних суспільствах. У такі різні способи влада може зняти із себе тягар можливих гострих конфліктів, що виникають через відхилення нею альтернативних комунікативних пропозицій.

Політичну систему суспільства Луман трактує як самореферентну, тобто зорієнтовану на власні смислові коди (влада/безвладдя), а отже у своїй легітимації — оперту на саму себе. Іншими словами, система може обійтися без морально-етичної легітимації, коди якої лежать поза її межами. Йдеться про фундаментальну заміну у самореферентній системі: місце соціальної інтеграції на підґрунті цінностей та норм культури у її межах заступає системна інтеграція, що забезпечується латентними функціями ціннісно-нейтральних та ненормативних структур. Зокрема, легітимація політичної системи та норм права виведена Луманом із функції та способу її здійснення. Даний спосіб обмежений рамками соціальної легальності, тобто постає як процедура, що спирається на емпіричний консенсус.

У праці «Легітимація через процедуру» («Legitimation durch Verfahren», 1969) Луман зазначає, що «конкретна норма є легітимною, коли вона здійснюється легально, тобто на основі правового процесу прийняття рішення (наприклад, шляхом парламентського обговорення і ухвалення більшістю голосів)» (цит. за: [Єрмоленко, 1999: с. 146]). Відтак, системні дії роблять непотрібними нормативно-ціннісні підвалини легітимації, бо ціннісно нейтральна ефективність державного апарату чи системи господарства робить їх вже самих по собі здатними до самолегітимації. За цих умов морально-етичну легітимацію визнано зайвою. В сучасних суспільствах нормативність заміщається законами ефективності процедур. Тезу про процедурну легітимацію Луман аргументує тим, що соціальна система може функціонувати тільки за зменшення складності в існуванні певної ділянки суспільної дійсності. Зменшення складності становить передумову зростання продуктивності соціальної системи і є вимогою

її компетенції. Наприклад, якби всі повідомлення могли вільно циркулювати між усіма індивідами, то їм довелося би брати до уваги велетенський обсяг інформації, щоби зробити правильний вибір. Це збільшило б час прийняття рішення, а відтак, знизило б результативність соціальної системи загалом.

З іншого боку, система має забезпечувати пристосовність очікувань (expectations) індивідів до власних системних цілей, що втілені у її рішеннях. У вже згаданій вище праці «Легітимація через процедуру» відповідний процес описано таким чином:

«Легітимація рішень полягає, головним чином, в афективно-му процесі наслідня, не підвладному усяким пертурбаціям. Це один з аспектів більш загального питання: як змінюються очікування, як політико-адміністративна підсистема може перебувати очікування суспільства за допомоги якихось рішень, тоді як вона є лишень підсистемою? Цей сегмент не може справити ефективного впливу, якщо не зможе сформувавши нові очікування в інших наявних системах — чи то особистостях чи то соціальних системах» (цит. за: [Лиотар, 1998: с. 147]).

Отже, через процес зазначеного наслідня особистісні очікування людей скеровуються у напрямку досягнення сумісності із системою. Адміністративно зумовлені процедури спонукають індивідів бажати те, що необхідне системі задля її результативного функціонування. За Луманом, соціальна інтеграція здійснюється системою незалежно від наявності чи відсутності солідарної поведінки індивідів — через обмеження ступенів свободи або можливостей вибору у її межах.

Із приводу звичайного для сьогодні функціонування колективних корпорацій у сфері політичної системи суспільства та серед соціальних систем із формальною організацією Луман зазначив: «Те, що у зв'язку з цим обговорюються проблеми “легітимації”, доводить лише, що саме по собі це досягнення вже не ставлять під питання. Той, хто цього бажає, повинен зважитися стати “анархістом”» [Луман, 2007b: с. 271]. Тобто виокремлення відносно автономного управління колективною дією у вигляді колективної корпорації до Нового часу було проблематичним, суперечливим досягненням. Натомість сам факт обговорення питання легітимності та легітимації зазначених корпоративних утворень вже засвідчує їх усталеність у межах соціальної системи.

Луман пов'язує легітимацію із подвійною контингенцією також у разі розгляду внутрішньої регуляції сегментарних (родових)

суспільств. Регуляцію в них він виводить із норми взаємності у випадках кооперації та конфліктів, співпраці та протиборств, обміну та помсти: «...подвійна контингенція, що інтерпретується як взаємність та використовує взаємність для легітимації зобов'язувальної сили відносин обміну, найкращим чином придатна для формування кондиціювань, котрі можна закріпити із плином часу. Взаємність ніби слугує найважливішим засобом зв'язку із часом. Разом із дарунком починається соціальний час» [Луман, 2006: с. 65]. Тут можна говорити про здобутки соціальної еволюції або еволюційні досягнення як певні вияви зростання складності системи суспільства. Система вбирає в себе еволюційні досягнення і починає практикувати їх. Еволюційні досягнення виникають випадково, а не тому, що вони придатні для розв'язання певних проблем. Власне проблеми постають, тобто усвідомлюються загалом на тлі еволюційних досягнень як можливостей їх розв'язання. Еволюційні досягнення усталюють доладні структури системи. Зазначені досягнення набувають необоротності мірою втілення та усталення похідної від них доладності у перебігу життєдіяльності системи. Відмова від них може мати руйнівні й катастрофічні наслідки для системи. Луман тлумачить появу писемності, грошей, громадської думки та правових угод як такого роду еволюційні досягнення. Розгляд еволюційного походження договірної, карної та цивільного права він підсумовує описом механізму легітимації еволюційних досягнень:

«Часто також можна спостерігати, що підхожі формулювання – а тим самим і легітимації – з'являються лише після того, як відповідні практики вже укорінилися і стали цілком звичними. Упровадження інновації полегшується завдяки тому, що вона спочатку вводиться як безіменна» [Луман, 2005: с. 117].

Тут власне йдеться про легітимацію на засадах научіння та перебудови очікувань загалу. Без зайвих пояснень очільники ставлять суспільство у нормативні межі, що спонукають пересічних людей відтворювати певні практики. З часом люди втягуються у це відтворення, і легітимація, започаткована на рівні практик, набуває свого якісного увиразнення та явлення через легалізацію. Тобто в основі легітимації – селекція певних соціальних практик та їх діяльнісна, нормативна і ціннісна рестабілізація у перебігу еволюції суспільства. Утім, можна розглядати перетворення суспільства як революційні, а отже, роль у них легітимації як, відповідно, революційну.

2.1.2. Зміна символів як легітимація революційних перетворень

Неофункціоналістське розроблення революційної соціально-динамічної проблематики легітимації здійснив Ш.Айзенштадт. Він зосередився на внутрішніх суперечностях соціальних систем, відособленості їхніх інституційних та символічних складників як на джерелі революційних перетворень. Теоретичні побудови при цьому стали підсумком доповнення структурного функціоналізму положеннями діалектичної теорії конфлікту та символічного інтераціоналізму на засадах соціокультурної та цивілізаційної компаративістики.

Явище легітимації розглядалося в контексті з'ясування умов та історичних обставин здійснення революцій та революційних перетворень суспільств у межах порівняльного вивчення цивілізацій. Вихідним засновком Айзенштадтового кроскультурного дослідження стала теза про відмітну особливість великих цивілізацій — постійний розвиток у їхніх межах конкурентних уявлень про відносини між трансцендентним (космічним) і світським (мирським) порядками. Ці конкурентні уявлення формуються на основі трьох вихідних антиномій, що притаманні самим підвалинам таких цивілізацій та зберігаються у перебігу їхнього інституційного облаштування:

1) усвідомлення величезного розмаїття можливостей, пов'язаних із трансцендентними уявленнями, та шляхів втілення цих можливостей;

2) напруженість між автономним статусом розуму (високим рівнем рефлексії) та прозрінням (одкровенням, вірою);

3) проблеми, що пов'язані із прагненням повноцінної реалізації у соціальних інститутах мирського порядку трансцендентних уявлень (божественних заповідей, ідеалів) у їх первісному вигляді [Айзенштадт, 1999а: с. 23–25].

Через ці антиномії процеси інституціалізації у межах цивілізацій обтяжувалися постійними суперечностями, суперництвом і боротьбою різних уявлень та ідеологій, а також спільнот та рухів, що були їх носіями. Хрестові походи, Відродження, Реформація, Контрреформація, Просвітництво, великі революції Нового часу можна розглядати як спроби втілення та боротьбу різних уявлень. Ця боротьба загострювалася через поєднання уявлень про втілення трансцендентних принципів у світському

житті із уявленнями про проблему соціальної нерівності. За цих умов жодне бачення дійсності не могло бути одностайно прийнятим та визнаним як остаточне. Найнагальніша проблема полягала у встановленні правильних меж втілення трансцендентних уявлень у соціальному житті. Як приклад інтелектуальної спроби розв'язання цієї проблеми Айзенштадт згадує запропонований Святим Августином поділ між двома Градами – Небесним та Земним. Не менш проблематичним було також взагалі підтримання належного соціального світського порядку. Інтелектуальним викликом цій проблемі стала ідея суспільної угоди, що обґрунтовувала необхідність законодавчого, звичаєвого та владного врегулювання світських відносин:

«Визнання цієї необхідності часто пов'язувалося із проблемою легітимності політичного порядку, ґрунтованого на владних відносинах. Угода, базована на такого роду міркуваннях, могла розглядатися як легітимна, однак вона жодним чином не припускала повної реалізації трансцендентного уявлення у його первісній чистоті. Разом із тим її легітимність могла бути також пов'язана і з побоюваннями перед спробами тотальної реалізації трансцендентного уявлення» [Айзенштадт, 1999а: с. 26].

Суспільна угода постала як своєрідна альтернатива суспільному безладу, з одного боку, та суцільному втіленню релігійних утопій в суспільній життєдіяльності – з іншого. Легітимність суспільної угоди спиралася на певний компроміс між прихильниками різних версій соціального впорядкування суспільства. Відтак, створення та розбудова кожного соціального інституту вимагали певного компромісу між вихідними трансцендентними уявленнями і світськими соціальними реаліями. Інституціоналізація вможливлювалася визнанням неможливості повного втілення трансцендентних уявлень у повсякденному житті попри їх надзвичайну важливість та привабливість.

У перебігу ідейних пошуків та протиборств із приводу відносин між трансцендентним і світським порядками визріли також сучасні соціально-політичні програми. Протистояння цих програм зосереджене довкола своєрідних нових ідейних антиномій: свободи та рівності, колективізму та індивідуалізму, реформізму та радикалізму, революції та еволюції. За твердженням Айзенштадта, зазначені дихотомії ідейного протистояння також тісно пов'язані із суперечностями між різними принципами легітимації політичних режимів, особливо конституційних та демократич-

них форм правління. Передусім це суперечність «між, з одного боку, процедурною легітимацією через визнання правил гри, а з іншого — легітимацією у різних “сутнісних” термінах» [Эйзенштадт, 1999а: с. 35–36]. Водночас існувала сильна тенденція висувати й інші типи або підвалини легітимності. Це відбувалося, як зазначив Е.Шилз, передусім через різні ідеологічні компоненти, що в них підкреслювали або первісні, або «священні» — релігійного або секулярного типу — чинники буття [Эйзенштадт, 1999а: с. 36]. Релігія, зокрема, й дотепер претендує на визначальну роль у створенні колективної ідентичності та легітимації політичного порядку сучасних суспільств. Не менш амбітними є її претензії на роль чинника еволюційних та революційних перетворень суспільства.

Серед наслідків революцій, що описані в соціологічній літературі, Айзенштадт передусім звернув увагу на насильницькі зміни політичного режиму і підвалин його легітимності й символіки. Ці зміни відбуваються на тлі змін владної верхівки, соціальної структури, інституційної системи, моральності та пануючого соціального типу особистості, а також розриву із минулим. Причини революцій, як і будь-яких інших соціальних змін, приховані у характері соціального устрою суспільства, його інституційної сфери. На думку Айзенштадта, вирішальний крок у розвитку соціологічного аналізу суспільних змін був зроблений через виявлення постійної напруженості між двома аспектами соціального порядку:

1) організаційним аспектом, тобто механізмами, інституційними формами або процесами, що забезпечують певну передбачуваність у взаємовідносинах людей і вможливають поділ праці (соціальні ролі, організації, інститути);

2) легітимаційним аспектом, тобто суспільним визнанням цього соціального порядку [Эйзенштадт, 1999b: с. 57–62].

Будь-яка форма соціальної організації сама по собі не спроможна запобігти безладу в суспільстві: в кожному організованому просторі неминуче виникають спроби різних учасників монополізувати доступ до вигідних соціальних позицій та ресурсів і нормативно усталити цю монополію. Тому перебігу соціальних взаємодій із приводу виробництва, розподілу та використання ресурсів властива мінливість у межах від співпраці до протиборства учасників. За цих умов чинні норми соціальної організації суспільства можуть сприйматися з боку певної його частини

як необґрунтовані, свавільні та несправедливі. Потенційна нестабільність та напруженість знімається через спроби революційного встановлення та підтримання більшою мірою загальнозначущого порядку в соціальному просторі.

Як стверджує Айзенштадт, спільним для багатьох соціологічних теорій та підходів є розуміння: 1) важливості зближення організаційного та легітимаційного аспектів соціального порядку як передумови його усталення; 2) можливості такого зближення тільки через розбудову «символічної світобудови», у якій визначено межі колективів, ідентичність індивідів та забезпечено підвалини загальнозначущого устрою соціальної дійсності й довіри між індивідами [Айзенштадт, 1999b: с. 60]. Поряд із цим соціологічний аналіз виходить з того, що напруженість між організаційним і легітимаційним аспектами соціального порядку ніколи не може бути подолана. Отже, вона є невичерпним джерелом безладу, дезорганізації та суспільних змін і перетворень.

Для аналізу соціальних змін і революцій як наслідків напруженості між організаційним і легітимаційним аспектами соціального порядку Айзенштадт вдається до теоретичної конвергенції структурно-функційного, марксистського, неомарксистського, конфліктологічного, символічно-інтеракціоністського і символіко-структуралістського соціологічних підходів. Підсумком теоретичного синтезу стає аналітичний підхід, що передусім враховує значення для соціального порядку відносин між організаційними аспектами суспільного поділу праці, з одного боку, і символічними характеристиками культурних орієнтацій — з іншого. Тобто наголошується важливість переплетення символічних та організаційних характеристик системи соціальної організації суспільства загалом. Відтак, спроби впорядкування суспільства розглядаються як пошук основоположних норм соціального порядку. Ці норми покликані символічно структурувати соціальне середовище, запобігати стихійності й довільності соціальних взаємодій через забезпечення їм певної передбачуваності у довгостроковій перспективі, наділяти людські рішення значущим сенсом попри суперечності людського життя та суспільного буття. Найважливішими із таких основоположних норм соціальної взаємодії Айзенштадт вважає норми, що визначають: 1) символічні та інституційні межі колективів; 2) норми права та справедливого розподілу; 3) критерії регулювання доступу до влади та її використання; 4) загальний замисел, що

встановлює сенс та колективні цілі усіякої взаємодії або колективної діяльності; 5) легітимність таких інституційних комплексів на основі панівних норм права, справедливості та широких соціетальних цілей [Эйзенштадт, 1999b: с. 69]. Зазначеним різновидам основоположних норм соціетальних взаємодій приписано здатність визначати природу та обсяг легітимувальних характеристик соціетального життя, що через них розв'язуються проблеми соціетального порядку. Ці норми різні у кожному суспільстві, оскільки вони відбираються, інституційуються та усталюються у перебігу його неповторного соціетального розвитку.

Невіддільною складовою такої інституціалізації визначено процес легітимації основоположних норм. Цей процес має свої змістові особливості у кожній інституційній сфері суспільства. Наприклад, у принципах легітимації диференційованого контролю над ресурсами у сфері соціетальної стратифікації виявляється оцінювання особистих якостей людей з погляду їх значення для соціетального порядку [Эйзенштадт, 1999b: с. 77–78]. Таке оцінювання виражається мовою глибинної символіки культурного та соціетального порядку і стає вирішальним складником самосвідомості людей як членів суспільства. Крізь призму цього оцінювання люди схильні сприймати своє місце у соціетальному та культурному порядках суспільства. Натомість у політичній сфері йдеться про принцип легітимності для процесів функціонування влади та здійснення судочинства, підтримання закону та порядку. Тут легітимація встановлює обсяг політичних та юридичних прав і процедур через визначення у категоріях, що вказують на корінні ознаки людської та соціетальної ідентичності. У такий спосіб впорядковується функціонування політичної та правової систем суспільства.

Підґрунтям легітимації є символічне вираження макросоціетального порядку загалом. Айзенштадт вбачає інституційну локалізацію цього символічного вираження у своєрідному «центрі суспільства», або його «центральної зоні» – феномені, що його описав Е.Шилз. Йдеться про «феномен світу цінностей та вірувань», про своєрідний «центр системи символів, цінностей та вірувань, що правлять суспільством» [Эйзенштадт, 1999b: с. 79]. Цей центр має вирішальне значення для суспільства з огляду на те, що є неусувним і сакральним. Він сприймається саме таким багатьма, хто не може виразно висловити його неусувність. Із створенням такого «центру суспільства» тісно пов'язане

визначення підвалин легітимності макросоціального порядку як запоруки його сталості та стійкості.

Утім, легітимація не завжди сприяє усталенню та посиленню стійкості макросоціального порядку. Імовірність соціальної напруженості, суперечностей та протиборств може зростати, коли розроблення основоположних норм соціальної взаємодії зводиться до відбору можливостей інституціювання та легітимації соціальної нерівності, що неоднозначно сприймаються у суспільстві. За твердженням Айзенштадта, «така легітимація нерівності є результат боротьби, який ніколи не визнається рівною мірою або в однакових поняттях усіма частинами суспільства, незважаючи на настійливі зусилля організаторів інституціалізації утвердити системоутворювальні нормативи» [Айзенштадт, 1999b: с. 84]. Соціальні групи суспільства різняться за ставленням до цих нормативів. Спектр їхніх ставлень доволі широкий:

- 1) сильна опозиція стосовно засад інституціювання системи й лише незначна схильність поділяти її цінності та символи;
- 2) прийняття нормативів як неминучого зла, що зобов'язує лише в дуже обмежених рамках;
- 3) схильність більшою мірою поділяти цінності та символи суспільства, приймати соціальні нормативи, вважати себе вірною опорою цих цінностей;
- 4) оскарження окремих рівнів, на яких ці символи інституціуються правлячою елітою;
- 5) спроби інакшого тлумачення символів, прагнення змінити чинну систему розподілу ресурсів;
- 6) повне неприйняття принципів розподільчої справедливості або взаємності послуг, що на них спираються центри суспільства з метою легітимації чинного розподілу влади та ресурсів;
- 7) вироблення нових тлумачень панівних символів та нормативів [Айзенштадт, 1999b: с. 84–85].

Загалом значні розбіжності й незгода стосовно розподілу влади та обмежених ресурсів притаманні будь-якому соціетальному порядку. Повна одностайність суспільства у прийнятті його певних нормативів є радше аналітичною умовністю наукового пошуку або соціально-політичною утопією. У цьому сенсі варто вести мову про мінливість станів легітимності та нелегітимності, мінливість та оборотність напрямів легітимації або делегітимації. Із цією мінливістю слід пов'язувати такі риси су-

спільного життя, як соціальна напруженість, соціальні суперечності, спротив, протиборства, насилля, повстання, заколоти, революції, війни, зміни й перетворення.

Процеси легітимації започатковуються у первісних суспільствах, але починають виразно виявлятися у перебігу соціальних змін у традиційних суспільствах. За Айзенштадтом, для архаїчних та історичних суспільств, попри їх відмінності, характерний вже більш розвинутий спільний тип легітимації:

«Традиційна легітимація спирається на прийняття певної фігури, події чи порядку минулого (реального або символічного) як осердя колективної ідентичності, покажчика меж і характеру соціального та культурного порядку. Прийнятий таким чином центральний символ містить остаточну санкцію змін та вказівку на межі нововведень. В історичних суспільствах прийняття центрального символу може бути результатом творчого акту. Будучи значним нововведенням, воно скасовує те, що раніше вшановували як головний символ легітимувального минулого» [Айзенштадт, 1999b: с. 100–101].

Центральний символ традиції, що започатковувала нову легітимацію, здебільше був значним нововведенням, наслідком непересічної творчості, що скасовував символіку попередньої легітимації. Найкращими прикладами таких великих культурних нововведень у традиційних суспільствах Айзенштадт вважає творчі діяння ізраїльських пророків, Ісуса Христа, філософів Давньої Греції, Конфуція, засновників брахманізму та Будду. Їхні культурні нововведення набули інституціалізації й далі стали осердям традиційної легітимності у відповідних суспільствах. Подальше поточне здійснення такого типу легітимації було певною мірою рутинною. Воно передбачало деякі соціально-структурні передумови – соціальні статуси хранителя та втілення колективних символів, їх легітимних носіїв і тлумачів, тобто тих, хто легітимували нововведення та зміни. Мірою розвитку традиційних суспільств традиційна легітимація розвивалася структурно та символічно. Основу традиційної легітимності як результату відповідної легітимації становили благодать, одкровення та міфи.

Утім, традиційна легітимація, як і будь-яка інша, не могла запобігти розхитуванню соціального порядку. Неминуче ускладнення соціальної структури та символіки створювало сприятливі умови для появи нових вогнищ напруженості в суспільстві.

Айзенштадт передусім звертає увагу на таку структурну передумову соціального напруження, як протилежності між центром і периферією соціального простору: з одного боку, посадові особи центру як легітимні носії та захисники підвалин і символів традиційної легітимації намагалися обмежити доступ конкурентів до власних позицій; з іншого боку, монополія цих носіїв на символи та ресурси центру зазнавала зазіхань із боку конкурентів. Напруженість, суперечності та протидія із приводу ресурсів легітимації виступали джерелом розвитку.

Розвиток символічної сфери традиційних суспільств теж загрожував підвалинам традиційної легітимності: система символів розгалужувалася й ускладнювалася. Як наслідок, багате розмаїття складових та аспектів традиційної легітимності вможливило різнобій тлумачень. Це були надзвичайно сприятливі умови для діяльності різних «інституційних організаторів», що розробляли і презентували нові, альтернативні моделі соціального і культурного порядку та соціальної солідарності [Айзенштадт, 1999b: с. 102]. І рано чи пізно чинна традиційна легітимність соціального порядку зазнавала оскарження з боку альтернативної легітимності структурних і символічних нововведень.

Проте зміни у символічній царині та в ідеологічних підвалинах легітимації соціально-політичного порядку не пов'язуються із політичною діяльністю центрів патримоніальних суспільств, племінних об'єднань та міст-держав Стародавнього світу. Зміни правлячих династій, ієрархій соціальних груп, меж політичної системи і завоювання здебільшого не викликали появи нових типів релігійних інститутів та орієнтацій. Попри те, що центри часто змінювали конкретний зміст символів своєї легітимності, коли нові режими або пристосовували до себе ці символи, або засвоювали їх, такі політичні зміни не сприймалися як нова символічна концепція політичного порядку чи його легітимації [Айзенштадт, 1999b: с. 125]. За таких окремих, відособлених змін у зазначених суспільствах символічні нововведення рідко спрямовувалися на перетворення їхнього соціально-політичного порядку. Рухам протесту за цих умов бракувало узгодженості з ідеологічним обґрунтуванням політичної боротьби.

Айзенштадт звертає увагу на буддизм, що його потойбічна культурна орієнтація не породжувала суттєвого розмежування у політичних центрах та між центрами і периферією буддистських суспільств. Прикладом є автономна релігійна група сангха,

що брала участь у політичному житті, й основою цієї участі був її організаційний зв'язок із прагненням правителів до легітимності [Ейзенштадт, 1999b: с. 162]. Релігійні секти в буддистських суспільствах зближувалися на символічному рівні із панівними релігійними спільнотами. Наслідком такого символічного зближення ставало висування нових символів політико-релігійної належності та політичного співтовариства. Попри те, що нову символіку вживали зазвичай із метою легітимації змін, вона не мала довгострокових зв'язків із рухами протестів і лише зрідка залучалася за перевлаштування політичних режимів.

Натомість зміни в імперських та імперсько-феодальних суспільствах були характерні більшою узгодженістю політичних перетворень, перетворень різних вихідних основоположних норм соціальної взаємодії, а також перебудовою найважливіших колективів та інституційних галузей. При цьому релігійні та ідеологічні зміни не обмежувалися зміною становища різних релігійних груп стосовно центру: на тлі переструктурування соціальних груп та політичного становища відбувалося також перевлаштування сфери символів політичної влади і легітимації [Ейзенштадт, 1999b: с. 125]. Водночас відбувалися суттєві зрушення у способах виробництва та організації економічної діяльності. Як наслідок, Айзенштадт спостеріг в імперських та феодально-імперських суспільствах значну узгодженість рухів протесту й ідеологічного обґрунтування політичної боротьби. Політичні організатори в цих суспільствах намагалися формулювати нові цінності, претендувати на репрезентацію певних соціальних інтересів, виробляли нові символи соціальної та політичної ідентифікації, переосмислювали традиції суспільства. Правителі прагнули усталити своє владне становище у плані традиційної легітимності та дієвого політичного контролю над відносно вільними силами суспільства, які не були цілком пов'язані аскриптивними зв'язками. Протиборства ставали інститутотворювальними передумовами, оскільки сприяли появі нових інституційних та символічних взірців.

Царину легітимності визначено як одну із прихованих ділянок таких протиборств в імперіях. Імперські владні центри вдавалися до різних способів самолегітимації та делегітимації потенційних опонентів. Зокрема, у Російській імперії центр не захоплював формування і зводив до мінімуму легітимність таких стилів життя, що мали б передбачати розважливе використання

наявних ресурсів та регулюватися власними груповими нормами та символами [Ейзенштадт, 1999b: с. 174–175]. Це мало запобігати посиленню становища привілейованих верств та їх незалеженню від центру. У Китайській імперії центр із його сильною конфуціанською орієнтацією та легітимністю був єдиним розподільвачем престижу та почестей у межах всього суспільства [Ейзенштадт, 1999b: с. 181]. Відтак, це спрямовувало та замикало статусні орієнтації усіх спільнот і верств китайського суспільства суто на його владний центр, запобігало появі та спробам втілення альтернативних моделей соціально-політичного устрою. В Арабському халіфаті багато із пізніх халіфів, зокрема, представники династій Аббасидів або Фатимідів, приходили до влади на хвилі релігійних рухів, набували легітимності завдяки зверненню до релігійних категорій і прагнули зберегти підтримку широкого загалу, підкреслюючи релігійний характер своєї влади, шукаючи прихильності релігійних лідерів, спираючись на релігійні почуття населення [Ейзенштадт, 1999b: с. 188]. Як наслідок, соціальні, правові, політичні та економічні проблеми ставали предметом тлумачень в ісламській теології та юриспруденції. У підсумку панівну, суцільну та нетерпиму традиційність трактовано більшою мірою як перепону, аніж як передумову появи інновацій. Утім, попри всі завади, у надрах традиційних суспільств визрівали революції Нового часу, революційні передумови та революційна символіка сучасної цивілізації.

Витоки великих революцій Нового часу Айзенштадт пов'язує із традицією хліастичних вибухів та повстань. Він вважає винятковою структурною особливістю цих революцій тісний взаємозв'язок між релігійним і інтелектуальним інакомисленням, повстаннями, політичною боротьбою у владному центрі і розбудовою інститутів. Революційні зрушення у Нідерландах, Англії, Франції, британських колоніях Північної Америки та в інших країнах тісно пов'язані з оновленням символіки та меж політичних і культурних спільнот, інституційними перетвореннями економіки, науки та освіти. Неабияка роль у цих процесах, природно, належала легітимації та делегітимації, яку скеровували конструктори нової соціальної ідентичності, ідеологи моделей культурного порядку та інституційні новатори. Форми легітимації соціального та культурного порядків, уявлення про природу цих порядків теж зазнавали змін у перебігу революцій-

них перетворень [Эйзенштадт, 1999b: с. 224]. Ці зміни у символіці легітимності сягали своїми коренями культурних моделей та політико-ідеологічних традицій, політичних образів і символів давнього іудаїзму, античності та західноєвропейського Середньовіччя. Айзенштадт наводить тезу М.Волзера про перехід від царевбивства до революції як вирішальний крок у розробленні символіки політичної легітимності [Эйзенштадт, 1999b: с. 224]. Це означало, що схильність зводити позитивні соціальні перетворення до зміни «поганого» правителя на «доброго» поступилася схильності вбачати в них перебудову легітимними представниками спільноти всього соціально-політичного порядку, його підвалин та передумов. Айзенштадт звернув увагу на зв'язки такої докорінної зміни типу легітимності:

1) із зазначеним Г.Арендт енергійним прагненням перебудови соціального порядку – передусім ліквідації його ієрархічних аспектів та висування принципів рівності, солідарності, політичної та соціальної свободи;

2) із проаналізованими Я.Л.Тальмоном тенденціями до ідеологічного формулювання приписів нового, належного соціального порядку [Эйзенштадт, 1999b: с. 225].

Усі ці політико-технологічні нововведення у галузі легітимності визначені складовими концепції революції, що усталилася за часів Французької революції. Остання також додала до нетрадиційних взірців легітимності чинник легітимного насилля як засобу досягнення цілей перебудови макросоціальних центрів та заснування нового інституційного порядку. У сукупності все це означало організаційний та символічний розрив практик легітимності Нового часу із відповідними практиками традиційних суспільств, докорінне перетворення символіки та принципів легітимності суспільства. Цей розрив означав постання соціальної та політичної символіки сучасних суспільств, у якій найважливішими образами стали образи авторитету, соціальної ієрархії, класової боротьби. Прагнення перебудови соціальних та політичних порядків трактовано як підвалини, на яких відбувалося парадоксальне злиття (1) орієнтацій на повернення до утопічного Золотого віку та розрив із традиційним минулим і (2) основоположних норм соціальної взаємодії – принципів доступу до влади та справедливого розподілу, обґрунтувань інститутів, легітимності суспільного порядку [Эйзенштадт, 1999b: с. 226]. Таким чином, зміни у самих підвалинах легітимності соціального та політичного устрою тлумачаться як відбиток сим-

волічних і структурних зрушень революцій Нового часу. Наслідками цих революцій у підсумку стала поява цивілізації Нового часу із сучасними соціальними структурами. Її відмітними рисами були зростання структурної диференціації та спеціалізації, встановлення універсалістських організаційних систем, індустріальна ринкова економіка, класова система соціальної стратифікації й т. ін. Експансія західноєвропейських суспільств поширила більшою чи меншою мірою ці нові цивілізаційні риси на увесь світ.

Із докорінними перетвореннями суспільного устрою пов'язане знищення підвалин традиційності, а відтак — послаблення значення та ролі традиційної легітимності в житті сучасних суспільств. Революції Нового часу посилили секуляризацію головних макросоціальних символів. Як наслідок безперервна наступність наявної культурної традиції знецінювалася, а сакральність традиційних культурних центрів і символів разом з їх охоронцями викликала сумніви. У підсумку традиційна легітимація цих центрів, символів та їх охоронців ослабилася. В сучасних суспільствах виробився і поширився серед широкого загалу критичний, а не сакральний підхід до підвалин їхнього устрою та культурних традицій. Таке критичне сприйняття соціальної та культурної дійсності ґрунтувалося на усвідомленні того, що як устрій, так і традиції свого часу постали внаслідок активної революційно-перетворюючої діяльності людей. Тобто відбулася свого роду делегітимація сакральності соціального та культурного буття. Натомість основоположними орієнтаціями нової цивілізації стали символи протесту та радикалізму.

Символіка та ідеологія революції найповніше закарбувалися та найбільш ґрунтовно втілилися у перебігу соціалістичних та комуністичних перетворень і творінь. Соціалізму та комунізму притаманний особливий сучасний спосіб легітимації соціального та культурного порядку [Ейзенштадт, 1999b: с. 236]. Змістовими рисами цього способу легітимації є зверненість у майбутнє, принципи колективізму, соціальної справедливості, заперечення індивідуалізму, обґрунтування бажаного суспільного устрою трансцендентними критеріями та ідеалами та ін. Айзенштадт спостеріг у традиціях та символах соціалізму та комунізму подобу деяких есхатологічних елементів християнства — образ поступу історії людства разом із феноменом спокутування, протилежність між Градом Небесним і Градом Земним [Ейзенштадт, 1999b: с. 237]. Водночас простежуються зв'язки цих символів

із деякими рисами європейського Просвітництва (претензії на науковість, активістська орієнтація та ін.). Загалом соціалізм та комунізм трактовані як продовження європейської інтелектуальної та ідеологічної цивілізаційної традиції, що виокремились як її найбільш радикальні та нонконформістські течії за Нового часу. Вони визначені ідейним та легітимаційним підґрунтям нових революцій та перетворень соціального устрою у межах даної епохи.

Революції Нового часу виникають за умов революційної ситуації. Айзенштадт наводить опис цієї ситуації, що його запропонував Б. Мур:

«Вся інтелектуальна та емоційна структура, що надає панівному порядку вигляду поєднання природного, легітимного та неминучого — навіть для тих, кому цей порядок надає якісь обмежені блага у наймінімальніших кількостях, — починає руйнуватися, стикаючись із проблемами, на які панівна ортодоксія дедалі більше перестає знаходити задовільні відповіді» [Айзенштадт, 1999b: с. 247].

Революційна ситуація тут, по суті, визначена як криза легітимності та легітимації чинного соціального порядку, що у підсумку призводить до революції та революційних перетворень суспільства. Виникнення революційної ситуації розглядається як наслідок особливого поєднання дії зовнішніх та внутрішніх економічних і політичних чинників. Айзенштадт пише про накладання один на одного трьох основних аспектів прориву від традиційної до сучасної цивілізації:

1) переходу від традиційного, або закритого взірця легітимації політичної влади до відкритого взірця, що, можливо, також передбачає відхід від традиційного визначення символів колективної ідентичності;

2) переходу від традиційної системи стратифікації до відкритої — класової системи, пов'язаної із рухом до ринкової економіки загалом і до індустріальної економіки зокрема;

3) створення і/або включення макросоціальних підрозділів до низки міжнародних політико-культурних систем, ґрунтованих на економіці капіталістичного типу, постійно змінюваних та означених великою нерівністю можливостей для участі [Айзенштадт, 1999b: с. 252, 255].

Особливо вразливий перед загрозами революцій соціальний устрій перехідних суспільств, що вимушено або із далекосяжних міркувань власної еліти та лідерів втягуються у процеси доко-

рінних перетворень. Такі перетворення мають характер цілеспрямованої модернізації суспільства за певними критеріями та взірцями й охоплюють зазначені вище аспекти прориву від традиційності до сучасності. Однак порушення соціокультурної та символічної наступності в перебігу модернізації сприймається частиною суспільства як насильницька інституційна експансія і породжує спротив. Сила опору традиційності, а відтак – гострота, перебіг та підсумки протистоянь, доля революцій та спроб модернізації варіюють залежно від країни.

Кожній країні приписується своє, неповторне переплетення революційних змін нормативних засад соціальної взаємодії – принципів справедливого розподілу, сенсу інституційної діяльності, легітимації соціального порядку, встановлення меж спільнот та символів належності до них, а також поєднання цих змін зі змінами структури доступу до влади, центру, його символів та форм легітимації [Эйзенштадт, 1999b: с. 261]. Революційні зміни політичної сфери суспільств розглядаються як характерні неповторним поєднанням окремих змін символів та форм легітимності політичних режимів, легітимації політичної системи, складу правлячого класу, засад доступу до центру, відносин між центром і периферією, можливостей розпорядження ресурсами.

Зокрема, з Американською революцією та Нідерландським повстанням пов'язане вироблення взірців легітимації, що передбачали заснування нових політичних спільнот цих країн на громадянських ідеологічних засадах. Проте їхня нова символіка політичної та національної ідентичності не виводиться з пустого місця: «Хоча нові громадянські символи легітимності підкреслювали відокремлення від материнської країни або ж від країни-завойовниці, у випадку Америки вони фактично були похідними від основних принципів англійської політичної системи. Характер легітимації за Нідерландського повстання був виразно пов'язаний із традиційними ідеологічними установками європейської політичної системи» [Эйзенштадт, 1999b: с. 275]. Йдеться про збереження певної соціокультурної, релігійної, зрештою цивілізаційної наступності у нових взірцях інституціалізації та легітимації різних сфер життя постреволюційних та незалежних суспільств.

Різні взірці перебудови соціально-політичного порядку та легітимації помічені і в перебігу гомінданівської та комуністичної фаз Китайської революції [Эйзенштадт, 1999b: с. 277, 302]. Впродовж гомінданівської фази відбувся насильницький розрив

із легітимацією та символами політичного режиму імперського Китаю. У межах першого сучасного китайського центру відбувався постійний пошук нових принципів легітимності. Інтелектуали та бюрократи робили сильний ідеологічний наголос на підтриманні наявного соціально-політичного становища, сподіваючись через поступове утвердження нових символів легітимувати нові, відносно незалежні від попереднього, дореволюційного порядку соціальні інститути. Але така позиція виявилася амбівалентною й доволі негнучкою одночасно стосовно китайських традицій та цивілізації Нового часу. Попри зусилля, нові правлячі групи китайського суспільства не спромоглися переробити старі або встановити нові засади та схеми, структурувати нові рівні політичної ідеології, сформувані власну єдину групову ідентичність та порозумітися з найчисельнішими групами суспільства, зокрема селянством. Відтак комуністичне повстання започаткувало наступну революційну фазу, що була характерна більш рішучим і суттєвим розривом із традиційним минулим та порушенням наступності у символіці політичної системи та засад легітимації режиму.

Аналогічне величезне порушення наступності та розрив із минулим, що заторкнув символи політичної системи та принципи її легітимності, приписується комуністичній фазі революції 1917 року в Росії. Більшовики вдалися до рішучих змін символічних позначень та структурування найважливіших інституційних сфер суспільства. Водночас особливими рисами Кемалістської революції в Туреччині визначено передусім зміни у засадах політичної легітимності, символіці політичної спільноти та визначенні її меж: «...Турецька революція повністю відкинула релігійні (ісламські) підвалини легітимності і спробувала сформувати секулярний національний базис легітимності як найважливіший ідеологічний параметр нової спільноти, не надто виокремлюючи в останній соціальні складові» [Эйзенштадт, 1999b: с. 283]. По суті, турецьке суспільство певною мірою відсторонилося від ісламської спільноти, піддало сумніву універсальність системи ісламської цивілізації. Ці процеси супроводжувалися ідеологічною перебудовою відносин між центром і периферією із наближенням до взірців цивілізації Нового часу.

Як приклад політичних перетворень Нового часу розглядається також Реставрація Мейдзі у Японії, що змінила підвалини легітимності політичного режиму: «Була скасована традиційна легітимація сьогунату від імені імператора, який не правив.

Імператор перетворився на традиційний символ, під егідою якого знайшли легітимність численні часткові зміни у повсякденному житті та інститутах» [Эйзенштадт, 1999b: с. 319]. Таким чином, імператорська влада слугувала засобом легітимації нового політичного режиму в Японії.

Загалом всі постреволюційні суспільства Нового часу розрізняються за ступенем змін у символічній сфері, особливо у символіці колективної ідентичності та легітимності політичних режимів, у базових культурних орієнтаціях. Зокрема, у Росії та Китаї, порівняно із Західною Європою та Північною Америкою, помічено набагато більше порушень наступності із дореволюційними символами легітимності та інституційними системами. Разом із тим, за ретельного зіставлення розвитку різних постреволюційних суспільств Айзенштадт виявив парадоксальний збіг та поєднання:

1) високого рівня порушень наступності у символах та підвалинах легітимності, в перебудові інституційних сфер, у символічному значенні інститутів;

2) високого ступеня збереження наступності у найважливіших культурних кодах, особливо їхніх головних структурних похідних, зокрема, ступеня контролю та примусовості як підвалин соціально-політичного порядку, відносин між центром і периферією, системи соціальної ієрархії [Эйзенштадт, 1999b: с. 288, 291].

Наприклад, революційні верхівки Росії, Китаю та В'єтнаму знищили більшість конкретних символів та структур попередніх традицій, верств та організацій, запропонували нові соціальні й культурні цілі та нові типи соціальної організації. Але водночас ці революційні верхівки зберегли традиційні орієнтації своїх дореволюційних попередників стосовно примусових і насильницьких способів забезпечення соціальної впорядкованості й керованості суспільства. Змінений був лише конкретний зміст цих орієнтацій та ідентифікація їх зі старим дореволюційним порядком. Постреволюційна освітня політика Росії та Китаю, за твердженням Айзенштадта, була спрямована на безумовне підпорядкування особистості новій колективній ідентичності, зведення до мінімуму особистої та внутрішньогрупової ідентичності. Натомість постреволюційні суспільства Західної Європи та США зробили наголос на особистій прихильності до колективу та схильності до інституційної діяльності, на особистій ідентичності та її зв'язку із колективною ідентичністю.

Такі відмінності у перебігу та наслідках революцій Нового часу Айзенштадт пов'язує із традиційно заданою мірою жорсткості та закритості центру суспільств: чим більша ця жорсткість та закритість, тим більше традиційний центр втягується у застосування примусу; як наслідок, революція обтяжується більшим застосуванням насилля для подолання опору традиціоналістів, більше тяжіє до розриву із підвалинами, символами та взірцями традиційної політичної легітимності дореволюційного режиму [Айзенштадт, 1999b: с. 293–296]. Більші гострота перебігу та насильницький характер революції є передумовою успадкування традиційної жорсткості та закритості революційним та постреволюційним центром. Це обмежує перспективи започаткування у перебігу революційних перетворень нових соціокультурних традицій, але натомість надає широку царину для створення новітніх взірців легітимності.

Революційні та легітимізаційні процеси відбувалися також у неопатримоніальних суспільствах, до яких, за Айзенштадтом, належать суспільства Іспанії, Португалії, країн Латинської Америки, більшості близькосхідних країн, багатьох колоніальних країн Південної Азії та Африки, що їх базові структурні характеристики та культурні орієнтації значно відрізнялися від імперських та імперсько-феодальних взірців. Попри перебування неопатримоніальних суспільств за межами класичних революцій Нового часу, у них започаткувався певний різновид модернізаційних процесів, що призвів до появи, зокрема, сучасної системи легітимності та звітності правителя [Айзенштадт, 1999b: с. 326]. За твердженням Айзенштадта, жодне з цих суспільств не відтворило чистого революційного взірця: зміни в основоположних нормах соціальної взаємодії не зачіпали безпосередньо політичної сфери, й тому не могло відбутися встановлення нової системи контролю над доступом до центру та найважливіших позицій у суспільстві або перетворення символів легітимності режиму та зміни однієї правлячої групи іншою [Айзенштадт, 1999b: с. 333]. Неопатримоніальним суспільствам подекуди була властива символічна й певною мірою інституційна інтеграція широких верств суспільства у політичну систему через розширення виборчих прав та символічне залучення до владного центру. Спроби такої інтеграції здійснювали популістські режими Ж.Д.Варгаса у Бразилії, Х.Д.Перона в Аргентині, Г.А.Насера в Єгипті, що вдавалися до радикальних змін у символах легітимності шляхом запозичення революційної

термінології, аби підкреслити збільшення близькості загалом до центру влади та позірної участі у її здійсненні [Эйзенштадт, 1999b: с. 334]. Значущість чинника легітимації у долі політичних режимів неопатримоніальних суспільств підтверджується й іншим прикладом. Айзенштадт наголошує поширену в літературі думку про повний крах легітимності та ефективності режиму Батисти (не останньою чергою через його свавілля у внутрішній політиці) як корені Кубинської революції [Эйзенштадт, 1999b: с. 354]. Натомість легітимність революційного режиму на Кубі виводиться із відносин його солідарності із широкими верствами населення, підвищення рівня освіти, медицини, соціальної мобільності та розширення контрольованої участі населення у політиці та економіці.

Революційні рухи та радикалістські тенденції у пізньосучасних суспільствах високорозвинених індустріальних країн Айзенштадт концептуально локалізує поза межами класичних революцій. Йдеться передусім про студентські рухи 1960-х років та інші радикальні вияви бунтарства, що не мали своїми наслідками таких докорінних змін, як колишні революції Нового часу. Причина доволі скромної плідності пізньосучасної революційної творчості вбачається в інституціалізації первісних принципів, революційної та класової символіки європейських революцій Нового часу. Власне наслідком такого інституціювання стала система фундаментальних інститутів сучасних суспільств, що перетворила колишні революційні практики на буденні соціально-політичні та громадянські практики. Те, що було колись революційним за умов реакції, стало повсякденним за умов демократії. У такий спосіб передумови революції послабилися. Серед них – передусім заперечення легітимності відносно закритого центру, що обмежував власну досяжність для пересічних людей і в традиційний спосіб регулював систему соціальної стратифікації [Эйзенштадт, 1999b: с. 365]. Таке заперечення на початку Нового часу зумовлювало цілковиту перебудову центру та соціального устрою загалом. За пізньої сучасності воно втратило свій сенс і не загрожує руйнуванням підвалин політичної легітимності або символіки чинних режимів влади. Наявне зменшення соціальних ризиків пов'язане із низкою обставин, серед яких: 1) зміна ролі держави, що стала більшою мірою перерозподіляти ресурси на користь нижчих верств суспільства (мінімальна зарплата, соціальна допомога); 2) виникнення нових коаліцій між економічними, політичними та інтелек-

туальними елітами; 3) вже згадана легітимація та певна рутинізація революційної символіки; 4) відкриття певного доступу до владного центру влади; 5) формування нових взірців висхідних соціально-структурних переміщень. У підсумку структурні передумови революційних перетворень послабилися. На підставі узагальнення результатів низки досліджень Айзенштадт стверджує, що сформувалися нові взірці соціальних конфліктів, для яких характерні такі риси: 1) роз'єднаність окремих груп робітничого класу і послаблення класової свідомості потенційно революційних верств; 2) роз'єднаність між робітничим класом і інтелігенцією; 3) виникнення нових типів міжгрупової боротьби, зокрема між поколіннями та етнічними групами. Відтак, на пізніх стадіях цивілізації Нового часу змінилася предметна царина діяльності протестних рухів:

«...Із зростанням легітимності центрів та інституціалізацією революційних принципів перебудова центрів та підвалин їхньої легітимності дедалі менше поставала як предмет політичної боротьби у центрі. Проблематика легітимності системи зсувалася, як показав Ю.Габермас, від такої перебудови у бік зближення із широкими ціннісними орієнтаціями, очевидно, глибоко вкоріненими у характері самої епохи Нового часу» [Эйзенштадт, 1999b: с. 369].

Усталення та підвищення рівня легітимності чинного соціального устрою тлумачаться як наслідок легітимації його через інституціалізацію революційної символіки. Таким чином, більшість професійних політичних опозиціонерів переймалися радше розширенням доступу до чинного центру влади, аніж його докорінною перебудовою та зміною наявної структури класових відносин у пізніх індустріальних суспільствах. Боротьба за різні соціально-економічні преференції для нижчих верств стала звичайним інституційним атрибутом соціальної системи розвинених суспільств. Спираючись на узагальнення результатів низки досліджень, Айзенштадт стверджує, що відносно відкриття центру влади для широкого загалу послабило революційні загрози та запобігло його можливій докорінній перебудові: «...робітничий клас у відносно благополучних індустріальних суспільствах та зрілих демократичних системах дедалі більшою мірою приймає легітимність системи, пов'язуючи себе із політичною боротьбою в центрі, але відмежовуючись від інтелектуальних та більш радикальних груп...» [Эйзенштадт, 1999b: с. 370]. Відтак, можливості здійснення класичної революції суттєво обмежилися.

Водночас Айзенштадт звертає увагу на здійснення зусиль у сучасних суспільствах для позбавлення національних політичних центрів їх харизматичної легітимності й, можливо, будь-якої легітимності взагалі. Зазначені центри зазнавали свого роду цілеспрямованої демістифікації, через що участь у них втрачала сенс для пересічних людей. Це сприяло відходу широкого загалу від вимог більшої участі в цих центрах. Енергія нонконформізму та радикалізму каналізувалася здебільшого у такі царини, як етнічна ідентичність, відносини між статями, естетичні експерименти. Варто додати до цього переліку також боротьбу за мир, екологічні ініціативи, сексуальну революцію, мистецький і, зокрема, музичний, андеграунд.

Як найяскравіші прояви революційності у пізньосучасних суспільствах трактовані студентські бунти та лівацький тероризм. За твердженням Айзенштадта, «університет сприймався як головне джерело легітимності сучасного соціального порядку» [Айзенштадт, 1999b: с. 372]. В очах студентів він поставав символом розриву між соціальною реальністю й ідеальними підвалинами сучасних соціальних та культурних порядків. Виступ проти університету був наслідком не лише незадоволеності його внутрішніми порядками або їх консервативною легітимувальною роллю у житті суспільства. Давалося взнаки також розчарування через неповне втілення цивілізаційних принципів Нового часу у чинних порядках. Із часом учасники студентських бунтів поповнювали лави інтелігенції та службовців і певним чином впливали на культурну трансляцію та духовну атмосферу суспільства. Але такі духовні, інтелектуальні впливи не призводили до докорінних революційних перетворень. Не призводили до них і прояви лівацького тероризму на кшталт «Червоних бригад» (Brigate Rosse) в Італії, «Фракції Червоної армії» (Rote Armee Fraktion) у ФРН, Червоної армії Японії (Nihon Sekigun) та ін. Терористичні акції мали, можливо, лише опосередкований вплив на вироблення більш справедливих принципів розподілу. З огляду на такі обставини, Айзенштадт констатує ослаблення тенденцій революційних перетворень у пізньосучасних суспільствах. Таким чином, легітимація відіграла неабияку роль як у поживленні, так і в згасанні революційних тенденцій історичного розвитку суспільств. Утім, зазначені розвиток, революційні тенденції та роль легітимації у їхньому перебігу мають також глобальний вимір.

2.2. Мікро-, макро- та мегасоціальна аналітичні локалізації легітимації

Теоретичний синтез не обмежується тільки спробами долання наявних у соціологічній теорії дилем. Подекуди теоретики просто нехтують ними, оскільки вважають неважливими або зовсім не вартими уваги. Іноді зміна «кута» погляду на соціальну дійсність або широти її охоплення може означати вихід за межі звичних теоретичних дилем і зменшення їх нагальності та чинності.

Розглядаючи філософські, теоретичні, методологічні та ідеологічні питання сучасних соціологічних досліджень і дискусій, Н.Смелзер виокремив чотири послідовні соціологічні рівні: 1) мікрорівень, що зводиться до аналізу особистості та взаємодії між особистостями; 2) мезорівень (середній або проміжний), що охоплює структурні, але нижчі від загальносуспільного рівня феномени – формальні групи, організації, суспільні рухи та деякі аспекти інституцій; 3) макрорівень, що його царина охоплює окреме суспільство загалом; 4) глобальний, або мультисуспільний рівень [Смелзер, 2003: с. 21]. На тлі протиставлення макро- та мікросоціологічних парадигм постали нові напрями теоретичного синтезу, що мають цілком відмінні масштаби предметних царин та аналізу соціальної дійсності. З огляду на таку відмінність, у їхніх межах проблему соціального порядку та роль легітимації у його підтриманні витлумачують теж дещо по-новому. Особливий інтерес передусім становить мегасоціальний (глобальний) вимір феномена легітимації. Втім, розширенню предметного поля соціологічного теоретизування до глобальних меж передували наполегливі спроби подолання концептуального «розриву» між мікро- та макросоціальним аналізом.

2.2.1. Роль легітимації в усталенні структур соціального обміну

Одне із тлумачень легітимації наявне у межах структуралістського різновиду теорії соціального обміну, що його розробив П.М.Блау. Свою основну працю із викладом цього доробку «Обмін та влада у соціальному житті» (1964) теоретик починає із визначення проблеми, яку намагається вирішити: «Проблема

полягає в тому, щоби вивести соціальні процеси, що керують складними структурами співтовариств та суспільств, із більш простих процесів, котрі охоплюють повсякденне спілкування індивідів та їх міжособистісні відносини» (цит. за: [Тернер, 1985: с. 383]). У цьому визначенні наявне виразне окреслення наміру подолання принаймні двох теоретичних дихотомій соціологічного аналізу (суспільне – міжособистісне, структура суспільства – повсякденне спілкування). Зазначений намір втілюється на засадах синтезу положень теорії соціального обміну Дж.К. Гоманса, структурного функціоналізму Т. Парсонса, теорій конфлікту Р. Дарендорфа та Л. Козера, символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда. Склад ідейних витоків синтетичної теорії Блау вможливує припущення про його амбітний намір розв'язати одразу три соціологічні дилеми – консенсусу і конфлікту, мікро- і макрорівня аналізу, дії і структури.

Осердям теоретичного синтезу Блау стала Гомансова концептуальна модель соціального обміну. Соціальний обмін він розуміє як особливий тип взаємних соціальних дій, що мають на меті отримання винагороди та уникнення покарання, вчиняються з мотивів вигоди – цінних для дівців підсумкових наслідків взаємодії. При цьому Блау враховує й обставини, що ускладнюють перебіг такого обміну: неоднозначність ціннісних уподобань дівців, множинність їхніх мотивів, непослідовність в оцінному осмисленні можливостей та неповну поінформованість, їхні соціальні зобов'язання та обмеження. З огляду на ці обставини він визначив сім основних принципів, згідно з якими, на його думку, відбувається соціальний обмін. У викладі Дж. Тернера зміст цих принципів такий:

1. «Чим більшу вигоду людина очікує від іншого, здійснюючи певну діяльність, тим імовірніше, що вона буде здійснювати цю діяльність»;

2. «Чим більшою кількістю винагород людина обмінялася з іншою особою, тим імовірніше виникнення подальших актів обміну завдяки взаємним зобов'язанням, що виникають і спрямовують їх»;

3. «Чим частіше порушуються при обміні взаємні зобов'язання, тим меншу владу мають партії, схильні до негативного санкціонування осіб, що порушують норми взаємності»;

4. «З наближенням моменту винагороди, що є результатом певної діяльності, ця діяльність падає у ціні й імовірність її здійснення знижується»;

5. «Чим більше встановилося відносин обміну, тим імовірніше, що керувати цими відносинами будуть норми “справедливого обміну”»;

6. «Чим менше дотримуються у відносинах обміну норми справедливості, тим менше влади мають партії, схильні до негативного санкціонування тих осіб, що порушують ці норми»;

7. «Чим стабільніший та збалансованіший характер мають відносини обміну між соціальними одиницями, тим менш збалансованого і стабільного характеру набувають інші відносини обміну» [Тернер, 1985: с. 348, 349, 350].

Сукупність цих взаємопов'язаних принципів системно відбиває логіку концептуалізації процесів соціального тяжіння, конкуренції, диференціації, інтеграції та опозиції як основних складових соціального обміну. Вихідною передумовою останнього виступає корисливість: сподівання винагороди спонукає дієвців до відтворення взірців винагороджуваних соціальних дій. На підґрунті такого сталого відтворення виникають соціальні норми взаємності, що впорядковують і роблять більш передбачуваним перебіг обміну. Ці норми задають певне належне співвідношення (баланс) вкладень учасників обміну та отриманих ними навізамін винагород, тобто виступають за поруками втілення соціальної справедливості як збалансованості обмінних відносин. Чинність норм взаємності соціального обміну має суб'єктивні та об'єктивні підвалини. Суб'єктивні підвалини складають притаманні кожній людині відчуття та розуміння справедливості, що їхній зміст значною мірою задає панівна в цьому суспільстві система цінностей. Водночас об'єктивною підвалиною дієвості норм слугують покарання. До застосування покарань вдаються передусім учасники соціального обміну, що зазнають збитків у його перебігу внаслідок порушення норм із боку їхніх контрагентів. Разом із тим, на певному етапі розвитку відносин обміну виникають спеціалізовані організаційні структури, що примусово забезпечують дотримання норм взаємності через офіційне здійснення каральних заходів. Таким чином, окремі випадки соціального обміну внаслідок усталення та унормування інституціуються, тобто перетворюються у сталі нормативні системи взаємності. Тобто на підставі узвичаєння в суспільстві певних соціальних дій та взаємодій постає його соціальна структура.

У перебігу соціальної життєдіяльності дівці залучені у множини розгалужених мереж соціального обміну. Через це одночасні збалансування та стабілізація усього розмаїття відносин обміну неможливі з огляду на брак необхідних для цього ресурсів — матеріальних засобів, коштів, знань, часу, уваги, терпіння тощо. Дівці вимушені обирати із всієї сукупності пріоритетні для себе напрями соціального обміну та нехтувати рештою. Кожен такий вибір має свою ціну: окрім принесення певної вигоди на преферентних напрямках обміну, він завдає також неминучих збитків на знехтуваних напрямках. За все у житті доводиться платити. Життя постає як сукупність дилем, тобто проблем, що не мають оптимального розв'язання: підтримання балансу і стабільності одних відносин обміну як передумов його успішності можливе коштом виникнення дисбалансу та напруження в інших відносинах як загроз їх руйнування. Отже, структури соціального обміну не можуть уникнути дисбалансів і напружень.

Дисбаланс та напруженість відносин обміну є передумовами соціальних конфліктів і докорінних змін соціальних структур та систем. Такою передумовою може також прямо або опосередковано послугувати нерівномірність у володінні цінними ресурсами. У межах структур соціального обміну його учасники диференціюються за мірою володіння цінними ресурсами, що можуть підлягати обміну і виступати як винагороди — грошима, соціальним схваленням, повагою та поступками. Йдеться про ієрархії багатства, соціального престижу та влади. Зокрема, влада, у контексті відносин соціального обміну трактована як можливість і спроможність дівця отримувати від інших дівців винагороди у вигляді їхніх поступок своїм вимогам, пропонуючи на взаємін різні цінні ресурси або вдаючись до примусу. Загалом зазначені ієрархії учасників обміну в дійсності переплетені. Ця обставина створює деякі можливості для зниження загроз напружень та конфліктів у структурах соціального обміну. Таке зниження можливе через: 1) залучення в обмін певними ресурсами інших, альтернативних ресурсів для підтримання балансу та вирівнювання дисбалансу; 2) ціннісно-нормативне санкціонування дисбалансів структури соціального обміну як життєво необхідних для виживання та розвитку людської спільноти. Наприклад, дисбаланс в обміні поступками чужим вимогам, наявний у владних відносинах, може стати стерпним для непривілейованих

(підлеглих) учасників внаслідок набуття владою авторитетності. Йдеться про легітимацію влади у формі авторитету на підставі досягнення нормативного консенсусу в перебігу соціального обміну або на підґрунті заздалегідь наявних спільних цінностей всіх учасників. Влада може набути легітимації, якщо вона, наприклад, у змозі впорядковувати обмін, бути запорукою його збалансованості згідно із загально визнаними цінностями та нормами.

Із приводу легітимації Блау зазначає, що вона — «не просто толерантність і схвалення, але активне ствердження та закріплення соціальних взірців спільними цінностями, або такими, що існували раніше, або такими, що виникають у колективі в перебігу соціальної взаємодії» (цит. за: [Тернер, 1985: с. 356]). Тут ідеться про два види легітимації: 1) безпосередню соціальну легітимацію, що її джерелом виступають непривілейовані учасники обміну; 2) ціннісну легітимацію, що сягає своїми витокami уже чинних або наново запроваджених цінностей і реалізується опосередковано через ціннісні орієнтації учасників обміну в їхній поведінковій активності. Соціальну легітимацію через толерування та схвалення у контексті теорії обміну Блау можна трактувати як винагороду, при цьому можлива зворотна дія — делегітимація через нетолерування та несхвалення як, відповідно, покарання. Залежно від міри збалансованості (справедливості) соціального обміну його учасники можуть вдаватися до винагороди легітимацією та покарання делегітимацією. Легітимність, таким чином, є цінним ресурсом, що його можна обмінювати на інші цінні ресурси. Причому обмінювати легітимність на інші ресурси можуть учасники соціального обміну, які виступають і суб'єктами, і об'єктами легітимації. Суб'єкти легітимації надають легітимність іншим, а об'єкти легітимації конвертують свою легітимність у щось інше, наприклад, матеріальне. Порівняно із соціальною легітимацією, ціннісна легітимація зазвичай має більш сталі підвалини, вкорінені у культурі. Якщо передумовою першої стає поточний успішний обмін цінними ресурсами, то передумовою другої є численні попередні успішні обміни, внаслідок яких усталилися цінності як джерела легітимації.

Цінності, що є спільними для учасників соціального обміну, та ґрунтована на них ціннісна легітимація мають неабияке значення на макросоціальному рівні його перебігу. Макросоціальний обмін характерний ускладненими мережами взаємодій.

Згідно із Блау, ці взаємодії відбуваються між різними типами макроструктур, різними підструктурами цих макроструктур, а також індивідами, що належать до зазначених підструктур*. Макроструктури існують на підставі обміну між їхніми підструктурами, а підструктури — відповідно, внаслідок обміну між індивідами. Тобто мережі мікросоціального обміну через поєднання і розширення утворюють мережу макросоціального обміну. Але відносини обміну на цих двох структурних рівнях мають певні відмінності. Якщо мікросоціальний обмін є безпосереднім та міжособистісним, то макросоціальний — структурно опосередкованим, непрямим. Таке опосередкування власне й уможливорюють спільні цінності учасників обміну. Цінності становлять сукупність своєрідних спільних мірил очікуваних у перебігу обміну винагород, його взаємності та справедливості. Без таких спільних мірил обміну неможливі виникнення, існування та розвиток соціальних макроструктур: цінності задають певний спільний сенс залучення до неперсоніфікованих мереж обміну для осіб, груп, організацій та спільнот. Адже на відміну від вигоди в мікросоціальному обміні, вигода від залучення до опосередкованого часом і простором макросоціального обміну не завжди є негайною і явною (очевидною). Саме спільні цінності компенсують учасникам макросоціального обміну відсутність у ньому переконливої доцільності й важливості. У такий спосіб, тобто через ціннісну легітимацію, забезпечується соціальна солідарність та інтеграція у межах розгалужених макроструктур обміну.

Разом із тим спільні цінності також кодифікуються у норми та санкції, що підтримують їх чинність. Ідеться про виникнення соціальних інститутів, що: 1) координують, формалізують та регулюють непрямий обмін; 2) усталюють опосередковані мережі обміну на засадах вигоди для більшості його учасників; 3) відтворюють мережі обміну в часі завдяки соціалізації та подальшому залученню в них нових учасників. Дієвість соціальних інститутів залежить від готовності учасників обміну відтворити у

* Як різні типи підструктур Блау виокремлює чотири загальні рівні соціальної організації: соціальні категорії (стать, покоління, раса) та спільноти (наприклад, територіальні самоврядні громади), організовані колективи (від неформалів до бюрократій) та соціальні системи (зокрема, економічну і політичну системи).

його перебігу інституційовані взірці вкладень, винагород і покарань. Своєю чергою, така готовність залежить від визнання, тобто легітимації учасниками обміну соціальних інститутів. Умову легітимації соціальних інститутів становить забезпечення ними життєвих потреб індивідуальних і колективних учасників обміну.

Незадоволення потреб, нереалізація інституційованих цінностей та неінституційованість окремих спільних цінностей виявляються у перебігу обміну як відсутність очікуваних учасниками винагород, як його дисбаланс. Похідні звідси напруження, опозиція та конфлікт можуть спричинити перебудову соціальних макроструктур і систем обміну. Зрештою, баланс на одних ділянках складних мереж макросоціального обміну досягається ціною втрати або неможливості підтримання балансу на інших таких ділянках. Через це макроструктури та системи обміну завжди перебувають у стані динамічної рівноваги, яка може бути безповоротно порушена. Загрози такого порушення виходять зазвичай із боку опозиції, що домагається реалізації неінституційованих спільних цінностей через перебудову наявних мереж і чинного порядку макросоціального обміну та розподілу цінних ресурсів. Сприятливими обставинами для дій опозиції є конкуренція між соціальними спільнотами та організаціями з приводу доступу до цінних ресурсів, нерівність між ними за мірою такого доступу, колективні почуття несправедливості, гноблення та знедоленості. Однак дезінтеграційні наслідки конкуренції та нерівності певною мірою компенсуються завдяки інтеграційним наслідкам спеціалізації соціальних спільнот та організацій у різних сферах діяльності: спеціалізація зумовлює ексклюзивне володіння окремими цінними ресурсами, а отже, неминуче приводить до виникнення обміну ними і до ресурсних взаємозалежностей. Поряд із тим, усталений порядок макросоціальних мереж обміну підтримують привілейовані учасники останнього та чинна влада на підставі підконтрольних силових ресурсів, а також засобів соціалізації та інтерналізації панівних цінностей. Успішна соціалізація та інтерналізація вможливають ціннісну та поточну соціальну легітимацію чинного порядку обміну ресурсами. Отже, від легітимації як чинника усталення структур обміну залежить існування та перспективи розвитку складно організованих динамічних соціальних систем.

2.2.2. Процес легітимації у предметному полі світ-системного аналізу

Наголошення надзвичайної важливості легітимації в існуванні соціального порядку наявне у творчому доробку основоположника світ-системного аналізу І.Валерстайна. Він засвідчив виняткову значущість введення до наукового обігу Веберового поняття «легітимність» (та інших похідних від нього понять), а також їх цілковиту концептуальну «сумісність» із іншими соціологічними парадигмами. Такий висновок уможливився внаслідок спроби виокремити із класичної теоретичної соціологічної спадщини загальноприйняті тези, що свого часу були сформульовані класиками-фундаторами соціології й дотепер визнаються більшістю соціологів усього світу. До рангу соціологічних аксіом було зведено, відтак, тези, виведені із теорій Е.Дюркгайма, К.Маркса, М.Вебера. Перша аксіома є узагальненням теоретичного доробку Дюркгайма: *«існують соціальні групи, що мають пояснювані, раціональні структури»* (тобто можливе пояснення способу їхньої дії) [Валерстайн, 2003b: с. 301]. Друга аксіома підсумовує теоретичний соціологічний спадок Маркса: *«усі суспільні групи містять у собі підгрупи, котрі вишиковуються в ієрархічному порядку та конфліктують одна з одною»* (іншими словами, всі утворення мають конфліктний характер) [Валерстайн, 2003b: с. 303]. Якщо безумовно прийняти ці дві аксіоми, логічно постане запитання: «чому всі суспільства не вибухають, не розколюються на частини чи не руйнуються якимось інакше?» [Валерстайн, 2003b: с. 303]. На думку Валерстайна, відповідь на це запитання, тобто «пояснення порядку всупереч наявності конфлікту», присутня у теоретичних побудовах Вебера: «...ключовим поняттям для Вебера, поняттям, що обмежує дію [ідей] Маркса, є легітимність» [Валерстайн, 2003b: с. 303]. Вебер розглядає різні очевидні причини підкорення підданців державцям — звичай, розрахунок на отримання матеріальних вигод. Позаяк ці причини, на його думку, не є цілком достатніми для «пояснення буденності підкорення», він виокремлює третій, найважливіший чинник — «віру в легітимність» [Валерстайн, 2003b: с. 303]. З огляду на це теоретичний внесок Вебера у сві-

* Принаймні, більшу частину часу свого існування.

тову соціологію узагальнено в третій загальносоціологічній аксіомі: «*стримування конфліктів усередині груп чи держав забезпечується значною мірою завдяки тому, що нижчі групи визнають легітимність владної структури групи [загалом], оскільки це дає змогу даній групі вижити, і в довготерміновому плані підгрупи, що її утворюють, убачають перевагу [саме] у виживанні групи*» [Валлерстайн, 2003b: с. 304]. У підсумку Валлерстайн наполягає, що визначені ним три загальносоціологічні аксіоми становлять засади своєрідної загальної концептуальної «культури соціології»: «...культура соціології, до якої ми всі належимо, але пік якої припав на період з 1945 по 1970 рік, заснована на трьох простих положеннях, що стверджують реальність соціальних фактів, непозбутність соціальних конфліктів та існування механізмів легітимації для стримування конфліктів, — положеннях, що вкупі становлять мінімальні засади для вивчення соціальної реальності» [Валлерстайн, 2003b: с. 304]. Таким чином, цей набір аксіом визначений як головна теоретична спадщина соціології та «відправний пункт» соціологічного аналізу. Водночас Валлерстайн застерігає щодо певної наївності, почасти невідповідності способу осягнення соціальної дійсності, ґрунтованого почасти на наведених вище аксіомах. Сучасна соціальна дійсність набагато складніша і не може бути концептуально «схоплена» такими обмеженими знаряддями. Спроба Валлерстайна теоретично синтезувати відповідне нове, більш придатне знаряддя втілилася в обґрунтування методологічних засад світ-системного аналізу, що його засобами слугують також поняття легітимності та легітимації.

Світ-системний аналіз загалом спрямований на наддисциплінарне переборення роздробленості суспільно-наукового знання, створення парадигми єдиної історичної соціальної науки, до якої мають влитися економіка, соціологія, політологія та історія [Валлерстайн, 2006b: с. 46]. Вихідна ідея світ-системного аналізу зводиться до того, що національні держави не можуть бути самостійною і самоцінною одиницею вивчення. Лишень у концептуальних рамках світ-системи виникають та можуть бути продуктивно досліджувані дві основні інституційні опори сучасності — держави та ринки. Отже, світ-система (а не національна держава), довгочасна тяглість та єдинодисциплінарний підхід — ось три основоположні принципи світ-системного аналізу [Валлерстайн, 2006b: с. 79]. Валлерстайн, таким чином, вдається до розвитку соціально-системного підходу, зокрема, за

рахунок граничного розширення його предметної царини та концептуальних засобів.

Варто зазначити, що започаткуванню світ-системного аналізу оприлюдненням першого тому Валерстайнкової праці «Сучасна світ-система» (1974) передувало оприлюднення Парсонсової праці «Системи сучасних суспільств» (1971). Парсонс, щоправда, обмежився переважно розглядом системи розвинутих західних суспільств. Колишнє радянське та решта незахідних суспільств удостоїлися в його книзі лише побіжного огляду. Але він теж робив спробу «врахувати досягнення соціологічної теорії та інших наук за останні 50 років» і простежити еволюційний шлях від найдавніших людських суспільств до сучасних суспільств (взірцем яких вважав західні) у їхньому системному взаємозв'язку [Парсонс, 1998: с. 12–13]. Утім, Парсонс зосередився на культурних та соціальних виявах еволюції західних суспільств, тоді як Валерстайн – на економічних та політичних передумовах світового розвитку. Попри це, тлумаченням легітимації обох теоретиків властива деяка вибіркова спорідненість.

Явища легітимності та легітимації потрапляють у поле зору Валерстайна здебільше при розгляді природи гегемонії наддержави у межах світ-системи. Наддержава має вагомні геополітичні переваги над рештою держав. Ці переваги дають змогу їй нав'язувати всім іншим державам стійку систему соціального розподілу влади. За відсутності відкритої збройної боротьби гегемонія наддержави потребує «легітимації» і одночасно породжує її. Коли така легітимація не має успіху і легітимність гегемонії вичерпується, заснована на цій гегемонії світ-система зазнає кризи. Зокрема, головними ознаками та причинами системної кризи сучасної світ-системи є вичерпання віри у геокультуру ліберального реформізму та прогресивного розвитку, втрата згоди на підкорення серед підпорядкованих груп і країн світу. Водночас Валерстайнове бачення легітимації дещо відмінне від поширених трактувань цього феномена: «...цей термін (легітимація. – *В.Р.*) часто вживали за припущення, що нижчі верстви системи відчувають деяке споріднення або лояльність стосовно правителів, а я сумніваюся, що це коли-небудь було значущим чинником у виживанні світосистем» [Валерстайн, 2001: с. 42]. Під легітимацією він радше має на увазі міру відчуття персоналом (спеціалістами, кадрами) системи того, що їхній добробут є похідним від виживання останнього та компетентності її лідерів.

Визначальними передусім є матеріальні, економічні та силові ресурси. Чинник легітимності лише доповнює зазначені ресурси й надає потенціалу життєдіяльності світ-системи певної своєрідної повноти та завершеності. Зрештою, легітимність здебільше є похідною від наявності вказаних ресурсів та їх оптимального використання й розподілу згідно з певними критеріями справедливості. Міра легітимності світ-системи відбиває міру консенсусу в ній із приводу розподілу цінних та обмежених життєвих ресурсів. Відтак, Валерстайн у власному визначенні легітимації наголошує цей консенсусний аспект: «...під легітимацією розуміється відчуття більшістю основних політичних акторів (включно з аморфними групами, такими як “населення” різних держав), що наявний суспільний порядок заслуговує схвалення, або ж що світ (“історія”) стало та швидко рухається у схвалюваному ними напрямі» [Валерстайн, 2001: с. 347]. Лояльність, консенсус, схвалення як вияви легітимності зазначав також Парсонс. Однак тоді йшлося про соціокультурне підґрунтя цих виявів та легітимність загалом у межах національного суспільства. Натомість у цьому разі таким підґрунтям виступає передусім справедливий розподіл життєвих засобів у межах світ-системи. Втім, це може бути й позірна справедливість, що її ілюзія створюється завдяки можливостям культурної гегемонії. Не останню роль у здійсненні такої легітимації, а також відповідної делегітимації останнім часом відіграють глобальні інформаційні мережі.

2.2.3. Інформаційні ресурси легітимації у мережевому суспільстві

Особливості впливу чинника інформаціалізації на явища легітимації та легітимності досліджував М.Кастельс у перебігу його «міркувань щодо Інтернету, бізнесу і суспільства» [Кастельс, 2007: с. III]. Він веде мову про кризу політичної легітимності, викликану зростанням відстані між громадянами і державою, акцентуванням представницьких механізмів та виходом індивідуума з громадської сфери [Кастельс, 2007: с. 129]. Передумовою цієї кризи постає панівна тенденція в розвитку соціальних відносин у наших суспільствах – зростання індивідуалізму в усіх його проявах. Ідеться про виникнення нової системи соціальних відносин, сфокусованої на індивіді, про перехід

від домінування первинних стосунків (родини та спільноти) до вторинних (співдружності, асоціації, організації), а відтак — до третинних стосунків. Останні узаданені на приватизації комунікаційовання, індивідуалізованому зв'язку із суспільством, індивідуалізації зв'язку між працею і капіталом, між працівниками і робочим процесом у мережевому підприємстві. Матеріальне підґрунтя для зазначеної індивідуалізації та поширення мережевого індивідуалізму як домінантної форми комунікаційовання забезпечує розвиток Інтернету.

Інтернет-середовище вможливує нову соціальну модель суспільного життя: індивіди будують свої мережі, он-лайн та офф-лайн, на підставі власних інтересів, цінностей, спорідненості та проєктів [Кастельс, 2007: с. 130–131]. Завдяки розвитку технологій соціальна взаємодія он-лайн набуває дедалі більшого поширення як форма соціальної організації загалом. Усталені мережі он-лайн стають осердям появи нових, віртуальних соціальних спільнот, що не поступаються своєю плідністю спільнотам фізичним. Тобто розпорошені у фізичному просторі індивіди можуть створити свій тісний осередок у кібернетичному просторі. І Кастельс не виключає можливості того, що за допомоги технічних засобів вони перебудовують модель соціальної взаємодії у напрямку створення нової форми суспільства — мережевого суспільства. Він аналізує досвід спроб побудови мереж громадян, зокрема Амстердамське Цифрове місто. Такі спроби створюють паростки ймовірного майбутнього глобального громадянського суспільства, яке могло б утворитися на засадах залучення до світової комп'ютерної мережі спільнот та асоціацій. Глобальне сполучення визначено як майбутню запоруку зміцнення локальних спільнот: «...вони могли скористатися з інформації, підтримки, ресурсів та легітимності глобальних ресурсів солідарності та зв'язку...» [Кастельс, 2007: с. 154]. За таких умов громадянське суспільство стало би дієвою протипагою опануванню національної держави з боку глобального капіталу.

Попри загальні сумніви у перспективах виникнення глобального громадянського суспільства, Кастельс упевнений, що місцеві або глобальні комп'ютерні мережі громадян неминуче послугують однією з підвалин цього виникнення і подальшого функціонування. Наразі можливості інтерактивного каналу комунікації через Інтернет вкрай обмежено використовують і громадяни, і політики, незважаючи на зростання кризи політичної

легітимності та незадоволення громадян своїми представниками [Кастельс, 2007: с. 156]. Політики обмежуються банальним інформуванням, а громадяни зрідка вихлюпують своє незадоволення у мережу. Відтак, Інтернет як перспективне середовище діалогу влади та громадян не може зарадити поточній кризі демократії. Ба більше, Інтернет унеможливив застосування інформації як суто привілейованої чи монопольної політичної зброї. Він ще більше розмив межу між фактами, чутками й фантазією. Як наслідок, «зараз використання Інтернету радше не підсилює демократію шляхом підтримання знання та заохочення участі громадян, а веде до поглиблення кризи політичної легітимності, надаючи ширший початковий базис для політичного скандалу» [Кастельс, 2007: с. 157]. Відтак, Кастельс оцінює перспективи та наслідки можливих кібервійн у «Вік Інтернету» і наголошує роль медіа-повідомлень як важливого інструменту просування політичного порядку денного. Інтернет значно розширив можливості громадськості у політичних відносинах: «...соціальні рухи та неурядові організації стали набагато вправнішими у впливах на людський розум по всьому світу завдяки проникненню в ноосферу, тобто у систему комунікації та репрезентації, де формуються категорії та будують моделі поведінки» [Кастельс, 2007: с. 159]. Ментальна репрезентація є підґрунтям суспільної думки та колективної політичної поведінки. Здатність громадськості проникати у ментальну репрезентацію за допомоги використання технологічної інфраструктури Інтернету та глобальних мережевих засобів комунікації Кастельс визначає як найважливішу рису публічної демократії. Такі проникнення можуть запобігти протиборствам і сприяти злагоді, культурній та політичній гегемонії громадськості в суспільстві. При цьому культурну гегемонію він розуміє не як банальне переконування на кшталт пропаганди чи паблік рілейшнз, а як таку, що «вимагає сприйняття ко-еволюції» [Кастельс, 2007: с. 160]. Тобто суб'єкти культурної гегемонії — держави, уряди, лідери та громадськість — не лише культурно домінують, а й за потреби гнучко змінюють власні ідеї, погляди та політику у мінливому глобальному середовищі. Це вможлиблює їхній вплив на глобальні погляди у напрямку, сприятливому для їхніх власних інтересів. Адже за умов, коли контроль держав над інформацією як запорука їхньої суверенності та легітимності повільно й неухильно підривається завдяки поширенню Інтернету, інші стратегії гегемонії навряд чи плідні.

Разом із тим успішне запобігання кризі політичної легітимності, спричиненій поступом мережевого суспільства, цілком можливе. М.Кастельс та П.Хіманен розглядають як успішну спробу такого запобігання фінську модель інформаційного суспільства [Кастельс, Хіманен, 2006]. Ця модель узasadнена на кількох процесах легітимації й показує світові приклад того, що мережеве суспільство не обов'язково дестабілізує соціальний порядок [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 10]. Її втілення стало можливим завдяки політиці фінської держави. Коли уряди багатьох країн світу спіткала криза легітимності та похідне від неї послаблення дієвості, фінські урядовці виявилися спроможними ухвалити доленосні рішення, що заклали підмурівок інформаційного суспільства. Ці рішення вможливила безконфліктність взаємин між фінською ідентичністю і державою, тобто те, що фінська держава є носієм фінської ідентичності [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 13–14]. Окрім легітимації ідентичності Кастельс та Хіманен наголошують важливу роль держави добробуту у Фінляндії як соціального договору між капіталом і працею: «Фінляндія змогла поєднати технологічні інновації та економічні динамізми з державою добробуту і легітимацією ідентичності» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 15]. Коли «держава загального добробуту» поєдналася з інформаційним суспільством, вона пом'якшила його соціально руйнівний вплив, перетворила його економічний успіх на своє фінансове підґрунтя. Це стало головною причиною відсутності значного опору інформаційному суспільству у Фінляндії. Однак підвалини легітимності не обмежуються двома складниками фінської моделі — інформаційним суспільством і «державою загального добробуту»: окремо кожен із цих складників є глибоко вкоріненим у фінській ідентичності [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 150–151]. Така вкоріненість має історичні передумови. Несприятлива географічна та геополітична локалізація фінської нації зумовлювала в минулому постійні природні та соціальні загрози її існуванню. Відтак, усі соціальні нововведення та інститути сприймаються фінським загалом крізь призму проблеми власного виживання. Вагомий внесок у забезпечення національного виживання є умовою легітимації соціального інституту у фінському суспільстві: «...у фінській історії держава стає легітимною через утвердження національного виживання. Фінська держава народилася як програма виживання, і кожний уряд має переко-

нати населення, що його програма гарантує неперервність фінської нації» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 153]. Отже, у Фінляндії держава набувала легітимності через забезпечення виживання. За сучасних обставин умовами її легітимності є гарантування життя «після виживання» в інформаційному суспільстві та «державі загального добробуту». Водночас легітимація здійснюється й у зворотному напрямі: «...інформаційне суспільство та держава загального добробуту є не лише джерелом легітимізації ідентичності, вони також створюють унікальну фінську самосвідомість» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 162]. Іншими словами, національна ідентичність, інформаційне суспільство та держава загального добробуту виступають у взаємодіях одне з одним одночасно і суб'єктами (джерелами, носіями), і об'єктами легітимації та легітимності.

Зазначені взаємодії відображені в узагальненій моделі інформаційного суспільства Фінляндії, що її побудували Кастельс та Хіманен на основі свого дослідження. Вони вдалися до моделювання власне у концептуальному значенні — як до спрощеної репрезентації реальності, що акцентує ключові складники та їхні взаємозв'язки у структурі та динаміці фінського інформаційного суспільства. Тобто йдеться не про жорстку соціологічну модель, побудовану на математичних формулюваннях і статистично визначених зв'язках, а радше про гіпотетичну модель. Її серцевиною є динамічний зв'язок між бізнесом і суспільством, у якому посередником виступає держава. Легітимність цієї держави вможлиблює режим високого оподаткування, що його більшість громадян розглядають як сприятливий для рівня власного життя [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 171]. Така довіра до уряду створює умови для фінансування держави загального добробуту та економічного розвитку на стабільних засадах. У перебігу моделювання взаємин фінської держави й суспільства Кастельс та Хіманен визначили чотири різні джерела легітимності, що слугують підґрунтям діяльності держави:

1) політична легітимність, похідна від демократичної держави, в якій політична система є посередником між громадянами й державою через демократичне представництво та розподіл інформації;

2) соціальна легітимність, що походить від держави загального добробуту;

3) культурна легітимність, ґрунтована на націоналістичному проєкті, закладеному у підвалини фінської держави;

4) економічна легітимність, що спирається на економічне зростання та розподіл коштів від бізнесу, стимульованого «фінською державою економічного зростання» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 173].

Ці чотири процеси легітимації забезпечують потужну підтримку фінській державі та її відносно сталу легітимність на тлі поширення кризи урядової легітимності у решті країн світу. Розмаїття джерел легітимності дає змогу фінській державі ініціювати від імені своїх громадян та фінансувати через оподаткування різні технологічні та соціальні нововведення: «культурна ідентичність та щирі національні почуття» як складники фінської моделі інформаційного суспільства «є джерелами легітимності активної ролі уряду, що відповідає досвіду держав економічного зростання в Азії» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 197]. Така політика є запорукою конкурентних переваг у глобальній економіці та сталого розвитку. Разом із тим, Кастельс та Хіманен вбачають потенційні загрози легітимності фінської держави в опорі бюрократії поширенню мережевого способу соціально-економічної та політичної взаємодії громадян із державними структурами [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 173–174]. Це обмежує дієвість та легітимність держави загального добробуту. З іншого боку, загрози легітимності приховуються в труднощах Фінляндії у її примиренні із людським аспектом глобалізації: іміграція може зумовити зростання ксенофобії та заплямувати сучасний імідж Фінляндії як гуманітарної держави, узasadненої на загальних принципах солідарності та визнання прав людини [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 174]. Руйнування позитивного іміджу має спричинити кризу міжнародної легітимності. А втім, попри потужні національні джерела легітимності фінської держави, вона вкрай потребує легітимності від міжнародної спільноти. Адже дефіцит міжнародної легітимності за умов одночасної гострої глобальної економічної конкуренції може негативно відбитися на комерційних успіхах фінансово-промислових груп із фінськими коренями. Таким чином, за умов глобалізації запорукою сталості та дієвості соціального порядку в межах певного окремого національного суспільства є не лише його макросоціальна легітимність, а й також міжнародна, глобальна легітимність.

2.2.4. Особливості легітимації за умов глобального космополітизму

Своє звернення до проблематики легітимності та легітимації У.Бек обґрунтовує зазначенням певних перспектив для наукового передбачення соціальних явищ та процесів: «Як відомо, нема нічого більш ризикованого, ніж робити прогнози, особливо у суспільних науках. Однак той, хто ставить у центр уваги приріст влади та пов'язану з цим проблему легітимації, розпад легітимації глобальних підприємств, може експериментальним шляхом вивести з цього діагнозу як короткочасний, так і довгочасний прогноз» [Бек, 2007: с. 150]. Як наслідок, Бек аналізує засади легітимного панування за доби глобалізму та різні способи легітимації транснаціонального капіталу, національних держав і глобальних соціальних рухів. Він розглядає традиційні та нові концептуальні аспекти проблематики легітимності та легітимації.

Серед них, зокрема, такі: зміна парадигм легітимності; джерела легітимності; легітимні засади глобального порядку; прагматична, раціонально-філософська та правопозитивістська самолегітимація глобального порядку; моральна, економічна та військова самолегітимація; вид легітимності; публічна легітимація; носії легітимності; криза легітимності «всесвітньо-економічної метавлади»; самолегітимація капіталу; порядок легітимації; плюралізація джерел легітимності права; «самолегітимувальний капітал»; «транслегітимність всесвітньо-економічних інновацій»; легітимаційний ресурс прийняття рішень; «легітимація post hoc»; «потік легітимності»; «легітимаційний розпад»; «пастка делегітимації»; «легітимаційний вакуум»; капітал легітимності та його неконвертовуваність; «легітимаційна влада»; легітимація через «самоздійснюване пророцтво» та ін. [Бек, 2007: с. 36, 37, 83, 90, 92, 172, 174, 175, 176, 193, 204, 245, 296, 319, 403]. Зважаючи на відносну новизну наведеного розмаїття концептуальних засобів дослідження соціальної інтеграції, необхідно розглянути їхні зміст та пізнавальні можливості.

Тема легітимації та легітимності не нова для Бека. Раніше він звертався до неї у контексті досліджень суспільства ризику та

глобалізації* [Бек, 2000; Бек, 2001]. Загалом Бек виходить із того, що головним джерелом легітимності, її головним носієм є передусім громадськість: «Без громадськості нема легітимності. Без легітимності нема безпеки» [Бек, 2007: с. 126]. Визнання чи прийняття громадськістю (публікою), її зацікавлена чи байдужа згода — це запорука і передумова соціальної злагоди, соціальної інтеграції та відсутності соціальних ризиків. Ідеться про публічну, або «демократичну легітимацію, тобто схвалення людей» [Бек, 2007: с. 150]. Легітимацію рішень, згідно з азами демократії, здійснює громадськість у сфері політики — безпосередньо на референдумах та виборах і опосередковано у парламенті та в уряді. Бек посилається на Ф.В.Шарпфа, що той розрізняє два види легітимності влади сучасної держави й уряду: 1) «легітимність на вході», тобто «панування через народ», ґрунтоване на процедурах партиципативної демократії; 2) «легітимність на виході», тобто «панування для народу» на підставі ефективності розв'язання соціальних проблем [Бек, 2007: с. 332–333]. Отже, демократична легітимація ґрунтована на національно-державному консенсусі. Коли такий консенсус відсутній, держави вимушені створювати його видимість — вони «повинні готувати post-hoc-легітимацію для прийняття цілковито недемократичних рішень» [Бек, 2007: с. 131]. З іншого боку, легітимність пов'язана із соціальною функційністю. Тобто мається на гадці певний позитивний внесок у підтримання життєдіяльності загалу, що виступає в цьому випадку суб'єктом легітимації. Коли таку функційність піддають сумніву, виникають передумови делегітимації (Бек наводить приклад загрози легітимності школи, вчителів та навчальних планів, викликані суперечністю між наявною професійною спрямованістю навчання і відсутністю перспектив працевлаштування з використанням набутих фахових навичок [Бек, 2000: с. 227]). За таких обставин відбу-

* Бек розрізняє: 1) глобалізацію, тобто процеси вплітання національних держав та їхнього суверенітету до павутиння транснаціональних акторів, підкорення перших владним можливостям, орієнтаціям та ідентичності других [Бек, 2001: с. 26]; 2) глобалізм як ідеологію панування світового ринку, ідеологію неолібералізму [Бек, 2001: с. 23]; 3) глобальність, під якою розуміє те, що ми вже давно живемо у світовому суспільстві, у тому сенсі, що уявлення про замкнуті простори перетворилося на фікцію [Бек, 2001: с. 25].

вається й занепад демократичної легітимності. Його зумовлює зменшення ролі національно-державних інституційованих форм легітимного панування в сучасному глобальному світі, викликане денационалізацією, детериторизацією і транснаціоналізацією економіки та держави [Бек, 2007: с. 316]. Адже демократична легітимність, пов'язана із національною державою, що має парламентський устрій, не забезпечує соціальної інтеграції у відносинах із приводу влади в царинах транснаціональної економіки та політики. Транснаціональні корпорації (далі – ТНК) та світові соціальні рухи виходять у своїй діяльності далеко за межі національних просторів демократичної легітимності. Дедалі більше загальнообов'язкові рішення у транснаціональному просторі ухвалюють і втілюють без схвалення суверенних держав, а часом – і всупереч їм. Національні держави мусять конкурувати між собою з приводу інвестицій глобального капіталу. Натомість ТНК за умов такої конкуренції можуть вільно обирати та змінювати країни, безкарно ухилятися від дотримання національно-державних норм або відверто нехтувати ними. Це зумовлює кризу легітимності національно-державної політики та позбавлення держав легітимної влади стосовно інших суб'єктів глобального соціального та економічного простору.

Криза демократичної легітимності зумовлює поширення інших способів легітимності. Один із них полягає в тому, що соціально-деструктивний об'єкт за умови свого перебування поза увагою громадськості з часом набуває легітимності внаслідок призвичаєння людей до його ненав'язливої присутності. Здебільше увагу громадськості свідомо відволікають від таких об'єктів, щоби запобігти рефлексії загрози, що пов'язані з ними. Соціального визнання в такий спосіб у сучасних суспільствах успішно набувають соціальні ризики: «...спочатку ризики уявляються чимось, чого слід уникати, їх *не-існування припускається аж до скасування* – за принципом: “in dubio pro прогрес” (у випадку сумніву – за прогрес), а це означає: “у випадку сумніву заплющуй очі”. З цим пов'язаний спосіб легітимності узаконення, що різко відрізняється від нерівності у розподілі суспільних благ. Ризики можна узаконювати таким чином, що їх *небажане виробництво не помічатимуть*» [Бек, 2000: с. 40]. Неабияку роль в узаконенні ризиків відіграють авторитетні експерти, що запевняють громадськість у відсутності відповідних небезпек або у їх незначності порівняно із суспільними вигодами. Не

менш важлива для узаконення ризиків певна ідейна підвалина — ідея прогресу. Коли ця ідея стає безперечною для людей, вона забезпечує «легітимувальну силу згоди на прогрес» [Бек, 2000: с. 301]. Некритичне сприйняття цієї ідеї стає підґрунтям для появи сліпої віри в прогрес. Віра, своєю чергою, витісняє із свідомості людей будь-які сумніви, притлумлює їхнє бажання осмислювати та робить для них зайвою здатність не погоджуватися. Як наслідок люди, що беззастережно приймають ідею прогресу, наперед легітимують усі неоднозначні й невідомі його наслідки: «"Прогрес" можна розуміти як легітимну соціальну зміну без політико-демократичної легітимації. Віра у прогрес замінює узгодження. Понад те, вона замінює всі питання, є свого роду завчасною згодою із цілями та наслідками, що залишаються невідомими і неназваними» [Бек, 2000: с. 319]. Плекання та підтримання віри у прогрес забезпечує його легітимацію. Це традиційний спосіб легітимації, що плідно використовується з найдавніших часів. Всі ідеї, що з утіленням їх люди пов'язували свої сокровенні сподівання на добробут, мир, рівність, свободу, безсмертя, пізнання істини тощо, здатні генерувати віру і бути підвалинами легітимації. Причому тут мається на увазі власна легітимація цих ідей, а також опосередкована через них легітимація різних соціальних суб'єктів, причетних до їх втілення. Наприклад, такою ідеєю, за Бекком, є права людини, що перетворилися на мегасоціальний інститут: «Панування прав людини, що легітимують саме себе, не знає кордонів. Його поширення дотримується логіки неісторичного самообґрунтування, тобто не шляхом голосування, але через консенсус; не шляхом завоювання, а навпаки, шляхом не-завоювання; не через демократію, але через осягнення розумом» [Бек, 2007: с. 388]. Інститут прав людини домінує над національно-державними конституціями та законами. Мегасоціальна легітимність та легальність цього інституту похідні від очевидної універсальної важливості прав особи для кожної окремої людини та всього людства загалом. На усвідомленні прав людини як безперечного блага ґрунтується їхня самолегітимація. Відмова окремих держав від розбудови свого законодавства з урахуванням загальноновизнаних у світі прав людини або відверте порушення їх тягнуть за собою мегасоціальну делегітимацію національного суверенітету.

Ще один спосіб легітимації, що набув поширення з часів Просвітництва, ґрунтується на авторитеті науки. Особливо роллю

знаряддя легітимації надуживають соціальні науки. За твердженням Бека, сучасна соціальна нерівність легітимується завдяки поширеним у соціології двом пояснювальним принципам — принципу успіху та принципу національної держави (суспільства). Пояснювальний принцип успіху обґрунтовує, а відтак, легітимує соціальні нерівності у межах окремих національних суспільств: «Його парадигмою виступає екзаменаційна робота: всі входять до аудиторії рівними, а виходять нерівними (по-різному позиційованими в ієрархії оцінок). Завдяки принципу успіху можна, наприклад, розподіляти дохід нерівномірно і в той же час легітимно» [Бек, 2007: с. 52]. Натомість національно-державний пояснювальний принцип як засіб легітимації втілюється в аналітичній локалізації феномена соціальної нерівності суто в межах національного суспільства за одночасного нехтування глобальними вимірами її: «Це легітимація через затемнення: великі нерівності виносяться за межі національного погляду. Звідси випливає, що вони можуть переростати в інституційовану іррелевантність та ірреальність і одночасно легітимуватися. Це не відмова від тематизації глобальних нерівностей, а тематизація малих національних нерівностей, що легітимує великі нерівності» [Бек, 2007: с. 52]. На прикладі пояснення легітимувальної дії двох зазначених пояснювальних принципів Бек розрізняє також два види легітимації. Принцип успіху вможливує позитивну легітимацію малих нерівностей, а національно-державний принцип — негативну легітимацію великих нерівностей: «Позитивна легітимація означає, що принцип успіху виставляє у вигідному світлі *рефлексивну* і *обопільну* (взаємну) легітимацію, тобто що соціальні нерівності можуть, в принципі, знайти розуміння тих, хто позбавлений привілеїв. Навпаки, легітимацію національно-державного принципу слід вважати негативною, позаяк вона *не рефлексивна* і *не обопільна*, отже, не веде до угоди із знедоленими та позбавленими привілеїв» [Бек, 2007: с. 52]. Нерефлексивність та необопільність негативної легітимації зумовлюють її сумнівність і несталість: вона «досягається через інституційоване замовчування, ігнорування» і «виключає угоду з тими, чиєї згоди вона найчастіше потребує, — з бідними, приниженими та знедоленими» [Бек, 2007: с. 53]. Соціологічна наука у зазначених процесах легітимації постає, за Беком, як свого роду учасник змови заможних проти незаможних: її авторитет та окремі методологічні підходи стають

засобами підступної соціальної політики. Втім, не бракує й прикладів, коли представники соціальних, природничих і технічних наук посідають громадянську позицію, що делегітимує політику держав, діяльність транснаціонального капіталу та глобальних соціальних рухів.

Глобальне суспільство ризику, що постає, на думку Бека, є підґрунтям відповідної глобальної легітимації. Глобальне сприйняття та визнання загроз самознищення людства створює умови для набуття глобальної легітимності. Національні держави, мегасоціальні рухи глобального громадянського суспільства та транснаціональні концерни дістають нагоду уgruntувати власну легітимність на своїй спроможності протидіяти самогубству людського роду. Для цього їм необхідно відповідним чином спрямувати глобальне громадське сприйняття та рефлексію: «...політико-легітимаційна сила глобальної перцепції глобальної небезпеки не прив'язана до об'єктивного характеру ризиків, оскільки вона зачіпає сприйняття. Її... необхідно упровадити в голови та серця людей, очистивши від цієї повсюдної об'єктивності, за допомоги глобальних символів та інформації» [Бек, 2007: с. 335]. Для транснаціонального капіталу та держав із засобами глобального поширення інформації тут відкриваються неабиякі можливості для надуживань набутої мегасоціальної легітимності. Адже загрози людству уповноважують та легітимують агресію задля запобігання їм (наприклад: воєнні інтервенції, нехтування національним суверенітетом, порушення прав людини). Не гарантовано, що така превентивна оборона буде викликана суто глобальними інтересами людства. Втім, легітимаційної сили всесвітньої політичної дії, спрямованої на запобігання глобальним загрозам, вистачає лише доти, поки інтерес до них зберігається і підтримується завдяки увазі ЗМІ. Отже, дієвість легітимації глобального панування, ґрунтованого на сприйнятті глобальних загроз, певною мірою нівелюється несталістю та мінливістю її підвалин.

Натомість мегасоціальні рухи, як стверджує Бек, набувають легітимності через свій дійсний внесок у розв'язання глобальних проблем людства (руйнування навколишнього середовища, небезпеки світової економіки, порушення прав людини і громадянських прав, зростання глобальної злиденності та ін.). Вони теж спираються на стратегію роботи із громадськістю – за допомогою ЗМІ викликають стан стурбованості світової громадської

думки. Можливості впливу світової громадської думки обмежені лише стосовно національних держав: «Але стосовно концернів її потенціал впливу величезний, особливо якщо розглядати світову громадську думку під економічним кутом зору, як тезу: “політичний споживач виявляє, що й він володіє владою”. Сплячий велетень Споживач прокидається і перетворює акт купівлі на голосування про всесвітньо-політичну роль концернів, змагаючи концерни їх же власною зброєю – грошима та відмовою від купівлі» [Бек, 2007: с. 120]. Отже, сила рухів та організацій глобального громадянського суспільства у їхньому протистоянні транснаціональному капіталу ґрунтується на тому, що через збурення світової громадської думки вони можуть зумовити страйк його глобального клієнта і споживача. Тобто глобальні соціальні рухи застосовують стратегію драматургії ризику. Їхня технологія делегітимації транснаціонального капіталу зводиться ось до чого: «Вони створюють та загострюють сприйняття одночасно повсякденних, локальних і глобальних цінностей, роздуваючи суспільні страхи, підігриваючи обурення світової громадськості з приводу скандальних порушень норм, причому на конкретних прикладах...» [Бек, 2007: с. 317]. Зумовлений у такий спосіб дефіцит легітимності ТНК має для останніх негативні економічні наслідки – недоотримані прибутки та зазнані збитки внаслідок розладнання глобального збуту товарів і послуг.

При цьому глобальна впливовість транснаціональних соціальних рухів не спирається на економічні чи політичні ресурси. Їм бракує також легітимності, набутої демократичним шляхом: їх ніхто не обирає і не призначає. Ці рухи самочинно стають свого роду «самопризначеними адвокатами» глобального громадянського суспільства. На тлі інших суб'єктів глобального простору – держав і ТНК – особливість стилю роботи цих «адвокатів» зі світовою громадськістю полягає у переважно інформаційних стратегіях легітимації та делегітимації: «Ця “влада громадськості” адвокатських рухів є *специфічною*, оскільки вона публічно мобілізує та створює ресурси легітимації, тобто *породжує виробництво, розподіл та стратегічне використання інформації*. Але особливі владні рамки і ресурси адвокатських рухів полягають не у використанні інформації як такої, а в *підготовці світової громадськості для сприйняття інформації*» [Бек, 2007: с. 318]. Методологія роботи зазначених рухів спрямована на створення у громадській свідомості критичних настроїв щодо

ТНК та національно-державних урядів шляхом наголошування розбіжностей між деклараціями і наслідками діяльності останніх. Адже інформація сама по собі не є запорукою успішного застосування інформаційної технології: «Влада легітимаційного ресурсу “інформація” вимірюється не самою інформацією, але *занепадом легітимності транслегального панування передусім світової економіки та держав*» [Бек, 2007: с. 318]. Важливо також знати обставини викиду інформації та людей, котрим вона адресована. Стратегії легітимації та делегітимації мають не лише інформаційний, а й соціально-психологічний технологічний характер.

Водночас становище і впливовість мегасоціальних рухів непевні – «їхня власна легітимність завжди під сумнівом», вони постійно повинні займатися «самолегітимацією власної адвокатської практики», а також «турбуватися про легітимність своїх інформаційних дій за допомоги самих цих дій та підсилювати її на суспільному перехресному допиті» [Бек, 2007: с. 319]. Глобальні соціальні рухи претендують на своєрідний post-hoc-мандат, набутий і чинний за правилом: «немає нічого сприятливішого за успіх, і ніщо так не руйнує довіру, як невдача» [Бек, 2007: с. 120]. Це правило є, по суті, принципом накопичення капіталу легітимності через конкретні дії. Введення у науковий обіг зазначеного концепту «капітал легітимності» Бек узаasadнює на ідеях П.Бурдьє щодо розрізнення економічного, освітнього і соціального капіталів, а також можливості взаємної конвертації цих капіталів. Але стосовно проблематики легітимації Беком стверджується принцип не-конвертовності економічного капіталу в капітал легітимності. Капітал легітимності глобальних соціальних рухів має інші підвалини, оскільки «ґрунтується на їх *тривалій правдивості у якості виробників надійної інформації*» [Бек, 2007: с. 322]. Надійне опрацювання інформації – передумова успішної діяльності та накопичення капіталу легітимності: «факти... мають витримати тест на точність (як це легко передбачити) у конфлікті, викликаному їх оприлюдненням» [Бек, 2007: с. 325]. Накопичений капітал легітимності глобальних соціальних рухів вможливує їм не лише тлумачення поточних подій та вплив на прийняття рішень іншими суб'єктами мегасоціального простору, але також визначення нових цілей, понять і меж сприйняття у перебігу суспільних дискусій. При цьому оприлюднювана інформація не має обмежуватися тільки голими категоріями і сухими цифрами. Адже за такого

змістового обмеження вона впливала б переважно на когнітивну складову психіки суб'єктів світової громадської думки. Щоби вплинути й на емоційно-почуттєву складову психіки, інформаційний потік має бути якісно ширшим: «Цифри мають містити голоси, особи та історії із життя, що публічно розказані людьми, котрим завдано шкоди. Багато стратегій активізації спираються, отже, на зв'язок між фактами й історіями із життя, що викликають співчуття» [Бек, 2007: с. 325]. При цьому має бути врахованим також явище культурного етноцентризму, тобто сприйняття інформації з погляду цінностей, норм, символів і взірців поведінки певної автономної соціальної спільноти: «...символічно передане співчуття не може бути породженим відповідно до масштабу всезагального розуму. Воно має перебувати у згоді з фундаментальними переконаннями про людську гідність, що існують у різних контекстах та культурах, на тлі різних традицій» [Бек, 2007: с. 325]. Бек наводить приклад такої успішної самолегітимації приватної неурядової організації. За допомоги інформаційної політики, що спирається суто на факти, організація «Емнесті Інтернешнл» уповноважила саму себе як обвинувача у сфері порушення прав людини в усьому світі перед судом глобальної громадськості. Таким чином, безкорисливе, принципове і тривале відстоювання певних незаперечних, загально-визнаних, безсумнівних та очевидних для найширшого загалу ідей, цінностей, норм, аксіом або принципів є запорукою набуття глобальної легітимності.

Самолегітимація мірою практичного виправдання власного існування характерна, за Бекком, і для космополітичного режиму, що постає в межах глобального простору. Практика – критерій істини, як запевняв свого часу В.Ленін (Ульянов). Вона також є способом легітимації: «Успіх, підтвердження практикою вивільняють джерела легітимності» [Бек, 2007: с. 398]. Ідеться про самолегітимацію через установлення, зокрема, про три модули самообґрунтування космополітичного режиму згідно з логікою встановлення через етичне, емпіричне або прагматичне узасаднення. Установлення космополітичного режиму «етично, прагматично та політично здійснює самообґрунтування у формі самоздійснюваного пророцтва» [Бек, 2007: с. 398]. Джерела легітимності глобального морального і правового порядку космополітичного режиму та джерела легітимності національно-державного порядку принципово відмінні: «...логічна фігура

самообґрунтування заміщує нелогічну фігуру демократії. Місце голосування заступає розуміння» [Бек, 2007: с. 399]. Благо (права людини) вважають саме по собі очевидним і зрозумілим для всіх. Тому неприйняття його з боку певних індивідів, країн, етнічних та релігійних груп, партій, урядів тлумачать як зумисну нетямущість: критика космополітичного режиму завжди накликає на себе звинувачення в тому, що її ведуть свідомо-нетямущі, тобто зловмисні противники благого порядку. Таких зловмисників відмежовують від глобального соціального загалу і піддають репресіям. Спектр репресій у цьому разі широко варіативний: від глобального осуду до фізичного і соціального знищення.

При цьому неабияким знаряддям самолегітимації борців за глобальну справедливість і делегітимації порушників останньої виступає мораль. Бек цитує С.Тулміна, котрий наводить і тлумачить один випадок: «Якось одного разу Йосип Сталін запитав, скільки дивізій у папи Римського... Сталін не зрозумів, що нульова воєнна могутність швейцарської гвардії дає змогу папі претендувати на більшу, а не на меншу увагу до нього» [Бек, 2001: с. 129–130]. Тут ідеться про можливості морального впливу на соціальний загал, моралізацію як засіб повернути на свій бік громадськість, учинити моральний тиск на опонентів, моральне знецінення їхніх дій. Як запевняє Бек, «мораль, а не насилля – ось джерело влади, причому глобальної влади за глобальної епохи», і «якщо є мораль, мораль прав людини, то є й право на воєнне насилля, причому у глобальних масштабах» [Бек, 2007: с. 311]. До моралізаторства вдаються суб'єкти по всі боки глобального протистояння – і держави, і ТНК, і мега-соціальні рухи. Їхня мета однакова – отримати легітимаційні вигоди для себе і завдати легітимаційних втрат опонентові. Адже за умов соціального протиборства «легітимаційні ганджі однієї сторони суть конкурентні переваги іншої» [Бек, 2000: с. 331]. Явної переваги у такому протиборстві можна досягти, якщо вдасться загнати опонента у «пастку делегітимації», яку Бек визначає як ситуацію, коли спроби нелегітимного або делегітимованого суб'єкта набути або підвищити міру своєї легітимності призводять до наслідків, що й надалі знижують міру його залишкової легітимності або взагалі внеможливають перспективи її набуття. Загалом делегітимація постає як спосіб нейтралізації соціальної потуги і можливостей опонента у протиборстві,

знищення або девальвації його соціального капіталу, виключення його із соціального простору. Натомість легітимація – протилежний процес, що передбачає нарощування соціальної впливовості, накопичення або ревальвацію соціального капіталу та інтеграцію в соціальний простір. Легітимація є процесом набуття та нарощування, а делегітимація – відповідно зниження та втрачання легітимності як умови соціального виживання, атрибуту повноцінної життєдіяльності, функційності та розвитку у соціальному просторі.

Бек узагальнює власний аналіз підвалин легітимного панування за епохи глобалізму та способів легітимації різних суб'єктів глобального простору висновком про напрями перетворення легітимності світової політики (див. табл. 2.1 [Бек, 2007: с. 392]).

Таблиця 2.1

Трансформація легітимності світової політики

Характеристики легітимності	Перший модерн	Другий модерн
	Національний підхід	Космополітичний підхід
Рамки співвіднесення	Національні/міжнародні	Транснаціональні/космополітичні
Рівні/радіус дії	Міжнародне співтовариство національних держав; правовий суверенітет	Транснаціональні актори; уряд без правління, наднаціональні фінансові організації, неурядові організації, транснаціональні концерни
Суб'єкт	Національна держава, міжнародне право	Індивіди, держави, права людини
Джерело легітимності	Голосування: демократія	Схвалення: самолегітимація, ризики для людства
Вид обґрунтування	Теорія угоди: індуктивно, знизу вгору	Права людини та панування: дедуктивно, згори вниз

Як такі напрями визначено: розширення рамок співвіднесення та рівнів (радіусів) поширеності легітимності, збільшення кола її суб'єктів та носіїв, зміну джерел та видів обґрунтування. Розрізнення вихідного і кінцевого станів легітимності, порівнюваних у цьому випадку, пов'язане із виокремленням Першого модерну з характерним для нього методологічним націоналізмом і Другого модерну — доби методологічного космополітизму. Особливістю методології національного підходу до легітимності та легітимації є обмеження їхнього масштабу національно-державними межами окремого суспільства. Натомість згідно з методологією космополітичного підходу ці феномени розглядають у контексті глобального простору, з огляду на зв'язок локального суспільства з усією рештою. Відповідним сьогоденню, тобто епосі глобалізму, Бек вважає методологічний космополітизм. Він переконаний, що «національна оптика спотворює погляд на ключове питання: які основи легітимації, що необхідна для трансформації правил гри за доби переходу від національного до космополітичного модерну? Або, формулюючи питання по-іншому, які докази наведуть у своє виправдання наднаціональна влада та панування?» [Бек, 2007: с. 81–82]. Тут ідеться вже власне не про соціальну науку, а й чи радше про інші галузі практичної діяльності — політику, економіку та ін. Необоротність та ціна помилок, що їх джерелом є методологічний націоналізм, у цих галузях значно вищі: «Той, хто мислить тільки національно, програє. Лише той, хто вчиться дивитися на світ космополітично, може, по-перше, уникнути витрат на розпад; по-друге, відкрити для себе, випробувати, завоювати нові опції та владні шанси» [Бек, 2007: с. 310]. Лише космополітичний погляд сприяє вибору продуктивних стратегій соціальних досліджень, успішної життєдіяльності та розвитку за умов глобалізації.

Ще одне важливе узагальнення Бека зводиться до твердження, що підсумковою, центральною лінією розвитку за переходу від Першого модерну до Другого є делегітимація панування. Тому він робить спробу доповнити відому типологію легітимного панування (традиційне, харизматичне, легальне), що її свого часу запропонував М.Вебер, формою «транслегального панування». В одному випадку таке панування визначається як «а-легальне і а-легітимне, якщо під цим розуміти двоїстий статус — ні іллегальний, ні легальний, ні нелегітимний, ні легітимний» [Бек, 2007: с. 115]. Тобто одночасно взято до уваги і міру легітимності,

і міру легальності. Натомість в іншому визначенні транслегального панування Бек наголошує міру легітимності та якості самої влади: «Це розширення типології Макса Вебера ми визначили як форму панування, що не є *ні не-легітимною, ні легітимною* (подвійне заперечення, що в сумі не дає однозначного ствердження). Це проміжна, змішана форма між нелегітимним і легітимним пануванням, у якій впадає у вічі *асиметрія легітимності та панування*» [Бек, 2007: с. 315]. Зазначена асиметрія пояснюється як поєднання ущербної влади з високим рівнем легітимності або сильної влади з ущербною легітимністю. І нарешті, стосовно всесвітньо-економічних інновацій вживається поняття «транслегітимність» [Бек, 2007: с. 193]. Префікс «транс» (< лат. trans- — через, крізь), що означає «крізь», «за», «через», «пере-», «по той бік» [Словник іншомовних слів, 2000: с. 901], підкреслює певну її перехідність, незавершеність, неусталеність. Однак легітимність і нелегітимність здебільшого самі по собі характерні мінливістю, незавершеністю та неусталеністю. Адже не випадково докладають зусилля, щоби змінювати їх міру. Тому, за логікою, у понятті «транслегітимність» етимологічно увиразнено свого роду подвійну мінливість, мінливість мінливості. Вочевидь, тут ідеться про легітимність за обставин, коли одночасно змінюються: 1) той, хто безпосередньо легітимує; 2) те, що легітимується; 3) джерела і підстави легітимації; 4) легітимаційні дії. Такі зміни можуть бути взаємопов'язаними: наприклад, легітимаційні дії, що продукуються під значним впливом соціально-структурного середовища, можуть спричинювати певні зміни останнього. Відтак, доречно проаналізувати зміст теорій, що розкривають діяльнісно-структурні особливості легітимації.

2.3. Легітимація у діяльнісно-структурному теоретичному синтезі

Тривалий час соціологи перебувають розмежованими однією із головних своїх теоретичних дилем — дилемою дії та структури. «...Як співвідноситься людська діяльність із соціальною структурою, хто ми — творці чи продукти суспільства?» — запитує Е.Гіденс [Гіденс, 1999: с. 660]. Отже, новий теоретичний синтез пов'язаний із намаганнями концептуально поєднати дію і структуру як вихідні підвалини соціальної дійсності та методологічні «точки відліку»: «Не випадково нова генерація соціологів-теоретиків дійшла висновку про те, що ані мікро-, ані макротеорія, якщо розглядати кожен окремо, не може бути визнана задовільною; *дія й структура мають одна одну доповнювати*» [Александр, 1992а: с. 121]. На підґрунті відповідного синтезу з'явилися нові тлумачення феномена легітимації, її місця та ролі у життєдіяльності суспільства. Характерною особливістю цих тлумачень є наголос на діяльнісних витоках легітимації, на тому, що люди не лише легітимують будь-що, зважаючи на структурні обмеження, але й власними діями створюють ці підстави легітимності.

2.3.1. Мовлення та комунікативний механізм соціальної легітимації

У межах теорії комунікативної дії Ю.Габермаса явище легітимації концептуально пов'язане із комунікацією та мовою як засобом останньої. Загалом вихідною та основоположною передумовою цієї теорії є визнання комунікації та мови підвалинами існування суспільства. У праці «Проблеми легітимації пізнього капіталізму» (1973) Габермас деталізує роль мови у комунікативному механізмі легітимації:

«Мова функціонує у режимі перетворювача... змінюючи знання на висловлювання, потреби й почуття — на нормативні експектації (команди, оцінки). Ця трансформація дає далекоюсяжне розрізнення між суб'єктивністю інтенції, готовністю бажання або небажання, з одного боку, та висловленнями й нормами, що претендують на універсальність, — з іншого. Універсальність означає

об'єктивність знання й легітимацію домінуючих норм; обидві забезпечують спільність (*Gemeinsamkeit*) утворюваного пережитого соціального досвіду» (цит. за: [Ліотар, 1995: с. 35]).

Мова постає як своєрідний метаінститут суспільства, на підвалинах якого у перебігу комунікації розвиваються інші соціальні інститути та легітимні інституційні порядки. Взаємодія соціальних суб'єктів у межах останніх розглядається як впорядкована згідно зі структурами мовлення. Габермас виокремлює два варіанти мовленнєвої інтеракції — комунікативну і стратегічну дії [Габермас, 1999]. Ці варіанти відмінні за низкою характеристик (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Характеристики комунікативної та стратегічної дій як варіантів мовленнєвої інтеракції (за Ю.Габермасом)

Характеристики	Комунікативна дія	Стратегічна дія
Прагнення суб'єкта	Порозуміння щодо чогось у світі з іншою особою	Досягнення власної мети як спричинення чогось у світі
Позиція суб'єкта	Перформативна позиція мовця	Об'єктивувальна позиція дієвця
Функція мови	Джерело соціальної інтеграції	Медіум передавання інформації
Чинник координації діяльності	Раціонально обґрунтоване мовне взаєморозуміння, що мотивує спільні переконання	Односторонній цілеспрямований вплив на ситуацію або інших, що спонукає їх до поведінки
Засоби	Аргументація як спосіб непримусового пошуку згоди та творення консенсусу	Заохочення, погрози, навіювання, введення в оману, образа (зневажання), залякування

Габермас переконаний у плідності застосовності в соціальних науках насамперед поняття комунікативної дії: зокрема, в соціології завдяки цьому поняттю можна з'ясувати, як може існувати соціальний лад. За комунікативної дії дієвці застосовують інтерсуб'єктивно прийняті нормативні структури обмеження мови для:

1) виходу з егоцентричної позиції цілераціонального спрямування на власний результат;

2) співвіднесення себе з критерієм раціональності, спрямованої на взаєморозуміння.

На думку Габермаса, саме зазначені «надсуб'єктивні структури мови спонукають до того, щоб дати відповідь на питання, як уможлиблюється соціальний лад...» [Габермас, 1999: с. 304]. Натомість він вважає непереконаливими аналогічні спроби із застосуванням поняття стратегічної дії, оскільки:

1) встановлення стабільного ладу в цьому випадку пояснюється через інтеракційні зв'язки, що виникають із взаємного впливу одне на одне дієвців, зорієнтованих суто на власний результат;

2) утворення норм із надсуб'єктивною зобов'язувальною значущістю виводиться із становища інтересів та індивідуальної калькуляції користі дієвців, які незалежно один від одного приймають цілераціональні рішення і взаємодіють на випадкових підставах.

Таким чином, утворення соціального ладу розглядається як процес досягнення консенсусу на засадах, що мають подобу надсуб'єктивних структур мови. Оскільки у перебігу комунікативної дії можливе неприйняття дієвцями спільних вимог значущості, то підсумками такого непорозуміння можуть бути: а) прості спроби налагодження згоди, уникання та зволікання із розв'язанням суперечок із приводу значень, через що зменшується підґрунтя спільних переконань; б) намагання розв'язати суперечки із приводу значень і розширити підґрунтя спільних переконань через перехід до комунікації у форматі дискурсу, що призводить до непевних наслідків і проблематичних результатів (природу дискурсу буде детально розглянуто нижче); в) розрив комунікації; г) перетворення комунікації у стратегічну дію. Разом із тим, як стверджує Габермас, вказані ризики непорозуміння поглинаються широким засадничим консенсусом, що його забезпечує життєвий світ, у який занурена комунікативна дія. Тобто поняття комунікативної дії доповнюється концептом життєвого світу, що позначає сукупність заздалегідь схвалених взірців тлумачень, лояльностей та вмінь. Ідеться про те, що мовець або дієвець постають як носії певної традиції, представники певної групи та об'єкти відповідної соціалізації. Накопичений культурний, соціальний та особистий досвід надає їм додаткових можливостей для пошуку порозуміння у перебігу

комунікації. Відтак, суспільство загалом (у широкому розумінні) розглядається як: 1) символічно структурований життєвий світ; 2) утворене та відтворюване лише через комунікативну дію. Тобто відтворення життєвого світу ґрунтується на внесках комунікативної дії, котра, своєю чергою, залежить від його ресурсів. Таке відтворення значною мірою забезпечують учасники комунікації завдяки їхній здатності до тлумачення. Згода і незгода у перебігу повсякденної практики комунікації за умов сучасного суспільства (Модерну) постають здебільше як наслідки кооперативно здійснюваного процесу тлумачення, а не звернення до нормативно-приписаного погодження.

Життєвий світ як ресурс комунікації розчленовується згідно із пропозиційною, іллокутивною* та інтенційною складовими мовленнєвих дій відповідно на культуру, суспільство та особистість. Під культурою тут розуміється сукупність інтелектуальних знарядь, що вможливають отримання дієвцями консенсуально прийнятних тлумачень за умови досягнення порозуміння про що-небудь у світі. Суспільство (у вузькому значенні) як складник життєвого світу в цьому випадку концептуально пов'язується із явищем легітимності: його визначено як «легітимні порядки, завдяки яким ті, хто комунікативно діє, тобто вступає в міжперсональні зв'язки, черпають солідарну підтримку, яка ґрунтується на їх груповій приналежності» [Габермас, 2001: с. 335]. Іншими словами, легітимна впорядкованість дає можливість учасникам комунікації врегулювати свою належність до певних соціальних груп і забезпечувати спільність. Третій складник у триаді життєвого світу – особистість – визначено як набуті дієвцем компетенції, які він виконує і водночас спроможний підтримувати на належному рівні. Набуття, виконання та підтримання цих компетенцій ґрунтуються на здатності до мовлення і дії. Зазначені компетенції є передумовами утвердження власної ідентичності дієвця, його участі у контекстуально зумовлених процесах взаєморозуміння та постійно мінливих інтеракціях.

З іншого боку, розглянуті складові життєвого світу мають своїм джерелом комунікацію: у перебігу комунікативних дій внаслідок усталення досягнутого взаємопорозуміння постають культурні взірці, через напрацювання координації дій – легітим-

*За Габермасом, іллокутив – мовленнєвий акт, завдяки якому мовець досягає порозуміння щодо чогось зі слухачем [Габермас, 1999: с. 324].

ні порядки, а внаслідок усупільнення людини — структури особистості. Завдяки внескам комунікативної дії вможливується не лише утворення, а й існування та відтворення згаданих вище структурних ядер життєвого світу. Як запевняє Габермас, культурне відтворення виступає запорукою включення кожної нової ситуації («в димензії семантики») у наявний стан справ у світі. Відтворення культури забезпечує безперервність традиції та когерентність знань для потреб досягнення погодження у повсякденній практиці. Відтворення суспільства відбувається через соціальну інтеграцію, що гарантує включення кожної нової ситуації («в димензії соціального простору») в наявний стан справ у світі. Водночас соціальна інтеграція забезпечує «координацію дій через допомогу легітимно врегульованих інтерперсональних зв'язків і гарантує постійну ідентичність груп» [Габермас, 2001: с. 335]. Тобто явище легітимації постає як одна з підвалин впорядкування та відтворення суспільства. Водночас відтворення особистісної складової життєвого світу відбувається як соціалізація людей, що слугує гарантією включення кожної нової ситуації («в димензії історичного часу») в наявний стан справ у світі. Через соціалізацію, укорінену в комунікативній повсякденній практиці, нові генерації людей набувають генералізованих здатностей до дії. Внаслідок цього відбувається певна гармонізація між індивідуальними історіями та колективними формами життя.

Розмежування процесів відтворення складників життєвого світу має суто концептуальний характер. У дійсності вони невіддільні одне від одного: «Будь-яка соціальна інтеграція зв'язків діяльності є водночас процесом соціалізації для здатних до мовлення і дії суб'єктів, які формуються саме в тому, наскільки вони, зі свого боку, відновлюють і стабілізують суспільство як сукупність легітимно усталених міжперсональних відносин» [Габермас, 1999: с. 322]. Мовленнєва комунікація — це умова взаємопов'язаного виникнення, існування і розвитку культури, суспільства та особистості як складових життєвого світу. Комунікативна практика створює, перевіряє і відбирає найпридатніші для дієвців культурні засоби тлумачення, соціальні цінності й норми, настанови, компетенції, способи сприйняття й ідентичності.

Габермас наголошує інтерсуб'єктивні досягнення консенсуального прийняття та рішення тих, хто комунікативно діє і цим уможливує культурне відтворення, соціальну інтеграцію та соціалізацію: «...у цих трьох репродуктивних процесах здійсню-

ється відновлення спроможної до досягнення консенсусу схеми тлумачення (як “дійсного знання”), легітимно упорядкованих інтерперсональних зв’язків (як “солідарностей”) та здатностей до інтеракції (як “індивідуальної ідентичності”)» [Габермас, 2001: с. 336]. Показово, що згідно з теорією комунікативної дії явища легітимності та легітимації локалізовані на рівні суспільства. Іншими словами, в сучасному суспільстві легітимність та легітимація мають не традиційне (культурне), а переважно комунікативне, тобто соціальне підґрунтя.

Концептуальне моделювання напряму структурних змін модерних життєвих світів методом мисленого експерименту надає Габермасові підстави припустити деякі особливості перетворень у межах їхніх складових. Зокрема, культурні ядра традицій та ідентичності відокремлюються від своїх первісних смислів у міфічній картині світу, стискаються до абстрактних елементів (на кшталт «понять світу» («об’єктивний», «соціальний» або «суб’єктивний»), «передумов комунікації», «процедур аргументації») та абстрактних «основних цінностей». Окремі суспільні принципи примітивних суспільств увиразнюються як спільні для модерних суспільств (принципи правопорядку та моралі). Особистісні когнітивні структури, що їх набувають у перебігу соціалізації в якості формальних компетенцій, беруть гору над змістом культурних знань, якими вони первісно інтегровані в конкретних міркуваннях. Габермас простежив напрямки зазначених структурних перетворень складників життєвого світу за критерієм здобуття ними певного рівня свободи. Унаслідок цих перетворень, на його думку, відбуваються: 1) перехід культури до стану «тривалого перегляду традицій, які стають рухливими через становлення їх рефлексивними»; 2) суспільства – до стану «залежності легітимних порядків від формальних, перш за все, дискурсивних процедур встановлення та обґрунтування норм»; 3) перехід особистості до стану «ризикованого самоуправління високоабстрактної Я-ідентичності» [Габермас, 2001: с. 337]. У підсумку ініціюються процеси критичного перегляду гарантованого знання, становлення генералізованих цінностей та норм, самокерованої індивідуалізації через звернення абстрактних Я-ідентичностей задля свого самоздійснення до автономних життєвих проєктів. Ці процеси трактовані як структурна вимога приросту рефлексивності культури, універсалізму цінностей та норм, індивідуалізації особистості. Необхідність задовольняти цим структурним вимогам спонукає самосвідомість повертатися до рефлекс-

сивного типу культури, самовизначення – орієнтуватися на генералізовані цінності та норми, а самоздійснення – втілюватися у прогресивних зразках індивідуалізації соціалізованих суб'єктів. У підсумку підвищуються дієвість критичної свідомості, раціоналізація життєвого світу, спрямованість на взаємопорозуміння та взаємовизнання.

Легітимно врегульовані інтерперсональні зв'язки, легітимно усталені міжперсональні стосунки та легітимні порядки суспільства за умов Модерну легітимуються здебільше не через посилення на авторитет Бога чи природного права. Модерними підвалинами їх легітимачії виступають дві форми повсякденної комунікації – комунікативна дія (взаємодія) та дискурс. Ці форми розрізняються за низкою характеристик (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Характеристики комунікативної дії та дискурсу
як форм повсякденної комунікації (за Ю.Габермасом)**

Характеристики	Комунікативна дія (взаємодія)	Дискурс
Форма	Жива та нормативно забезпечена мовна гра	Домагання як логічно достеменні мовні вирази
Засоби взаємодії	Мовні вирази, жести, дії, вчинки, переживання та їх втілення	Суто мовні висловлювання (без позамовного контексту)
Мета учасників	Обмін інформацією (досвідом, необхідним для дій)	Відновлення згоди, що стала проблематичною у перебігу комунікативної дії
Способи досягнення мети	Запитання, відповідь, твердження, пояснення, тлумачення, виправдання	Обґрунтування, інтерпретація, теоретичне пояснення, теоретичне виправдання
Вихідний стан налаштованості учасників	Наївне і некритичне, інтуїтивне припущення спільності значень, сенсів, думок та норм	Усвідомлення проблематичності претензій на спільні значення, сенси, думки та норми
Функція	Пошук і підтримання консенсусу щодо змісту висловлювань, думок, намірів, інтерсуб'єктивно значущих і взаємно очікуваних вчинків, норм	Обґрунтування проблематичних претензій на спільні значення думок та норм, пошук дискурсивного взаєморозуміння, виявлення перешкод взаємодії

Комунікативна дія здійснюється у перебігу мовної гри, учасники якої обмінюються інформацією з використанням усіх мовних та позамовних засобів. За твердженням Габермаса, мовна гра триває нормально, «коли діючий та промовляючий суб'єкт буде свої висловлювання так, що він:

а) може інтенційно повідомляти і відповідно розуміти прагматичний сенс міжособистісних відносин (які можна вербалізувати у мовних актах);

б) може інтенційно повідомляти і відповідно розуміти значення, сенс об'єктивованих у реченнях змістів висловлювань;

в) не ставить під сумнів претензії на значущість тих думок, що перебувають у процесі комунікації;

г) може визнавати претензії на значущість кожної норми дії, що виникає залежно від обставин» [Хабермас, 1996: с. 86].

Іншими словами, обмін інформацією можливий завдяки певній згоді із приводу застосовності зазначених засобів: учасники некритично припускають існування відповідних спільних значень, сенсів, думок та норм взаємодії. Кожен учасник взаємодії наївно вважає іншого учасника таким, що наділений здоровим глуздом, здатен відповідати на запитання, давати звіт про свої дії і вчинки, назвати за необхідності їх підстави. Учасник взаємодії мимоволі та несвідомо складає про іншого учасника інтуїтивне уявлення за своїми власними «мірками». Таке інтуїтивне переконання описане як «контрфактичні очікування»: 1) «що діючий суб'єкт інтенційно дотримується усіх тих норм, якими він керується»; 2) «що діючий суб'єкт керується лише тими нормами, які здаються йому справедливими» [Хабермас, 1996: с. 88]. Але насправді учасник взаємодії неспроможний достеменно знати підсвідомі мотиви поведінки та значущі норми іншого учасника. Можливе лише уявлення певних загальних принципів, згідно з якими дії інших учасників комунікації можна вважати справедливими. Відтак, «це легітимуюче очікування включає, поряд з іншим, припущення, що тільки ті норми (чи загальні принципи) в очах діючого суб'єкта є справедливими, які, на його думку, витримали би обговорення у невимушеній та необмеженій дискусії» [Хабермас, 1996: с. 88]. Тобто людям приписувано властивість переконання, що кожен за наявності здорового глузду може подолати непорозуміння за допомоги дискурсу — діалогу раціонально обґрунтованих, логічно коректних та переконливих аргументацій. Згідно з «мо-

деллю чистої комунікативної дії» за Габермасом, суб'єкти комунікативної дії сподіваються і домагаються спільної значущості норм діяльності. У такий спосіб ці норми претендують на дискурсивну обґрунтованість, тобто логічно виразне та однозначне визначення і доведення справедливості. Однак у дійсності повсякденна комунікація і навіть інституційована діяльність здебільше відхиляються від такої моделі. Попри це, Габермас вважає, що люди керуються такою ідеалістичною моделлю комунікативної дії («контрфактичними очікуваннями»), і на цьому ґрунтуються, зокрема, їхнє гуманне ставлення одне до одного.

Утім, можна запобігати відхиленню дійсної комунікації від зазначеної моделі завдяки усталенню «контрфактичних очікувань»: «Цього можна досягти лише на шляху легітимації тих чи тих норм, що мають деяке значення, а також за допомогою закріплення легітимуючої віри як систематичної перешкоди для зумовленої лише процесом воління комунікації. Претензія норм на обґрунтованість може здійснюватися за допомогою вселегітимуючої картини світу» [Хабермас, 1996: с. 89]. Легітимація норм можлива через дискурс або через нав'язування певної ідеології як «вселегітимувальної картини світу», що допомагає здійснювати претензію норм на обґрунтованість. Щоби набути дискурсивного обґрунтування (легітимності), норми зазнають перевірки на значущість і справедливість із погляду здорового глузду. Однак можливе також їх ідеологічне обґрунтування за відсутності такої значущості та справедливості: панування ідеологічної свідомості силоміць припиняє свободу дискурсу, дискусій і сумнівів. За цих умов відсутні загальні й незалежні критерії оцінки гаданої значущості та справедливості норм. Такі обставини сприятливі для ідеологічної легітимації: «Якщо ідеології насправді вдається легітимувати норми у значенні нібито справедливих, то саме тому, що її претензії на дискурсивне обґрунтування неможливо перевірити» [Хабермас, 1996: с. 90]. Адже умови дискурсу визначаються і контролюються самими його учасниками, тоді як ідеологічні критерії оцінки — творцями ідеології. Зрештою, практичне значення ідеології посилюється й тим, що участь у дискурсі вимагає вживання суто мовних висловлювань у строго логічних формах, що не кожному до снаги. Дискурс відкритий для знавців і спирається на здоровий глузд, якого людям часто бракує. За цих умов ідеологія спрацьовує через некритичну віру.

Коли у перебігу комунікації між учасниками виникають непорозуміння або порушення консенсусу щодо умов мовної гри, ці непорозуміння розв'язуються за допомоги запитань і відповідей (тлумачень, пояснень, виправдань). Однак, коли на якесь запитання відсутня задовільна відповідь, можуть виникнути сумніви стосовно контексту діяльності. Запитання, що відбивають сумнів стосовно претензій учасників взаємодії на значущість висловлювань, вимагають вказівки на підставу. В такому випадку з'ясування того, що стоїть на заваді взаємодії, можливе лише у межах дискурсу. Як стверджує Габермас, дискурс наполягає на:

1) «своїх власних претензіях, що є результатом імовірності тих спонук до дій та вчинків, які мають спричинитися до того, що всі мотиви перебуватимуть за межами спільної здатності до порозуміння, і тоді питання про значення відокремлюються від питання про його походження»;

2) «ймовірності претензій на значення, що мусить обернутися тим, що ми оголосимо екзистенційні застереження стосовно предметів комунікативної дії (речей і подій, осіб та висловлювань) і будемо дискутувати: а) про *стан справ*, який може бути кращим або гіршим; б) про *рекомендації та застереження*, які можуть бути як слушними, так і помилковими» [Хабермас, 1996: с. 87].

Іншими словами, дискурс постає як свого роду довершена форма комунікації, що вможливорює діалогічно-аргументовану перевірку суперечливих домагань значущості стверджувальних та нормативних висловлювань для досягнення загальнозначущого консенсусу між учасниками. У підсумку дискурсивно обгрунтовану претензію на значення думок та норм як результат дискурсу знову починають застосовувати у спільних діях. Комунікативна дія відновлюється на засадах дискурсивно спричиненої, тобто обгрунтованої у дискурсі згоди.

Отже, легітимація може відбуватися на підвалинах комунікативної дії, дискурсу та ідеології. Назагал Габермас абстрактно виокремлює:

а) дискурс як засіб комунікативної дії: інформування, навчання, диспут;

б) комунікативну дію, що видається за дискурс: ідеологічне виправдання;

в) терапевтичний дискурс як підгрунття саморефлексії (сеанс психоаналізу);

г) власне дискурс, що слугує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення (наукова дискусія);

г) нові форми дискурсу: навчання через дискурс навзамін дискурсу як засобу інформування та інструктажу, вільна семінарська дискусія (за Гумбольдтом).

Дискурсивно-теоретичний підхід, за переконанням його розробника, має ту перевагу, що вможливорює соціологічну специфікацію комунікативних передумов досягнення порозуміння на засадах розважливості, обговорень, аргументувань та домовленостей. Ідеться про з'ясування умов улаштування дискурсивного витворення спільних думок та волі із приводу різних питань на різних рівнях і в різних царинах суспільного життя.

Зокрема, Габермасове інтерсуб'єктивістське тлумачення демократії як процедурального народного суверенітету передбачає наголос на обговорювальній практиці учасників комунікативного процесу, що бажають приймати розумно мотивовані рішення: «Витворення суспільної думки та політичної волі здійснюється не лише у формі компромісів, але й згідно з моделлю публічних дискурсів, спрямованих на раціональну прийнятність правил у світлі узагальнених інтересів, ціннісних орієнтацій, які поділяють усі, та обґрунтованих принципів» [Габермас, 2006: с. 199]. Тобто демократична процедура розглядається під кутом зору теорії дискурсу. Ідеться про дискурсивно влаштований процес покладання прав і пошуку політичних рішень учасниками публічних дискурсів як комунікативно діяльними особами. При цьому послідовно здійснюваний політичний дискурс як суперечка різних думок, винесена на політичну арену, стає середовищем легітимації. Загалом демократичній правовій державі приписувано революцію в засадах легітимації панування. Адже свого часу, за умов конфесійного розколу та плюралізму в Європі, постала проблема легітимації держави. Єдність держави вже не могла ґрунтуватися на теологічній легітимації. Держава секуляризувалася і шукала інших, відповідно секуляризованих, джерел легітимності та згуртованості. Такими джерелами стали демократія та громадянська нація: «Засада демократичної участі, яка повільно домагається визнання, створює, поряд зі статусом громадянства, новий рівень *солідарності*, що опосередковується правом; водночас вона відкриває для держави секуляризоване джерело *легітимації*» [Габермас, 2006: с. 164]. Підвалини легітимації держави та згуртування соціально неоднорідного суспіль-

ства утворено передусім процедурним характером конституційної демократії. Критеріями легітимації при цьому є спокій та порядок в суспільстві, громадянська злагода і терпимість.

Передумовами нової соціальної згуртованості громадянства стають комунікаційні зв'язки, спричинені функційними вимогами демократії. В цьому плані Габермас веде мову про розмаїття форм політичної комунікації, «в яких спільна воля утворюється не тільки на шляху етичного саморозуміння, але й з допомогою зрівноважування інтересів і досягнення компромісу, з допомогою цілераціонального вибору засобів, морального обґрунтування та перевірки на правову когерентність» [Габермас, 2006: с. 346]. Політичний дискурс і перемовини, що самі в засаднені на дискурсивно обґрунтованій процедурі, створюють середовище витворення розумної політичної волі. Для цього необхідна правова інституціалізація комунікаційних передумов легітимного правопокладання — передусім політичних прав громадян на оцінювання згідно з принципом дискурсу міри легітимності права. Особливо нагальною є необхідність таких передумов у складних мультикультуральних суспільствах. Спільнота громадян в останніх не може втримуватися на підґрунті субстанційного консенсусу стосовно цінностей: «...згуртованість можлива тільки з допомогою консенсусу щодо процедури легітимного правопокладання та здійснення влади» [Габермас, 2006: с. 314]. Зокрема, за умов імміграційного напливу легітимно утверджувана ідентичність суспільного цілого ненадовго залишається сталою. Тоді підґрунтя громадянської злагоди може спиратися на процедуральний консенсус. Націю громадян різного етнічного походження може поєднати інтерсуб'єктивне порозуміння.

У своїх процедуральних тлумаченнях демократії та легітимації Габермас виходить із основоположення, «згідно з яким легітимності сміють домагатися тільки ті правила, які могли би схвалити всі зацікавлені особи як учасники раціонального дискурсу» [Габермас, 2006: с. 364]. Витоками Габермасового теоретизування з цього приводу можна вважати думки Б.Маніна щодо процедурних джерел легітимності:

«...джерела легітимності не в упередженій волі індивідів, а радше у процесі її формування, себто в самому обговоренні... Легітимне рішення не репрезентує волі всіх, а є результатом обговорення усіма. Це той процес, де формується воля кож-

ного, що в результаті й надає легітимності, а не, як здавалося б, сума вже сформованих волевиявлень. Принцип обговорення поєднує в собі і позицію індивідуума, і демократичність... Ризикуючи вступити в суперечність з тривалою традицією, усе ж слід ствердити, що легітимність прийняття закону є результатом загального обговорення, а не виявом загальної волі» (цит. за: [Габермас, 2000: с. 31–32]).

Отже, демократичне витворення суспільної думки і політичної волі пов'язані із процедурами громадської комунікативності та дискурсивною раціоналізацією рішень. Тобто громадянське суспільство постає як своєрідний дискурс, що у його межах виробляється схвальна громадська думка як форма соціальної легітимності. Публічне обговорення та раціоналізація трактовані в якості джерел легітимації. Разом із тим не є винятком соціологічно-психологічне фальшування громадської думки: «Замість громадської думки в маніпульованій відкритості обігруються підготовані до всезагального схвалення настрої, атмосфера суджень» [Габермас, 2000: с. 271]. У перебігу з'ясування думок пересічних громадян їм маніпулятивно пропонують на вибір, а потім відповідно враховують «думки», спрямовані на їхні підсвідомі схильності і популістське схвалення. У такий спосіб громадян використовують як суб'єктів легітимації того, що постає або існує в суспільстві без їхньої усвідомленої причетності.

Теорія комунікативної дії стала засобом тлумачення також легітимності та легітимації права. Габермас виходить за межі усталеного тлумачення легітимності права як його узгодженості із визнаними моральними принципами. За його твердженням, «немає жодного легітимного права без спільного демократичного правопокладання громадянами, котрі мають право мати участь у цьому процесі як рівні та вільні особи» [Габермас, 2006: с. 111]. Сучасне право визначається як процедурально встановлюване право, легітимовуване за допомоги демократичних процедур. На переконання Габермаса, право ліпше сприймати як функційне доповнення моралі:

«...позитивно оцінюване, легітимно встановлюване та обстоюване право може звільнити осіб, котрі виносять моральні присуди і морально чинять, від значної частини когнітивних, мотиваційних та організаційних вимог моралі, яка остаточно переорієнтувалася на суб'єктивне сумління... Та юридичні пра-

вила надто конкретні, щоби могли легітимізуватися лише завдяки їхній несуперечності з моральними принципами. Проте якщо не у вищого морального права, то звідки ще позитивне може запозичити свою легітимність?» [Габермас, 2006: с. 360–361].

Габермас відповідає на власне запитання твердженням, що право мусить доводити свою легітимність в аспекті забезпечення свободи: «...право легітимізується як засіб рівномірного забезпечення приватної та публічної автономії» [Габермас, 2006: с. 362]. Відтак, правопорядок легітимний тоді, коли він однаковою мірою забезпечує автономію всіх громадян. Тому право, встановлюване політично, для набуття легітимності має щонайменше узгоджуватися з моральними основоположеннями. Набута таким чином легітимність є передумовою дійсної чинності права як добровільного визнання та дотримання його. Отже, Габермас розглядає соціальний світ як сукупність легітимно регульованих інтерперсональних стосунків людей. Легітимність у формі схвальної громадської думки при цьому виводиться із громадянського дискурсу, а отже розглядається як нестала, непевна та відкрита оскарженням. За цих умов постійно нагальною постає відповідна легітимація як витворення та підтримання легітимності в сучасних громадянських суспільствах.

2.3.2. Габітус та соціальні практики: легітимаційні властивості

П. Бурдьє звертає увагу на явище легітимації у перебігу застосування власного дослідницького підходу. Загалом цей підхід уgruntований на низці понять, серед яких ключовими є взаємопов'язані поняття практики, габітусу та структури. Визначення змісту будь-якого одного із цих понять передбачає обов'язкову згадку двох інших: «Детермінації, пов'язані з окремим класом умов екзистенції, продукують *габітуси* – системи тривалих та здатних до переміщення *диспозицій*, структуровані структури, що призначені функціювати як структури структуруючі, тобто як генеруючі та організуючі принципи практик та репрезентацій, які можуть бути об'єктивно адаптовані до своєї мети не передбачаючи при цьому свідомої орієнтації на цілі та повне володіння операціями, необхідними для їх досягнення» [Бурдьє, 2003: с. 90]. Отже, габітуси, структури та практики первісно похідні з умов життєдіяльності, що об'єктивно, незалежно від

волі суб'єктів задані їм зовнішньо, у навколишньому середовищі, та внутрішньо, в межах їхніх організмів. Однак з миті свого утворення ці явища самі стають певними чинниками, що визначають напрями життєдіяльності суб'єктів, їхню активність у зовнішньому середовищі. При цьому габітус є визначальним чинником практик, що їх втілюють індивіди та групи:

«Продукований історією, габітус продукує індивідуальні та колективні практики, а отже, саму історію відповідно до схем, породжених історією: він забезпечує активну присутність минулих досвідів, які наявні в кожному організмі у формі схем сприйняття, мислення та дії і які забезпечують, краще ніж формальні правила та всі явним чином сформульовані норми, стабільність практик та їх постійність у часі» [Бурдьє, 2003: с. 93].

Габітуси існують як певні когнітивні та мотивувальні структури психіки, що містять досвід розв'язання певних завдань, досягнення певних життєвих цілей. Завдяки цим властивостям габітуси можуть виступати принципами сприйняття та оцінювання нових можливостей. У такий спосіб відбувається відтворення соціального порядку, що набуває наступності завдяки габітусам та структурованим відповідно до них практикам. Бурдьє наголошує значення соціально конституйованих габітусів у тих соціальних формаціях, де відтворення стосунків домінування, економічного та культурного капіталу не забезпечене певними об'єктивними механізмами: «В цьому випадку соціальний порядок принципово базується на порядку, який панує в головах людей, та на габітусах. Іншими словами, група як організм завоює його, і він вже заздалегідь відповідає вимогам групи, функціює як матеріалізація колективної пам'яті, відтворюючи в наступних поколіннях здобутки попередніх» [Бурдьє, 2003: с. 93]. Разом із тим, не йдеться про суцільне відтворення у практиках минулого досвіду за нових умов. Слід говорити радше про своєрідне нове витлумачення цього попереднього досвіду з огляду на нові обставини життєдіяльності. Зрештою, з часом змінюється не лише середовище, а й сам суб'єкт, його психіка та організм. Відтак, старий досвід він неминуче починає розглядати під новим кутом зору. Власне у цьому й полягає соціально-психологічна природа габітусу: «Габітус як набута система генеруючих схем уможливорює вільне народження усіх думок, перцепцій та дій, що вписані в межі, притаманні особливим умовам продукування цього і тільки цього габітусу. За посередництва

габітусу структура, продуктом якої є габітус, керує практикою...» [Бурдье, 2003: с. 94]. У цій тезі Бурдье зазначає зворотний визначальний вплив структури на практику, що опосередкований габітусом. Структура, що свого часу була породжена практиками та усталена в габітусах, стає чинниками їх, відповідно, відтворення та нового втілення. У науковому дослідженні практики «можна зрозуміти, лише взявши до уваги соціальні умови, в яких конституювався габітус, який їх породив, та соціальні умови, в яких він був задіяний» [Бурдье, 2003: с. 96]. З огляду на структурну детермінацію, зазначене породження думок, перцепцій та дій історично та соціально обмежене у плані їх розмаїття.

Ще одним важливим поняттям у дослідницькому підході Бурдье є поняття капіталу, що пов'язане із поняттям габітусу та практик:

«Габітус як історія втілена, природна та забута є діючою присутністю усього минулого, продуктом якого він є, отже, він є тим, що надає практикам *відносної незалежності* стосовно зовнішніх детермінацій безпосереднього теперішнього. Ця автономія є автономією здійсненого і діючого минулого, яке функціонує як накопичений капітал, продукуючи історію із самої історії...» [Бурдье, 2003: с. 96–97].

Идеться про те, що реальна діяльність «фокусується в двох об'єктиваціях історії – об'єктивації в тілах і об'єктивації в інституціях, або, що те ж саме, в двох станах капіталу – об'єктивованому та втіленому...» [Бурдье, 2003: с. 97]. Поняття капіталу є засобом дослідження соціального розмежування, нерівності у доступі до обмежених життєвих ресурсів. Неабияку роль у відтворенні цієї нерівності відіграють габітуси, практики і структури. Адже гомогенність соціальних умов існування певної групи або класу об'єктивно зумовлює відповідну гомогенізацію габітусів та узгодженість практик членів цієї групи або класу. З іншого боку, «об'єктивні структури, відомі науці у формі ймовірності доступу до благ, послуг або влади, нав'язують, за допомогою завжди цілком схожих досвідів... певне почуття реальності чи реалій, яке є, без сумнівів, найприхованішим принципом ефективності цих структур» [Бурдье, 2003: с. 103]. Як наслідок, привілейованим соціальним групам властиве зазвичай доволі вичерпне знання та тверезе сприйняття дійсності та об'єктивних шансів стосовно привласнення цінних та обмежених ресурсів. Натомість упослідженим соціальним групам таки

переваг в оцінці дійсних шансів бракує. Таким чином, Бурдье розуміє капітал як «інструмент присвоєння шансів, теоретично відкритих для усіх» [Бурдье, 2003: с. 109]. Тобто для дієвого вловлювання потенційних можливостей, що формально відкриті кожному, необхідний відповідний культурний капітал. Цей капітал як «мистецтво оцінювати та вловлювати шанси, здатність випереджати майбутнє за допомогою своєрідної практичної індукції, або навіть грати, ставлячи можливе проти ймовірного і прораховуючи ризик, так само є диспозиціями, які можна набути тільки за певних умов, тобто в певних соціальних умовах» [Бурдье, 2003: с. 110]. Зазначений капітал набувають мимоволі у перебігу повсякденної життєдіяльності за відповідних об'єктивних соціальних умов, а також цілеспрямовано — у перебігу здобування елітарної освіти та виховання. Як іронічно зауважує Бурдье, тільки в уявному світі, в казках, соціальний світ постає середовищем з рівними можливостями для всіх. У реальному світі все інакше: існує певна монополія на можливості, шанси заздалегідь привласнені, а в неоднаковому сприйнятті їх приховані переваги одних та обмеження інших. Відтак, соціально набуте «ставлення до можливого є ставленням до можливостей» та їх використання [Бурдье, 2003: с. 111]. Габітус забезпечує таке виважене й помірковане — з огляду на суб'єктивні спроможності — ставлення до своїх та чужих можливостей.

Наведені вище теоретичні й методологічні передумови власне й визначають особливості використання поняття легітимації та інших, змістовно споріднених із ним, понять. Предметна царина застосовності останніх у Бурдье доволі широка. Зокрема, йдеться про можливість надання статусу абсолютно легітимних у науковому полі певній проблемі або методу, що засвідчує цілковите визнання та підтримку їх у наукових колах [Бурдье, 2003: с. 7]. Згадується «політичне використання “наукової” легітимності» [Бурдье, 2003: с. 40]. Наводиться особисте зізнання, що «найбільш легітимні гаранті» власної «найлегітимнішої культури» іноді піддаються «універсально дологічній логіці практики» [Бурдье, 2003: с. 36–37]. Піддається критиці об'єктивістське пізнання, що «містить претензію на легітимне домінування» [Бурдье, 2003: с. 47]. При розгляді одного із фундаментальних вимірів габітусу — ставлення до тіла — вказано на «неминучий компроміс між тілом реальним та тілом легітимним (разом із сексуальними властивостями, які йому визначає кожен соціаль-

ний клас) задля того, щоб пристосуватись до вимог, невіддільних від класового становища» [Бурдьє, 2003: с. 124]. Така вживаність поняття легітимності навряд чи може вважатися концептуальним нововведенням у соціологічній науці. Натомість розгляду явища легітимації у зв'язку з різними способами соціального домінування, ґрунтованими на відповідних різних формах капіталу, властива теоретична новизна.

Як запевняє Бурдьє, «накопичений групами капітал, ця енергія соціальної фізики, може існувати у *різних формах* (у цьому конкретному випадку це капітал військової потуги, пов'язаний зі здатністю мобілізації, тобто з численністю та боєготовністю, а отже, “економічний” капітал — земля, худоба, робоча сила, які також пов'язані зі здатністю мобілізації — та символічний капітал, який забезпечується відповідним використанням інших форм капіталу)» [Бурдьє, 2003: с. 216–217]. Культурний капітал може існувати у формі культурної компетентності — певною мірою ексклюзивного володіння символічними ресурсами у галузях релігії, філософії, мистецтва, науки, освіти. Усі ці форми капіталу взаємно конвертуються згідно з чіткими законами еквівалентності. Зокрема, можлива «реконверсія економічного капіталу у символічний капітал, яка породжує економічно обґрунтовані відносини залежності, що приховуються за ширмою моральних відносин» [Бурдьє, 2003: с. 217–218]. Символічний капітал ґрунтується на беззастережному визнанні навколишніми якогось іншого капіталу, що дає його власникові певні вигоди та привілеї на тлі загалу. Тобто символічним капіталом може бути будь-який інший вид капіталу, визнаний легітимним. Сукупна кількість усіх видів капіталів, а також співвідношення цих видів у сукупному капіталі певного суб'єкта визначають його становище у соціальному просторі суспільства.

Обґрунтовуючи свої тези, Бурдьє наводить низку емпіричних узагальнень за підсумками власних польових досліджень в Алжирі та вивчення різної антропологічної й етнографічної літератури. Зокрема, він звертає увагу на «символічну додаткову вартість», що виникає у перебігу асиметричних обмінів різними ресурсами. Вона належить тим, хто спричинює асиметрію — свідомо жертвує часткою власних матеріальних ресурсів для уможливлення кількісного виграшу інших. Навзамін ті, хто кількісно виграв внаслідок обміну, мимоволі визнають себе зобов'язаними й залежними від того, за рахунок кого трапився

їхній вииграш. Привласнення «символічної додаткової вартості» у вигляді цього визнання, моральної залежності, а також усіх пов'язаних із ними вигод становища домінування Бурдье трактує як «легітимацію сваволі, яка приховує несиметричне відношення сили» [Бурдье, 2003: с. 218]. Свідомо зорганізовані асиметричні обміни ресурсами спрямовані на зміну природи соціальних відносин між учасниками й «мають на меті реалізацію фундаментальної операції соціальної алхімії – трансформувати довірливі стосунки у стосунки легітимні, а фактичні відмінності у офіційно визнану відмінність» [Бурдье, 2003: с. 224]. Йдеться про технології забезпечення соціальної легітимації відносин домінування та підпорядкування в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах. Така легітимація зводиться до добровільного визнання домінування, певної лояльності та відданості його суб'єктам із боку підлеглих та підпорядкованих. Але попри таку злагоду тих, хто домінує і підлеглих, Бурдье схильний тлумачити цю ситуацію як «символічне насильство, насильство м'яке, невидиме, невизнане як таке, насильство, що обирається остільки, оскільки його можна терпіти, насильство довірою, зобов'язанням, особистою відданістю, гостинністю, дарунком, боргом, визнанням, пошаною – всіма чеснотами, які шанує мораль честі...» [Бурдье, 2003: с. 227]. Символічне насильство є найекономічнішим способом соціального домінування, оскільки не вимагає застосування силових ресурсів і не обтяжене значними матеріальними втратами. Водночас «приховані та м'які форми насильства мають тим більше шансів реалізуватись як єдино можливий спосіб підтримання домінування та експлуатації, чим більше засуджується і чим складнішою є брутальна та відверта експлуатація» [Бурдье, 2003: с. 229]. Накопичення, застосування і відтворення символічного капіталу як інструменту домінування вимагає постійного інвестування певних матеріальних, символічних та особистих ресурсів його суб'єкта. Але в останнього немає іншого вибору за умов, коли наявна інституційна структура суспільства не може забезпечити підтримання та відтворення вигідного йому соціального порядку.

При розгляді наведених вище міркувань Бурдье може виникнути думка про певну позірну й умовну тотожність явища легітимності із явищем соціального капіталу, а також процесу легітимації – із процесом накопичення соціального капіталу. Деякі підстави для цього ототожнення дає сам Бурдье, коли зазначає

із приводу накопичення матеріальних благ, що в архаїчних суспільствах вони є «інструментами доказу влади шляхом показу..., власне символічним капіталом, здатним сприяти своєму відтворенню, тобто відтворенню та легітимації діючих ієрархій» [Бурдьє, 2003: с. 235–236]. Самовідтворення як легітимація можливе стосовно легітимності. Зрештою, накопичення матеріальних благ визначається також як один із засобів «накопичувати символічну владу як *владу примушувати визнавати владу*», а демонстративні витрати багатства — як «своєрідне легітимуюче самоствердження, у якому влада змушує себе пізнавати та визнавати» [Бурдьє, 2003: с. 236]. Отже, мова йде про набуття здатності забезпечувати визнання себе іншими, про легітимувальне самоствердження, легалізацію себе у своїй видимості для інших, тобто публічність. Утім, однозначно ототожнювати легітимність із соціальним капіталом, а легітимацію — із процесом його накопичення навряд чи правомірно. Радше можна говорити про певну вибірккову концептуальну спорідненість і паралельність зазначених пар понять.

З розвитком суспільства відносини домінування, базовані переважно на постійному накопиченні, використанні та відтворенні соціального капіталу, об'єктивуються в інститутах, тобто зазнають ґрунтовної інституціоналізації через виразне і дієве правове гарантування. Інститути перебирають на себе функції відтворення структури розподілу капіталу, відносин домінування та соціального порядку загалом. Чинником легітимації за таких умов стає право, що «символічно освячує» стан співвідношень сил груп і класів:

«Наприклад, воно реєструє та легітимує відмінність між функцією та особою, між владою та її носієм, і водночас реєструє та легітимує зв'язок, який встановився в даний момент часу між званнями та посадами (залежно від *bargaining power* продавців та покупців кваліфікованої, тобто гарантованої освітньою системою робочої сили), та який матеріалізується в певному розподілі матеріальних та символічних прибутків, отримуваних носіями титулів (або тими, хто їх не має)» [Бурдьє, 2003: с. 238].

Домінування та ексклюзивне володіння цінними й дефіцитними засобами починає забезпечуватися не особистим авторитетом його суб'єктів, а інституційними підвалинами суспільства. Відносини домінування та підкорення, способи домагання різних видів капіталу чітко впорядковуються та увиразнюються

завдяки нормативній уніфікації. Набуває певної регламентації конвертація та еквівалентність різних видів капіталів. При цьому підстави чинного соціального порядку вбачаються у самих правових нормах. До змісту цих норм апелюють, коли постає питання про сенс та доцільність існування наявного реального соціального порядку в суспільстві. Разом із тим, право не є єдиним джерелом та чинником легітимації. За твердженням Бурдьє, «легітимація встановленого порядку відбувається не лише завдяки тим механізмам, які традиційно відносять до галузі ідеології (як, наприклад, право)» [Бурдьє, 2003: с. 239]. Ідеологічні функції, а відтак, і функції легітимації, виконують також власне система виробництва матеріальних благ та система виробництва виробників. Згідно із самою логікою свого функціонування ці системи завдяки власним прихованим соціальним механізмам забезпечують відтворення соціального порядку та стабілізацію відносин домінування. Зокрема, система освіти реалізує функцію легітимації чинного соціального порядку не лише шляхом ідеологічного впливу в перебігу навчально-виховного процесу. Ця система також практично — через практики навчання і набуття загальних та фахових знань, вмінь та навичок, посідання відповідних освітніх та фахових статусів — виправдовує існування наявного соціального порядку. Адже посідачі зазначених освітніх та фахових статусів разом з останніми набувають відповідних життєвих домагань. Через спроби втілення цих домагань вони згодом репродукують чинний соціальний порядок. Тобто легітимація останнього здійснюється опосередковано через практики у перебігу його відтворення. І при цьому така легітимація як виправдання, обґрунтування, засвідчення та гарантування зв'язку між освітніми ступенями та посадами має явний характер.

Натомість прихований характер властивий зв'язку, який система освіти «сама *таємно встановлює* (позірно гарантуючи рівність можливостей) — зв'язок між здобутими титулами та успадкованим культурним капіталом, тобто завдяки легітимації такого роду передачі спадщини» [Бурдьє, 2003: с. 239]. Освіта маскує нерівність людей за критерієм їхнього успадкованого культурного капіталу, оскільки таку нерівність починають тлумачити не як наслідок нерівномірного розподілу життєвих ресурсів, а як результат старанності та сумлінності у навчанні. Соціальна нерівність, відтак, позірно виводиться із нерівності за (1) успіхами в

навчанні, (2) освітнім культурним капіталом та (3) суспільними винагородами його успішного застосування. У такий спосіб пояснюється, виправдовується та обґрунтовується соціальне розширення.

З цього приводу Бурдьє наголошує, що «найпевнішу ідеологічну ефективність має те, що для своєї реалізації потребує не слів, а взаємного невтручання та замовчування» [Бурдьє, 2003: с. 239]. Є речі, що їх вважають samozрозумілими, всі їх роблять, не переймаються їхнім сенсом та соціальними наслідками, намагаються не загострювати на них уваги навколишніх. Ці речі не артикуються ідеологічно, а тому є безсумнівними та бездоганними, тобто легітимними. З іншого боку, публічна артикуляція, відкрита для всіх рефлексія зазначених речей у публічному дискурсі теж є засобом їх легітимації. Соціальний загал звикає до них, втрачає гостроту їх сприйняття і в підсумку перестає звертати увагу на них з огляду на їхню пересічну буденність. За твердженням Бурдьє, «будь-який аналіз ідеології у вузькому сенсі дискурсу легітимації, який не включає аналізу відповідних інституційних механізмів, ризикує стати не більше, ніж додатковим внеском у справу посилення цих ідеологій» [Бурдьє, 2003: с. 239]. Зокрема, політичні, шкільні, релігійні й художні ідеології виконують політичну функцію, що у певних випадках може зводитися до «переміщення та обертання, приховування та легітимації, які здійснюються цими ідеологіями внаслідок відтворення ними, шляхом уникнення чи обходу, вільного чи вимушеного замовчування, дії об'єктивних механізмів» [Бурдьє, 2003: с. 239]. Ці тези пояснюються на прикладах: 1) меритократичної ідеології, що пояснює нерівність життєвих шансів старанністю та успіхами у навчанні; 2) харизматичної ідеології, що виводить відмінність життєвих перспектив із нерівномірної природної обдарованості людей. Однак справжню причину нерівності – успадкований культурний капітал (за Бурдьє) – обидві ідеології приховують.

Подібний ідеологічний вплив як м'яка та прихована форма насильства або, зрештою, символічне насильство іноді зазнає протидії:

«В ідеологічній боротьбі, що точиться між групами (віковими чи статевими) або соціальними класами стосовно визначення реальності, символічному насильству як непомітному та визнаному, а отже, законному, протиставляється усвідомлення його

довільності, яке віднімає у тих, хто домінує, частину їхньої символічної сили шляхом скасування невизнання такої» [Бурдьє, 2003: с. 240].

З огляду на цю тезу, ідеологічно-легітимаційні заходи можна витлумачити як нав'язування певного бажаного для їх ініціатора визначення соціальної реальності. Натомість ідеологічну боротьбу можна розглядати як боротьбу супротивних сторін за власну легітимацію та делегітимацію противника. А легітимність тут можна специфікувати як мимовільне, непомітне для свідомості її носія (неусвідомлене) визнання.

Загалом Бурдьє доходить висновку про безпосередню належність проблематики легітимації до царини соціальної науки. Він зазначає замкненість соціальної науки у своєрідному континуумі двох методологічних альтернатив:

1) соціальної фізики, що зорієнтована на досягнення об'єктивної реальності шляхом вимірювання та обліку матеріальних властивостей суспільної життєдіяльності, аналізу статистичних тенденцій розподілу даних властивостей (наприклад, розподілу капіталу);

2) соціальної феноменології, що спрямована на реєстрування та декодування значень або символічних властивостей, що їх продукують суб'єкти дії у перебігу сприйняття та оцінювання тих самих матеріальних властивостей суспільної життєдіяльності.

Методологічна однобокість досліджень, що виявляється у безумовному прийнятті одного із цих методологічних «полюсів» та нехтуванні іншим, обмежує пізнавальні можливості. Наприклад, вадою об'єктивістського економічного підходу при вивченні класових відносин є нехтування усім тим, що надає домінуванню й експлуатації видимості легітимності [Бурдьє, 2003: с. 244]. Оскільки у своєму діяльному ставленні до оточення люди керуються і матеріальними, і символічними, уявними властивостями суспільної реальності, Бурдьє наголошує необхідність подолання зазначеного вище методологічного розриву соціальної науки. Можливість такого подолання пов'язана з розглядом діалектичного відношення «між закономірностями матеріального універсуму властивостей та класифікуючими схемами габітусу» [Бурдьє, 2003: с. 252]. На цій підставі також виводиться й нове визначення об'єкта соціальної науки:

«Об'єктом соціальної науки є певна реальність, яка охоплює всі види індивідуальної та колективної боротьби, що спрямо-

вані на збереження чи трансформацію реальності і, зокрема, ті, які мають метою запровадження легітимного визначення реальності, власне символічна ефективність яких може сприяти збереженню чи руйнуванню встановленого порядку, тобто реальності» [Бурдьє, 2003: с. 254].

Таким чином, легітимація як «запровадження легітимного визначення реальності» є складником боротьби за збереження чи перетворення цієї реальності та притаманної їй упорядкованості й у цій якості становить певний сегмент предметної царини соціальної науки. Такий підхід Бурдьє реалізує у перебігу аналізу різних практичних логік. У дослідженні матримоніальних стратегій у контексті земельних відносин він веде мову про «перехід людей із класу безправних спадкоємців у клас легітимних власників», про «продовження лінії спадкоємців» як «легітимну мету» батьківської влади [Бурдьє, 2003: с. 270]. У цьому ж дослідженні йдеться про конкуренцію всередині сім'ї «за монополію на легітимне здійснення влади в домашніх справах» [Бурдьє, 2003: с. 275]. Натомість у дослідженні соціального використання кровної спорідненості згадується «легітимний квазі-інцест — одруження з паралельною патрилінійною кузиною» [Бурдьє, 2003: с. 283]. При цьому генеалогічне використання кровної родинної спорідненості розглядається як «зарезервоване за офіційними ситуаціями, у яких воно виконує функцію впорядкування соціального світу та легітимації такого порядку» [Бурдьє, 2003: с. 292]. Ідеться взагалі про «генеалогічну легітимність» офіційної ієрархії кровної рідні [Бурдьє, 2003: с. 296]. Тобто родинні зв'язки з погляду пристойності можуть бути легітимними та нелегітимними [Бурдьє, 2003: с. 302]. Відтак, легітимність генеалогічного зв'язку між паралельними кузенами, що утворюють подружжя, може прикривати певні політичні стратегії родин, з яких вони походять [Бурдьє, 2003: с. 309]. Наприклад, такий шлюб може мати на меті зміцнення спілки різних гілок роду, що походять від спільних предків, демонстрацію їх єдності тощо. Зрештою, шлюб сам по собі можна розглядати не лише як спосіб впорядкування біологічного відтворення або соціального згуртування роду. Шлюб може бути також одним із засобів у контексті логіки накопичення символічного капіталу, «будучи нагодою публічно та офіційно, тобто цілком легітимно продемонструвати символічний капітал сім'ї

— дати, так би мовити, *виставу*, тобто *уявлення* про свою рідню, і цим примножити цей капітал ціною величезних витрат...» [Бурдьє, 2003: с. 317]. Наведені вище тези Бурдьє виводив з аналізу практичних логік та матримоніальних стратегій соціальної формації, що орієнтована здебільше на просте біологічне відтворення спільноти, екстенсивне виробництво необхідних для її виживання ресурсів та відтворення сталої структури соціальних відносин. Цій формації, відповідно, властива традиційна структура ідеологічних відносин, що легітимують зазначені процеси відтворення. Але попри аграрно-традиційне емпіричне підґрунтя теоретичних узагальнень, їх можна розглядати як вихідні концептуальні передумови аналізу легітимації в сучасних суспільствах.

За твердженням Бурдьє, засобом легітимації можуть бути також історичні уявлення суспільства: «...символічна проекція відношень сили між конкуруючими індивідами та групами сприяє також посиленню відношень сили, визнаючи за домінуючими право розпоряджатися пам'яттю про минуле так, щоб легітимувати актуальні інтереси» [Бурдьє, 2003: с. 299]. Іншими словами, зміст колективних уявлень про минуле суспільства визначає реальний поточний стан відношень сили і влади в ньому. Отож, за право формувати та усталювати певне колективне уявлення про легітимний соціальний порядок суспільства триває постійна боротьба між різними суб'єктами — як у його межах, так і поза ними.

Засобами легітимації є також міфи та ритуали. Наприклад, «міторитуальна система, повністю побудована на чоловічих цінностях, виконує функцію легітимації поділу праці та влади між статтями» у сімейному житті [Бурдьє, 2003: с. 338]. Ґрунтовані на традиційних міфах міфологічні уявлення виступають як ідеологічна легітимація чоловічого панування у сімейному, громадському та суспільно-політичному середовищах традиційного суспільства. Подібну функцію виконують також ритуальні дії: «В основі ритуальної практики лежить необхідність поєднати соціо-логічним способом (інакше кажучи, єдиним можливим у межах певної культурної довільності водночас логічним та легітимним способом) ті протилежності, які соціальна логіка роз'єднала..., або ж розділити соціо-логічним способом результати цього по-єднання...» [Бурдьє, 2003: с. 369]. Отже, «соціальна

логіка» тут постає як спосіб бачення світу, що є одночасно способом його поділу згідно з основоположним принципом поділу всіх речей на два взаємодоповнюючі класи протилежностей. Розмежування універсуму на дві відмінні та протилежні сутності є його своєрідним упорядкуванням. Встановлення межі започатковує існування окремих речей як відмінних сутностей. Подолання такої межі небезпечно для соціального порядку, а відтак, припустиме тільки через ритуальні дії, уповноважені усією соціальною спільнотою загалом. Ритуал зумовлений самим чинним соціальним порядком: «Сенс межі, яка розділяє, та сенс *сакрального*, як відділеного, нерозривно пов'язані із сенсом упорядкованого, а отже, легітимного порушення межі, в чому, власне, й полягає ритуал: принцип упорядкування світу є основою ритуальних дій, спрямованих на легітимацію необхідних та неминучих порушень кордонів шляхом їх заперечення» [Бурдьє, 2003: с. 370]. Ритуальні практики як соціально визнані та публічно схвалені порушення покликані розв'язувати неминуче накопичувані суперечності первісного структурування суспільного універсуму. Ритуалізація стає легітимацією певного порушення усією спільнотою: «Ритуалізація, яка офіціалізує порушення, перетворює це порушення на одночасно законну та публічну дію, виконану в присутності всіх, колективно прийняту та затверджену...» [Бурдьє, 2003: с. 420]. Колективне вірування набуває зовнішнього практичного втілення через ритуал, а через публічність та офіційність останнього — легітимності: «...сама група (шляхом роботи з офіціалізації, яка полягає в *колективізації* певної практики, перетворенні її на *публічну, делеговану та синхронізовану*) дозволяє самій собі робити те, що вона робить» [Бурдьє, 2003: с. 420–421]. Своєю чергою, «рівень легітимності ритуалу (як і його соціального значення) можна визначити за формою колективної організації, яку він передбачає...» [Бурдьє, 2003: с. 421]. Кількісна міра колективного залучення до ритуальних практик визначає міру їх легітимності, а також міру легітимації через них певних порушень соціального порядку, тобто легітимаційні наслідки ритуалів. У будь-якому разі через активну (участь) або пасивну (присутність) причетність до ритуалів знімається соціальна та міжособистісна напруженість, ворожість і затятість. Адже така причетність зобов'язує до певної впорядкованої, застереженої, а тому перед-

бачуваної поведінки. Це сприяє неагресивній вербальній або невербальній взаємодії між учасниками прихованого або відкритого протиборства, що збільшує імовірність їх порозуміння.

Як інструмент легітимації у сфері політики Бурдьє ідентифікував практику опитувань громадської думки: оскільки «будь-яке застосування сили супроводжується дискурсом, націленим на легітимацію сили того, хто її застосовує», головне призначення опитувань громадської думки — усталити опінію про існування «одностайної громадської думки», тобто легітимувати певну політику і закріпити відношення сил, на яких вона узасаднена чи які її вможливають [Бурдьє, 2005: с. 274–275]. Опитування зазвичай цілеспрямовано формують опінії, оскільки самі громадяни здебільше є носіями лише невиразних схильностей та прихильностей, що, за визначенням, не є думками, тобто міркуваннями у вигляді зв'язних висловлювань. Далеко не кожна людина взагалі спроможна мати власну думку з багатьох питань, питання не є однаково значущими для всіх людей і не всі виявлені думки із приводу певного питання є значущими. Однак у перебігу опитувань пересічним людям ставлять запитання і пропонують на вибір низку готових виозначених відповідей. Згодом шляхом статистичного узагальнення вибраних у такий спосіб «думок» створюють артефакт у вигляді буцімто з'ясованої «громадської думки» з певного приводу. Предметна царина опитувань громадської думки підпорядкована певним політичним інтересам, а самі ці опитування здебільше є політичним інструментом навіювання певних колективних ілюзій. На підставі наведених вище міркувань Бурдьє доходить висновку, що громадської думки не існує, принаймні у тому вигляді, у якому її репрезентують всі, хто зацікавлений в утвердженні її існування.

2.3.3. Структурація та легітимація як основи соціального порядку

Е.Гіденс розглядає явище легітимації у межах власної теорії структурації. У розбудові цієї теорії він виходить із припущення про необхідність переосмислення усталеного в межах теоретичної соціології дуалізму — суперечності між методологічним об'єктивізмом і суб'єктивізмом, макро- і мікроструктурним соціологічними підходами у пізнанні соціальної реальності. Що

є первинним – дія чи структура, дієвець чи суспільство? З одного боку, соціальні інституції як структурні прояви суспільства випереджають існування будь-якої людини, існують незалежно від неї та накладають обмеження на її діяльність. Але, з іншого боку, суспільство, що є зовнішнім і незалежним явищем для кожної окремої людини, у своїх структурних проявах не може бути таким щодо всіх людей, які разом утворюють його. Якщо матеріальний світ існуватиме навіть тоді, коли не стане жодної людини, то суспільство за такої обставини – ні. Гіденс пропонує власне розв'язання дилеми: «Спосіб прокласти місток між “структурним” та “дієвим” підходами полягає в усвідомленні того, що ми активно будуємо і перебудовуємо соціальну структуру в процесі нашої повсякденної діяльності» [Гіденс, 1999: с. 651]. Тобто йдеться про простеження взаємозв'язку між дією і структурою як двома виявами суспільного життя.

Теорію структурації було розроблено шляхом критичного оцінювання низки сучасних парадигм соціологічної науки, що змагаються між собою. При цьому цілеспрямовано запозичувалися ідеї із цілковито різних і незіставних у методологічному сенсі джерел. Серед останніх, наприклад: 1) функціоналізм, що в його межах наголошено перевагу соціального цілого, структури, системи над акторами (дієвцями) і дією; 2) феноменологія, згідно з головним положенням якої вихідним началом «соціального конструювання реальності» та аналізу соціальної дійсності є дія, дієвець і значення.

Гіденс робить спробу концептуально подолати методологічну дилему первинності дії/структури (дієвця/суспільства). Відповідно до теорії структурації, предмет соціальних наук має становити не досвід індивідуального дієвця, не існування певної форми соціетальної тотальності, а передусім соціальні практики, впорядковані у просторі та часі [Гіденс, 2003: с. 40]. Під соціальними практиками тут розуміються рутинні дії, що до них звично і щоденно вдаються люди впродовж повсякденної соціальної діяльності. З огляду на таке нове предметне осердя зміст деяких усталених соціологічних понять певною мірою переглянуто за одночасного уведення в обіг деяких нових понять.

Зокрема, уточнення зазнало поняття «структура»: у теорії структурації цим поняттям позначені правила та ресурси, що рекурсивно залучаються дієвцями при виробництві/відтворенні

соціальних систем та інститутів у перебігу діяльності. Під рекурсивністю залучення тут мається на увазі зверненість до структурних наслідків попередньої діяльності як до підстави подальших дій. Інститути розглядаються як найбільш сталі риси соціального життя, а усталені у часі та просторі інституційовані характеристики соціальних систем – як їхні структуральні властивості. Своєю чергою, соціальні системи трактовано як зорганізовані та відтворювані у вигляді регулярних соціальних практик взаємовідносини між дієвцями або колективами. Винесене у назву теорії Гіденса поняття «структурація» означає умови, що контролюють цілісність або зміну структур у перебігу діяльності, а отже, керують відтворенням соціальних систем.

Одне із основних положень теорії структурації становить принцип дуальності (двоєдності) структури: правила і ресурси, якими індивіди керуються у межах взаємодії, слід розглядати одночасно і як засоби виробництва соціального життя через невинну діяльність, і як продукти, створювані та відтворювані цією діяльністю. Дуальність структури витлумачено як головну підвалину наступності соціального відтворення в часі і просторі. Намагаючись пояснити це положення, Гіденс задається питанням: «Яким чином наші повсякденні дії беруть участь у відтворенні, скажімо, глобальних інститутів сучасного капіталізму?» [Гидденс, 2003: с. 62]. Він прагне довести, що поведінка індивідуальних дієвців відтворює структуральні властивості великих соціальних спільнот. Згідно з теорією структурації, мить продукування дії є одночасно миттю її відтворення у контексті повсякденної соціальної життєдіяльності та конструювання відповідної соціальної практики як частини відносин суспільства. Відтак, аналіз структурації соціальних систем передбачає вивчення способів їх виробництва та відтворення: ці способи ґрунтуються на осмислених діях дієвців, що посідають один щодо одного певні позиції та використовують правила і ресурси за взаємодії у різноманітних контекстах діяльності. Оскільки структуральні властивості соціальної системи виступають одночасно і засобами, і результатами безперервної діяльності з виробництва/відтворення соціального життя, дієвців і структури не можна розглядати окремо одне від одного. Структура, що незалежно від часу та простору стало відтворюється як певне поєднання правил і ресурсів, існує у вигляді «відбитків» у пам'яті

дієвця і виявляється у соціальній практиці. Це означає, що структура не існує незалежно від знань дієвця стосовно процесу його власної повсякденної діяльності.

Діяльність Гіденс розглядає як безперервний процес, у перебігу якого відбувається свідоме відстежування дієвцями своїх дій та дій оточення. При цьому деякі обставини вчинків залишаються непізнаними, а деякі ненавмисні наслідки їх — неочікуваними і непередбачуваними. Загальна закономірність тут вбачається в тому, що чим більшою мірою дії віддалені від свого першоджерела у часі та просторі, тим меншою мірою вони будуть інтенційними (умисними). Тобто підтверджується слушність думки Р.Мертонна, згідно з якою засади соціологічного аналізу має становити вивчення неумисних наслідків дій, оскільки саме ці наслідки приховано сприяють безперервному відтворенню інституційованих практик. Дії, що локалізовані й повторюються у певному просторово-часовому контексті, сприяють впорядкуванню та усталенню похідних від них неумисних (з погляду дієвців) наслідків.

Для розмежування різної міри осмисленості дієвцями їхньої власної діяльності застосовано поняття дискурсивної та практичної свідомості. Сутність і властивості явища, позначеного поняттям практичної свідомості, детально і ретельно досліджено у межах соціологічних парадигм феноменології та етнометодології. Гіденс теж визначає значущість практичної свідомості основною темою власної праці [Гідденс, 2003]. У межах останньої здійснено спробу концептуально відокремити цей тип свідомості від розуму — дискурсивної свідомості або розмірковувань, здійснюваних через логічні висновки, та від несвідомого. Для цього концептуально простежуються зв'язки між психологічною концепцією «Его» і концептом одноманітної, монотонної й загальноприйнятої практики. Повторюваність практик як рутинних дій розглянуто як передумову відтворюваності та відновлюваності структуральних властивостей соціальної діяльності. Рутину концептуально співвіднесено із рівнем практичної свідомості, що локалізується між несвідомим і рефлексивним суб'єктивним самоконтролем діяльності.

Навзамін традиційної психоаналітичної тріади «super-ego (над-Я) — ego (моє «Я») — id (воно)» Гіденс пропонує власну тріаду «дискурсивна свідомість» — «практична свідомість» — «під-

свідомі мотиви/пізнавальна здатність» [Гидденс, 2003: с. 46]. За його твердженням, між практичною свідомістю і несвідомим наявні перепони. Натомість «між дискурсивною і практичною свідомістю не існує перепон; ідеться лише про розбіжність між тим, що може бути сказано, і тим, що зазвичай роблять» [Гидденс, 2003: с. 46]. Загалом розбіжність між сказаним і зробленим давно привертає увагу соціологів та соціальних психологів («парадокс Лап'єра»). Гидденс сподівається, що його теорія структурації сприятиме розв'язанню проблем соціальних емпіричних досліджень. За обмеження предмета емпіричного аналізу царною дискурсивних висловлювань людей, навіть у разі їх логічності та розумності, втрачається можливість врахування людських знань і досвіду на рівні практичної свідомості. Звідси на вивченні останньої зроблено наголос як невіддільній частині дослідницької роботи.

У межах теорії структурації здійснено також амбітну спробу концептуального подолання протистояння мікро- і макросоціологічного методологічних підходів. Проблему вбудованості безпосередніх соціальних взаємодій між людьми в систему більш об'ємних просторово-часових інституційних утворень запропоновано досліджувати як проблему взаємозв'язку між соціальною і системною інтеграцією. Власне соціальну та системну інтеграцію поєднують інституційні практики, наприклад, «приватна власність – сукупність прав власності – може “перетворюватися” на індустріальну владу або способи підтримання адміністративного управління» [Гидденс, 2003: с. 30]. При цьому соціальну інтеграцію трактовано як взаємодію акторів за умов їх співприсутності, як системність на особистому рівні, натомість системну інтеграцію – як опосередковану взаємодію між індивідуальними або колективними дієвцями у розширених просторово-часових проміжках. «Тісність» соціальної інтеграції вища порівняно із системною інтеграцією, але остання ширша за масштабами і включає першу. Загалом інтеграція розглядається як впорядковані зв'язки, взаємообміни або взаємність практик індивідуальних та колективних дієвців.

Явище легітимації концептуально пов'язане із процесами інтеграції та структурації, а також явищами соціальних практик і дуальності структури. Зокрема, легітимацію визначено як одну із характеристик дуальності структури (див. рис. 2.1 [Гидденс, 2003: с. 75]).

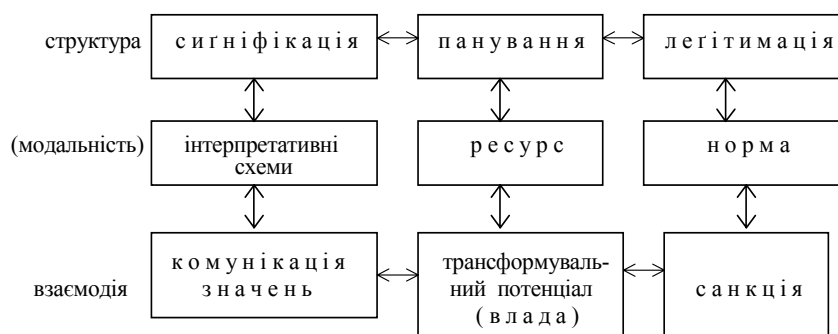

Рис. 2.1. Характеристики дуальності структури (за Е.Гіденсом)

Процес соціальної взаємодії, за Гіденсом, передбачає взаємозв'язки трансформувального потенціалу (влади) із комунікацією значень та нормативними санкціями. Переплетення явищ влади, значень і санкцій усвідомлювана з боку дієвця і є ознакою його притягності за участі у соціальних взаємодіях. Дієвці осмислюють власні та чужі дії у перебігу взаємодії з погляду їхніх значень та відповідних санкцій.

Виокремлення «модальностей» структурації – інтерпретативних (пояснювальних) схем, ресурсів і норм – здійснено з метою з'ясування особливостей дуальності структури за соціальної взаємодії. Таке виокремлення підкреслює зв'язок пізнавальних спроможностей дієвців із структуральними властивостями. Дієвці спираються на зазначені модальності у перебігу відтворення соціальних систем взаємодії і в такий спосіб відтворюють їхні структуральні властивості.

Також Гіденс аналітично розрізняє три структурні виміри соціальних систем – сигніфікацію (означення), панування та легітимацію – тут проглядають концептуальні впливи М.Вебера (панування і легітимація) та феноменології (сигніфікація і легітимація). При цьому наголос зроблено на тому, що, з огляду на всепроникний вплив влади у соціальному житті, «структури сигніфікації можна засвоїти тільки у взаємозв'язку їх із пануванням і легітимацією» [Гидденс, 2003: с. 77]. З іншого боку, поєднання сигніфікації та легітимації створює підґрунтя пануван-

ня. Підвалинами сигніфікації визначено лише знаки. При цьому Гіденс застерігає від ототожнення знаків і символів: символам приписується забезпечення особливо значущих смислових поєднань та зв'язків знаків. Ідеться про символічні порядки та пов'язані із ними дискурси, що до них звертається дискурсивна свідомість дієвців. Специфічні перетини сигніфікації, панування та легітимації, що мають стосунок до типізації дієвців, трактовані як структурні вияви соціальних позицій останніх у межах соціальних систем [Гидденс, 2003: с. 141]. Водночас соціальні позиції визначено як соціальні ідентичності дієвців у межах системи, що пов'язані із певним колом їхніх прав, обов'язків та ролевих приписів.

Поряд з аналізом своєрідних «горизонтальних» зв'язків та рівнів характеристик дуальності структури (див. рис. 2.1) варто звернути увагу на відповідні «вертикальні» виміри цих характеристик. Їхній «феноменологічний» (з огляду на зміст понять) вимір становлять інтерпретативні схеми як способи типізації, що пов'язані із сигніфікацією, є складовими знань дієвців і застосовуються ними у перебігу комунікації значень. «Конфліктологічний» (за змістом понять) вимір утворюють взаємопов'язані панування, ресурси та влада як трансформувальний потенціал. Подоба «функціоналістського» виміру характеристик дуальності структури наявна у вигляді взаємопов'язаних легітимації, норм та санкцій.

Усі зазначені характеристики дуальності структури (див. рис. 2.1) відбивають також властивості інституційних порядків. Зокрема, ресурси розглянуто крізь призму сигніфікації та легітимації як структуральні властивості соціальних систем, що виникають та відтворюються у процесі людської діяльності, у перебігу соціальної взаємодії [Гидденс, 2003: с. 57]. Ресурси є засобами здійснення влади як рутинного складника поведінки у перебігу соціального відтворення. Влада і панування є невіддільними властивостями соціальних інститутів. Панування залежить від можливостей мобілізації двох різних типів ресурсів: 1) аллокативних ресурсів, що становлять певні можливості здійснювати перетворення на підставі розпорядження матеріальними об'єктами (сировиною, землею), речами тощо; 2) авторитативних ресурсів, або повноважень, що передбачають здатність керувати, командувати іншими людьми. Тобто аллокативні ресурси похідні від управлінського контролю за матеріальними

продуктами та іншими елементами матеріального світу, а авторитативні виникають унаслідок координації людської діяльності. Таким чином, ці два види ресурсів разом із видами правил — нормативними елементами та кодами значимості є виявами структури. Маючи на увазі сукупність цих, а також решти згаданих вище структурних виявів, Гіденс запропонував стислу класифікацію інституційних порядків із зазначенням відповідних взаємозв'язків між характеристиками структури. Ця класифікація репрезентована таким чином:

S-D-L: символічні порядки / способи дискурсу;

D (повноваження)-S-L: політичні інститути;

D (розпорядження)-S-L: економічні інститути;

L-D-S: правові інститути;

де S = сигніфікація, D = панування, L = легітимація [Гіденс, 2003: с. 80].

Схеми символічного та інституційних порядків увиразнюють місце і роль легітимації в перебігу їх конституювання, підтримання та відтворення. Їх можна тлумачити так: 1) символічні порядки засновуються у перебігу сигніфікації, стають чинними через панування й усталюються завдяки легітимації; 2) політичні та економічні інститути постають із дійсного панування, а згодом відбиваються на рівні знакових систем у перебігу сигніфікації й набувають сталості через легітимацію; 3) правові інститути започатковуються з легітимації певних норм, які відтак набувають статусу легальних та кодифікуються, тобто починають підтримуватися соціальною інфраструктурою панування та виозначаються (сигніфікуються). Легітимація відбувається у перебігу безупинного взаємопородження дії та структури, у постійному взаємовпливі практичної та дискурсивної свідомості.

Підсумовуючи огляд основних версій сучасного теоретичного синтезу як спроб подолання соціологічних дилем (протиборство/злагода, дія/структура та ін.) і тлумачень феномена легітимації у їх межах, варто зазначити неоднозначність оцінок теоретизування такого стибу. Окрім схвального відзначення його здобутків наявні критика, відверті сумніви у їх доцільності та ствердження безперспективності. Зокрема, на думку Є. Головахи, соціологічні теоретичні дилеми на кшталт первинності дії/структури, індивіда/суспільства, яким неймовірно багато уваги приділено у працях сучасних теоретиків, «назагал не можуть мати конструктивних розв'язань, подібно до аналогічно-

го питання стосовно первинності курки чи яйця» [Головаха, 2004: с. 10]. З огляду на це найвищі теоретичні злети соціологічної науки останнього часу визначено як добротну діалектику у найкращих традиціях доби Геракліта. Водночас висловлено побоювання, що розв'язування теоретичних дилем триватиме довго, «відвертаючи увагу соціологів від дослідницької роботи й перемикаючи її на невичерпне за дискурсивною винахідливістю з'ясування одвічних для схоластів усіх часів і народів питань» [Головаха, 2004: с. 11]. Утім, ця нищівна оцінка стосується перспектив розв'язання теоретичних дилем загалом. Стосовно ж феномена легітимації їх розв'язування обернулося низкою нових плідних його тлумачень. Зокрема, неофункціоналістська теоретична реконструкція пододала однобічність структурно-функціоналістського консенсусного бачення легітимації завдяки поєднанню соціально-системного і соціально-конфліктного її трактувань. Мікросоціальні/макросоціальні межі локалізації явища легітимації розширилися до мегасоціальних (глобальних, космополітичних) та інформаційних. У діяльнісно-структурному теоретичному синтезі розкрито роль активності дієвця у перебігу легітимації, тобто його комунікативних, практичних та діяльнісних виявів у структурному контексті. Проте вадою всіх цих напрацювань є їх дискурсивне походження. Дж.Александр, з огляду на спосіб існування дискурсу, зазначає наявність надпотужної детермінації соціальної науки на підставі теорії і надслабкої її детермінації на підставі того, що звать фактом [Александр, 1992а: с. 127]. Тобто всі цікаві ідеї, зокрема стосовно природи та властивостей легітимації, мають здебільше гіпотетичний, а не емпірично обґрунтований характер. Їх концептуальна і методологічна застосовність не є безперечною і потребує емпіричної верифікації. Але навіть за такого обмеження усі розглянуті у цьому та попередньому розділах загально-соціологічні теоретичні тлумачення легітимації варто застосовувати як методологічне підґрунтя: 1) історико-соціологічного дослідження генези соціологічного підходу до проблеми легітимації приватної власності; 2) прикладних (емпіричних) досліджень зазначеної проблеми. Передумовою такої застосовності вказаних теоретичних тлумачень є їх підсумкове концептуальне узагальнення.

2.4. Спроба узагальнювальної концептуалізації феномена легітимації

Концепт легітимації як архітектура змістових зв'язків цього поняття із іншими поняттями у межах теоретичної соціології перебудовувався мірою її розвитку. Тобто поняття легітимації у перебігу поступу соціологічної теорії загалом постійно всотувало нові теоретичні аспекти. Зміст цього поняття визначався не лише спостереженими новими властивостями позначуваного ним складника соціальної дійсності. Неабиякий вплив на його зміст справляли методологічні, предметні та ідеологічні характеристики теорій, у межах яких використовували це поняття. Іншими словами, на змісті поняття «легітимація» істотною мірою позначалися наукові погляди і задуми, а також громадянська позиція теоретиків, що ним оперували. Як наслідок концептуальні осердя поняття легітимації більшою або меншою мірою відрізняються у різних теоретичних традиціях. Ідеться про відмінність концептуальних мереж логічних зв'язків цього поняття з іншими поняттями у межах різних теорій. Поява кожної нової теорії у соціології, як правило, спричинялася до певних змін поняттєвого складу останньої, і це відбивалося на змісті тлумачень легітимації. У рамках новоявленої теорії поняття легітимації як її складник логічно пов'язувалося із щоразу відмінною сукупністю інших понять-складників, що заново визначали, конкретизували, поглиблювали, розширювали та розвивали його зміст.

У розвитку концепту, тобто змісту поняття легітимації впродовж XX – початку XXI сторіччя можна виокремити чотири умовні періоди (див. табл. 2.4).

Наведена періодизація враховує передусім не хронологічний вимір соціологічного теоретизування, тобто час появи чи тривалість найбільшої впливовості теорії. Не є визначальним у ній і біографічний вимір, тобто персональний характер теоретичного доробку. Виокремлені періоди, першою чергою, відбивають мінливість такого аспекту стилістики теоретизування, як характер ставлення у його межах до попередніх теоретичних побудов. Таке ставлення може виявлятися як концептуальний розвиток, заперечення або поглинання теоретичного спадку і тлумачень легі-

Таблиця 2.4

Розвиток поглядів на природу, місце та значення легітимациі у соціальній життєдіяльності

ЗАСНОВКИ	ТЕЗИ	АНТИТЕЗИ	СИНТЕЗИ
<p>Теорія раціоналізації суспільства М. Вебер (1864–1920) – Легітимність як стан позитивної суб'єктивної значущості для людей соціального порядку – Етика, харизма, віра, умовність та право як засади легітимності – Поведінка як чинник генези легітимності, тобто легітимациі</p> <p>Формальна соціологія Г. Зимель (1858–1918) Суспільна необхідність як передумова легітимациі</p> <p>Теорія «організованого капіталізму» В. Зомбарт (1863–1941) Легітимация як чинник соціальної інтеграції та зниження соціальної напруженості на основі зміни громадської думки та переконань людей</p>	<p>Структурний функціоналізм Т. Парсонс (1902–1979) Легітимация як спосіб: 1) культурної інтеграції соціальної системи; 2) забезпечення функційної злагоженості та взаємодоповнення її структурних складників у перебігу еволюційного розвитку; 3) досягнення соціальної злагоди на підґрунті спільних норм, цінностей та символів</p>	<p>Ліворадикальний критицизм Ч. Р. Мілз (1916–1962) А. Гоулднер (1920–1980) Легітимация як засіб соціальної інтеграції суспільства на засадах упокорення та пригнічення</p> <p>Теорія конфлікту Р. Дарендорф (нар. 1928 р.) Легітимация як знаряддя влади та панування через досягнення добровільного послуху</p> <p>Феноменологія П. Л. Бергер (нар. 1929 р.) Т. Лукман (нар. 1927 р.) Легітимация як умова соціального відтворення реальності на особистісному рівні у перебігу інституціалізації</p> <p>Постмодернізм Ж.-Ф. Ліотар (1924–1998) Ж. Бодриар (1929–2007) Сучасна легітимация перервана, нерівномірно локалізована, позбавлена сталих підвалин, незавершена та паралогічна</p>	<p>Загальна теорія систем Н. Луман (1927–1998) Процедура, насилля та научіння як соціально-системні засади легітимациі</p> <p>Теорія революційних перетворень Ш. Айзенштадт (нар. 1918 р.) Легітимация революційних перетворень через зміну соціальної символіки</p> <p>Структуралістська теорія обміну П. М. Блау (нар. 1918 р.) Збалансованість соціального обміну як умова легітимациі його структур</p> <p>Теорія світ-системи І. Валерстайн (нар. 1930 р.) Легітимация як складник соціальної гегемонії у глобальному просторі</p> <p>Космополітичний підхід У. Бек (нар. 1944 р.) Ризики як джерело легітимності, самолегітимация і транслегітимність</p> <p>Теорія інформаціалізму М. Кастельс (нар. 1942 р.) Інформаційні впливи як підґрунтя легітимациі у мережевому суспільстві</p> <p>Теорія комунікативної дії Ю. Габермас (нар. 1929) Комунікативна дія та дискурс як модерні підвалини легітимациі</p> <p>Генетичний структуралізм П. Бурдьє (1930–2002) Теорія структурації Е. Гіденс (нар. 1938 р.) Легітимация через соціальні практики</p>

тимачії у межах попереднього періоду. З огляду на такий визначальний критерій періодизація розвитку теоретичних поглядів на природу, місце та значення легітимачії у соціальній життєдіяльності охоплює такі періоди:

1) «*засновки*» – ініціальне започаткування вжитку соціологічного поняття легітимачії, первісне окреслення його концептуальної царини в межах соціології;

2) «*тези*» – розвиток «засновків», їх ґрунтовне змістове розширення і поглиблення у вигляді теоретичних положень про: а) релігійні витоки та культурні джерела легітимачії, б) її системно-інтегративні функції на підґрунті спільних цінностей, в) її переважну макросоціальну локалізацію як процесу;

3) «*антитези*» – спростування попередніх «тез» з огляду на їх гадану невідповідність соціальній дійсності через: а) визначення влади, панування та маніпулювання як основних джерел легітимачії, б) наголошення її соціально-інтегративної функції на засадах примусу, в) зосередження на її мікросоціальних і діяльнісних проявах;

4) «*синтези*» – спроби подолання розбіжностей між «тезами» та «антитезами», що набули вигляду теоретичних дилем конфлікту/консенсусу, дії/структури, мікро/макрорівня соціологічного аналізу, на підґрунті: а) їх вибіркового концептуального суміщення, б) розширення предметної царини аналізу до глобальних меж, в) наголошення обмінних, комунікативних, дискурсивних та практичних аспектів.

За винятком першого періоду, запропонована модель періодичності як аналітична умовність структурно відповідна так званій філософській тріаді діалектичного розвитку, що нею послуговувалися у своїх працях Й.Фіхте, Ф.В.Шелінг та Г.В.Ф.Гегель. Така описова та пояснювальна модель привносить певну структурованість у накопичений історико-соціологічний фактаж, уможливорює розуміння на його підґрунті логіки генези концепту легітимачії.

Розмаїття розглянутих теоретичних тлумачень феномена легітимачії засвідчує його складну і неоднозначну природу як процесу. Таким чином, концепт легітимачії постає як система логічно пов'язаних соціологічних понять, що мірою розвитку соціологічної теорії позначають різні важливі властивості, функції та чинники даного соціального феномена. Легітимачія як одне із засадових понять соціології узагальнено фіксує процеси генези та творення легітимності. Споріднені терміни «легітимність» та «легітимачія» буквально означають законність та зако-

нення. У соціології під легітимністю та легітимацією розуміють, відповідно, законність та узаконення у широкому сенсі, що не обмежений формально-юридичним аспектом.

Зокрема, легітимність можна визначити як суб'єктивно усвідомлену законність, правомірність, обґрунтованість, прийнятність або виправданість певного об'єкта з огляду на різні підстави (критерії) – релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, правові, інтелектуальні, комунікативні, ситуативні та ін. Як соціально-психологічне явище легітимність опосередковує вплив релігії, культури, соціальної структури та динаміки, політики, економіки, права, комунікації та ін. на соціально-поведінкову активність. Тобто легітимність є психологічним явищем, зумовлюваним ззовні суспільними чинниками і, своєю чергою, здатним спричинювати певні зовнішні суспільні наслідки.

Легітимацію можна трактувати як: 1) зумовлений різними чинниками процес виникнення, становлення та розвитку легітимності, тобто генези суб'єктивного визнання законності або правомірності певного об'єкта, прийняття або виправдання існування його суб'єктом; 2) цілеспрямовану діяльність (практику) суб'єкта, що має на меті становлення та розвиток певної легітимності певного об'єкта.

У першому випадку легітимність і легітимація взаємопов'язані як статичний та динамічний аспекти суб'єктивного визнання законності або правомірності об'єкта, прийняття або виправдання його існування, що тягне за собою певні соціальні наслідки. Поняття «легітимність» позначає в цьому разі сукупність уявлень, ставлень тощо суб'єкта, а термін «легітимація» – зміну або перетворення цієї системи, що може мати наслідком певну соціально-поведінкову активність. Іншими словами, легітимація є соціально-психологічним процесом, що зумовлює перетворення легітимності у часі, тобто генетично пов'язує як мінімум два стани легітимності – вихідний та кінцевий (якщо не брати до уваги проміжних станів).

У другому випадку легітимація і легітимність взаємопов'язані каузально, на кшталт чинника і наслідку. Отже, легітимацію як практику можна вважати чинником легітимації як генези легітимності. Необхідне й розрізнення суб'єктів (1) легітимації як практики та (2) легітимації як генези легітимності. Іншими словами, людей можна ділити на: 1) «легітиматорів за фахом» – фахових діячів і дієвців у царинах релігії, культури, філософії, науки, політики, економіки, масової комунікації та ін.; 2) «легітиматорів за обставинами» – пересічних громадян, виборців,

покупців, споживачів, інвесторів, найманих працівників, платників податків та носіїв інших різноманітних соціальних статусів, що передбачають вибір легітимувальної/делегітимувальної позиції стосовно певного соціального об'єкта. «Легітиматори за фахом» задля генези легітимності вдаються до цілеспрямованих легітимаційних впливів на «легітиматорів за обставинами».

Головну функцію легітимації, в сенсі її очікуваного або неочікуваного спостережуваного наслідку, можна узагальнено визначити як забезпечення легітимності різними шляхами і способами. Остання здебільше постає як соціально-психологічна прийнятність для людей певного мікро-, мезо-, макро- або мегасоціального порядку, його виникнення, існування та відтворення. З огляду на соціальну локалізацію різних шляхів і способів, джерел, чинників та механізмів здійснення легітимації вирізняються її різні форми. При цьому слід враховувати, що витлумачення різних форм зазначеного процесу відбувалося за конкретизації, поглиблення і розширення змісту поняття легітимації мірою розвитку соціологічної теорії (див. табл. 2.5).

Тобто на основі поняття легітимації у межах кожної теорії виникли похідні терміни на позначення проявів цього процесу в різних сферах соціальної життєдіяльності – релігійної, культурної, соціальної, політичної, економічної, правової, інтелектуальної, комунікативної та ін.

Серед різних суспільних форм легітимації варто виокремити такі, як:

1) релігійна легітимація (тотемна, анімістична, магічна, міфологічна, сакральна, теологічна; реалізується як різнобічний вплив релігії на генезу легітимності);

2) культурна легітимація: ціннісна, нормативна, символічна, традиційна, моральна (етична), мистецька, літературна та ін.;

3) соціальна легітимація: а) через громадську думку; б) на підґрунті соціальної практики (масове поширення певних взірців соціальної поведінки); в) завдяки сприятливим соціально-структурним передумовам (наявність прихильних соціальних верств, можливості соціальної мобільності); г) на підвалинах соціальної солідарності та належності до спільноти (регіональної, етнічної, фахової, поселенської, родової тощо); д) на основі соціального консенсусу та партнерства;

4) економічна легітимація: на засадах ефективності, продуктивності та результативності, підвищення добробуту внаслідок

Таблиця 2.5

**Виокремлення основних форм легітимації
у перебігу розвитку її соціологічних трактувань**

ЗАСНОВКИ	ТЕЗИ	АНТИТЕЗИ	СИНТЕЗИ
<p>Теорія раціоналізації суспільства М.Вебер (1864–1920) Етична легітимація Релігійна легітимація Соціальна легітимація Правова легітимація Афективна легітимація</p>	<p>Структурний функціоналізм Т.Парсонс (1902–1979) Соціальна легітимація Ідеологічна легітимація Релігійна легітимація Теологічна легітимація Культурна легітимація Колективна легітимація</p>	<p>Ліворадикальний критицизм Ч.Р.Мілз (1916–1962) Легітимація за фактом Легітимація на основі громадської думки Ідеологічна легітимація Соціологічна легітимація Символічна легітимація А.Гоулднер (1920–1980) Легітимація за фактом Соціальна легітимація Теологічна легітимація Традиційна легітимація</p>	<p>Загальна теорія систем Н.Луман (1927–1998) Процедурна легітимація</p> <p>Теорія революційних перетворень Ш.Айзенштадт (нар. 1918 р.) Символічна легітимація Традиційна легітимація</p> <p>Структуралістська теорія обміну П.М.Блау (нар. 1918 р.) Соціальна легітимація Ціннісна легітимація</p>
<p>Теорія «організованого капіталізму» В.Зомбарт (1863–1941) Інтелектуальна легітимація Публічна легітимація</p>		<p>Діалектична теорія конфлікту Р.Дарендорф (нар. 1928 р.) Теологічна легітимація Філософська легітимація Ідеологічна легітимація Соціологічна легітимація</p> <p>Феноменологія П.Л.Бергер (нар. 1929 р.) Т. Лукман (нар. 1927 р.) Міфологічна легітимація Теологічна легітимація Філософська легітимація Наукова легітимація</p> <p>Постмодернізм Ж.-Ф. Ліотар (1924–1998) Легітимація через наративи Легітимація на підґрунті результативності Легітимація через паралогію</p>	<p>Теорія світ-системи І.Валерстайн (нар. 1930 р.) Глобальна легітимація</p> <p>Космополітичний підхід У.Бек (нар. 1944 р.) Моральна, прагматична, філософська, правова, соціальна, економічна, військова, публічна та глобальна легітимація</p> <p>Теорія інформаціалізму М.Кастельс (нар. 1942 р.) П.Хіманен (нар. 1973 р.) Економічна, політична, соціальна та культурна легітимація</p> <p>Теорія комунікативної дії Ю.Габермас (нар. 1929 р.) Комунікативна легітимація Дискурсивна легітимація</p> <p>Генетичний структуралізм П. Бурдьє (1930–2002) Теорія структурації Е.Гіденс (нар. 1938 р.) Практична легітимація</p>

економічного зростання, докладання праці, корисності та вигоди;

5) політична легітимація: фактична (за фактом), ідеологічна, на підґрунті панування, загрози насилля та маніпулювання, через вибори, референдуми і плебісцити;

6) інтелектуальна легітимація: філософська, наукова (зокрема, соціологічна) та публіцистична, тобто на підґрунті ідей, логіки та раціональності;

7) правова легітимація (легалізація): процедурна, на засадах справедливості та суспільної угоди;

8) комунікативна легітимація: на підґрунті різних видів дискурсу та сучасних інформаційних мереж;

9) ситуативна легітимація: на підґрунті сприятливих соціальних обставин, подій, часових умов (наприклад, давності), нагальної необхідності, відсутності інших альтернатив та ін.

Перелік форм можна продовжувати. Наприклад, позитивні легітимаційні наслідки для держави та нації у межах глобального простору можуть бути зумовлені її військовими та спортивними перемогами, технологічними досягненнями. З огляду на сфери, в яких локалізовані зазначені джерела легітимації, можна виокремити військову, спортивну та ін. форми легітимації.

Усі ці форми співіснують, не тільки не виключаючи, а й доповнюючи одна одну, виступають власне передумовами та чинниками одна одної. Тобто легітимація — це не просто мінливість станів різних форм легітимності певного об'єкта, вона може відбуватися і як перетворення однієї форми легітимності в іншу. Наприклад, релігійна легітимація стає підвалиною культурної легітимації, своєю чергою, культурна легітимація зумовлює соціальну легітимацію, а та, своєю чергою, — політичну, правову, інтелектуальну та ін.

Якщо у випадку соціальної легітимації її суб'єктом виступає здебільше соціальний загал або переважна більшість пересічних людей, то решту зазначених різновидів легітимації можуть здійснювати значно менші спільноти людей, зокрема фахові — теологи, служителі релігійних культів, діячі культури, політики, ідеологи, правники, науковці, інформаційні працівники та ін. Легітимаційна діяльність усіх цих фахових груп та легітимаційні властивості продуктів цієї діяльності спрямовані на забезпечення соціальної легітимації через легітимувальний вплив на пересічних людей. Цей вплив має на меті забезпечення суб'єктивного прийняття людьми інституційних соціальних норм та різних

організаційних утворень, тобто їхньої суб'єктивної інтегрованості у відповідну соціальну структуру суспільства та добровільної згоди як мінімум більшості членів суспільства із суспільним устроєм з огляду на його соціальну прийнятність і значущість.

Особливості соціальної легітимності об'єкта як результату його легітимації можна увиразнити за порівняння її із відповідною правовою легітимністю та легітимацією (для стислості тез варто оперувати поняттями «легітимність» та «легітимація» у випадку соціальних форм та поняттями «легальність» і «легалізація» — у випадку правових форм). Отже, об'єкт може бути одночасно, з одного боку, легальним, тобто формально відповідати вимогам права, функціювати у належних правових формах і процедурах, строго відповідно до законодавчо встановлених компетенцій, а з іншого боку, легітимним — законним чи правомірним у ширшому соціальному контексті.

Легальність об'єкта похідна від держави і права, а його легітимність — від суспільства і є своєрідною громадською оцінкою об'єкта. Легальність необхідно розглядати у системі відносин «держава і право — об'єкт», а легітимність — у системі відносин «суспільство — об'єкт». Легальність має стосунок до правової регуляції існування об'єкта, а легітимність — до його соціальної регуляції. Легальність об'єкта — це його формально-правове становище в суспільстві, а відповідна легітимність — становище у системі неформальних суспільних практик. Підвалинами легальності об'єкта є правові норми та санкції й організаційна інфраструктура підтримання її чинності, а підвалинами його легітимності — соціальна практика, громадська думка, соціальна солідарність та консенсус.

Легальність об'єкта — це похідна соціального порядку його існування, а відповідна легітимність — радше похідна певного уявлення про цей соціальний порядок, його рефлексії у свідомості громадян. Легальність тут є проявом об'єктивної, а легітимність — суб'єктивної соціальної реальності. Тобто легітимність означає інтегрованість особистісного складника у соціальні відносини, об'єднання суб'єктивного життєвого простору окремих індивідів з інституційним порядком існування об'єкта через надання йому суб'єктивної значущості.

Об'єкт не може бути абсолютно легітимним/нелегітимним: ці крайні рефлексивні стани — радше наукові абстракції або соціально-політичні ідеали, що їх можуть прагнути як зацікавлені суб'єкти, так і їх найзапекліші опоненти. Легітимність може вважатися у цьому контексті абсолютною у певних, зокрема історич-

них межах, що в них суспільство визнає соціальне становище об'єкта й ладне добровільно утримуватися від будь-яких, наприклад політичних, зазіхань на нього. Гарантувати таке визнання й утримання від зазіхань на майбутнє в принципі неможливо.

Легітимність не є постійною якістю, будучи радше похідною від мінливого стану соціально-психологічного відображення становища її об'єкта в суспільстві. Стан легітимності/нелегітимності не є постійним через мінливість його підвалин — громадської думки, соціальної поведінкової активності, соціальної солідарності та консенсусу. Об'єкт одночасно може бути легітимним і нелегітимним для різних соціальних суб'єктів. При цьому навряд чи існують якісь абсолютні критерії виміру пропорції легітимності і нелегітимності.

Між легальністю і легітимністю об'єкта можливі суперечності, які відбивають суперечності між державою і правом, з одного боку, і суспільством — з іншого. Легальність може бути легітимною або нелегітимною залежно від позиції суспільства стосовно правових норм, на яких вона ґрунтується. Аналогічно легітимність може бути легальною або нелегальною залежно від змісту правових норм та політики держави стосовно легітимувальної позиції суспільства або його більшості. Суперечність між легальністю і нелегітимністю або між нелегальністю і легітимністю об'єкта розв'язується, природно, на користь одного із цих соціальних атрибутів, який у підсумку нівелює позитивну чи негативну валентність іншого атрибуту, що є контрарною стосовно його власної, і програмує її у напрямку досягнення спільної моновалентності.

Отже, легітимацію можна вважати не другорядним поняттям, а одним із найзагальніших, наріжних понять, що відбиває універсальний та всезагальний характер рефлексивної форми соціального. Це поняття позначає один із основних процесів, за допомоги яких різні типи соціальної структури у всіх різноманітних формах створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються. Такими є загальний зміст поняття легітимації та його концептуальний потенціал, з'ясовані у межах двох перших розділів із метою застосування їх у наступному розділі як критеріїв оцінювання змісту протосоціологічної ідейної спадщини, соціологічних концепцій і теорій на предмет їх змістової значущості для розроблення соціологічного підходу до проблеми легітимації приватної власності.

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕЗА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ

Соціальне явище власності здавна притаманне життєдіяльності людства. Власність як сукупність відносин між людьми із приводу привласнення засобів та здобутків виробництва є визначальним чинником існування та розвитку людських суспільств. Через це різні питання власності завжди перебували у площині протосоціологічних і соціологічних пошуків. Досвід цих пошуків надзвичайно цінний для узагальнення теоретико-методологічних передумов соціологічного дослідження соціальної легітимациї приватної власності.

Спроби наукового вивчення соціальних ідей із приводу приватної власності вже здійснені. Моральні та релігійні підвалини приватної власності досліджували Б.Гаврилишин [Гаврилишин, 1990: с. 105–122], Т.Коваль [Коваль, 2003], Г.Солодова [Солодова, 2006] та ін. Розвиток соціально-філософських тлумачень приватної власності простежено у працях П.Столярова [Столяров, 1970], В.Ворони [Ворона, 1971a, b; Ворона, Канищенко, Пахомов, 1989], Г.Задорожного [Задорожный, 1996: с. 6–13], А.Ахвледиані та О.Ковальова [Ахвледиани, Ковалёв, 1996: с. 11–19], В.Коцюбинського [Коцюбинський, 1999: с. 39–83], В.Іноземцева [Иноземцев, 2000], Р.Левіти [Левита, 2002], М.Домашенка та В.Рубаника [Домашенко, Рубаник, 2002: с. 13–64], Г.Родіної [Родина, 2006] та ін. Утім, зазначені дослідники розглядали соціально-філософський спадок з огляду на інші наукові проблеми, а також здебільше у теоретичних контекстах економічної та юридичної наук. Окремі соціологічні тлумачення власності, наявні у творчому спадку класиків соціології, розглянуті у працях Р.Арона [Арон, 2004], М.Захарченка і О.Погорілого [Захарченко, Погорілий, 1993], А.Ручки і В.Танчера [Ручка, Танчер, 1995], С.Войтовича [Войтович, 1998] та ін. Однак дослідники в цих

працях здебільше заторкували загальний зміст класичних та сучасних соціологічних тлумачень явища власності. Проблему легітимації приватної власності в них, як правило, не наголошували і не розглядали.

Відтак, нагальним є завдання вивчення генези соціологічного підходу до проблеми легітимації приватної власності. Тобто необхідно з'ясувати протосоціологічні ідейні передумови постановки цієї проблеми, а також стан її розроблення у соціологічній теорії. Своєрідним «мірилом» при цьому з'ясуванні або його засобом слугуватимуть теоретичні узагальнення попередніх розділів: крізь їх призму оцінюватиметься зміст ідей, концепцій та теорій на предмет змістової значущості у перебігу генези соціологічного підходу до визначеної нагальної соціальної проблеми. У підсумку синтез усього набутого теоретико-методологічного досвіду має вможливити окреслення засад концепції соціальної легітимації приватної власності [Резнік, 2005а, 2006b, 2007f, 2008a].

3.1. Протосоціологічні ідейні передумови постановки проблеми

Приватна власність як історична форма власності у минулому зазнавала нормативно-правового упорядкування, міфологічних, релігійних, філософських та інших протонаукових тлумачень. Упродовж тривалого історичного періоду (II – I тисячоліття до н.е.) факт існування приватної власності фіксувався у різноманітних законодавчих джерелах, а його тлумачення мало здебільше релігійно-міфологічний характер. Приблизно із середини I тисячоліття до н.е. починають набувати поширення також філософські етичні та раціонально-критичні тлумачення зазначеного явища. А з розвитком капіталізму, переходом до індустріальних суспільств з'являються та розвиваються соціально-наукові концепції й теорії приватної власності. Представники всіх зазначених галузей соціальної думки намагалися пояснити причини, передумови й наслідки появи та засади існування, шляхи розвитку або знищення приватної власності. Серед усіх вказаних форм трактувань приватної власності винятковий інтерес

становлять ідейні та концептуальні напрацювання, найбільш дотичні до проблеми легітимації приватної власності. Витоки цих ідей сягають найдавніших нормативних релігійних і правових джерел, що свого часу забезпечували впорядкування відносин приватної власності.

3.1.1. Моральні заповіді та настанови монотеїстичних релігій

Релігійна мораль вкорінена у найдавніші нормативні та правові джерела, що свого часу забезпечували впорядкування відносин приватної власності. Тут показовими є давні сакральні тексти, що увічнили правові та моральні настанови іудаїзму — релігії мешканців Древньої Палестини, а згодом були канонізовані у християнстві як Старий Завіт Біблії. Наприклад, дві з десяти заповідей іудаїзму (Декалогу), що їх, згідно зі Старим Заветом, Бог дав Мойсеєві та синам Ізраїлевим на горі Сінай, безпосередньо спрямовані на запобігання загрозам існуванню власності: «Не кради» (Вих. 20:15*); «Не бажай дому ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, [ні поля його,] ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, [ні всякої худоби його,] нічого, що у ближнього твого» (Вих. 20:17) [Біблія, 2007: с. 79]. Одна заповідь регламентує поведінку людей, тобто їхні зовнішні діяльні прояви у майнових відносинах, а інша — відповідний їхній внутрішній світ. Порушення цих заповідей, як і будь-яких інших соціальних норм, тягло за собою покарання порушника та зобов'язувало його до відшкодування завданих матеріальних і моральних збитків.

Окрім нормативного забезпечення власності в іудаїзмі наявне певне ідейне обґрунтування її виникнення та існування загалом: 1) «І якщо якій людині Бог дав багатство і майно, і дав їй владу користуватися ними і брати свою частку і насолоджуватися від праці своєї, то це дар Божий» (Еккл. 5:18) [Біблія, 2007: с. 668]; 2) «Добре і зле, життя і смерть, бідність і багатство — від Господа. Даяння Господа надано благочестивим, і благовоління Його буде благоуспішним для них повік. Хтось робить-

* Тут і далі за текстом у круглих дужках наводяться скорочені позначення канонічних та неканонічних книг Старого та Нового Завітів Біблії за взірцем, що наведений у виданні: [Біблія, 2007: с. 4].

ся багатим від обачливості й ошадливості своєї, і це частина нагороди його...» (Сир. 11:14–17) [Біблія, 2007: с. 700]. Своєю власністю кожна людина передусім особисто завдячує Богові. Статки людини – це, свого роду, наслідок Божого сприяння їй, тобто загалом позитивне явище, що є свідченням гідно поцінованої Всевишнім набожності та праведності. Не випадково в іудаїзмі наявність власності загалом схвалюється, причому на тлі наголошування небезпечних наслідків бідності: «Майно багатого – міцне місто його, біда для бідних – убогість їх» (Притч.10:15) [Біблія, 2007: с. 647–648]. Це показує цілковиту припустимість для цієї релігії нерівності людей за ознакою власності. Зрештою, наявне й інше підтвердження природності цього явища: «Багатий і бідний зустрічаються один з одним: того й іншого створив Господь» (Притч. 22:2) [Біблія, 2007: с. 657]. Закономірно, що визнається й неминучий наслідок майнової нерівності – соціально-економічне домінування заможних над незаможними: «Багатий панує над бідним, і боржник *робиться* рабом позикодавця» (Притч. 22:7) [Біблія, 2007: с. 657]. Отже, власність, а точніше супутні ознаки її – приватні маєтки, багатства, статки, нерівність – усталюються іудаїзмом. Водночас наявні застереження щодо зловживань можливостями високого соціально-економічного становища, що можуть зумовити напруженість і протиборство між заможними й незаможними. Приватна власність і нерівномірний розподіл матеріальних ресурсів підкреслено трактувалися як здійснення Божого промислу, що передбачав поцінування міри праведності кожної людини за справами її.

Оскільки Бог визнається послідовниками іудаїзму за суверенного власника всіх існуючих цінностей, право власності на землю не було виключним. Зокрема, від імені Бога зазначено: «Землю не слід продавати назавжди, бо Моя земля: ви прибульці і поселенці у Мене...» (Левит. 25:23) [Біблія, 2007: с. 131]. Люди вважаються свого роду тимчасовими користувачами та розпорядниками отриманого від Бога, але не виключними приватними власниками в буквальному розумінні цього слова. З огляду на це можливості накопичення й концентрації земельної власності певною мірою обмежувалися.

Заповіді іудаїзму спонукали також до своєрідного обмеженого перерозподілу цінних життєвих засобів на користь найбільш нужденних шляхом добродійності. Зокрема, серед настанов

Всевишнього стосовно добротності, котрих мав дотримуватися обраний Богом народ на землі обітованій, наявна така: «...жебраки завжди будуть серед землі [твоєї]; тому я і повелюю тобі: відкривай руку твою братові твоєму, бідному твоєму й убогому твоєму на землі твоїй» (Втор. 15:7–11) [Біблія, 2007: с. 199]. Ця настанова містить пряму вимогу щодо економічної допомоги. Також у ній є наголос на непозбутності соціального явища жебрацтва – наслідку розшарування суспільства. Цей наголос опосередковано підкреслює й неминучість соціальної нерівності. Загалом соціальне значення добротності може бути витлумачене як один із способів запобігання руйнівному для приватної власності економічному егоїзму. Адже самовдоволене користування надлишками життєвих засобів на тлі злиденності своїх ближніх або прагнення до заволодіння усіма наявними ресурсами спричинялися до соціальних загроз власникам та власності.

Християнство передусім ґрунтується на Новому, Євангельському Законі, проголошуваному його послідовниками як більш досконале виконання Закону Божого. Осердям цього Нового Закону є Нагірна проповідь Ісуса Христа [Біблія, 2007: с. 1084–1089]. У ній із доповненнями відтворюються успадковані від іудаїзму 10 заповідей (Декалог). Зокрема, Христос запевняє віруючих у наступності Закону Мойсея: «Не думайте, що Я прийшов порушити Закон або Пророків: не порушити прийшов Я, а виконати» (Мф. 5:17) [Біблія, 2007: с. 1085]. Показовим є наголошування важливості старозавітної заповіді «Не кради» як однієї із заповідей порятунку душі й набуття майбутнього вічного життя (Мф. 19:18) [Біблія, 2007: с. 1105]. Чинність власності підтверджується. Разом із тим, головний наголос у християнстві робиться не так на зовнішніх виявах лояльності старозавітним заповідям, як на внутрішньому світі людини, її помислах, сподіваннях і домаганнях. Спонуки до добра і порядку мають бути переважно внутрішніми (віра, надія, любов), а не зовнішніми (звичай, норми закону, примус).

Водночас багатство і статки не схвалюються як можлива загроза праведності та прийдешньому Царству Божому. Наявний заклик накопичувати не матеріальні, а духовні блага: «Не збирайте собі скарбів на землі, де черв і тля точать і де злодії підкопують і крадуть. Збирайте ж собі скарби на небі, де ні черв, ні тля не точать і де злодії не підкопують і не крадуть, бо

де скарб ваш, там буде й серце ваше» (Мф. 6:19) [Біблія, 2007: с. 1087]. Власність тлумачиться як тлінна та минуша, а домагання її – як нищення власної душі. Натомість накопичення духовних цінностей, плекання власних духовних чеснот визначені як порятунок душі, шлях до вічного життя. Понад те, Царство Боже протиставляється земному життю з його матеріальними проявами, такими як багатство і власність. Наголошується несумісність багатства, з одного боку, і праведності, служіння Богові та спасіння – з іншого: 1) «Не можете служити Богові й мамоні*» (Мф. 6:24) [Біблія, 2007: с. 1087]; 2) «...тяжко багатому ввійти у Царство Небесне. ...легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому в Царство Боже ввійти» (Мф. 19:23–24) [Біблія, 2007: с. 1105]. Проповідування поміркованості у матеріальному споживанні та привласненні поєднане із застереженнями від небезпек збагачення:

«Велике надбання – бути побожним і задоволеним. Бо ми нічого не принесли у світ: явно, що нічого не можемо і винести з нього. Маючи їжу й одяг, будьмо задоволені тим. А хто бажає збагачуватися, впадає у спокусу і в тенета і в багато які безрозсудні і шкідливі похоті, що приводять людей до бідкування і загибелі; бо корінь усього лихого є сріблολюбство, віддавшись якому, деякі ухилилися від віри і самі себе віддали багатом скорботам» (1Тим. 6:6–10) [Біблія, 2007: с. 1349].

По суті, людині пропонується вибір: або Царство Боже і спасіння душі, або світське життя з усіма його матеріальними принадами – багатством, власністю і т. ін. Зокрема, у сюжеті про багатого юнака, що прагнув порятунку душі, Христос радить: «...коли хочеш бути досконалим, піди продай добро твоє і роздай убогим; і матимеш скарб на небесах» (Мф. 19: 21) [Біблія, 2007: с. 1105]. У цій пораді йдеться і про добродійність як вияв благочестя та шлях до спасіння душі. Стосовно практики добродійності наявні прямі запевнення і настанови: 1) «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мф. 5:7) [Біблія, 2007: с. 1085]; 2) «Тому, хто просить у тебе, дай; і від того, хто хоче в тебе позичити, не відвертайся» (Мф. 5:42) [Біблія, 2007: с. 1086]. При цьому важливою є внутрішня спонука добродійності, котра жодним чином не має бути корисливою і позірною

* Мамона – це багатство [Біблія, 2007: с. 1087].

(слава, імідж, соціальний капітал тощо), а мусить бути лише виявом безкорисливої любові. Добродійність мислиться як спосіб наслідування щедрого на милості для усіх людей Бога.

Перші громади християн очікували швидкого другого пришествя Христа-Спасителя, кінця світу (Судного Дня). Тому у їхньому середовищі прояви земного життя – власність, статки і спадщина – сприймалися в контексті Апокаліпсису як позбавлений будь-якого сенсу зайвий тягар для праведних душ. За таких обставин набули поширення практики усупільнення приватної власності у формі добровільного зрівняйлівного її перерозподілу: «У людей, що увірували, було одне серце й одна душа; і ніхто нічого з майна свого не називав своїм, а все у них було спільне... Не було між ними жодного вбогого; бо всі, хто володів землею або домами, продавали їх, приносили гроші за продане і клали до ніг апостолів; і давалося кожному, хто чого потребував» (Діян. 4:32–35) [Біблія, 2007: с. 1224]. Це писемне увічнення практик усупільнення власності у сакральному тексті Нового Завіту мало далекосяжні наслідки. Далі цю ідею розвивали різні мислителі, здійснювалися також неодноразові спроби її втілення.

Аналогічні наслідки, імовірно, мало схвалення бідності як умови набуття спасіння душі за одночасного звинувачення багатіїв у соціальних негараздах. Бідних було визначено як посідачів Царства Божого: «...хіба не бідних світу обрав Бог бути багатими вірою і спадкоємцями Царства, яке Він обіцяв тим, що люблять Його?» (Як. 2:5) [Біблія, 2007: с. 1261]. Натомість багатії викриваються у розкошуванні за рахунок визискування трудівників:

«Послухайте ви, багатії; плачте і ридайте від лютих бід ваших, що наближаються до вас. Багатство ваше згнило, і одяг ваш поточений міллю. Золото ваше і срібло поіржавіло, та іржа їх буде свідчити проти вас і з'їсть плоть вашу, як вогонь: ви придбали собі скарб на останні дні. Ось плата, яку ви утримали у робітників, що працювали на ваших полях, голосить; і голосіння женців дійшли до вух Господа Саваофа. Ви розкошували на землі та зазнали насолоди; наситили серця ваші, ніби на день заволодіння» (Як. 5:1–6) [Біблія, 2007: с. 1263].

Понад те, майбутня доля багатіїв конкретизована у своєрідному вирокі їм: «Вони, як безмовні тварини, що за своєю природою призначені на виловлення та знищення, ...вони одер-

жать відплату за беззаконня; бо вони вважають насолодою повсякденну розкіш; ...серце їхнє привчене до користоловства, це – сини прокляття» (2 Пет. 2:12–14) [Біблія, 2007: с. 1270]. Таке розмежування і визначення перспектив бідняків та багатіїв на Судний День у канонізованих текстах Святого Письма, імовірно, стало своєрідною підказкою прийдешнім мислителям щодо можливих радикальних шляхів втілення ідеї усупільнення власності через насилля.

З іншого боку, в Новому Завіті наявні прямі заклики до визнання віруючими існуючої соціальної нерівності: «Кожний залишайся в тому званні, в якому був покликаний... У якому стані хто був покликаний, браття, у тому кожен і залишайся перед Богом» (1 Кор. 7:20–24) [Біблія, 2007: с. 1301]. Водночас багатіям пропонується добровільно залучитися до мирного перерозподілу власності для досягнення соціальної рівності: «Не треба, щоб іншим було полегшення, а вам тягар, але щоб була рівномірність. Нині ваш надлишок на доповнення їхньої нестачі, а потім їхній надлишок на доповнення вашої нестачі, щоб була рівність, так як написано: “Хто зібрав багато, не мав зайвого; і хто мало, не мав нестачі”» (2 Кор. 8:13–15) [Біблія, 2007: с. 1316]. Віруючим рекомендовано наставляти багатих, «щоб вони були невисокої думки про себе і надіялись не на багатство непевне, а на Бога Живого», «щоб вони благодіяли, багатіли добрими ділами, були щедрі і радо ділилися, збираючи собі скарб, добру основу для майбутнього, щоб досягти життя вічного» (1Тим. 6:17–19) [Біблія, 2007: с. 1349]. Заклики до визнання соціальної нерівності та добровільного перерозподілу матеріальних багатств на користь незаможних стали, імовірно, своєрідним ідейним дороговказом до поступового усупільнення власності шляхом реформ на підставі суспільної згоди. Таким чином, погляди на приватну власність у християнських сакральних текстах характерні неоднозначністю. За великого бажання у біблійних рядках можна помітити натяки на різні можливі лінії поведінки стосовно приватної власності і власників: нещадне знищення, пошуки злагодності на засадах добродійності, смирення. Це створило умови для різних тлумачень, зокрема, у межах різних традицій християнства – православної, католицької та протестантської, а також для появи різних історичних типів відносин власності.

Близькими за змістом до християнства та іудаїзму є тлумачення приватної власності у межах ісламу*. Згідно з догматами ісламу, людина вважається щирим мусульманином за умови дотримання нею трьох головних вимог віри — молитви (стосовно Бога), милостині (у ставленні до ближнього) та посту (поміркованості стосовно власної природи). Це наголошується від імені Аллаха вже в перших рядках Корану, що пояснюють його призначення: «Ця Книга, поза будь-яким сумнівом, — дорогоцвітка для благочестивих, для тих, хто вірує в Потаємне, вистоює молитву та (щедро) жертвує (частину) з того, чим Ми їх наділили...» (сура II, аяти 2–3) [Коран, 2002: с. 100]. Віри у сферу Божественної таїни та молитовної практики звернення до Бога недостатньо для набуття благочестя. Необхідне й підношення віруючого на користь мусульманської громади — *закят*, тобто милостиня нужденним. Цей звичай забезпечує певний перерозподіл життєвих засобів між заможними й незаможними верствами мусульманських громад. У такий спосіб запобігається соціальна напруженість, що може бути викликана майновою нерівністю. Адже через *закят* зазнає «очищення» як заможний власник особисто зі своїм винятковим суспільним становищем, так і його статки та власність як атрибути цього становища. У такий спосіб власність і багатство набувають в очах широкого загалу подоби своєрідного «зняряддя» здійснення релігійних практик соціальної доброчинності. Іншими словами, мусульмани наділяються власністю милістю самого Аллаха для того, щоби згодом повернути борг доброчинності.

Відповідно захист законних майнових прав і прав власності є однією із найважливіших тем Корану:

«О ви, хто увірував! Не оволодівайте майном один одного несправедливим шляхом, а тільки внаслідок торгівлі за взаємною згодою. І не вбивайте один одного. Аллах милостивий до вас.

Того ж, хто робитиме так, — войовничо й насильно — Ми кинемо до пекельного вогню. Для Аллаха це зовсім легко» (сура IV, аяти 29–30) [Коран, 2002: с. 203].

* Іслам виник у VII ст. н. е. на ідейному підґрунті іудаїзму та християнства у середовищі арабських племен Аравійського півострова. У Святому Письмі ісламу — Корані — наявні ремінісценції біблійних положень та сюжетів, у тому числі — стосовно приватної власності.

Замах на майно (власність) тут фактично прирівнюється до вбивства. Причому ці процитовані аяти передусім покликані захистити майнові права (власність) жінок, бо саме їхня власність та власність сиріт була найбільш привабливою для незаконних зазіхань. Про значущість власності для мусульман свідчить ретельність, з якою в Корані нормативно відрегульовані відносини власності. Передусім це стосується випадків опіки над сиротами та їхньою власністю, позичання, торгівлі.

Про прийнятність та правомірність багатства, бідності, а відтак – і соціальної нерівності, свідчить настанова кожному мусульманинові щодо його неупередженості у перебігу правосуддя, коли йому доведеться виступати у якості свідка: «І багатий, і бідний однаково близькі Аллахові, тож залишайтеся неупередженими, щоб бути справедливими» (сура IV, аят 135) [Коран, 2002: с. 220]. Негативні наслідки соціально-економічної нерівності тлумачаться як випробовування, котрим Бог піддає людей: «Ми будемо випробовувати вас трохи страхом, трохи голодом, бідністю, утратою близьких і нестачею плодів, – тож порадуй терплячих...» (сура II, аят 155) [Коран, 2002: с. 134]. Терпіння за таких обставин розглядається як важлива чеснота, одна із заporук спасіння в Судний день: «О ті, хто увірував! Шукайте підтримки в терпінні і молитві, адже Аллах – з терплячими!» (сура II, аят 153) [Коран, 2002: с. 133]. У такий спосіб негативні емоції і почуття неможливих, спричинювані бідністю, злиденністю, відволікалися від багатств, їхніх статків і приватної власності загалом. Це сприяло запобіганню соціальній напруженості та загрозам соціальній стабільності, замахам на усталений соціальний порядок майнової нерівності в ісламських спільнотах.

З іншого боку, тут наявні застереження багатіям стосовно їхніх поведінки та економічної діяльності, здатних зумовлювати зростання соціальної напруженості в ісламській громаді та створювати загрози приватній власності: наприклад, щодо «похвальби багатством» (сура 102) [Коран, 1990: с. 120] та лихварства, тобто отримування відсотків із позики (сура II, аяти 275 і 276; сура III, аят 130) [Коран, 2002: с. 163, 187]. Безпосередньо всім можливим нагадується, що багатство у земному житті – це випробовування його власника на предмет відповідності умовам порятунку в Судний день: «Вас буде випробувано скарбами й

душами вашими» (сура III, аят 186) [Коран, 2002: с. 195]. Мину- щість власності, багатства протиставляється безцінності поря- тунку душі: «Людей зачаровує палка любов до жінок і синів, мішки золота й срібла, племінні коні, худоба й ниви. Усе це скарби (тільки) на цьому світі, тоді як в Аллаха — краший притулок» (сура III, аят 14) [Коран, 2002: с. 167]. В сукупності розглянуті настанови Корану спонукали і бідняків, і багатіїв до мирного співіснування та запобігали соціальному розколу ісламських громад. Причому їхня дія не обмежилася релігійно- етичним впливом. Подібно до сакральних книг іудаїзму, Ко- ран став головним джерелом права в ареалах переважного по- ширення ісламу, і його заповіді стосовно приватної власності та майнової нерівності стали правовою підвалиною соціального порядку.

Отже, іудаїзм, християнство та іслам взаємопов'язані й вини- кали, відповідно, одне за одним, на догматичних засадах попе- редників — християнство на підвалинах іудаїзму, а на їхньому спільному підґрунті — іслам. Відповідні їм три релігійні конфесії існували здавна й існують дотепер на території сучасної Украї- ни, а отже, продовжують виступати ідейною підставою відносин власності у межах українського суспільства. Іудаїзм, християн- ство та іслам є чинними зараз і впливають на реальну поведін- ку людей — віруючих передусім, а також тих, хто намагається здобути прихильність віруючих і задля цього зовні відтворює відповідні певним конфесіям взірці поведінки. Цим релігіям властива доволі розвинута соціально-етична система. З огляду на це їхні заповіді є вихідними для всіх подальших розміркову- вань про власність та суміжні з нею явища (багатство, нерів- ність, перерозподіл). Витоки філософських та наукових розві- док соціальної проблематики відносин власності вкорінені перед- усім у монотеїстичній релігійній догматиці.

Відтак, цілеспрямоване соціально-філософське осмислення непевності існування приватної власності успадкувало неодно- значність монотеїстичних трактувань приватної власності і здійснювалося у двох напрямках. Головна відмінність між ними полягає в тому, що одному властиве виправдання та обґрунтуван- ня доцільності приватної власності, другому — засудження й доведення необхідності скасування її.

3.1.2. Ідеї середньої верстви, природних прав і суспільної угоди

Постановка питань із приводу найкориснішої для суспільства форми власності наявна у доробку Аристотеля. Власність розглядається як одна із підвалин державного (суспільного) устрою, і форма її, приватна або спільна, визначає якість цього устрою. Загалом Аристотель підмітив неоднозначність, суперечливість і спільної, і приватної форм власності з огляду на соціальні наслідки можливого виключного панування в суспільстві однієї з них. Кожна з цих форм може привнести в життя суспільства як порядок, так і безлад.

Винятковий вплив приватної власності на стан суспільства Аристотель розкриває через розгляд її зв'язків із майновим розшаруванням, а відтак — суспільним ладом, стабільністю та згуртованістю суспільства. При цьому він наголошує найбільшу прийнятність для суспільства середнього достатку його членів: «У кожній державі ми подибуємо три групи громадян: дуже заможних, дуже убогих і третю, що стоїть посередині між ними. Оскільки ж, на думку багатьох, поміркованість і середина — найкраще (між двома крайностями), то, зрозуміло, і середній статок з усіх благ найкращий» [Аристотель, 2000: с. 115]. Середньою мірою заможні громадяни з огляду на свої соціальні якості та на сприйняття їх оточенням найбільше захищені від суспільних ризиків: «Ці середні громадяни здебільшого й застережені від певної шкоди. Вони-бо не зазіхають на чуже добро, як бідняки; інші ж люди не заздять їм через їхні статки, подібно до того як бідняки заздять на статки заможних. Знову ж таки, вони не чинять нікому зла, як і їм решта, тому їхнє життя минає у безпеці» [Аристотель, 2000: с. 115–116]. Як наслідок, саме середню за величиною приватну власність і ґрунтовану на ній середню верству Аристотель визначає у якості соціального осердя життєздатного суспільства:

«...щонайкраще об'єднання — те, котре витворюється із середніх складників, і ті держави мають найкращий устрій, де середній прошарок становить значну кількість і користується більшим впливом, порівняно з обома крайніми верствами населення, принаймні дужчий від кожного з них, взятого окремо. З'єднавшись із тим чи тим складником, середній складник набуває впливу і перешкоджає виявам протилежних крайнощів.

Тому дуже бажано, для держави, аби її громадяни володіли середньою власністю, що є достатньою (для існування)...» [Арістотель, 2000: с. 116].

Середня верства є чинником усталення та запорукою сталості соціального порядку та державного устрою: «Адже там, де “середні” переважають обидві крайності або одну з них, державний устрій набуває стійкості» [Арістотель, 2000: с. 118]. Тому Арістотель пропонує своєрідну соціальну технологію соціального згуртування та впорядкування суспільства з приватною власністю й антагонізмом, що викликаний майновою нерівністю: «Протилежними верствами населення я вважаю знатних і простолюду, заможних та злидарів; вкрай важливо якимось чином зблизити багатих із бідними або збільшити в кількості середній прошарок у державі; останній засіб припиняє внутрішні суперечності, що виникають на підставі нерівності» [Арістотель, 2000: с. 146]. Слушність цих ідей згодом підтвердила історія розвитку сучасних розвинених капіталістичних країн світу. Передумовою їхнього світового економічного та політичного лідерства була і є передусім внутрішня соціальна впорядкованість і усталеність, що мають підставою кількісне переважання «середнього класу».

Вагомі протосоціологічні тлумачення явища приватної власності постали в руслі християнського віровчення. Мислителі-богослови нерідко виходили за межі біблійських сакральних положень і пропонували доволі переконливі узагальнення суспільного досвіду. Зокрема, Августин Блаженний звернув увагу на стихійність виникнення певного порядку запобігання загрозам приватної власності, а також на несправедливість і жорстокість цього порядку, похідні від корисливості. У корисливості людей за одночасного браку необхідних їм засобів існування Августин убачає головну причину соціальних протиборств:

«...суспільство смертних, розсіяне на землі скрізь і за всієї відмінності місцевих умов поєднане деякою спільністю однієї й тієї самої природи, — внаслідок того, що кожен шукає своєї користі та задоволення своїх бажань, а того, чого він прагне, або не вистачає нікому, або вистачає, але не всім, — не будучи тотожне, здебільше розділяється саме проти себе, і частина, що пересилює, пригнічує іншу. Переможена підкорюється тій, що перемогла, віддаючи перевагу, певна річ, хоча б якомусь миру та порятунку не тільки перед пануванням, але й перед самою свободою» [Августин, 1998: с. 229].

Перемога, досягнутий мир та похідні від них засади встановленого повоєнного нового розподілу життєвих засобів є нетривкими, оскільки через неминучу несправедливість містять передумови нових зіткнень та нещасть. Упокорення переможених завжди тимчасове, тому протиборство із приводу доступу до життєвих засобів постійно відновлюється і супроводжує земне існування людства. За Августином, такі суперечності властиві трьом ступеням людського спілкування – сім'ї, громадянському суспільству (місту, або граду) та державі (державній спільноті). Лише вишній Град Божий – спільнота людей, що живуть праведним життям згідно із заповідями Господа, – позбавлений вказаних суперечностей і протиборств.

Августин розкриває зміст порядку в межах «світів» різної природи, зокрема, людської спільноти, сім'ї, громадянського суспільства, усього суцього: «Світ людей – впорядкована однастайність. Світ дому – впорядкована стосовно управління та послуху згода тих, що мешкають укупі. Світ граду – впорядкована стосовно управління та покори злагода громадян... Світ усього – спокій порядку. Порядок є розташування рівних та нерівних речей, що дає кожній її місце» [Августин, 1998: с. 343]. Як впливає із наведених визначень, властивостями впорядкованості певного людського середовища є доцільна й доладна співвіднесеність складників його вмісту, несуперечливе й у певний спосіб підпорядковане співіснування цих складників, сталість життєдіяльності. Запорука порядку в межах спільноти – «однастайність, що становить деяким чином здоров'я народу» [Августин, 1998: с. 365]. Тому «земний град, що вірою не живе, прагне до земного світу й до нього спрямовує злагоду в управлінні та підкоренні громадян, щоби стосовно речей, котрі стосуються смертного життя, у них був певною мірою однаковий спосіб думок та бажань» [Августин, 1998: с. 350]. Власне приватну власність можна вважати однією із згаданих у цій тезі «речей, котрі стосуються смертного життя». І однастайність як «однаковий спосіб думок та бажань» стосовно приватної власності теж, імовірно, виступає передумовою та ознакою «впорядкованої злагоди» людської спільноти.

Християнські теологічні тлумачення приватної власності у середньовічній Західній Європі розвивалися у напрямку раціоналізації. Католицький богослов Тома Аквінський розглядає володіння власністю та її розподіл у суспільстві як суто людські

вигляду: «...поділ володінь відбувається не за природним правом, але радше за угодою людей і належить до позитивного закону... Звідси володіння власністю не протилежне природному праву, але додається до нього винаходом людського розуму» [Фома, 2000: с. 46]. Як підвалину власності зазначено певну угоду людей, тобто їхню взаємну, певним чином зумовлену угоду на приватне володіння, користування та розпорядження різними речами, на соціальний порядок приватновласницьких відносин. Зазначена угода зумовлюється розумовими, тобто раціональними спонуканнями її учасників.

За доби Відродження у тлумаченнях приватної власності у західноєвропейській протосоціологічній соціальній думці раціональність утверджується безповоротно. Зокрема, Н.Мак'явеллі розглядав приватну власність і домагання її як цілком звичайні та природні явища в людському світі: «Прагнення розширювати свої володіння — річ, звичайно, дуже природна й світова; коли люди роблять для цього все, що можуть, їх завжди за це хвалитимуть, а не хулитимуть...» [Мак'явеллі, 1998: с. 402]. Він наголошував надзвичайне значення матеріальних, майнових інтересів людей у суспільному житті. З огляду на це, Мак'явеллі у своїх настановах державцям неодноразово застерігає їх від зазіхань на приватне майно:

1) «Коли доведеться все-таки пролити чиясь кров, це треба робити, маючи для цього достатнє виправдання і явну причину, але більше треба утримуватися від чужого майна, бо люди скорше забудуть батькову смерть, ніж утрату спадщини» [Мак'явеллі, 1998: с. 438];

2) «Найбільше владаря починають ненавидіти тоді, коли він зазіхає на майно та жінок своїх підданців. Це треба пам'ятати. Доки в народі не віднімають ні майна, ні честі, доти він спокійний» [Мак'явеллі, 1998: с. 441].

Приватна власність прирівнюється тут до таких незаперечних людських цінностей, як життя та честь (чи, мабуть, точніше, не так честь, як можливість продовжити свій рід — мати своїх безсумнівних кровних нащадків і в такий спосіб подолати скінченність власного існування). Тому зазіхання на неї, а також на життя та на чужих дружин може стати причиною запеклого соціального протиборства в суспільстві.

Передумови впорядкування та усталення приватної власності зазнали тлумачення у теорії природних прав та суспільної угоди,

серед розробників якої слід передусім зазначити Т.Гобса. Згідно з цією теорією, люди у первісному природному стані були рівними за своїми можливостями, й кожен мав природне право на все. Їхні одночасні взаємовиключні домагання найвигідніших умов існування неминуче призвели до всезагального протиборства – війни всіх проти всіх. Наслідки цієї війни гнітючі: «кожен стає ворогом кожного»; «люди живуть, не маючи жодних інших гарантій своєї безпеки, крім тієї, яку надає їм власна сила та винахідливість»; панує «постійний страх і небезпека насильницької смерті, і життя людини – самотнє, бідне, безпросвітне, тупе і коротке» [Гоббс, 2000: с. 153]. Оскільки на війні головними чеснотами є сила та підступність, а не закон, то стосовно воєнних умов судження та оцінки з погляду справедливості непридатні.

За твердженням Гобса, питання приватної власності має прямий стосунок до війни всіх проти всіх. Війна, власне, розглядається як певною мірою зумовлена невирішеністю питання власності: «Це також наслідок стану відсутності власності, володіння, відсутності чіткого розрізнення між *моїм і твоїм*, коли кожен має лише те, що він в змозі здобути, і настільки довго, наскільки зможе його утримати» [Гоббс, 2000: с. 155]. Іншими словами, упорядковані відносини приватної власності та володіння є запорукою упорядкованості суспільної життєдіяльності. Щоправда, за визнанням самого Гобса, описаний стан війни здебільше гіпотетичний, але іноді він може втілюватися насправді.

Водночас Гобс вказує на низку чинників умиротворення людства. Передусім це пристрасті, що схиляють людей до миру – страх смерті, бажання повноцінного життя, необхідність мати достатні життєві засоби. Мир має природні передумови, серед яких: 1) природне право (*the right of nature*), тобто свобода кожної людини зберігати власне життя усіма наявними засобами; 2) природні закони (*a law of nature*) як природні або набуті настанови, що забороняють людині позбавлення або руйнування свого життя, позбавлення себе життєвих засобів, нехтування запоруками власної безпеки. Природні закони спонукають шукати миру і дотримуватися його, ставитися до інших так, як бажано, щоби вони ставилися до нас, а також дотримуватися справедливості – віддавати кожному належне.

Гобс наголошує чинник забезпечення справедливості і при цьому пов'язує останню із власністю: «Справедливість і власність

починаються із заснування держави» [Гоббс, 2000: с. 166]. Цю думку він обґрунтовує:

«...справедливість — це постійна воля давати кожній людині її власне. Тому там, де немає власного, тобто де нема власності, нема й справедливості; а там, де не встановлена примусова влада, тобто де відсутня держава, — там нема й власності, й усі мають право на все. Ось чому там, де нема держави, ніщо не може бути несправедливим. Отже, природа справедливості полягає у дотриманні дійсних угод, але дійсність угод починається лише з настановленням цивільної влади, достатньої для того, аби примусити людей дотримуватися своїх угод, і це також початок власності» [Гоббс, 2000: с. 167].

Джерелом державної потуги є суспільна угода (contract) між людьми щодо заснування або визнання певної суверенної влади над собою: «держава — це єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору множина людей, аби ця особа могла використовувати всю їхню могутність і можливості так, як вважає за потрібне задля їхньої злагоди і загального захисту» [Гоббс, 2000: с. 188]. Згідно з указаною угодою люди позбуваються своїх необмежених природних прав в обмін на загальну безпеку та гарантування власних невідчужуваних прав. Тобто суспільна угода визнається за єдину альтернативу війні всіх проти всіх, відсутності власності та безпеки життєдіяльності.

Відтак, одне із найважливіших завдань держави зводиться до встановлення власності, бо інакше, за умов безперервного взаємного протиборства, «кожному належить лише те, що він захопив і утримує силою і що не є ні *власність*, ні *спільність майна*, а *невизначеність*» [Гоббс, 2000: с. 242–243]. Таким чином, державна влада забезпечує кожній людині право власності на певну річ та одночасну відсутність такого права на цю саму річ в інших людей.

Б.Спіноза розвиває теорію природних прав та суспільної угоди й опосередковано звертає при цьому увагу на відносини власності. Він теж розрізняє два стани цих відносин — природний і за умов чинної суспільної угоди. У природному стані людині «за верховним правом природи дозволено привласнювати й захоплювати в будь-який спосіб: чи силою, чи хитростю, чи проханнями, чи взагалі як їй буде зручніше, а відповідно, і вважати ворогом того, хто хоче перешкоджати виконанню її

намірів» [Спіноза, 2003: с. 169]. Намагання людей уникнути життя у небезпечному середовищі необмеженого свавілля, ворожості, гніву й підступності спонукає їх до пошуку більш безпечного устрою свого життя. Перехід від природного стану до суспільної угоди зумовлений дією універсального закону людської природи, що на його відкриття претендує Спіноза. Зміст цього закону він розкриває таким чином:

«...ніхто не нехтує чимось, що він вважає за благо, хіба що в надії на більше благо або через страх перед більшою шкодою, і не терпить якогось зла, хіба що аби уникнути більшого чи в надії на більше благо. Це значить, що кожен вибере з двох благ те, яке сам він вважає більшим, а з двох зол — те, яке здається йому меншим. Наголошую, — яке здається йому при виборі більшим або меншим: це не значить, що річ обов'язково буде такою, як він про неї судить. І цей закон так несхибно втілений у людській природі, що повинен належати до числа вічних істин, не знати яких ніхто не може» [Спіноза, 2003: с. 170].

Відмова від природних прав на все і визнання недоторканності чужої власності є вибором меншого зла з метою уникнути більшого зла — небезпек природного стану. Дія універсального закону закладена людьми в устрої та діяльності держави. Адже порушенню суспільної угоди — зазіханню на чуже життя, свободу і власність — запобігає загроза покарання з боку держави. Для схильних до порушень людей покарання є більшим злом, ніж утримання від порушень. Утім, Спіноза вважає непевним громадянський стан, що його підтримує держава лише у такий спосіб. Адже люди навіть за своєї участі в суспільній угоді та позірної відмови від власних природних прав на все завжди зберігають достатньо потуги для обстоювання своїх вигод. Тому влада не завжди може силоміць забезпечити соціальний порядок і злагоду через примус та загрозу покарання. Нарощування можливостей примусу не стане запорукою соціального миру. Спіноза наголошує на важливості врахування суб'єктності та внутрішнього світу людей як безпосередніх передумов їх підданства державі та лояльності стосовно соціального порядку:

«Бо не основа послуху, а [сам] послух робить людину підданим. Оскільки, на якій би підставі людина не вирішила виконувати накази верховної влади — чи тому, що вона боїться покари, чи тому, що вона чекає чогось від того, чи тому, що любить вітчизну, чи під впливом якогось іншого афекту, — вона однаково

вирішує за своїм власним розумінням і тим менше діє за наказом верховної влади» [Спіноза, 2003: с. 179–180].

Окрім страху, наявна ціла низка не менш значущих внутрішніх спонук особи до послуху. Більш надійними підвалинами соціального порядку серед них є ті, що уґрунтовані на власній життєвій позиції та переконаннях людей. Адже «той більше за все перебуває під пануванням іншого, хто вирішує слухатися його від щирого серця, що б він не повелів, і відтак той найбільше панує, хто царює над серцями підданих» [Спіноза, 2003: с. 180]. Складовою такої загальної лояльності стосовно влади суверена, держави, соціального устрою є також лояльність стосовно приватної власності, що її захист передбачений суспільною угодою і становить одне із завдань державної влади.

Дж.Лок у межах власної версії теорії природних прав та суспільної угоди обґрунтовує трудове походження приватної власності. Він визначає труд людини, що по праву належить тільки їй самій, як чинник генези приватної власності: «...оскільки цей труд є незаперечною власністю трудівника, ніхто, крім нього, не може мати права на те, до чого він хоч раз долучив свій труд, принаймні там, де цього залишається в загальному користуванні інших достатня кількість такої самої якості» [Лок, 2001: с. 145]. Труд проводить своєрідну межу між тим, що було у спільній власності, з одного боку, і тим, що стало приватною власністю — з іншого. Власність започатковують та закріплюють вилучення та привласнення у перебігу праці частини певних спільних для усіх людей природних засобів, що у своєму первісному вигляді не приносять очевидної користі нікому. Водночас труд є, за Локом, також мірилом доцільних і справедливих меж приватної власності окремої людини: «Межу власності природа добре встановила у відповідності з мірою затраченого *труда* людини *та зручностями її життя*: ніхто не міг би обробити своїм трудом чи привласнити все» [Лок, 2001: с. 148]. Відтак, домагатися того, що його вже поліпшено працею іншого, означає бажати отримати прибуток коштом іншого. Адже труд підвищив вартість того, що стало внаслідок нього приватною власністю.

Надалі приватна власність, що попри дедалі більший брак природних ресурсів набула розмежування, усталюється нормами відповідних законів: «...деякі *спільноти* виокремили свої території і, завдяки законам, впорядкували у своєму суспільстві

володіння приватних осіб, а відтак, спираючись на угоди, *затвердили власність*, початок якій поклали труд і працьовитість» [Лок, 2001: с. 154]. При цьому усталюється й нерівність за обсягами належної власності. Лок дає своє пояснення нерівності: «Оскільки різні ступені працьовитості сприяли тому, що люди отримували майно різних розмірів, то *використання грошей* надало їм можливість продовжувати його накопичення» [Лок, 2001: с. 155]. Більша міра працьовитості та можливість обмінювати надлишки вироблених продуктів на гроші вможливили цілком чесне збільшення приватних володінь і, як наслідок, — майнову нерівність.

Він, як і Гобс та Спіноза, зазначає ненадійність та небезпеку користування власністю у природному стані через постійні взаємні зазіхання на неї людей. Відповідно, можливості мирного та безпечного користування власністю він пов'язує з утворенням суспільства та держави або увіходженням людей до них:

«...першочерговою і *головною метою* об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є *збереження власності*. А для цього у стані природи багато чого бракує.

По-перше, бракує *встановленого*, визначеного, знаного *закону*, отриманого й допущеного за загальною згодою як норма, стосовно того, що є правильним, а що неправильним, як загальне мірило для вирішення усіх внутрішніх суперечок» [Лок, 2001: с. 195].

Отже, люди намагаються уникнути різних небезпек, зокрема загрози втрати своїх статків, під захистом встановлених урядом законів — знарядь та засобів упорядкування життя в суспільстві. Показовий тут наголос на тому, що запорукою дієвості самих законів, їхніх сили та обов'язковості є згода із ними суспільства. Аргументуючи цю тезу, Лок вдається до цитування трактату англійського теолога Р.Гукера «Закони церковної політики». Із цитованого передусім інтерес становлять такі тези Гукера: «...закони, які не схвалені суспільством, не є законами»; «...людські закони, хоч би які вони були, є чинними тільки за згодою» (цит. за: [Лок, 2001: с. 200]). Звідси власність, що визначається та усталюється вказаними законами, теж чинна тільки за згодою людей, яким вона не належить. З іншого боку, природа самої власності, за визначенням Лока, також полягає в тому, «що *без згоди людини* те, чим вона володіє, *не можна в неї відібрати*» [Лок, 2001: с. 232]. Отже, безпечне існування власності передбачає пошук взаємної згоди неімущих та власників. При цьому

лояльність стосовно приватної власності може обмінюватися на певну частку прибутків і переваг, що отримані з неї. Формою такого обміну є, наприклад, перерозподіл доходів у суспільстві внаслідок оподаткування власності (нерухомості), добродійна діяльність власників.

Ідея суспільної угоди є вихідною при осмисленні явища приватної власності у доробку Д.Г'юма. Він визначає власність як «таке відношення між особою і річчю, яке дозволяє цій особі, але забороняє усім іншим довільно користатися і володіти річчю, не порушуючи правової та моральної справедливості» [Г'юм, 2003: с. 293]. В іншому визначенні Г'юм теж наголошує мораль і справедливість, натомість власність ототожнює не з відношенням людини й речі, а із самою річчю: «Власність людини — це який-небудь предмет, що має до неї деяке відношення; але дане відношення не природне, а моральне і засноване на справедливості» [Г'юм, 2003: с. 437]. Виникнення зазначених правових та моральних підвалин власності має свої причини та витоки. Недостатня для усіх кількість різних необхідних благ, несталість і непевність володіння ними становлять передумови безладу в суспільстві. За цих обставин найнеобхіднішою умовою впорядкування суспільства та існування власності Г'юм вважає домовленість між людьми щодо усталення наявного володіння зовнішніми благами.

Досягнення такої домовленості певною мірою обмежує відверті, безпідставні та нестримні домагання чужих благ. Але таке обмеження не може запобігти корисливим пристрастям. Корисливість як жадоба набувати різні блага вічна, невгамовна і через це згубна для суспільства. Жодна з людських пристрастей не може стати противагою прагненню наживи й унеможливити зазіхання на належне іншим. Лише сама корисливість, якщо вона свідомо набуде іншого спрямування на шляху до її задоволення, зможе стати дієвою перепорою її руйнівним проявам. Люди осмислено утримуються від зазіхань на чужі володіння, якщо їм це вигідно: «Я бачу, що мені вигідно визнавати за іншою людиною право володіння її власністю *за умови*, що вона робитиме те саме стосовно мене. Вона відчуває, що теж зацікавлена так само регулювати свою поведінку. Коли це спільне розуміння вигоди висловлюється взаємно і зрозуміле для обох, воно спричиняє відповідні рішення і поведінку» [Г'юм, 2003: с. 437]. Упорядкованість відносин приватної влас-

ності ґрунтується на усвідомленні її вигідності, прийнятності та бажаності для кожного власника особисто та їх усіх загалом. Таке усвідомлення гамує їхні корисливі пристрасті, що сягають чужої власності. Проте, за Г'юмом, для такого впорядкування потрібний певний час: «Правило, яке встановлює стабільність володіння, виникає лише поступово і набуває сили тільки шляхом повільного розвитку, а також завдяки тому, що ми постійно на практиці переконуємося в незручностях від його порушення» [Г'юм, 2003: с. 437]. Постійне накопичення і підтвердження досвіду вигідності гамування домагань належного іншим усталює відповідну поміркованість і стриманість людей. Набута у підсумку усталеність власності вигідна і навіть життєво необхідна суспільству. Вона є запорукою усталення суспільного ладу.

Саме право власності теж може виникнути із часом на підставі тривалого володіння. Відповідно тривале сприйняття цього володіння з боку широкого загалу сприяє громадському визнанню правомірності домагань щодо привласнення: «Довгострокове володіння надає право на будь-яку річ, але безсумнівно, що хоча усе виникає впродовж ходи часу, однак ніщо реальне не виробляється самим часом; звідси впливає, що коли власність породжується часом, вона не є чимось реально існуючим в речах, а є лише породженням відчуттів, бо тільки на них впливає час» [Г'юм, 2003: с. 452]. У цій тезі Г'юм також коротко розкриває природу власності: остання зводиться лише до «породження відчуттів». Згодом ця ідея набуває розвитку і розлогого обґрунтування:

«...якість, яку ми називаємо *власністю*, така сама, як багато позірних якостей перипатетичної філософії, і від неї нічого не залишається при більш глибокому проникненні в суть предмета, якщо його розглядати окремо від наших моральних відчуттів. ...власність полягає в якомусь внутрішньому відношенні, тобто у певному впливі, який чиниться зовнішніми відношеннями речі на свідомість і вчинки» [Г'юм, 2003: с. 467–468].

Відчуття та сприйняття людиною властивостей зовнішніх речей, віддзеркалювання цих властивостей у свідомості в перебігу осмислення, виникнення й усталення певних почуттів і настроїв, а також відповідна усвідомлена й вмотивована поведінка — психологічні засади власності, що, за Г'юмом, становлять її сутність. Власність як «породження відчуттів» виникає

у свідомості людей і зазнає певного осмислення та оцінювання. Зовнішньо спричинене усвідомлення перетворюється в усталене внутрішнє переконання, а відтак – у спонуку до дії. Причому йдеться про «моральний», тобто соціальний зміст цих психічних процесів, станів та властивостей, – певну суспільну запрограмованість їх. Природа власності, як впливає із тез Г'юма, має соціально-психологічний характер.

Розтягнуте в часі взаємне визнання та усталення власності полягає у відповідних поступових змінах свідомості та поведінки людей. За таких умов створюється передбачуване, зрозуміле і безпечне людське середовище для володіння, користування та розпорядження власністю. З'являються також ідейні підвалини такого суспільного ладу. З укладенням суспільної угоди щодо взаємного утримування від зазіхань на чужу власність і усталенням останньої виникають взаємопов'язані ідеї справедливості та несправедливості, власності, права і зобов'язання.

На думку Г'юма, передумовою виникнення справедливості та розмежування власності є протиборство між людьми внаслідок неможливості задовольнити свої потреби наявними в природі благами. За наявності достатньої для всіх людей кількості благ поняття і явище власності позбавлені будь-якого сенсу, оскільки все є спільним: «...якби люди усього мали доскохоу або якби *кожен* ставився до *кожного* так же тепло і дбайливо, як до себе самого, то справедливість і несправедливість були б однаково невідомі людству» [Г'юм, 2003: с. 441]. Таким чином, розмежування власності та усталення приватного володіння нею – це вимушені заходи для людства. Вони мають свої негативні соціальні риси та наслідки. Але, з іншого боку, ці заходи певною мірою впорядковують використання цінних та кількісно обмежених благ.

Незважаючи на недосконалість правил, що впорядковують відносини приватної власності, їх дотримання необхідне задля безпечнішого і зручнішого життя. Наприклад, доволі неоднозначним є правило закріплення власності за наявним власником. Йдеться про найприродніше (за Г'юмом) розв'язання проблеми розподілу власності після утвердження суспільного ладу та встановлення сталості володінь. Це розв'язання зводиться до того, що кожен отримує у власність те, чим володіє у мить розподілу. Підстави вихідного володіння, що лягає в основу розподілу та усталюється як власність, міру його справедливості чи

несправедливості не беруть до уваги. Окрім первісного володіння, Г'юм зазначає ще чотири умови чи правила, що обґрунтовують або здатні започаткувати власність після встановлення суспільного устрою — присвоєння, давність, поповнення й успадкування. При цьому він також прямо вказує на випадковість і суперечливість зазначених правил. Утім, попри певну недоладність вказаних правил та неоднозначність наслідків їх застосування в суспільстві, ними, за твердженням Г'юма, варто керуватися при розподілі власності серед людей. Адже відсутність у цьому випадку взагалі будь-яких правил матиме ще більш тяжкі наслідки для суспільства. Зрештою, зазначені правила щодо виникнення, розподілу та усталення власності склалися стихійно, природно. Прикладом такої природності є передусім правила успадкування. Втім, спадкоємці не завжди гідні свого спадку, а успадкування створює нерівність, за якої власність і статки переважно не залежать від працелюбності й заповзятливості. Проте люди здебільше воліють самі користуватися правом успадкування, але схильні відмовляти у цьому іншим. Ця відмова мотивується міркуваннями загальносуспільної доцільності справедливого соціального устрою. Тобто у свідомості людей наявна суперечність між їхнім особистим індивідуальним і спільним соціальним інтересами.

На якість сприйняття людьми власності впливає їхнє відчуття справедливості. Г'юмове трактування останньої не вирізняється особливою оригінальністю на тлі аналогічних трактувань його попередників, коли він пише: «Справедливість зазвичай визначається як *постійна і незмінна воля давати кожному те, що йому належить*» [Г'юм, 2003: с. 467]. Якщо, наприклад, наявне володіння певною річчю вважають справедливим, цю річ визнають власністю того, хто нею фактично володіє. Міра справедливості визначає, відтак, міру повноти власності: «Якщо справедливість довершена, то й власність є повною; якщо справедливість недовершена, то такою ж буде і власність» [Г'юм, 2003: с. 470]. За цією логікою, володіння, визнане несправедливим, не є власністю. Тобто однією із передумов посідання власності є дотримання вимог справедливості. Г'юм пояснює, яким чином це можливо:

«...немає очевиднішого положення, ніж те, що власність є незрозумілою без таких передумов, як справедливість і несправедливість, і що ці чеснота і порок у свою чергу незрозумілі, якщо

в нас немає мотивів, які не залежать від моральності і в той же час спонукають нас до справедливих вчинків і утримують від несправедливих» [Г'юм, 2003: с. 472].

Відчуття справедливості й несправедливості або схильність людей вважати щось справедливим чи несправедливим — наприклад, власність — залежать від моралі. Норми моралі є вихідними у виникненні зазначених відчуттів або схильностей. Відтак, дотримання вимог справедливості при посіданні власності зводиться до дотримання норм моралі. Цю умову Г'юм визначає як своєрідну заповідь чинності власності: «...якщо власність залежить від моральності, а моральність — від звичної функції пристрастей та дій, а ті ж у свою чергу спрямовуються окремими мотивами, то очевидно, що мої корисливі дії повинні відповідати нормам найсуворішої моралі і не можуть стати порушенням права власності» [Г'юм, 2003: с. 472]. Ця теза виглядає як своєрідна настанова власникам і тим, хто будь-що хоче набути власності. Коли здебільше через корисливість люди схильні нехтувати мораллю і домагатися особистих вигод, виникають загрози існуванню суспільного ладу. Через порушення справедливості усталеність власності зникає і суспільство руйнується.

У тлумаченні явища власності, що його запропонував Ж.-Ж.Руссо, вихідними також стали засади теорії суспільної угоди. Подібно до його попередників — розробників цієї теорії — у нього теж ідеться про «суспільний пакт» як перехід до громадянського стану: «Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу і необмежене право на все те, до чого вона прагне і чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє» [Руссо, 2001: с. 26–27]. Протиставлення природного і громадянського станів, пристрастей і права вказує тут на загалом позитивну і схвальну оцінку перетворень життєвого устрою людей. Адже міра впорядкованості їхніх відносин за суспільної угоди зростає, і передусім — завдяки змінам у свідомості.

Руссо наголошує відмінність «володіння, яке є лише наслідком сили чи права того, хто першим захопив, від власності, що може ґрунтуватися тільки на юридичному документі» [Руссо, 2001: с. 27]. Право першості у привласненні вважається більш дієвим порівняно із правом сили, проте справжньої чинності воно набуває внаслідок перетворення у право власності за умов громадянського стану. Доволі цікавим є міркування Руссо сто-

совно поваги людей до права першості та чужої власності: «...право того, хто першим захопив — таке нетривке в стані природному — поважається кожною людиною в громадянському стані. В цьому праві поважається не стільки те, що належить іншому, скільки те, що не належить тобі» [Руссо, 2001: с. 28]. Імовірно, у своїй повазі до чужого права першості людина керується сподіваннями на подібну повагу з боку інших до її можливого такого самого права. Іншими словами, йдеться про визнання певного порядку привласнення та володіння з огляду на власні очікувані вигоди від нього.

Зокрема, можливість визнання привласнення землі на підставі права першості, за Руссо, суттєво зумовлена нічийністю уподобаної земельної ділянки, суто життєво необхідними її розмірами, працею і обробіткою як єдиною ознакою земельної власності. Загалом життєві потреби та праця як критерії доцільного обмеження права власності неодноразово наголошували з боку Руссо. Зокрема, він робить це у формі запитання до читача: «Хіба не є в дійсності узгодження права того, хто першим захопив, з такими умовами, як потреба і праця, поширенням цього права саме настільки, наскільки це припустимо? Хіба можна не обмежувати цього права?» [Руссо, 2001: с. 28]. У ранній рукописній версії «Трактату про суспільну угоду...» — так званому «Женевському рукописі» — ця думка подана у формі заклику: «Узгоджуймо ж із потребою і працею право того, хто перший захопив» [Руссо, 2001: с. 182]. Умови визнання права першості щодо володіння земельною ділянкою мають на меті унеможливлення зіткнень між людьми з приводу використання землі, її невинувато нерівномірного розподілу та браку для всіх, хто бажає, а також її нетрудового утримування.

Приватна власність вилучає зі спільного користування певні життєві засоби, позбавляє усіх, крім самих власників, можливостей повноцінно користуватися цими засобами та їх вигодами. На це потрібна згода широкого загалу, можлива за умов, про які йшлося вище. Однак, як впливає з тези Руссо, є ще одна передумова суспільного визнання володіння як приватної власності в мить укладання суспільної угоди:

«...спільнота жодним чином не позбавляє приватних осіб їхнього майна, а лише підтверджує законність їхнього володіння, замінюючи узурпацію дійсним правом, а користування — власністю. Відтоді кожен, хто чимось володіє, розглядається

як депозитор громадського майна, а його права поважаються усіма членами держави і обстоюються усіма їхніми силами проти зазіхань чужинців...» [Руссо, 2001: с. 29–30].

Суспільство і суверен (державна), що виникають внаслідок суспільної угоди, можуть погодитися з існуванням приватної власності і стати запоруками її недоторканності, якщо приватні власники згодні визнати своє майно часткою громадського майна. Така згода приватних власників уможливорює існування приватної власності, а незгода — відповідно, унеможливорює. Адже лише суспільство, сильне своєю згуртованістю, поєднанням усіх своїх сил і засобів, у тому числі й тих, що належать приватним власникам, у змозі підтримувати порядок у власних межах. Цю ідею Руссо розвиває й обґрунтовує, коли вказує на можливу альтернативу приватній власності на землю — колективну власність: «...право кожної приватної особи на її власну землю завжди підпорядковується праву спільноти на все <майно>. Недотримання цієї умови унеможливорює як тривкість суспільного зв'язку, так і реальну силу при здійсненні суверенітету» [Руссо, 2001: с. 30]. Отже, будь-яка власність — приватна чи колективна — підпорядкована «праву спільноти на все», тобто суспільній власності. І це є запорукою виживання суспільства, оскільки забезпечення його суверенітету у надто критичні миті потребує залучення, зосередження й одночасного застосування усіх наявних життєвих засобів — і загальносуспільних, і колективних, і корпоративних, і приватних.

Руссо також наголосив вади громадянського суспільства, що постало внаслідок суспільної угоди. В одній із його тез підкреслено безсумнівну загальну вигоду від суспільної угоди — рівність усіх перед законом: «...не знищуючи рівності природної, засадничий пакт замінює юридичною і заснованою на законі рівністю фізичну нерівність сил, зумовлену природою, а відтак, схильні до нерівності за силою чи за розумом люди досягають цілковитої рівності за домовленістю і правом» [Руссо, 2001: с. 30]. Водночас у виносці до цієї тези зазначено позірність та умовність такої юридичної рівності:

«За поганого урядування, ця рівність є суто поверховою і оманливою. Вона слугує лише подальшому утриманню бідного у його злиднях і збереженню багатим незаконно привласненого. Насправді закони завжди корисні для тих, хто володіє чимось, і завжди на заваді у тих, хто нічого не має. Звідси випливає,

що суспільний стан вигідний для людей лише тоді, коли всі вони щось мають, але жоден не має надлишку» [Руссо, 2001: с. 30].

Про відверте засудження приватної власності не йдеться. Однак зазначено її наслідок — майнову нерівність і похідну від неї суспільну несправедливість. Ще гостріше оцінено суспільний стан у рукописній версії праці: «Людина народжується вільною, однак скрізь вона у кайданах» [Руссо, 2001: с. 173]. Такий стан несе небезпеку існуванню громадянського суспільства та єдності. Його підставою може бути лише спільна користь усіх громадян.

I. Кант теж досліджував виникнення та природу приватної власності на засадах теорії природних прав та суспільної угоди. Від інших представників цієї теоретичної традиції його відрізняє зосередженість на правовому вимірі зазначеної угоди. Право він розглядав як обмеження сваволі кожного умовами її узгодження зі сваволею всіх інших. Таке узгодження вбачалося можливим завдяки публічному праву як сукупності зовнішніх законів, уgruntованих на примусі. Примусове підпорядкування людей законам виводиться із укладення суспільної угоди: правовий громадянський устрій починається зі згоди коритися законам, що обмежують природні права. Згода розглядається як передумова правомірності публічного закону: «...якщо закон такий, що весь народ *жодним чином не міг би* дати на нього своєї згоди, то він несправедливий...; якщо ж тільки *можливо*, що народ дав би свою згоду на такий закон, то обов'язок — вважати його справедливим...» [Кант, 1999b: с. 543]. Кант вбачає сенс ідеї згоди, як і теорії природних прав та суспільної угоди загалом, в тому, що вони є мірилом правомірності законів. Попри позірність ідей суспільної згоди та угоди, законодавці мають керуватися ними у своїй законодавчій діяльності: «Ця угода є *лишень ідеєю* розуму, котра, однак, має безсумнівну (практичну) реальність у тому сенсі, що вона накладає на кожного законодавця обов'язок видавати свої закони так, щоби вони *могли* виходити від об'єднаної волі цілого народу...» [Кант, 1999b: с. 543]. Водночас Кант стверджує, що первісну суспільну угоду (*contractus originarius*, або *pactum sociale*) нема потреби припускати як факт, бо як такий він взагалі неможливий. В іншій своїй праці він відверто іронізує з приводу первісного укладання суспільної угоди: «Шукати свідчення історії цього механізму марно, тобто дістатися початкового періоду громадянського суспільства неможливо (бо дикуни не складають ніякого документу

стосовно свого підпорядкування законів, й уже із самої природи первісних людей можна зробити висновок, що вони починали тут із насилля» [Кант, 1999а: с. 722]. Відтак, слід радше говорити про примус як чинник генези громадянського суспільства та дотримання публічних законів.

Окрім примусу як зовнішньої спонуки дотримання законів Кант звертає увагу на моральний обов'язок як відповідну внутрішню спонуку або мотив. Він розрізняє «етичне законодавство», що робить вчинок обов'язком, а цей обов'язок також мотивом, і «юридичне законодавство», що не містить цієї умови і ґрунтоване на примусі. Похідним звідси є розрізнення: 1) легальності як відповідності вчинку законів безвідносно до його мотиву; 2) моральності, за якої ідея обов'язку є достатньою як мотив учинку, відповідного законів [Кант, 1999а: с. 582]. Моральне почуття розуміється як схильність до задоволення чи до незадоволення лише з усвідомлення відповідності або суперечності вчинку вимогам обов'язку. Спорідненим за змістом із поняттям моральності у кантівському доробку є концепт категоричного імперативу, що позначає безумовні веління та заборони у вигляді морального веління, правила або уявлення:

«Категоричний (безумовний) імператив — це такий імператив, що мислить і робить вчинок необхідним не опосередковано через уявлення про *ціль*, до якої вчинок може привести, а тільки через одне лише уявлення про самий вчинок (про його форму), отже, безпосередньо як об'єктивно необхідний вчинок» [Кант, 1999а: с. 586].

Власне мораль у категоричному імперативі є підґрунтям спонук вчинку та його оцінок. Категоричний імператив уможливує визначення суб'єктивно випадкових людських вчинків як дозволених чи недозволених, тобто морально можливих чи неможливих, а також морально необхідних, тобто обов'язкових. Відтак, серед обов'язків людей виокремлено правові обов'язки згідно із зовнішнім законодавством та обов'язки добросовісності, що спираються на внутрішні суб'єктивні підвалини.

На підставі таких загальних вихідних припущень про правові та моральні спонуки людських вчинків Кант власне й розглядає генезу приватної власності та її існування. За його твердженням, мати щось зовнішнє своїм можна лише у правовому стані за наявності влади, що встановлює публічні закони. Належність до громадянської спільноти вможливує збереження приватних

володінь людини за її безпосередньої особистої відсутності та володіння спадковим майном. Неабияке значення при цьому приписується внутрішнім моральним застереженням стосовно незаконних домагань чужого. Примітною тут є думка Канта про недоторканність закону: сумніватися у законі означає, по суті, на цю мить призупинити його дію [Кант, 1999а: с. 696–697]. Він вважає «громадську думку», «народну думку» підставою існування феодального та церковного володіння: ці два види володінь є чинними, поки існує ця думка, а коли вона втрачає свою силу, відповідні види власності мають бути знищені [Кант, 1999а: с. 703–704]. Сумління людей визнано тут, власне, єдиною й цілком достатньою запорукою і підставою недоторканності зазначених архаїчних форм володіння. Попри ймовірну раціональну недоцільність і марність існування цих форм, їх передчасне, з погляду людей, знищення може порушити підвалини упорядкованості суспільства. Оскільки усталеність порядку ґрунтована на звичці, то все, що суперечить останній, може розцінюватися людьми як зловмисність.

Загалом суспільна справедливість містить принцип рівності як своєрідне мірило ступеню покарання зловмисності: «Отож, те зло, котре ти заподіюєш кому-небудь іншому в народі, що не заслуговує його, ти заподіюєш й самому собі» [Кант, 1999а: с. 713]. Неправові зловмисні дії руйнують впорядкованість суспільного життя, і спричинений ними безлад рано чи пізно бумерангом наздоганяє самого зловмисника. Цей своєрідний принцип відплати чинний і стосовно власності: «Що, однак, означає: “Якщо ти крадеш у нього, ти обкрадаєш самого себе”? Той, хто щось украв, робить ненадійною власність всіх інших; отже, він віднімає у себе (згідно з правом відплати) надійність всякої можливої власності: він нічого не набув і нічого не може набути...» [Кант, 1999а: с. 714]. Принцип відплати виступає своєрідною запорукою соціального порядку та недоторканності приватної власності як однієї з його складових. Адже насилля, свавілля, нестримна корисливість безглузді через свою зворотну дію стосовно того, хто їх започатковує.

Утім, Кант не схильний до однозначного заперечення й осуду цих вад суспільного життя. Він вважає антагонізм між людьми — «товариську нетовариськість» — засобом, що ним користується природа для забезпечення розвитку всіх задатків людей:

«Тому хай буде благословенна природа за нетовариськість, за задрісно змагальне марнославство, за ненаситну жагу володіти і панувати! Без них усі пречудові здібності людства залишилися б назавжди нерозвинутими. Людина хоче злагоди, але природа краще знає, що добре для її роду; вона хоче розбрату» [Кант, 1966: с. 12].

Корисливість, честолюбство та владолубство виводять людей зі стану недбалості й бездіяльного задоволення, спонукають до праці, переборення лінощів і долання труднощів. Корисливі домагання виступають підґрунтям перетворень та розвитку суспільства. І в підсумку Кантову спадщину можна узагальнити тезою про доцільність певної мінливої рівноваги умиротворення та протиборства, впорядкування та розворушення суспільства і, зокрема, відносин власності. При цьому цілковиті безлад або усталеність варто розглядати як загрози виродження і суспільства, і власності.

Дещо інша думка з цього приводу у Й.Фіхте. У своєму відгуку на працю Канта він відзначив переважання за сучасних йому обставин вигод безладу над вигодами порядку: «Значна частина людей за всезагального безладу набуває більше, ніж втрачає, а в тих, хто тільки втрачає, залишається надія, що він теж виграє. Так іде справа» [Фіхте, 1963: с. 200–201]. Неусталеність відносин між різними станами та сім'ями породжує в них надію збагатитися коштом пограбування інших. За наявності нерозподілених та невикористаних благ несправедливість не видається надмірно обтяжливою настільки, щоби виникло спільне бажання її усунути. Однак людство прямує до впорядкування й усталення розподілу власності: «Постійні зіткнення між станами та сім'ями призведуть зрештою до рівноваги (Gleichgewicht) у майні, за якої кожен буде відчувати себе більш чи менш стерпно» [Фіхте, 1963: с. 201]. Лише тоді, як сподівається Фіхте, внутрішні та зовнішні спонуки до грабунку і хижацтва зникнуть, а відносини власності та суспільне життя загалом остаточно впорядкуються та усталяться.

Г.В.Ф.Гегель піддає сумніву уявлення про «благовірне або дружнє або навіть примусове братство людей, в якому існує *спільність майна* й усунуто принцип приватної власності»: за його переконанням, «спільноти, зрештою, не мають такого права на власність, як окрема особа» [Гегель, 2000: с. 58, 59]. Тому дійсна рівність можлива між людьми як особами, що мають

право на приватну власність. Гегелеве розуміння справедливості полягає в тому, щоб кожна людина мала власність. Водночас думку про рівномірний розподіл власності між людьми він вважає хибною, а спроби її втілення – марними: «Рівність, яку хотіли б упровадити в розподіл майна, однаково було б через короткий час порушено, оскільки статки залежать від працьовитості. Того, що неможливо втілити в життя, не варто й починати» [Гегель, 2000: с. 61]. Отже, у необмеженій приватній власності вбачаються можливості самореалізації особистості. Передумови існування власності становлять не лише бажання самого власника та його самовідчуття себе у цій якості: «Для власності як *буття* особистості не досить мого *внутрішнього* уявлення й моєї волі, що дещо має бути *моїм*, – для цього потрібно *вступити у володіння* ним. *Буття*, яке, таким чином, одержує це воління, включає в себе й визнання інших» [Гегель, 2000: с. 62]. Окрім внутрішніх інтенцій власника та його зовнішніх власницьких поведінкових проявів не менш важливим і навіть, можливо, вирішальним є визнання приватного володіння загалом. Зокрема, в громадянському суспільстві визнання набуття власності ґрунтується на угоді, формальних процедурах, прикордонних знаках, заставних книгах, реєстрах. Відтак, злочин проти власності оцінюється як порушення не тільки приватних прав певного власника, а й як замах на загальний порядок суспільства в цілому.

Окрім правового визнання у доробку Гегеля наголошено також важливість громадського визнання. Йдеться, зокрема, про суспільну думку: «Суспільна думка – це неорганічний спосіб пізнання того, чого народ хоче й що думає» [Гегель, 2000: с. 276]. Природа цієї думки полягає в тому, що особистості мають і вільно висловлюють свої судження щодо різних справ із погляду власного життєвого досвіду і нагальних потреб. У сукупності всі ці судження постають у вигляді своєрідного загального громадського сприйняття, бачення й оцінювання, що на нього вимушено зважають у практичній діяльності. Суспільній думці Гегель приписує ґрунтовну змістову навантаженість: «...суспільна думка містить у собі вічні субстанційні принципи справедливості, дійсний зміст і наслідок усього державного ладу, законодавства й загального стану взагалі в формі *здорового глузду людей* як тієї моральної основи, яка проходить через усе, що набуває форми забобону, а також істинних потреб

і правильних тенденцій дійсності» [Гегель, 2000: с. 276]. Серед такого широкого вмісту суспільної думки належне місце посідають і питання існування приватної власності в суспільстві. До них неминуче прикована увага загалу через взаємозв'язок їх зі справедливістю суспільного розподілу життєвих засобів. Змістовна якість – схвальність або несхвальність – суспільної думки позначається на становищі приватної власності в суспільстві, її перспективах та пов'язаних із нею можливостях.

Разом із тим, у протосоціологічній думці склався інший, протилежний за оцінками напрям тлумачення приватної власності з наголосом на її соціально-руйнівних властивостях.

3.1.3. Утопічні комуністичні проєкти та соціалістичні вчення

На лиходійні наслідки існування приватної власності звернув увагу Платон. Один із таких спостережених наслідків – суспільний розкол, що його виявом є існування у рамках кожної держави щонайменше ще двох умовних ворожих одна одній субдержав – держави злидарів і держави багатіїв. Існування приватної власності, особливо її наявність у провідних верств, призводить до панування в суспільстві корисливих інтересів цих верств, а далі, своєю чергою, до заздрощів, озлоблення, соціальної напруженості та протиборств. У підсумку відбувається занепад держави/суспільства, кризова зміна її устрою.

За часів Платона майновий ценз був усталений законодавчо. Однак це усталення не могло запобігти соціальному відчуженню, руйнуванню державної/суспільної єдності: «Держава такого типу, без сумніву, не може бути єдиною, вона ніби складається з двох держав: одна – для бідних, а друга – для багатих; хоча вони й житимуть у одній і тій же місцині, проте завжди один до другого ставитимуться вороже» [Платон, 2000: с. 248]. Як наслідок, далі нетерпимість незаможних громадян стосовно багатіїв посилюється і набуває затягості: «...хіба убогому не спаде на думку, що такого роду люди багатіють лише через те, що бідні бояться й не мають відваги, а коли йому десь випаде нагода наодинці зустрітися з таким же убогим, як і він сам, то чи не скаже він йому: “А наші панове – це ж, на загал, ніщо!”» [Платон, 2000: с. 254]. Своєю чергою, ґрунтована на майновій нерівності соціальна напруженість стає підґрунтям для громадянських зіткнень та дестабілізації суспільства під впливом зовнішніх

або внутрішніх чинників: «...так як хворобливому тілу достатньо малого поштовху ззовні, щоб по-справжньому розхворітися, а іноді й без зовнішніх впливів у ньому бувають внутрішні розлади, так само й держава, що перебуває в подібному стані, впадає у хворобу з найменшого приводу – воює сама з собою, причому одні її громадяни закликають собі на допомогу союзників із якої-небудь олігархічної держави, інші опираються на підтримку з демократичної, а іноді міжусобиці вибухають і без втручання ззовні» [Платон, 2000: с. 254]. З огляду на те, що приватна власність спричинює руйнування суспільної єдності, суспільні збурення та загибель держави, Платон обґрунтовував доцільність її цілковитого вилучення з життя провідних верств суспільства.

Ідеї засудження й цілковитого скасування приватної власності розвиваються у західноєвропейській протосоціологічній думці доби Відродження. Підставою в цьому разі виступають супутні приватній власності суспільні негаразди – нерівність, визиск, ненависть та протиборства між людьми. З огляду на ці негаразди, Т.Мор розцінює існування приватної власності як нищівне для суспільства. Звідси випливає його цілком очікуваний висновок: «...повне скасування приватної власності – єдина передумова рівного й справедливого розподілу матеріальних засобів і забезпечення людям щасливого життя» [Мор, 1988: с. 49]. Мор наводить опис ідеального комуністичного суспільства на уявному острові Утопія, що засноване на комуністичних засадах. Це безкласове суспільство соціальної рівності, без соціального визискування та приватної власності. В основу його устрою покладена суспільна власність на засоби виробництва та предмети споживання, загальнообов'язкова трудова повинність, громадський добробут як головна суспільна мета. Усуспільнення власності в утопійському суспільстві прямо пов'язане із його упорядкованим земним соціальним життям:

«Вони знищили в себе вдома разом з іншими вадами коріння честолюбства й громадянських чвар, їм не загрожує небезпека страждати від внутрішнього розбрату, від якого загинула сила-силенна захищених міст разом з їхніми багатствами. А якщо громадяни живуть у злагоді в державі з розумним суспільним ладом, то тоді заздрість сусідніх правителів не може похитнути або потрясти таку державу...» [Мор, 1988: с. 113].

Іншими словами, усуспільнення власності унеможливує відчуження, напруженість, суперечності та протиборства у межах су-

спільства і стає запорукою його життєздатності у межах ширшого людського середовища. Натомість існування власності у приватній формі трактоване як соціально руйнівне для суспільства.

Традиція утопічного комунізму набула продовження у доробку Т. Кампанелли. Він описав уявне суспільство «Місто Сонця», що побудоване на наукових засадах без приватної власності, майнової нерівності, класових відмінностей та соціальної нерівноправності. Передумовами рівності усіх людей в економічному плані тут є усупільнення засобів виробництва, колективна праця, загальнообов'язкова трудова повинність, розподіл матеріальних благ за потребою. Для «Міста Сонця» також характерні «філософський спосіб життя на основі спільного володіння благами», а також «спільності жінок» [Кампанелла, 1988: с. 138]. Причому Кампанелла доволі переконливо обґрунтовує взаємозв'язок спільності власності і жінок:

«Будь-яка власність, на погляд соляріїв, виникає й утверджується через те, що кожний з нас має власне житло, власну дружину і дітей. Звідси породжується себелюбство, бо, намагаючись здобути синові багатство й почесі та залишити йому в спадщину великий маєток, кожний з нас стає розкрадачем громадського добра... Коли ж позбутися себелюбства, то залишиться тільки любов до громади» [Кампанелла, 1988: с. 138–139].

Власність, шлюб, сім'я, батьківство і спадщина постають як взаємно зумовлювані явища. З одного боку, прагнення увічнити свої досягнення у вигляді накопиченої власності через передання їх спадкоємцям спонукають до шлюбу і сім'ї. А з іншого — шлюб, сім'я і нащадки спонукають до привласнення і накопичення власності для забезпечення кращого майбуття власному роду. Звідси цілком доречно припустити, що власність, шлюб, сім'я і батьківство можуть бути знищені лише разом. Бо коли хоча б одне з них залишиться існувати, воно з часом призведе до поступового відтворення в суспільстві знищеної решти. Відтак, шлях до становлення досконалого суспільного устрою вбачається в усупільненні власності, жінок і дітей.

В. Годвін вважав можливим розглядати явище власності лише з погляду справедливості. Його розуміння справедливості передбачає належність будь-чого тому, хто найбільше його потребує, або тому, для кого таке володіння є найкориснішим. Відповідно, несправедливість вбачається там, де одна людина володіє зайвим, а решта людей позбавлені навіть найнеобхіднішого для

життя. Тобто несправедливість виводиться із нерівного розподілу власності. Така нерівність призводить до безладу в суспільстві: коли один губить у праці здоров'я, інший ніжить у розкоші; коли один не має за бажання можливостей розвивати свої творчі та інтелектуальні спроможності, інший за наявності таких можливостей нехтує ними через власну нехить і лінощі. Обставини, за яких одна людина із надлишком володіє тим, чого інша позбавлена, створюють передумови для зловживань та злочинів.

Існування приватної власності не є справедливим: «Вона надає одній людині величезні багатства на підставі випадковості народження» [Годвін, 1958: с. 64]. Навіть за умови, що власність та нерівність є наслідками заповзятливості та працелюбності окремих людей, такий стан не визнається справедливим: надмірне накопичення життєвих засобів в одних людей та брак ресурсів в інших — несправедливі та безглузді. За твердженням Годвіна, «багатство досягається через обман ближнього і витрачається у нарузі над ним» [Годвін, 1958: с. 73]. Такі можливості неправедного накопичення власності є наслідком існуючого громадянського порядку. За його умов панує дух гніту, рабства та обману, з одного боку, і заздрість, злоба та мстивість — з іншого. Із започаткуванням накопичення та нерівномірного розподілу власності започаткувалося й запекле протиборство між власниками і неїмущими. Умиротворення суспільства можливе лише за рівномірного розподілу власності, що є єдино справедливим.

Правильний спосіб подолання нерівності Годвін пов'язує із розумом, а не з насиллям. Але оскільки несправедливість зберігається за допомоги насилля, наявний порядок безпосередньо переконує неїмущих у безсиллі розуму. Не маючи іншої ради, вони стають схильними до встановлення справедливості через насилля. Натомість Годвін схильний вважати, що рівність настає після великого інтелектуального вдосконалення людей та усталення їх віри у справедливість. Відтак, поспішність і непродуманість при втіленні ідеї зрівняння власності можуть спричинити безлад, дати тільки короточасний результат, після якого постане нова, ще більш варварська нерівність [Годвін, 1958: с. 93–94]. Він також визнає певну слушність опонентів ідеї зрівняння власності щодо неможливості остаточного викорінення нерівності через неможливість повної зміни природи людини

[Годвин, 1958: с. 104]. Помисли людей не можуть набути цілковитої одностайності: «Нас не можна звести до одноманітної чіткості годинникового механізму» [Годвин, 1958: с. 119]. Годвін застерігає від примусового колективізму, від перетворення людей на машини. Ці засоби помилкові й безглузді. Дієве лише переконання. Поки у свідомості людей глибоко не закарбується розуміння того, що лише їхні справжні потреби обґрунтовують єдино справедливі домагання володіння життєвими засобами*, ідея рівності не може бути втілена. Правильний спосіб прискорити зникнення хибних корисливих думок вбачається не в насиллі чи у зведенні людей до розумової одноманітності, а в спонуканні кожної людини думати самій за себе: «Те, що я маю, істинно моє, якщо потрібне мені для уживання; те, що я маю, якщо воно навіть становить плід моєї праці, але мені не потрібне, не може бути мною утримане без порушення справедливості» [Годвин, 1958: с. 134]. Лише коли люди власним розумом дійдуть усвідомлення безглуздості та марності зайвого накопичення, вони зможуть утриматися від нього.

Утім, Годвін не виключає можливості насильницьких спроб удосконалення суспільства. Він передбачає, «що революція супроводжуватиметься різнею, і, ймовірно, це найогидніше, що можна собі уявити, навіть враховуючи її нетривалість» [Годвин, 1958: с. 150]. Попри таке невтішне припущення, залучення до істини через насильство визнається виправданим, бо «треба протиставити момент жаху та відчаю століттям щастя» [Годвин, 1958: с. 151]. Порядок і щастя, розумовий розвиток та спокійна доброчесність, що настануть внаслідок насильницького перерозподілу власності на засадах рівності, визначені вартими тимчасового безладу, насилля і страждань. Відмова від насилля задля досягнення щастя прирівнюється до волі випадку, «коли людина, що пошкодила свою кінцівку, відмовилася б піддатися тій муці, котра пов'язана з її вправлінням» [Годвин, 1958: с. 153]. Істина варта втілення за будь-яку ціну. Зрештою, протиборство, насилля і нетерпимість виникає через необґрунтований опір втіленню істини та справедливості. Оз-

* Йдеться про засоби, що вможливають фізичне існування, певний прихисток, розвиток інтелектуальних здібностей, пізнання істини та застосування своїх кращих якостей – все те, в чому полягає особисте щастя.

лоблення й розлючення неімущих здебільше зумовлюються зловживаннями самих багатіїв: «Привілеї багатих, немилосердно використовувані ними, природно, призводять до відплати; бідну людину доводять до того, що вона починає вважати теперішній стан суспільства станом війни...» [Годвин, 1958: с. 177]. Серед джерел руйнівних пристрастей зазначено також спостереження підкресленого розкошування багатіїв на тлі жалюгідного і стражденного життя бідняків: «Здається, що багатій не може задовольнитися своїми багатствами, якщо видовище їх не дратує інших» [Годвин, 1958: с. 179]. Не меншу лють і роздратування загалу викликає безглузда зухвалість багатіїв та їхні намагання привласнювати чужі права. Зрештою всі зазначені обставини можуть призвести до запеклого громадянського протиборства.

Однак Годвінові більше імпонує мирне розв'язання питання встановлення рівності та справедливості через поширення істини й терпляче очікування утвердження віри в неї серед широких верств суспільства: «Я повинен прагнути не до того, щоби насильницьки змінити установи, але до того, щоби доказами розуму змінити ідеї» [Годвин, 1958: с. 156]. Всі притямні люди мають відтак спрямовувати свою діяльність згідно з ідеями справедливості. Істина невідпорна, а її поширення завжди благодійне й незворотне: «Її успіхи йдуть послідовно, і кожен етап готує загальну свідомість до наступного» [Годвин, 1958: с. 157]. Поширення істини – найпряміший шлях до справедливості, а розум – найпридатніше знаряддя для її втілення. Прихильники істини мають діяти не насиллям, а переконаннями. Ворожість, злопам'ятність та мстивість несумісні з поступом істини: «Найважливіша причина, що затримала її втілення, полягає у неправильній поведінці її прихильників, у суворості, брутальності та неблаганності, що вкладені у справу, позаяк вона репрезентує одну людяність» [Годвин, 1958: с. 163–164]. Зрівняння власності має відбутися не за допомоги закону, адміністративного розпорядження чи публічних установ, а лише через особисту переконаність людей.

Чільне місце приватній власності відведене в ідейному спадку А.Сен-Симона. Сен-Симон вважав за доцільне планово-раціональне промислове облаштування суспільства з метою унеможливлення стихійності в економіці та безладу в суспільстві. Ключову суперечність капіталізму він убачав у протиборстві між

виробничим і невиробничим секторами економіки. Учасниками протиборства, з одного боку, є діяльні власники та робітники, а з іншого — рантиє, котрі нічого не виробляють, та земельні власники, що живуть із ренти. Тобто Сен-Симона можна вважати прихильником продуктивної (трудової) приватної власності. Він розглядав власників-промисловців як клас, найбільш зацікавлений у підтриманні порядку з огляду на збитки від безладдя, а відтак — найбільш придатний для виконання місії загального проводу в суспільстві.

Приватну власність оцінено, відтак, помірковано і виважено, зважаючи на те, що інститут власності «служує підвалиною суспільної будови» [Сен-Симон, 1948: с. 355]. Цей інститут власності не вважається незмінним та вічним: він має змінюватися відповідно до потреб суспільства. Через це найважливішим завданням, що підлягає негайному розв'язанню, визначено облаштування власності для щонайбільшого добробуту та свобод усього суспільства: «Добре зрозуміти природу права власності та утвердити це право на основі, найсприятливішій для росту багатства і свободи промисловості» [Сен-Симон, 1948: с. 356]. Засоби такого утвердження вбачаються передусім у законодавчому з'ясуванні: 1) що може бути предметом власності, 2) якими засобами окремі особи можуть набувати власності та 3) яким чином вони мають право користуватися нею, коли її вже набуто. При цьому Сен-Симон неабиякого значення надає громадській думці — «великій силі», що їй повинні підпорядковуватися усі інші людські сили за умови її ясного вираження. За його твердженням, закон буде ухвалено, якщо можна буде спонукати громадську думку зобов'язати законодавців його ухвалити [Сен-Симон, 1948: с. 362]. Досягнення бажаного законодавчого результату тут поставлено у залежність від правильного спрямування громадської думки. Тобто йдеться про встановлення досконалого суспільного устрою мірою готовності до нього людей.

Ш.Фур'є тлумачить явище приватної власності на підґрунті власної теорії генези людства. Згідно з цією теорією вік світу поділений на дев'ять соціальних періодів, що утворюють три групи за мірою розвитку виробничої діяльності людей:

а) «переддень» виробничої діяльності становлять перші три періоди: «несправжній», без людини; первісний, що зветься Едемом; період дикості, або бездіяльності;

б) «хибна» виробнича діяльність характерна для періодів патріархату, варварства та цивілізації;

в) «правильна» виробнича діяльність, що має встановитися впродовж періодів гарантизму, соціантизму та гармонізму [Фур'є, 1954с: с. 393].

У межах цієї соціальної періодизації Фур'є локалізував сучасну йому добу як період цивілізації та піддав його й попередні періоди нищівній критиці. Головний закид при цьому – соціальна несправедливість, грабунок та хижацтво, похідні від всевладдя індивідуальної власності. Розподіл життєвих засобів не передбачає винагороди усіх виробничих якостей людей і здійснюється тільки відповідно до належної кожному частки капіталу. Відтак, Фур'є визначає головне завдання як встановлення справедливості при розподілі доходів та задовільне винагородження кожного за трьома його виробничими показниками – працею, капіталом і талантом [Фур'є, 1954а: с. 17]. Можливість розв'язання вбачає у зміні обставин, які спонукають до людської корисливості: залучити людину до справедливості можна лише за умови її особистої вигоди від останньої. Майбутній устрій гармонії полягатиме у створенні для бідних широких можливостей розбагатіти, піднятися до становища заможної людини, побачити успішними своїх дітей, сподіватися посісти багатство. Йдеться про формування «духу власності», за якого бідні люди не зможуть відчувати відрази до багатих. З іншого боку, для багатіїв створюються умови задоволення їхньої корисливості у неруйнівний для суспільства спосіб, тобто умови, за яких несправедливість обертається на шкоду тому, хто її заподіює. Правдивість і справедливість перетворюються у передумову прибутковості.

Таке соціальне умиротворення розглядається як наслідок встановлення устрою гарантій. Найважливішими серед останніх з погляду здорового глузду є: 1) гарантія роботи, засобів до існування і добробуту для неїмущого класу; 2) гарантія правдивості у справах вигоди і безпеки в суспільних відносинах для середнього та багатого класів [Фур'є, 1954а: с. 220]. Дух власності за соціетарного режиму мав також отримати гарантії вільного обігу капіталу, безпеки володіння і передання, отримання доходу завдяки солідарності та всезагальному забезпеченню, посідання мінімальної власності [Фур'є, 1954с: с. 412]. Ці гарантії були відсутні за часів Фур'є, тобто за умов періоду цивілізації і властивих їй шахрайства та несправедливості.

У такий спосіб за соціетарного устрою створюються передумови подолання руйнівних властивостей суперечності колек-

тивного й індивідуального інтересів у господарському житті суспільства. За часів цивілізації кожен трудящий перебуває у стані своєї економічної війни із загалом та вимушено стає недоброчливцем свого оточення з огляду на особистий економічний інтерес: лікар бажає своїм співгромадянам добрих лихоманок, повірений (адвокат) – добрих судових суперечок у кожній сім'ї, архітекторові на користь добряча пожежа, а склорізові – сильний град і т.ін. [Фурье, 1954b: с. 88]. Такий стан умисної війни – неминучий наслідок антисоціетарного способу господарювання як «світу навиворіт», що значною мірою зумовлений невідповідністю приватної власності інтересам суспільства. Таким чином, модель бажаного соціального порядку Ш.Фур'є враховує корисливу природу людини: корисливі пристрасті мали задовольнятися із вигодою для суспільства загалом, а також виступати джерелом його розвитку.

Р.Оуен вважав за необхідне застерегти проти насильницького зламу суспільного життя, що його загрозу несло зростання злиднів та деморалізації трудящих верств унаслідок нерівномірного розподілу приватної власності: «Я бачив бідні й робітничі класи, котрі живуть за таких умов, що природно супроводжуються стражданнями для них самих і для їхніх нащадків; якщо ці умови існують і надалі, то вони деморалізують суспільство і призведуть до насильницького повалення усієї соціальної системи» [Оуэн, 1950а: с. 131]. Для запобігання насильницькому докорінному перетворенню суспільного устрою пропонувано вжити низку дієвих заходів щодо поліпшення умов життя загалом та відвернення його руйнівного гніву. Такі помірковані, реформістські, а не революційні погляди аргументовано тим, що насилля не може стати опертям у розбудові сталого справедливого устрою суспільства:

«...хоч би якими безумними, непослідовними та згубними були існуючі системи, їх не можна руйнувати руками людей некомпетентних і грубих. Кожен передчасний чи нерозумний крок може відволікти здійснення наших найбільш обґрунтованих надій та позбавити кілька майбутніх поколінь того щастя, що ним інакше ми й наші діти могли б широко користуватися» [Оуэн, 1950с: с. 148].

Бажані суспільні зміни мають визріти передусім у головах переважної більшості громадян, і лише за згоди останніх можливе суспільно корисне здійснення цих змін. В іншому разі спроби

перетворень можуть лише призвести до ще більшого розбрату в суспільстві. Відтак, приватна власність, за переконанням Оуена, має зжити сама себе еволюційним шляхом: «Теперішня приватна власність, яка є набутою і якою володіють на підставах звичаїв та навичок старого суспільства, має вважатися священною, поки власники не виявлять, що вона цілковито марна і не становить мінової вартості унаслідок тієї легкості, з якою буде вироблятися для усіх надлишкове багатство; таким чином, відпадуть стимули для накопичення приватного багатства...» [Речь Р.Оуэна, 1950: с. 354]. Лише добровільне впорядкування суспільства на засадах рівності та справедливості вможливить уникнення неминучої насильницької революції. Таке виважене ставлення Оуена до приватної власності у практичному сенсі межує з її нищівними оцінками з його боку в теоретичному вимірі. Він однозначно вбачає у приватній власності причину несправедливості, злочинів, злигоднів, гноблення, страждань, обману, шахрайства, егоїзму, обмеженості, невігластва, пихатості, марнославства, брехні, нечуйності. Приватну власність загалом визначено як згубну для людського роду:

«Приватна власність відчуває людські уми одне від одного, слугує постійною причиною виникнення ворожості у суспільстві... Вона слугувала причинами війн у всі попередні епохи відомої нам історії людства і спонукала до незліченних убивств» [Оуэн, 1950b: с. 24].

Оскільки боротьба за особисте збагачення руйнує найкращі й найбагородніші властивості людської природи у межах окремих суспільств і світу загалом, приватна власність цілковито непотрібна і є нічим не виправданим злом. Як запевняє Оуен, поки людський розум не визволиться від безумної влади грошей, світ буде схожим на велику божевільню, що постійно вибухає безладом і розбратом [Оуэн, 1950d: с. 170]. Відтак, раціонально впорядковане суспільство майбутнього повинно позбутися приватної власності та супутніх їй негараздів і облаштувати натомість науково-обґрунтовану систему суспільної власності. За винятком предметів особистого вжитку, все має перетворитися на суспільне надбання. Повна рівність згідно з віком стане запорукою справедливості, єдності, доброчесності і сталого щастя. У підсумку, як сподівався Оуен, «економія часу, праці та капіталу за умов суспільної власності порівняно із приватною перевершить все, що людський розум може собі

увявити» [Оуэн, 1950b: с. 26]. Можливість таких звершень пов'язана з облаштуванням великих об'єднаних сімейств із достатньою кількістю землі та працелюбністю, що мало б за задумами вможливити їх самозабезпечення, духовне вдосконалення та цілковиту застосовність їхніх здібностей. А необхідну землю належало викуповувати за справедливою ринковою ціною у її чинних приватних власників. Тобто йшлося про необхідність передусім революції не в суспільстві, а у свідомості людей [Оуэн, 1950d: с. 183]. Зміна поганих суспільних порядків на добрі мала здійснюватися суто в мирний спосіб, ненасильницькими діями та мірою готовності широких верств людей жити за нових умов.

П.Ж.Прудон широко відомий передусім своїм категоричним твердженням: «Власність є крадіж» [Прудон, 1998: с. 14]. У перебігу його обґрунтування він піддав сумніву положення теорії природних прав та суспільної угоди про всезагальне визнання приватної власності внаслідок укладення такої гаданої угоди: «...виправдавши власність всезагальним визнанням, тобто рівністю, ми вимушені виправдовувати нерівність умов власністю. Із цього зачарованого кола нема виходу» [Прудон, 1998: с. 70]. Зміст угоди, нібито, передбачав визнання власності за умови забезпечення рівності прав. Але оскільки люди вже визнали нерівномірно розподілену власність, відсутнє дійсне втілення рівності. За такого порушення угоди власність постає узурпацією.

Прудон робить спроби довести «неможливість власності» через її несправедливість. Несправедливість тут, на його думку, виявляється у негативних наслідках існування приватної власності. «Власність неможлива» тому, що вона: а) «смертоносна»; б) «розкладає суспільство»; в) «породжує тиранію»; г) «є запереченням рівності»; д) «бо її здатність до накопичення безмежна, між тим як матеріал для цього накопичення обмежений» [Прудон, 1998: с. 109–157]. Власність не лише вможливорює уживання і використання привласненого, а й дає змогу надуживати свої виключні повноваження власника. Цілком відповідними такому баченню властивостей власності є її визначення: «Власність є привласнене власником ні на чому не засноване право (*droit d'aubaine*) власника на річ, відзначену ним його печаткою» [Прудон, 1998: с. 110]. Концепт «*Droit d'aubaine*» позначав право короля Франції на майно іноземця, що помер на французькій території. Згадкою цього юридичного артефакту підкреслено випадковість приватної власності загалом.

Разом із тим Прудон негативно оцінює і соціальну протилежність власності – спільність (комунізм): «Власність веде до експлуатації слабкого сильним, спільність же – до експлуатації сильного слабким» [Прудон, 1998: с. 183]. В обох випадках ідеться про насилля і пригнічення: у першому випадку зловживання та визиск, у другому – деспотичне усереднення і зведення до одноманітності. За схвальної оцінки кінцевої мети обох цих способів соціального упорядкування суспільства одночасно зазначено згубність їх практик:

«Те, чого хочуть комунізм і власність, добре, але те, до чого вони ведуть, недобре. Чому? Тому що і той і друга є виключними й не визнають, кожен зі свого боку, двох елементів суспільства. Комунізм заперечує незалежність і пропорційність, власність же не задовольняє вимогам рівності та закону» [Прудон, 1998: с. 196].

Тут, по суті, ідеться про дилему свободи і рівності, дилему, яка не має однозначно єдиного вдалого розв'язання. Власність є умовою свободи та чинником нерівності, спільність (комунізм) є умовою рівності та чинником несвободи. Прудон пропонує власне розв'язання цієї дилеми, яке вбачає в індивідуальному володінні: «Індивідуальне володіння є необхідною умовою соціального життя; власність вбиває життя... Володіння відповідає праву, власність ворожа йому» [Прудон, 1998: с. 200]. Він закликає знищити власність та зберегти володіння. На його думку, це вможливить поєднання позитивних рис власності та спільності, а також унеможливить дію їхніх негативних властивостей. З індивідуальним володінням пов'язані сподівання на докорінне покращання соціального устрою – законів, уряду, господарства та установ. Загалом єдино справедлива, істинна та можлива форма суспільства вбачається у вільній асоціації на засадах рівності засобів виробництва та рівноцінності обмінюваних продуктів.

Розглянуті напрями протосоціологічної думки заклали підвалини відмінних за ставленням до приватної власності політичних ідеологій: лібералізму і консерватизму, з одного боку, комунізму та соціалізму – з іншого. Ці ідеології набували практичного втілення у перебігу історичного розвитку людства. Втім, більший інтерес становлять соціологічні тлумачення приватної власності та її суспільного визнання, що також виникли на підґрунті зазначених протосоціологічних підходів.

3.2. Стан розроблення проблематики у соціологічній теорії

Основні соціологічні теоретичні підходи, що постали на підвалинах протосоціологічних ідей та вчень, за змістом оцінок і тлумачень явища приватної власності теж можна розмежувати на дві умовні сукупності. В одній із них зосереджені соціологічні теорії та парадигми, у межах яких вважають за доцільне збереження приватної власності або з різною мірою умовності припускають можливість її існування. Другу сукупність становлять парадигми й теорії, згідно зі змістом яких приватна власність здебільше є чинником суспільної несправедливості та безладу і підлягає скасуванню. Попри зазначені докорінні розбіжності з приводу приватної власності, різні аспекти проблеми її легітимації прямо або опосередковано вивчають у рамках обох сукупностей соціологічних теоретичних підходів. Передусім варто звернути увагу на ті з них, що з огляду на відносну лояльність стосовно приватної власності набули переважного поширення у розвинених західних капіталістичних країнах у статусі академічних.

3.2.1. Консервативні уподобання західної академічної соціології

Засновник соціологічної науки О.Конт розвивав ідеї свого вчителя А.Сен-Симона і запропонував «позитивну теорію власності» [Конт, 1996: с. 141–143]. У межах цієї теорії наголошено виключно роль суспільства в існуванні та функціюванні власності: «...жоден вид власності не може бути створений чи навіть переданий до інших рук виключно його володарем без необхідного спеціального та загального співробітництва суспільства...» [Конт, 1996: с. 141]. Скрізь суспільство більшою чи меншою мірою втручалось і підпорядковувало користування власністю загальним соціальним потребам. Контове бачення власності є загалом функціоналістським: «...власність... позитивізм розглядає, головним чином, як необхідну соціальну функцію, що полягає у накопиченні та управлінні капіталами, за допомоги яких

кожне покоління підготовляє поле діяльності для наступного за ним» [Конт, 1996: с. 143]. Але, попри це, він визнає усі негаразди, спричинені приватною власністю та наголошувани теоретиками утопічного комунізму. Втім, запропоновані останніми різні способи знищення або зживання приватної власності оцінює як руйнівні для суспільства. Розглядаючи тлумачення власності, що належать Платонові та Аристотелеві, Конт віддає перевагу ідеям останнього і пропонує долати усі негаразди від приватної власності суто моральними заходами — впливом громадської думки. Натомість прагнення комунізму придушувати будь-яку індивідуальність Конт розцінює як небезпечне для суспільного організму, оскільки поділ функцій у ньому настільки ж необхідний, як і доладне їх поєднання. Відтак, завданням людства має бути узгодження, мірою можливості, необхідного поділу з не менш необхідним єднанням. Надмірний наголос на одній із цих властивостей здатний викликати знищення дійсної життєдіяльності суспільства, адже означає жертвування свободою заради рівності або навпаки.

На думку Конта, спроби виправлення недосконалостей природного порядку розподілу матеріальних засобів марні [Конт, 1996: с. 149]. Необхідно, щоб громадськість звертала увагу на те, як власники користуються своєю власністю, а не на те, скільки її в них є. Слід регулювати призначення власності, причому моральними засобами — впливом громадської думки. Тобто необхідне моральне, а не політичне управління через створення відповідних суспільних настроїв засобами просвіти та освіти. Останні визначено як головні засоби суспільних перетворень та зміни соціального становища трудящих. Крайні засоби в такому разі обмежені застосуванням законів. Таким чином, розв'язання соціальних проблем пропонувано перенести на моральне підґрунтя. І особливі сподівання пов'язуються із громадською думкою як духовною, моральною владою, що зуміє приписати капіталістам обов'язки перед суспільством. Необхідне запобігання запеклому протистоянню між класами підприємців і робітників через примирення на моральних засадах. Таке примирення обмежить застосування крайніх заходів: ідеться лише про «право відмовитися від виконання найвищих соціальних функцій як крайній засіб усякого колективного організму» [Конт, 1996: с. 153]. Основним засобами боротьби мають бути відмова від участі у справі як вияв свободи сторін, страйки,

ігнорування, бойкот. Ненасильницькі засоби спонукання до взаємовигідної співпраці розглядаються як більш дієві та соціально корисні, ніж насильство і примус.

Дж.С.Міль у своєму викладі засад методології соціологічних емпіричних досліджень веде мову про «соціальну науку» або «соціологію», котру розглядає як «загальну науку про суспільство», що має свої окремі «гілки», або «галузі» [Миль, 1996: с. 243, 255]. У «загальному складі соціальної науки» він вирізняє, зокрема, «політичну економію», тобто науку, котра вивчає економічний аспект соціальної реальності, а саме — «розглядає людей як зайнятих виключно придбанням та споживанням багатства» [Миль, 1996: с. 250, 253]. До прерогатив політичної економії віднесено питання про те, як люди за взаємної згоди засновують інститут власності та відповідні закони, що мають завадити окремим особам силоміць чи обманом захоплювати власність інших. Соціологічний та політекономічний теоретичні доробки Міля тісно зв'язані. Зокрема, соціологічні тлумачення інституту приватної власності наявні у його класичній праці з основ політичної економії [Миль, 1980, 1981]. Повна назва цієї праці засвідчує, що її зміст не обмежений економічною проблематикою й охоплює також соціальну. Зокрема, розгляд явища приватної власності зосереджений навколо соціальних передумов її існування:

«...у суспільному стані, в будь-якому стані, окрім стану цілковитої самотності, будь-яке розпорядження хоч би якими речами може мати місце тільки зі згоди суспільства або, точніше, зі згоди тих, хто розпоряджається активною силою суспільства. Навіть те, що людина виробила своєю особистою працею, без якої-небудь сторонньої допомоги, вона не може втримати у своєму розпорядженні інакше, ніж з дозволу суспільства» [Миль, 1980: с. 338].

Згода і дозвіл суспільства вможливають приватну власність. І тут мається на увазі не лише загальне ставлення суспільства до приватної власності, що може вилитися у її підтримку або знищення політичними засобами. Не менш важлива також готовність суспільства не бути байдужим до зазіхань на неї і вдаватися до додаткових витрат на утримання особливої категорії людей, що запобігають загрозам її існуванню. Зазначене ставлення суспільства і така його готовність до дій стосовно власності зумовлені низкою чинників: «Думки і бажання лю-

дей, поза сумнівом, не мають випадкового характеру. Вони є наслідками основних законів людської природи, поєднаних з наявним рівнем знань та досвіду, наявними умовами суспільних установ, інтелектуальною та моральною культурою» [Милль, 1980: с. 338–339]. Прояви невдоволення людей інститутом приватної власності Міль пов'язує з несправедливістю заснованого на ньому суспільного устрою. Із приводу сучасного йому інституту приватної власності він зазначив, що той забезпечує розподіл, майже зворотно пропорційний докладеній праці. Хто найменше працює – той найбільше отримує за даного суспільного розподілу цінних ресурсів. І навпаки: хто найбільше працює – отримує найменше. З огляду на негаразди, пов'язані з інститутом приватної власності, зроблено висновок: «Закони власності усе ще не приведені до відповідності з тими принципами, на яких ґрунтується виправдання приватної власності... Ці закони не забезпечили справедливої рівності між людьми, обтяживши труднощами одних та надавши привілеї іншим, вони зумисно сприяли нерівності і не дозволяли всім почати змагання за рівних умов» [Милль, 1980: с. 349–350]. Вадами чинних законів є також перетворення у власність того, що ніяк не має нею бути (необроблена субстанція землі, людські істоти, суспільні посади, оподаткування), а також встановлення безумовної власності там, де вона має бути обмежена (власність на орні землі). Міль свідомий того, що природна дія принципу приватної власності унеможлиблює рівність. Він вважає за доцільне пом'якшення цієї нерівності усіма способами, що не підривають приватну власність загалом: законодавство має сприяти розпорошенню багатства серед широких верств, а не зосередженню його в руках вузьких верств суспільства.

Несправедливий розподіл життєвих засобів не вважається природним для суспільного устрою на підґрунті приватної власності, а трактується як суто небажаний побічний наслідок його. Відтак, за мету визначено не знищення системи приватної власності, а лише її вдосконалення, щоби надати кожній людині право отримувати вигоди від неї. Загалом Мілевому інституційному тлумаченню приватної власності поряд із підкресленням визначальної ролі суспільства в її існуванні властивий наголос на її трудовій природі:

«Зведений до основної своєї суті, інститут власності полягає у визнанні за кожною людиною права на виключне розпо-

рядження предметами, котрі ця людина, чоловік або жінка, створила власною працею чи отримала або в дар, або за справедливою угодою, без застосування сили чи обману, від людей, що створили цю річ. Основою всього є право працівника на те, що він сам виробив» [Милль, 1980: с. 362].

Крім праці, умовами посідання права приватної власності зазначені давність володіння, причому навіть первісно неправомірного, а також успадкування і заповіт. Загалом, за Мілем, об'єктом приватної власності може бути визнане лише те, що створено працею людей чи накопичено завдяки їхній ощадливості. Але навіть за цієї умови потрібно миритися із неминучими наслідками приватної власності на кшталт майнової нерівності, що виникає внаслідок «неоднакових властивостей людської натури, таких як працелюбність, ощадливість, упертість, талант і навіть деякою мірою талан» [Милль, 1980: с. 375]. Економічними підвалинами соціального структурування визначено три неодмінні умови виробництва — працю, землю і капітал, «причому під капіталом розуміють засоби та прилаштування, що являють собою накопичені результати попередньої праці, землю ж розуміють як матеріали та знаряддя, що надані природою, незалежно від того, чи містяться вони в надрах землі чи становлять її поверхню» [Милль, 1980: с. 389]. Отже, спільнота людей, з огляду на привласнення цих чинників виробництва та відповідних їм часток виробленого продукту, поділена на землевласників, капіталістів і робітників, що виробляють. Конкурентний спосіб розподілу виробленого продукту призводить до цілковитої відсутності справедливості й чесності, а також до взаємної ворожості між багатими і бідними, роботодавцями і найманими працівниками. Багатії свідомо розглядають бідних як джерело визиску, а єдине бажання найманих працівників здебільшого полягає в тому, щоби «отримати якомога більше, а дати навзамін у формі послуг якомога менше» [Милль, 1981: с. 97]. Попри це Міль сподівається на співпрацю соціальних класів у майбутньому, на природне перетворення капіталу у спільну власність усіх тих, хто бере участь у його виробничому використанні. Станом на час написання своєї праці він уже спостерігав повільне послаблення соціальних негараздів і несправедливості. Натомість соціалістичний план цілковитого оновлення суспільного устрою та переведення економічної організації суспільства на нові засади, що виключають приватну влас-

ність і конкуренцію, він визнавав непридатним для свого часу. Мілеві належить передбачення, яке цілком справдилося:

«Навіть якщо у якійсь країні народний рух поставив би на чолі революційного уряду соціалістів і вони спробували би найрізноманітнішими методами підірвати приватну власність, цей інститут як такий усе одно вижив би. Або його прийняли б самі соціалісти, або він був би відновлений у результаті відсторонення їх від влади з тієї простої причини, що люди не відмовляються від того, що в теперішній час слугує єдиною основою їх існування та безпеки, поки заміна цієї основи не буде приведена до нормального стану» [Милль, 1981: с. 403–404].

Неможливість швидкого втілення соціалістичних ідей пояснювалася відсутністю у людей необхідних моральних та інтелектуальних якостей. Відтак, приватній власності було завбачено довге життя і зроблено наголос на її історичній мінливості водночас із запереченням її непозбутності.

Ф.Тьоніс розглядав відносини власності з погляду власного розрізнення спільноти (*Gemeinschaft*) і суспільства (*Gesellschaft*): «...спільнота — це тривале й достеменно сумісне життя, суспільство ж — лише скороминуче й позірне. Відповідно до цього саму спільноту треба розуміти як живий організм, а суспільство — як механічний агрегат і артефакт» [Тьоніс, 2005: с. 19]. Люди перебувають у спільноті від народження і взаємодіють в її межах на засадах щирості й безпосередності. Натомість суспільство є для них публічним простором, де вони просто співіснують як незалежні одне від одного особи і взаємодіють на засадах особистої вигоди. На підґрунті поняттєвої дихотомії спільнота/суспільство виводиться нова дихотомія — володіння/майно («земля і ґрунт»/гроші): «Володіння можна розуміти як органічну і внутрішню, майно — як зовнішню і механічну власність...» [Тьоніс, 2005: с. 182]. Володіння природно поєднане зі своїм суб'єктом і може бути відчужене від нього без його згоди лише шляхом примусу. За умов спільноти володіння передбачає користування спільними благами, особливо володіння землею. Натомість майно є множиною окремих речей, що належать незалежним особам, мають кількісне вираження своєї вартості і призначені для відчуження шляхом обміну. У межах самої спільноти важко уявити ускладнення стосовно визнання її членами спільного для всіх них володіння. Такі ускладнення неминуче існують, натомість, у суспільстві — через розпоро-

шеність і нерівномірність розподілу майна між окремими особами та їх взаємну відчуженість. Невпорядкованість відносин із приводу власності та похідні звідси зіткнення стають одним із джерел суспільного розвитку. Напря́м останнього, за Тьонісом, пролягає через низку суспільних устроїв: первісний родинний комунізм — селянсько-міський індивідуалізм — незалежний великоміський та універсальний індивідуалізм — державний та інтернаціональний соціалізм.

Е.Дюркгайм вивчав соціальні умови та передумови існування приватної власності із застосуванням власних правил функційного аналізу. Зокре́ма, пояснення будь-якого факту він пов'язує із виявленням його функції у створенні соціального порядку: «...щоби пояснити факт вітального порядку, недостатньо показати причину, від якої він залежить, але потрібно ще, принаймні в більшості випадків, знайти його частку у встановленні загальної гармонії» [Дюркгейм, 1995: с. 114]. З цього погляду дослідити приватну власність означає дізнатися, що вона становить собою, якій потребі суспільства відповідає і до яких умов має пристосуватися, щоби бути взагалі можливою. Відтак, феномен приватної власності аналізується з виокремленням різних видів соціальної солідарності як передумови існування суспільства. Соціальну солідарність визначено як суто моральне явище, що саме по собі не піддається точному спостереженню та вимірюванню, але реально виявляє себе зростанням міри соціальної інтеграції суспільства:

«...там, де існує соціальна солідарність, вона, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишається у потенційному стані, але виявляє свою присутність видимими діями. Там, де вона сильна, вона сильно зближує людей, спричинює їх поєднання, примножує випадки взаємозв'язків, що трапляються їм» [Дюркгейм, 1990: с. 65].

Дюркгайм впевнений у можливості виявити всі існуючі види соціальної солідарності, оскільки вони відтворені у праві. Він вдається до спроби класифікації різних видів права для опосередкованого з'ясування відповідних видів соціальної солідарності. За критерієм санкції як однієї із підвалин чинності права останнє класифіковане на: 1) репресивне право, фундоване на репресивній санкції (покаранні правопорушника); 2) реститутивне право, що ґрунтується на реститутивній санкції (відновленні нормального порядку речей, що його зруйнував

правопорушник). Реститутивні норми визначають дві форми відносин між людьми: а) позитивні відносини (кооперація); б) негативні відносини (утримання від дій з руйнівними наслідками для соціального порядку). Як реститутивне право та вияв такого кшталту негативних відносин розглядається речове право і, зокрема, його різновид — право власності. Його об'єкт — речі тлумачаться як складник соціального порядку нарівні з особистостями. Стосовно речей, як і осіб, теж зазначається можливість існування «речової солідарності» особливої природи: «...вона прямо пов'язує речі з особистостями, але не особистості між собою. Точніше кажучи, можна володіти речовим правом, вважаючи себе одним на світі та ігноруючи інших людей» [Дюркгейм, 1990: с. 114]. Інакше кажучи, право приватної власності однієї людини на річ є виключним і запобігає домаганням інших людей стосовно неї. Це право власності, відтак, визначає негативний характер відносин між людьми та, відповідно, виступає зовнішнім проявом негативної соціальної солідарності: «Позаяк тільки через особистостей речі включаються в суспільство, то солідарність, що походить від цього включення, — чисто негативна» [Дюркгейм, 1990: с. 114]. У такий спосіб запобігаються зазіхання на власність та протидія з приводу її належності, але водночас обмежуються можливості співробітництва та пошуку злагоди. Отже, «така солідарність... не робить з елементів, що зближуються нею, цілого, спроможного діяти одноманітно; вона ні в чому не сприяє єдності соціального тіла» [Дюркгейм, 1990: с. 114]. У підсумку нормативна система речових прав (зокрема, права власності) має функцію не пов'язувати між собою різні частини суспільства, а, навпаки, розділяти їх та чітко позначати відповідні межі між ними. Іншими словами, правила, що мають стосунок до речових прав, не відповідають будь-якому позитивному соціальному зв'язку. Ці правила впорядковують взаємини між людьми із приводу речей та запобігають можливому безладдю, виразно окреслюючи правомочності власності, але вони не згуртовують суспільство. Відтак, заснована на них «негативна солідарність можлива тільки там, де існує інша, позитивної природи, стосовно якої вона становить наслідок і разом з тим умову» [Дюркгейм, 1990: с. 117]. Тобто негативна солідарність сама по собі не забезпечує жодної інтеграції як передумови існування суспільства, натомість сама є можливою в суспільстві, інтегрованому іншими чинниками.

Це можуть бути і згадані вище санкції та примус, і звичаї суспільства й т.ін.

Неабияке значення для чинності правових норм загалом і права власності особливо має також їх справедливість. Зокрема, обставини, за яких люди є багатими і бідними від народження, трактовані Дюркгаймом як вияви несправедливості. Справедливість він убачає в рівних можливостях для всіх людей за умови законодавчого скасування передання нажитих багатств спадковим шляхом. Однак навіть у цьому випадку не зникає дилема справедливості рівності/нерівності винагороди, що є похідною від різної міри спадкової обдарованості, а отже, і досягнень людей. Або ті, кого природа обділила талантами, мають змиритися із нерівністю винагороди, або талановиті й заслужені мають змиритися із прирівнюванням винагороди своєї праці до відповідної винагороди нікчем та посередностей. В обох випадках для примирення із нерівністю/рівністю винагороди необхідна певна моральна дисципліна або, радше, самодисципліна: «...ця дисципліна... буде дійсною лише за умови, що її визнаватиме суспільство, в котрому вона практикується. Якщо вона підтримуватиметься лише силою й законом, то мир і гармонія існуватимуть лише позірно і в такому суспільстві пануватиме постійний неспокій і невдоволення...» [Дюркгайм, 1998: с. 306]. Дійсне визнання та схвалення чинного соціального устрою, за Дюркгаймом, засновані не на примусі, а передусім на моральних підвалинах:

«За нормальних умов існуючий колективний порядок безумовно визнається абсолютною більшістю суб'єктів. Отож, коли ми говоримо, що основи такого ладу мають нав'язуватися кожному окремому суб'єктові моральним авторитетом суспільства, то під цим аж ніяк не слід розуміти, що цей порядок має наводитися єдино з допомогою сили» [Дюркгайм, 1998: с. 307].

Сила і примус є вичерпними і несталими ресурсами підтримання соціального порядку. Можливості їх безперервного застосування відносно короточасні в історичному вимірі. За обставин неминучого матеріального, соціального, культурного, ідеологічного, інтелектуального і технологічного виснаження ресурсів примусу ґрунтований виключно на ньому соціальний лад зазвичай руйнується. Його не ладні діяльно підтримувати люди, для яких він не є морально авторитетним. Якщо за час свого існування на примусових засадах соціальний лад не накопичив моральної авторитетності, він історично приречений.

Т. Веблен трактував приватну власність як інститут, що надає економічному розвитку характеру боротьби за володіння майном. Генеза приватної власності пов'язується не з життєвою необхідністю її для суспільства, а з мотивами соціального змагання: «Мотив, що лежить в основі власності, — суперництво; цей же мотив суперництва, на базі якого виникає інститут власності, залишається дієвим у подальшому розвитку цього інституту та в еволюції усіх тих рис соціальної структури, до яких власність має стосунок» [Веблен, 1984: с. 75–76]. Також зазначено й інші мотиви накопичення матеріальних цінностей — прагнення пошани, вирізнення на тлі загалу, престижу, заздросі, потреба у самоповазі, воління влади. Веблен не бачить можливостей втамувати нестримну жагу багатства навіть за всеохопливого і справедливого розподілу загального приросту суспільного добробуту. Інституційний розвиток приватної власності можна розглядати згідно із засадами соціального дарвінізму, що крізь його призму Веблен розглядає інституційний розвиток суспільства загалом та його соціальних інститутів зокрема:

«Еволюція суспільного устрою виявилася процесом природного відбору соціальних інститутів. Розвиток інститутів людського суспільства та природи людини, що триває, як і досягнутий у цьому плані прогрес, можна у загальних рисах звести до природного відбору найбільш пристосованого способу думки та процесу вимушеного пристосування індивідів до оточення, що поступово змінюється...» [Веблен, 1984: с. 200].

Мінливі обставини суспільного життя зумовлюють зміни інститутів як звичних способів реагування на стимули. З іншого боку, розвиток інститутів, що у своїй сукупності становлять підвалини соціального порядку, є власне розвитком самого суспільства. Самі інститути при цьому трактовано як соціально-психологічне явище: «Інститути — це, по суті справи, поширений спосіб думки у тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю й окремо виконуваних ними функцій» [Веблен, 1984: с. 201]. Оскільки витоки інститутів сягають минулого, вони несуть у своєму змісті його відбиток і тому не можуть бути повною мірою узгодженими із сьогоденням. Звичні погляди людей, їхній кут зору на речі, їхні духовні позиції, що виступають керівництвом до людських дій і становлять зміст інститутів, відрізняються певною усталеністю та інерційністю. Зміна під впливом зовнішніх обставин відбувається повільно,

а також нерівномірно у межах соціального простору суспільства. Швидкість пристосування способу мислення людей, тобто опанування нових інституційних засад у відповідь на оновлене життєве середовище різна. На цьому підґрунті в суспільстві можливі напруженість і протиборства.

М.Вебер заторкує питання власності у своїх розвідках, зокрема у незавершеній праці «Господарство і суспільство». Але попри те, що він започаткував у соціології вжиток понять легітимності й легітимації та досліджував позначені ними явища у сфері політики, нема свідчень про безпосередній аналіз приватної власності із застосуванням зазначених понять. Наявні свідчення про те, що питанню релігійної легітимації приватної власності присвячена загалом Веберова праця «Протестантська етика і дух капіталізму». Зокрема, Н.Луман, визначаючи чинники генези сучасного європейського суспільства, пише: «Вебер виводить первинність релігійної орієнтації із потреби в легітимації економічних мотивацій, що вивільняються» [Луман, 2005: с. 187]. Однак у «Протестантській етиці...» Вебер лише один раз — у примітці до другого розділу — безпосередньо згадує про легітимацію. Там ідеться про особистість О.Кромвеля, котрий «служив за зразок того, як легітимувати вплив догмату про приречення», Е.Целерові, авторові книги про теологічну систему цвінгліанства [Вебер, 1994b: с. 194]. Відтак, з огляду на авторитетні твердження чільних теоретиків-соціологів, можливе лише пере-вितлумачення основних положень веберівської праці крізь призму змісту поняття «легітимація».

У цій праці виникнення буржуазного промислового капіталізму і приватної власності як його складової пояснюється поширенням «духу капіталізму». Під останнім автор розуміє спосіб мислення, що спонукає до систематичного і раціонального прагнення зиску в перебігу фахової діяльності. Поява «духу капіталізму» як певного нормативно регульованого стилю життя, що постає у вигляді своєрідної етики, пояснюється впливом релігійно зумовленої етики. Як емпіричний доказ цих тез наводиться тенденція кількісної переваги протестантів серед власників капіталу, а також серед висококваліфікованих верств робітництва, вищого технічного і комерційного персоналу підприємств у Німеччині. На цій емпіричній підставі розвивається думка про спорідненість між старопротестантським духом та сучасною капіталістичною культурою. Тобто досліджується

змістовний взаємозв'язок між старопротестантською етикою і розвитком капіталістичного духу. Витоки останнього виводяться із духу християнської аскези, що у протестантизмі видозмінилася у наголос на виконанні повсякденних мирських обов'язків за всіх обставин як єдиній можливості догодити Богові втіленням Його волі. Іншими словами, протестантизм звів сенс життя християнина до діяльного, в тому числі фахового, примноження слави Божої. Звідси фахова етика набула релігійних мотивів — щирі протестанти утверджувалися у вірі, шукали спасіння і знаків про нього у мирській фаховій діяльності як головному завданні людини, поставленому Богом. Отже, особлива схильність до кінця віддавати себе роботі в межах свого фаху як найхарактерніша ознака західної капіталістичної культури постає як наслідок Реформації. Подібним чином Вебер трактує і схильність до легального накопичення і наживи у рамках капіталістичного ладу:

«Думка про *обов'язок* людини щодо майна, яке їй довірено і якому вона підлегла як розпорядник або навіть своєрідна “машина для отримання прибутку”, лягає важким тягарем на все її життя, заморожуючи його. Бо чим більше стає майна, тим сильніше стає (за умови, що аскетичне світовідчуття витримає випробування багатством) почуття відповідальності за те, щоб майно було збережене недоторканим і примножене невтомною працею на славу Божу» [Вебер, 1994b: с. 172].

Примноження майна і власності перетворилося у моральне покликання праведних протестантів. Це сприяло нагромадженню і реінвестуванню капіталу в індивідуальних та суспільних масштабах, а відтак, розвитку капіталізму та приватної власності. Таким чином, з погляду сучасності етику аскетичного протестантизму можна розглядати як чинник культурної легітимації приватної власності.

Отже, рушійні сили поширення і чинники соціального визнання капіталізму Вебер вбачає не в матеріальних передумовах виробництва, а передусім у розвитку капіталістичного духу. Втім, він запевняє у відсутності наміру замінити однобічне матеріалістичне тлумачення причинних зв'язків у сфері культури та історії таким же однобічним «спіритуалістичним» тлумаченням [Вебер, 1994b: с. 182]. При цьому він наголошує, що обидва тлумачення є однаковою мірою припустимими, але застерігає від неплідності зведення дослідження до суто одного з

них. Зрештою, вплив і матеріальних, і духовних передумов капіталізму та приватної власності опосередкований діяльністю людини.

Вебер неодноразово підкреслює зв'язок сім'ї (родини, роду) і приватної власності, стверджуючи, що «...скрізь приватна власність і родина взаємопов'язані...» [Вебер, 1998d: с. 17]. Володіння та накопичення власності набуває сенсу в межах сім'ї. Сім'я, кровні родичі й нащадки є для людини свого роду засобами переборення біологічної обмеженості її власного існування. Накопичення й передання їм власності у спадок при цьому виступає як спосіб забезпечення конкурентних переваг власного роду у соціальному просторі суспільства. Не останньою чергою саме ця очевидна обставина спонукає пересічних людей, що не переймаються глибокими роздумами про неоднозначні наслідки приватної власності для життя людства, визнавати та схвалювати її.

У розвитку власності Вебер виокремлює два періоди: 1) виникнення колективної власності як виключного доступу певного об'єднання людей до цінних та обмежених життєвих засобів; 2) привласнення «монополізованих спільнотою соціальних та економічних шансів» окремими особами для вільного користування та обміну [Вебер, 1998a: с. 74]. Ці процеси різняться залежно від особливостей спільнот, обставин, різновидів життєвих засобів. Але в підсумку усталена приватна власність стає чинником соціального розшарування суспільства: «"Власність" і брак "власності" є, таким чином, базисними категоріями класових ситуацій будь-якого типу» [Вебер, 1999, с. 88]. Різні види власності увиразнюють класові ситуації відповідних власників, а різні види послуг, що до їх надання вимушені вдаватися *не*-власники задля виживання, – відповідні класові ситуації неімущих. Під класовими ситуаціями розуміються «типові шанси отримання додаткового продукту, зовнішні умови життя та особистий життєвий досвід», ґрунтовані на певному обсязі та виді влади над власністю [Вебер, 1999: с. 87]. Власне, йдеться про виокремлення класів за ознакою відношення до власності. На цій підставі виокремлено: 1) «позитивно привілейовані» класи (власники чинників виробництва або капіталу); 2) «негативно привілейовані» класи (*не*-власники капіталу або неімущі); 3) «середні класи», котрі включають усі верстви, що отримують дохід, зумовлений їхніми власністю або якостями, набутими

завдяки навчанню [Вебер, 2007: с. 22–23]. Таке розшарування неоднозначно сприймають ті, хто підлягає йому. Залежно від класового становища люди можуть бути схвально або несхвально налаштованими щодо наявного соціального розшарування. Це може мати різні наслідки для суспільства і відносин власності. Вебер не схильний вбачати тут витоки неминучих докорінних їх перетворень: «Чисте членування на класи за відношенням до власності не є “динамічним”, тобто не веде з необхідністю до класової боротьби та класових революцій» [Вебер, 2007: с. 23]. Але можливість невизнання приватної власності та похідного від неї соціального розшарування, несхвального ставлення до них не виключені. І за певних обставин, наприклад під дією зовнішніх чинників, вони можуть сприяти докорінним перетворенням соціального устрою.

Дж.Мід тлумачив соціальний інститут власності з погляду започаткованої ним теорії символічного інтеракціонізму. Засобами цього тлумачення слугують ключові поняття даної теорії. Ці поняття взаємопов'язані за змістом і послідовно виводяться одне з одного:

1) соціальне настановлення (attitude) – набута у спільноті схильність індивіда до певної соціальної реакції на все те, що навколо нього (речі, люди, обставини);

2) «самість» (Self) – ґрунтоване на досвіді індивіда його самоусвідомлення, самоотожнюване з його власним тілом. Самість не задана від народження, постає у перебігу соціальної діяльності й накопичення досвіду, розвивається як результат дії настановлень (attitude) індивіда стосовно власної життєдіяльності й навколишніх людей;

3) «узагальнений інший» (generalized other) – зорганізована спільнота чи соціальна група, яка надає єдності самості індивіда: «Настановлення узагальненого іншого є настановленням всієї спільноти» [Мід, 2000: с. 140];

4) дух (Mind), що «як конструктивне, розмірковуюче чи вирішуюче проблеми мислення є соціально здобутим засобом, механізмом чи пристроєм, за допомогою якого людський індивід розв'язує різноманітні проблеми коригування середовища, які постають перед ним у ході його досвіду і які не дають йому можливості поводитися гармонічно, поки не є розв'язаними» [Мід, 2000: с. 279].

5) інституції суспільства, що є «організованими формами групової чи соціальної діяльності – формами, організованими

так, що індивідуальний член суспільства може діяти адекватно і соціально, сприймаючи настановлення інших стосовно цих діяльностей» [Мід, 2000: с. 237].

Мірою оволодіння настановленнями своєї соціальної спільноти стосовно сумісної доладної діяльності та інших питань особа набуває «самості» й розвиває її. Таке оволодіння можливе через навчальну (сприйняття, мислення) та практичну діяльність. Вплив спільноти на перебіг набування та розвитку «самості» опосередкований «узагальненим іншим». У підсумку особа керується набутими настановленнями та «самістю» у власній поведінці. «Самість» особи структурно відбиває загальний досвід життєдіяльності спільноти, до якої вона належить: «Кожна індивідуальна самість в межах певного суспільства чи соціальної спільноти відображає у своїй організованій структурі увесь шаблон відносин організованої соціальної поведінки, який це суспільство чи спільнота проявляє чи здійснює, і її організована структура конститується цим шаблоном» [Мід, 2000: с. 183]. Відповідно, соціальні інститути становлять зорганізовані соціальні настановлення суспільства, що їх «схоплює» і «несе» у своєму досвіді особа як керівні спонуки власної поведінки та критерії оцінювання поведінки інших осіб.

Із застосуванням розглянутих вище понять Мід розкриває природу соціального інституту приватної власності:

«Якщо ми кажемо: “Це моя власність, я повинен керувати нею”, – це твердження викликає певну множину реакцій, яка повинна бути такою ж самою у будь-якій спільноті, де існує власність. Вона передбачає організоване настановлення стосовно власності, яке є спільним для всіх членів означеної спільноти. Людина мусить мати певне настановлення стосовно того, як керувати своєю власністю, і повагу до власності інших. Ці настановлення (як організовані набори реакцій) повинні існувати в кожному, так що коли один говорить такі слова, він викликає у себе реакцію інших. Він викликає реакцію того, що я назвав узагальненим іншим» [Мід, 2000: с. 147].

Отже, приватна власність, інші соціальні інститути та суспільство загалом засновані на спільних, сумісних і передбачуваних реакціях людей згідно з узагальненими й організованими настановленнями. Інститут приватної власності передбачає спільні, доладні реакції з боку частини чи всіх членів спільноти на певні обставини. Зокрема, Мід наводить приклад організова-

ного і скоординованого реагування представників правоохоронних, наглядових та судових органів на випадок злочинства, тобто зазіхання на право власності [Мід, 2000: с. 237]. І всі ці реакції викликає звернення потерпілого. Втім, інститут приватної власності не зводиться тільки до форс-мажорного функціонування та залучення соціальної інфраструктури підтримання його чинності. Його дієздатність і життєспроможність уgruntовані передусім на настановленнях соціального загалу та кожної з осіб, що утворюють його. Зміст цих настановлень може бути різним. Зокрема, oprіч настановлень співробітництва у межах економіки можливі також настановлення суперництва та конкуренції. Звідси недалеко й до настановлень ворожості, що є антиподом настановлень товарищкості й можуть, відтак, призвести до соціальних зіткнень. Зокрема, Мід визначає обставини, що призводять до таких зіткнень: «...ті соціальні ситуації, де індивідам найважче поєднати власну поведінку з поведінкою інших, є ситуаціями, де він і вони діють, відповідно, як члени двох чи більше різних соціально-функціональних груп: груп, відповідні соціальні цілі чи інтереси яких є антагоністичними, конфліктуєчими чи дуже далекими» [Мід, 2000: с. 292]. За приклад таких ситуацій правлять взаємодії й відносини між капіталом і працею, коли соціально-функційні становища представників, з одного боку, капіталістичного, а з іншого — робітничого класу цілковито різняться, а їхні соціальні інтереси є прямо протилежними. Якщо бракує спільної соціальної мети, яка б слугувала об'єднанню, координації та гармонічному взаємозв'язку цих класів, то поєднати їх загальними соціальними відносинами вкрай важко.

Зі ставлень людей до організованої соціальної структури свого суспільства Мід виводить їхній дух: володіння ним як силою мислення вможливорює людським індивідам більшою чи меншою мірою реорганізувати, реконструювати чи модифікувати цю соціальну структуру. В таку перебудову суспільства або соціальну революцію задля свого розв'язання можуть вилитися соціальні протиборства. Органічними при цьому є відношення між соціальними й особистісними трансформаціями: «соціальна перебудова індивідуальними членами будь-якого організованого людського суспільства тягне тією чи іншою мірою перебудову самості чи особистості кожного з цих індивідів, і навпаки...» [Мід, 2000: с. 280–281]. Тобто перебудова

соціального устрою суспільства як реконструкція соціальних відносин відбивається на змісті самості людини, її особистості. Таким чином, невизнання соціального устрою частиною суспільства, непримиренність із ним має наслідком докорінні його перетворення. Своєю чергою, останні мають наслідком зміни особистісних структур людей – пристосування їхніх настановлень до нової суспільної дійсності. Назагал соціальну перебудову і перебудову самості (особистості) визначено як складові єдиного процесу людської соціальної еволюції. Відтак, за твердженням Міда, для вивчення на підставі теорії самості соціального устрою суспільства суттєво виявити структуру загальних настановлень людей.

Попри ґрунтовне розроблення проблематики легітимації та аналіз інституту приватної власності з погляду соціально-системного підходу, Т.Парсонс, як свого часу і М.Вебер, не поєднав ці дві предметні царини в одну. Втім, його погляди на приватну власність варті уваги вже через саме припущення можливості такого поєднання.

Парсонсові тлумачення приватної власності ґрунтуються на ідеї Е.Дюркгайма про інститути угоди, власності та найму як чинники органічної солідарності між людьми та на запозиченій із економічної науки теоретичній моделі виробництва. В розумінні Парсонса економіка є функційною підсистемою суспільства, що диференціюється навколо виробництва та аллокації ресурсів. Ця підсистема функціонує через комбінування чинників виробництва – землі, праці, капіталу та організації з метою виробництва товарів і послуг. Такі комбінаторні процеси відбуваються у цілеорієнтованих організаційних одиницях – фірмах. Способом контролю у випадку товарів є права власності, а у випадку послуг – особливий рід панування або влади, пов'язаний зі статусом роботодавця. У цьому контексті Парсонс дає визначення інституту власності та найму:

«...інститут власності є нормативною системою, яка регулює придбання, розпорядження, контроль та використання фізичних об'єктів у співвіднесенні із договірною системою, незалежно від того, що є цими об'єктами – чинники виробництва чи товарні виходи. А той інституційний комплекс, котрий ми називаємо наймом, регулює придбання та утилізацію людських послуг – або у якості чинників виробництва, або як кінцевих агентів поціновуваного споживання» [Парсонс, 2003: с. 184].

Таким чином, інституційний комплекс угоди, власності та системи найму-зайнятості розглядається як спосіб зчленування економіки із соціетальною спільнотою. Відповідна інституціалізація вможлиблює більшою чи меншою мірою впорядковане використання та залучення дефіцитних і цінних природних, людських та інформаційних ресурсів у перебігу виробництва товарів і послуг. Причому сучасний інститут власності незалежний (принаймні, формально) від інституту влади: «Права власності набагато чіткіше диференціювалися від різних інших договірних прав, особливо від прав, що стосуються послуг, та від політичної юрисдикції, котрій підлягала земля, а також дії, що їх учиняють на ній різні особи. Існують рамки, що обмежують свободу власника майна, однак сучасне право власності є основною умовою узагальненої досяжності фізичних ресурсів, що не залежить від політичної влади» [Парсонс, 2002b: с. 602]. Ще однією важливою і необхідною ознакою будь-якої сучасної системи власності є грошова оцінка її об'єктів та оборотність реального майна у гроші: «Гроші є також вершиною системи власності...» [Парсонс, 2002b: с. 610]. У праці «Соціологічна теорія та сучасне суспільство» грошові активи визначено як найважливіший об'єкт сучасної власності: «Сьогодні... *права* на грошові активи, способи їх законного придбання та розпорядження ними і способи захисту інтересів сторін конституюють ядро інституту власності» (цит. за: [Гоулднер, 2003: с. 353]). Зрештою, конкретні об'єкти власності за сучасних умов теж трактовані як активи, тобто з погляду їхньої ліквідності – потенційної можливості продажу їх на ринку. Такі сучасні інституційні особливості приватної власності покликані сприяти вільному переміщенню дефіцитних ресурсів і розпорядженню ними, оптимальному перерозподілу їх за підсумками плідної застосовності.

Водночас багатство як контроль над певними дефіцитними ресурсами разом із політичною владою Парсонс розглядає як чинники соціального розшарування і структурування суспільства. У межах аналізу особливостей соціальної стратифікації суспільства США він звертає увагу на інститут успадкування власності: «Багатство, котре зобов'язане своєю роллю критерію статусу головним чином тому, що воно є результатом ділових досягнень, набуває певної незалежності. Власник багатства починає вимагати статусу, і ця вимога може бути визнана незалеж-

но від того, чи є у нього в активі відповідні досягнення» [Парсонс, 2002а: с. 375]. Успадкування суперечить думці про власність і багатство як спонукальні чинники плідної суспільно-корисної діяльності. Але попри те, що успадковане багатство не розглядається як особисте досягнення його спадкоємця, існує традиція поважання спадку, що вможливорює визнання спадкової власності.

У праці «Структура і процес у сучасному суспільстві» Парсонс наголошує потенційну соціальну конфліктність нерівномірного розподілу багатства: «Багатству очевидно притаманний розподільчий аспект, і в певному сенсі істинно, що багатство однієї особи чи групи за визначенням не може належати також іншим... Таким чином, розподіл багатства за природою своєю є осердям конфлікту інтересів у суспільстві» (цит. за: [Гоулднер, 2003: с. 359]). Утім, можливості послаблення соціальної напруженості та конфліктності пов'язані із тим, що найважливіша у розвинених суспільствах форма власності складається із рухомих грошових активів на кшталт корпоративних і державних цінних паперів. Такі активи легко реалізувати на ринку, і з цього випливають далекосяжні соціальні наслідки: «Хоча дохід від власності щільно сконцентрований у заможних верствах, участь у його рухомих формах набула більшого поширення, ніж на ранніх стадіях вільно-підприємницьких суспільств, особливо у верхній частині середнього класу» [Парсонс, 1998: с. 149]. Широкі верстви населення мають можливість залучитися в інвестування і «відчутти смак» приватної акціонерної власності. Становище навіть дрібного акціонера-власника спонукає солідаризуватися із приватними власниками загалом, визнавати приватну власність і схвалювати її як соціально-економічну підставу власного добробуту.

Й.Шумпетер наголошував надзвичайну дієвість капіталістичного соціального устрою, ґрунтованого на винагородах і покараннях як спонуках до плідної господарської та творчої діяльності. Ці спонуки неперевершені у своїй простоті та силі: «Піднятися вгору чи опуститися вниз означає те саме, що заробити чи втратити гроші... як діловий успіх, так і ділова невдача справляються ідеально. Вони невмолимі» [Шумпетер, 1995: с. 99, 100]. У підсумку, капіталістична система, на відміну від системи соціалістичної, доволі вдало розв'язує проблему соціального відбору підприємливих, цілеспрямованих та обдарованих людей

«міцної волі та глибокого інтелекту». Їхня сукупна плідна діяльність на ключових ділянках господарського життя суспільства вможливує постійне підвищення життєвого рівня широкого загалу. Наслідками цього Шумпетер вважає еволюційне переродження капіталізму в соціалізм поміркованого штибу, що виявляється в руйнуванні інституційних підвалин капіталістичного устрою. Підприємництво перетворюється в поточне адміністрування на кшталт бюрократії. Дрібний та середній бізнес зникає на тлі поширення великих корпорацій. Приватна власність розмивається акціонуванням. Громадська думка налаштовується загалом супроти капіталізму.

Значення і впливовість приватної власності у житті суспільства зменшується через зміну її змісту та правової форми: частка одноосібного приватного капіталу скорочується, а частка акціонерного приватного капіталу зростає. Це підриває життєві засади приватної власності:

«Капіталістичний процес, замінюючи стіни та устаткування підприємства на пакет акцій, позбавляє ідею власності її суті. Він послабляє владу, що колись була такою сильною, — владу в значенні юридичного права і практичної можливості чинити зі своєю власністю відповідно до своїх бажань; послабляє владу в тому розумінні, що її посідач втрачає і волю до боротьби — економічної, фізичної, політичної — за “своє” підприємство, і свій контроль над ним, і бажання, якщо необхідно, вмерти за нього» [Шумпетер, 1995: с. 183].

Приватна власність і засноване на ній економічне панування розпорошуються, а приватні власники втрачають опірність — здатність і готовність зосередитись на дієвому протистоянні своїм противникам. Однак зникнення, або, точніше, уявне дроблення «матеріальної субстанції» власності не лише паралізує волю власників-акціонерів йти до кінця у відстоюванні власних активів. Ослаблення потуги приватної власності внаслідок її акціонерної «розчленованості» посилює зневіру немісних громадян та вкрай стурбованої станом соціальної справедливості громадськості у чинному порядку відносин власності: «Позбавлена матеріальної та функціональної основи, ця заочна власність не справляє враження і не викликає почуття моральної відданості, як це було з живою формою власності. Зрештою не залишається нікого, хто дійсно бажав би підтримати цю нову форму власності, — ні у великих концернах, ні поза ними»

[Шумпетер, 1995: с. 184]. Таким чином, парадоксальність капіталізму та дієвості приватної власності за його умов полягають у тому, що їхній успішний розвиток призводить до гострокритичного ставлення і навіть ворожості до них самих і до відповідного соціального устрою. Шумпетер робить спробу описати психологічний механізм появи такої ворожості серед широкого загалу, невизнання і несхвалення ним приватної власності. Витоки цих соціальних настроїв він виводить із драматичної повсякденності людського існування, помноженої на брак емоційної прихильності, що вище пояснювалося переродженням приватної власності:

«...за будь-якої соціальної системи кожному доводиться боротися з щоденними турботами, потерпати від очікування цих турбот, зносити незгоди й розчарування, більші та менші неприємності, які боляче дратують і перешкоджають. Я гадаю, що кожен із нас тією чи іншою мірою звик цілком приписувати їх тій частині реальності, яка є його зовнішнім оточенням, і щоб перебороти ворожість, з якою ми реагуємо на ці неприємності, необхідна *емоційна* прихильність до соціального устрою, тобто саме те, чого капіталізм органічно не здатний спричинити. Якщо такої емоційної прихильності немає, то згадана спонuka знаходить свій вихід, переростаючи в постійну складову нашої психіки» [Шумпетер, 1995: с. 186–187].

Як передумови нагнітання соціальної напруженості у капіталістичному суспільстві між заможними і незаможними постають зростання життєвого рівня, поява вільного часу в робітництва. Розв'язання неімущими проблем виживання і виходу із стану животіння створює підґрунтя для їхньої соціальної суб'єктності. Виходить, що логіка поступального розвитку капіталізму із примноженням його суспільно-корисних здобутків у підсумку призводить до його занепаду. Шумпетер виокремлює в цьому занепаді роль «вільного інтелігента, який працює лише на соціально-психологічний механізм під назвою громадська думка» [Шумпетер, 1995: с. 192]. За умов свободи публічної дискусії з'являються можливості безкарно «вищерблювати» підвалини капіталістичного устрою суспільства: «...інтелігенція не може не вищерблювати цих підвалин, бо вона живе з критики і її становище цілком залежить від дошкульної критики; а критика окремих осіб та поточних подій, за обставин, коли немає нічого священного, неминуче закінчиться критикою

класів та інституцій» [Шумпетер, 1995: с. 194]. Якщо за умов феодалізму інтелігенція інтелектуально здебільше була на боці буржуазії та приватної власності, то за умов капіталізму вона частково переходить на бік неімущих. З огляду на чисельне зростання верстви інтелігенції за умов економічного підйому, ця частка виявляється цілком достатньою, щоби генерувати, підтримувати й посилювати в суспільстві ворожі настрої щодо приватної власності. Цьому сприяє і здешевлення книги та преси, а також поява радіо.

Отже, Шумпетер розрізняє природу і джерела ворожості до капіталізму. Для інтелігентської соціальної групи ця ворожість рівнозначна моральному осуду капіталістичного ладу. Натомість загальна соціальна ворожість до нього похідна передусім від втрати приватною власністю колишньої значущості для її посідачів та впливовості стосовно неімущих. Однак загальне несхвалення приватної власності й капіталізму слугує своєрідною «сировиною» для інтелігенції, і сенс існування останньої зводиться до «переробки» зазначеної сировини: «...роль інтелігенції як соціальної групи полягає у стимулюванні, збудженні, формулюванні та організації цього матеріалу й лише в другу чергу — в його доповненні» [Шумпетер, 1995: с. 197]. Наприклад, робітничий рух породжений розвитком самого капіталізму, але його політична програма докорінних соціальних перетворень, гасла і теорії забезпечені інтелігенцією. Зазначені загальні суспільні настрої певною мірою втілюються у політичній, законодавчій та адміністративній практиці. Відтак, дієвість приватної власності за цих інституційних умов ще більше обмежується, капіталістична мотивація звужується, буржуазна психологія соціалізується, і переродження капіталізму в соціалізм пришвидшується.

Як вважає Р.Дарендорф, проблема легітимації приватної власності опосередковано була порушена з постановкою питання про легітимність соціальної нерівності у XVIII столітті: «1754 року Академія Діжона призначила премію за відповідь на таке питання: “Що є джерелом нерівності між людьми і як вона легітимується природним правом?” Вчені ще зволікали із прийняттям занадто радикальних рішень. Вони присудили премію одному теологу і не нагородили працю Жан-Жака Русо, що шукав джерело нерівності у приватній власності, тобто у соціальній сфері. Але питання було порушено» [Дарендорф, 2002f: с. 88–89]. Після цього ідея скасування інституту приватної власності здо-

була нових послідовників та розробників, що ними став шерех соціальних мислителів. Ця ідея перетворилася в одне з головних завдань у програмах низки політичних партій і почала надихати соціальні революції. Підбиваючи підсумки теоретичного розроблення та практичного втілення цієї ідеї, Дарендорф зазначив проблематичність її слушності:

«Упродовж майже двох століть у соціальній та політичній думці панувала власність — як джерело всього доброго та поганого, як гідний збереження або усунення принцип соціальної організації. Сьогодні нам відомо (хоча, на жаль, строге доведення не було проведено), що скасування власності лише створює нові класи на місці старих, що тим самим соціальне й політичне значення власності зазнало істотної переоцінки у проміжку від Лока до Леніна» [Дарендорф, 2002b: с. 493].

Отже, історичний досвід соціалістичних перетворень, як стверджує Дарендорф, показав безпідставність сподівань на знищення соціальної нерівності через скасування приватної власності. Відтак, витоки нерівності та соціального конфлікту він виводить не із власності як чинника розшарування і розмежування суспільства, а із структур панування, без яких неможливе існування будь-якого суспільства. Але й у сфері панування та підпорядкування у розвинених країнах відзначено певний перерозподіл влади через поступове поширення громадянських прав на непривілейовані верстви. Робітничий клас зазнав «обуржуазнювання»: частина його піднялася у соціально-економічному вимірі до рівня середнього класу. Політичні конфлікти на підґрунті соціальних суперечностей «приборкано» інституціями політичних партій, виборів та парламенту.

Інститути загалом Дарендорф трактує не як «монументи консенсусу» (згідно з положеннями структурного функціоналізму), а радше як «бастіони проти людської підлості», насильства та руйнувань [Дарендорф, 2002c: с. 425]. Утім, в іншій його праці йдеться, навпаки, про консенсус. Зокрема, він розвиває думку Т.Гайгера про те, що інституціоналізація класових суперечностей не лише позбавила їх гостроти, а й утворила своєрідний картель для захисту спільних інтересів: «Обидва контрагенти можуть і далі мати різну думку про те, як ділити пиріг забезпечення, але вони єдині у переконанні, що ділять свій пиріг. Відповідно, власне жертвами є ті, хто не належить до картелю» [Дарендорф, 2002d: с. 147]. Як наслідок, усі політичні суб'єкти прагнуть

залучитися до «багатошарового та багаторівневого картелю» для просування в контекст політичного процесу своїх власних особливих інтересів і, таким чином, «утворюють єдиний тугий клубок» [Дарендорф, 2002d: с. 148]. Спільною для всіх цих суб'єктів є зацікавленість у контролі над «пирогом забезпечення», що його ділять у перебігу політичного процесу, за яким прихований контроль за владою. Причому ця влада ґрунтується на угодах усіх учасників «політичного картелю». У такий спосіб забезпечується соціальна інтеграція і встановлюється певна подоба соціального порядку. Колишні класові протиборства у розвинених країнах «пригасають» і втрачають запеклість: їх предметом стає «більше чи менше», а не «все або нічого» [Дарендорф, 2002d: с. 149]. Понад те, попри нерівність майнового становища та доходів, на засадах рівності громадянських політичних і соціальних прав виникає нова солідарність у межах спільноти, що її утворює більшість членів суспільства.

Отже, триває розширення життєвих можливостей, скорочення робочого дня, робочого року, робочого життя, створення «держави загального добробуту», підвищення шансів більшості людей на успішне життя. Втім, все це відбувається у розвинених країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Передусім цих країн стосується загальна оцінка зазначених змін, висловлена британським прем'єр-міністром Г.Макміланом у 1957 році: «Давайте будемо відвертими, більшість людей у нас ще ніколи так добре не жили» (цит. за: [Дарендорф, 2006: с. 9]). Цю оцінку доповнює й уточнює звернення до веберівського концепту «життєві шанси»: «Ніколи раніше так багато людей не мали таких великих життєвих шансів, які вони мають сьогодні» [Дарендорф, 2006: с. 19]. Разом із тим Дарендорф далекий від перебільшення дійсних меж вирівнювання життєвих шансів людей. Відчутне покращення відбулося лише у розвинених країнах ОЕСР. Звідси й застереження: «Нам варто дуже обережно стверджувати, що інші *ще* не дісталися туди, де перебуваємо ми. Мабуть, вони ніколи туди не дійдуть. Усі наші досягнення можуть бути знову зруйновані зовнішніми ворогами або самовбивчим потенціалом нашої власної поведінки» [Дарендорф, 2006: с. 15]. У цьому випадку під «ми» слід розуміти навіть не всіх людей у країнах ОЕСР, а про абсолютну більшість людей у решті країн світу годі й говорити.

Перетворення інформації та знання на засоби виробництва також призводить до скорочення життєвих шансів та соціальних

напружень: «...велика частина праці – і працівників – стала непотрібною для майбутнього капіталізму» [Дарендорф, 2006: с. 50]. Розбудовується новий соціально-економічний устрій, за якого капітал можна примножити без найманої праці, а праця, своєю чергою, може знаходити застосування без участі капіталу. Наприклад, у галузі інформаційних технологій працівники можуть працювати з використанням власних засобів виробництва (ПК) і пропонувати капіталістам готові програмні продукти. Тобто праця і капітал розмежовуються та відособлюються у господарському та просторовому вимірах. Відтак, у розвинених країнах класові конфлікти у загальноприйнятому сенсі цього поняття зникають. Дарендорф окреслив зміст «сучасного соціального конфлікту» визначенням: «Класи без боротьби, боротьба без класів» [Дарендорф, 2006: с. 57]. Ідеться про те, що «врешті-решт класова боротьба втратила основу – самі класи, розлючені один одним» [Дарендорф, 2006: с. 61]. Повторення великих «конфліктів вчорашнього дня» (класової боротьби) XIX і XX століть вважається малоімовірним. Це спричиняється також наявністю у розвинених суспільствах переважної більшості людей, що не зацікавлені у соціальних катаклізмах, оскільки дійшли відносно зручного існування. Для них відкрилися такі життєві можливості, про які свого часу марно мріяли їхні предки. Тому більшість схильна захищати своє становище подібно до того, як раніше це робили правлячі класи.

Натомість поняття бідності пов'язується із поняттям нижчого класу. Причому йдеться не про потенційно організовану соціальну силу, а радше про невиразний натовп «лузерів» – «соціально виключених», тобто позбавлених участі у громадському житті «пропавших людей», котрі «живуть у суспільстві, але до нього не належать» [Дарендорф, 2006: с. 62]. Вони радше апатичні, ніж активні та «вважають це становище своєю долею, індивідуальною, а не колективною, яку вони можуть обійти лише особисто (наприклад, вигравши у лотерею)» [Дарендорф, 2006: с. 63]. «Лузери» вірять у щасливий випадок, ласку Бога і від самого початку не розраховують на себе у досягненні успіху. Суспільство відчужене від представників свого нижчого класу, вони йому просто не потрібні. Для благополучної більшості зникнення пасивного нижчого класу із суспільного простору виявилось б просто не поміченим.

Водночас з'явилася альтернатива соціальній агресії та образі на суспільство, що їх можна було б очікувати від найобдаровані-

ших, але соціально обділених людей. Потенційні ватажки рухів класового опору могли би становити найбільшу загрозу для існуючого соціального порядку. Однак за сучасних умов вони схильні до загалом соціально-лояльної індивідуальної гонитви за успіхом. Для цього наявні достатні можливості в розвинених суспільствах. За визначенням Дарендорфа, йдеться про індивідуалізацію соціального конфлікту у відкритих суспільствах: «...люди за найменшої можливості намагаються просуватися вперед власними силами... Індивідуальна мобільність заступає місце класової боротьби» [Дарендорф, 2002d: с. 210]. Повсякденною дійсністю людського життя в розвинених країнах стало втілення особистих життєвих планів. Енергія людей, що не вивільняється у перебігу мікросоціальних конфліктів, знаходить собі вихід у їхній соціальній мобільності. Успішну соціальну мобільність, наявність її можливостей, відтак, варто розглядати як передумови легітимації приватної власності.

Утім, наявні й деструктивні форми індивідуалізації соціальних конфліктів у вигляді злочинності: «Індивідуалізація конфлікту — соціального конфлікту без класів — має інший, неприємний бік. Це злочин» [Дарендорф, 2006: с. 66]. Боротьба з панівними соціальними відносинами видозмінюється в індивідуальну та організовану злочинність, розширення мережі наркотрафіків, зазіхання на приватну власність громадян, ухилення від сплати податків. Коли відсутні можливості плідно виявити себе в суспільстві, виникає відчуття відособленості від його правил. Це стосується не лише окремих людей, а й цілих спільнот у межах конкретного суспільства, цілих націй у межах світового соціального простору. Виходом для прихованих конфліктів стає еміграція: «В усьому світі соціальну мобільність всередині суспільств доповнює міграція. Вона залагоджує конфлікти в країнах походження і створює нові у цільових країнах» [Дарендорф, 2006: с. 69]. Прихована вибухова ворожість на глобальному рівні виливається у новий конфлікт між космополітизмом і фундаменталізмом: глобальні соціальні «переможці підносять свій досвід у принцип космополітичного суспільства, ті, хто програв, хапаються за архаїчні абсолютні цінності, заради яких вони готові, як мученики, покінчити життя самогубством» [Дарендорф, 2006: с. 91]. Звідси перетвореною індивідуалізованою формою соціальних конфліктів стає тероризм. На перший погляд злочинність, етноцентризм, фундаменталізм

і тероризм не спрямовані безпосередньо проти приватної власності. Однак безлад і негаразди, які вони привносять у соціальну життєдіяльність, ускладнюють відносини приватної власності й унеможливають їхні суспільно корисні здобутки.

Витоки руйнівних форм індивідуалізованого соціального конфлікту певною мірою сягають приватної власності як підстави соціального розшарування та виключення. Попри це, Дарендорф не схильний вбачати вихід із соціальних негараздів у докорінній зміні відносин власності. Навпаки, «нерівність можна терпіти, коли і поки вона не дає можливості переможцям заважати іншим повністю брати участь у житті суспільства або ж, у випадку бідності, заважати людям користуватися своїми громадянськими правами» [Дарендорф, 2006: с. 61]. Це означає, що припустимі відмінності у добробуті, але неприпустиме соціальне виключення через бідність. Відтак, «рецепт одужання» і для суспільств і для світу простий: «більше життєвих шансів для більшої кількості людей» [Дарендорф, 2006: с. 101]. Досягні життєві шанси вможливають соціальне включення, солідарність та згуртованість, а також, імовірно, й соціальну легітимацію приватної власності. Втім, за умов глобалізації національним суспільствам доводиться розв'язувати дилему вибору між внутрішньою соціальною згуртованістю ціною егалітарного розподілу життєвих засобів і зовнішньою економічною конкурентоспроможністю ціною внутрішньої соціальної конкуренції.

Ш.Айзенштадт за порівняльного дослідження революцій Нового часу зауважив зміни смислового вираження найважливіших інституційних сфер та способів їх легітимації. Іншими словами, революційні зміни у європейських країнах супроводжувалися переосмисленням значення інститутів і новим визначенням соціальних ролей. Зокрема важливими підсумками революції в Англії стали інституційні зміни критеріїв доступу до ресурсів: зростає міра контролю за переміщенням ресурсів між ринками з боку різних за походженням соціальних груп, що репрезентували середні верстви суспільства. Цей контроль був уможливлений передусім інститутом приватної власності. Як стверджує Айзенштадт, «первісно зміцнення інституту приватної власності та громадянського права відіграло роль засобу, який дав змогу позбавити багато нижніх верств суспільства (особливо у селі) можливості розпоряджатися власними ресурсами» [Айзенштадт, 1999b: с. 272]. Таким чином, інституціалі-

зачія приватної власності була пов'язана зі зміною структури офіційного та неофіційного доступу до ресурсів і їх використання, зі зрушеннями у диференційованому доступі різних груп до ресурсів. Юридичні та економічні привілеї аристократії були скасовані, натомість у суспільстві зросла соціальна значущість економічного становища. Це посприяло піднесенню міської та сільської буржуазії, а також утворенню міського пролетаріату та ринку праці, на якому приватні власники чинників виробництва посіли панівне становище стосовно власників робочої сили. Втім, з часом і пролетарські групи здобули власну частку контролю над ринками внаслідок інституціалізації громадянських соціальних і політичних прав. Загалом «капіталістичний спосіб виробництва виявився не просто організаційною системою, але становив ще й новий самолегітимувальний порядок, що вводив нові ролі та символи» [Эйзенштадт, 1999b: с. 273]. Громадянські соціальні й політичні ролі та символи власне й виступали тут засобами легітимації капіталістичного способу виробництва. Зрушення у підвалинах його легітимності відбувалися передусім у царині політики. Через зміну структури відносин між соціоекономічним і політичним порядками різні соціально-економічні групи отримали власний автономний доступ до центру влади та контроль над ресурсами.

Грунтовна інституціалізація приватної власності відбувалася також у США та Нідерландах після Американської та Голландської революцій. У Японії формування капіталістичної системи та міського пролетаріату стало можливим внаслідок реставрації Мейдзі. Остання змінила юридичні підвалини власності на ресурси та їх використання, легалізувавши власність загалом і приватну власність на землю зокрема. Інституційна система, що склалася на цьому підґрунті, була капіталістичною у своїх організаційних аспектах і мала свої особливі підстави легітимації: «Гранично висока концентрація груп великих підприємців у центральних фінансових та промислових комплексах поєднувалася з надзвичайним поширенням дрібніших підрозділів. Але ця організаційна структура не набула легітимності у категоріях пошуку трансцендентного порятунку через поцейбічну діяльність, як було у Європі; радше її легітимність діставала вираження у категоріях сприяння добробуту, могутності й територіальному поширенню спільноти» [Эйзенштадт, 1999b: с. 320]. На зміст категоріальних формул легітимації тут вплинув

характер національного завдання, яке розв'язувала японська нація — нагальна модернізація країни навздогін як передумова уникнення колонізації з боку західних держав.

Серед глибоких структурних змін у розвинених індустріальних країнах, що відбувалися у ХХ столітті, Айзенштадт визначив наростання розриву між власністю на ресурси, з одного боку, і контролем над позиціями у структурі зайнятості та економічною владою — з іншого. Внаслідок політичного втручання у відношення між трудом і доходом, а також між доходом і фактичними умовами життя нові форми нерівності не можуть бути прямим наслідком економічно зумовлених класових відносин між виробниками і власниками чинників виробництва. Відтак, наявні певні соціально-інтеграційні здобутки: «Ірраціональні наслідки капіталізму тепер виявляють себе у диференційованій забезпеченості благами приватного та суспільного характеру. Незважаючи на те, що капіталістичний спосіб виробництва продовжує створювати нерівність доходу і, таким чином, власності, ця нерівність не призводить більше до того, щоби найважливішим осередком соціетальних змін став класовий конфлікт» [Эйзенштадт, 1999b: с. 366]. Тобто є підстави вважати, що у розвинених країнах світу проблема легітимації приватної власності певною мірою розв'язана або, принаймні, позбавлена своєї гостроти. Широкий загальний примирився з існуванням приватної власності, а суспільно корисні наслідки її існування поки переважають або затіняють відповідні негативні наслідки.

Ю.Габермас на початку своєї наукової кар'єри розпочинав з аналізу проблеми легітимності пізнього капіталізму як представник Франкфуртської школи*. Зокрема, він писав про загальну проблематичність капіталістичної системи розвинених країн світу, що дістає вияв у кризі їхньої легітимації. Політичні системи цих країн, що залежать від підтримки соціального загалу, постають перед суперечністю між логікою капіталістичного накопичення і зростанням вимог суспільного добробуту, а також збільшенням політичної участі та соціальної рівності. Габермас виокремив кризові тенденції у капіталістичних країнах, що впливають на перебіг легітимації їхнього соціального

*В історико-соціологічній літературі часто наголошують неомаксистський та соціально-критичний характер цього аналізу. Втім, висновки з нього мають здебільше соціально-консервативний зміст.

устрою. Одна з них виникає внаслідок надмірного втручання держави у функційний простір ринку та капіталістичного виробництва. Держава, на відміну від ринку, виявляється непродуктивною в сенсі адміністрування економічних процесів. Але задля забезпечення соціальної лояльності людей та умиротворення класових протиборств вона вимушена здійснювати певний перерозподіл життєвих засобів на користь непривілейованих верств: «Таким чином, розвинена система соціального захисту стає політичним змістом масової демократії. Звідси випливає, що політична система не може цілком звільнитися від орієнтації громадян на споживання. Вона також не в змозі домогтися безмежної лояльності мас і тому для надання *легітимності* своїм діям повинна пропонувати державні та соціальні програми, виконання яких підлягає контролю» [Хабермас, 2008: с. 297]. Якщо державі вдається подолати ці структурні труднощі, складаються, за визначенням Габермаса, «структури пізнього капіталізму», що поєднують розвинену систему соціального захисту із капіталістичним накопиченням. Особливістю цих структур є те, що соціальні суперечності, зумовлені приватно-власницьким розпорядженням засобами виробництва, поступово втрачають здатність структурувати життєвий світ соціальних груп: «Роль працівника за наймом втрачає свої хворобливо пролетарські риси завдяки безперервному підвищенню життєвого рівня, хоча й диференційованого за соціальними верствами» [Хабермас, 2008: с. 299]. Йдеться про встановлення своєрідної рівноваги між професійною роллю і роллю споживача в межах економіки, а також роллю громадянина і роллю клієнта держави. Роль споживача компенсує відчуження праці, а роль клієнта — відчуження влади. І це має наслідки для легітимності соціального устрою: «Лояльність мас та легітимність утворюють сплав, зміст якого не розкладається на складові компоненти і не може бути проаналізований самими учасниками політичного процесу» [Хабермас, 2008: с. 299]. Як вважає Габермас, за умов згладжування гостроти класових суперечностей соціальною державою та зростання анонімності класових структур теорія класової свідомості не знаходить емпіричного підтвердження. У більшості західних держав кризові тенденції вдалося перебороти за допомоги повернення до держави загального добробуту. Кризові тенденції у капіталістичному суспільстві, на думку Габермаса, можуть бути успішно керованими, і передумови заміни

капіталізму на інший соціальний устрій зникли. Економічні засади капіталістичного виробництва зазнали певної модифікації під впливом держави. Держава набула деяких можливостей планування та регулювання виробництва і розподілу. А отже, з'явилися можливості для втілення політики класового компромісу на підвалинах наявних формально-демократичних структур і процедур. Розв'язання соціальних криз втрачає публічно-політичну значущість і перетворюється на предмет адміністративно-управлінського регулювання.

Осередками кризи постають також сфера співіснування інтересів індивідуалізованих капіталістів, наприклад, монополістичного і немонополістичного капіталу, сфера співіснування капіталістичного устрою та забезпечення загального добробуту. Третя кризова тенденція стосується власне сфери легітимації і впливає із наслідків політики адміністративних втручань держави у царину економіки та розмивання традиційної лояльності пересічних людей стосовно чинного соціального устрою. Увиразнення кризових тенденцій легітимації пов'язане із ситуаціями, коли попередні підґрунтя законності (наприклад, слухняність) не відновлюються, а нові соціальні орієнтації (наприклад, професіоналізм заради добробуту) починають суперечити капіталізму. Постає більш критична політична культура, що потенційно заперечує капіталізм. Тобто соціальні кризи змінюють свою природу і набувають здебільше соціокультурного змісту. Вони зводяться до конфлікту між управлінням, ґрунтованим на принципах виробничо-трудої раціональності, з одного боку, і панівною в суспільстві реальною поведінковою мотивацією — з іншого. Відтак, загрози розвиненому капіталізму полягають в тому, що держава у майбутньому може виявитися нездатною контролювати тертя між конкурентними цінностями, що передбачають нові акценти у раціональному критичному дискурсі.

Як стверджує Габермас, після банкрутства державного соціалізму метою вже не є безумовна ліквідація економічно відокремленої капіталістичної системи та владно відокремленої бюрократичної системи. Йдеться радше про демократичне стримування колонізаційних зловживань системного імперативу на теренах життєвого світу. Прагматично-філософські уявлення про об'єктивну правомірність експропріації та привласнення залишаються у минулому: «Радикальна демократична зміна процесу легітимації має за мету новий баланс між владами суспільного

згуртування, коли соціально-інтеграційна енергія солідарності – “творча сила комунікативності” – переважить “наси́льство” двох інших ресурсів урядування – грошей та адміністративної влади...» [Габермас, 2000: с. 30]. Тобто проблему легітимації капіталізму у зрілий період наукової творчості Габермас розглядає радше на засадах власної теорії комунікативної дії. Ця теорія за задумом її творця покликана вивільнити потенціал здорового глузду із повсякденної комунікативної практики як запоруку розв’язання будь-яких соціальних проблем.

Н.Луман трактує власність як один із комунікаційних кодів соціальної системи, що виникає у перебігу її розвитку й ускладнення. Виникнення власності визначається як одна із ланок у невинному розвитку економічної підсистеми соціальної системи:

«...код власності в економіці, конкретніше, те просте правило, згідно з яким власність однієї людини одночасно, ніби дзеркально, означає, що інша людина цієї власності позбавлена, на відомій стадії розвитку дістає друге кодування на засадах грошового механізму. Код грошей здвоєє шанси стати власником за допомоги грошових символів, позбавлених власної вартості. Це приводить в рух речову власність. Вона набуває змоги, так мовити, змінювати власників і на підставі цієї можливості додає у вартості за рахунок обміну на власність грошову. Власник грошей, що не володіє певними речами, отримує шанс їх придбати, і навпаки» [Луман, 2001: с. 57].

Вторинне кодування тут постає як один із чинників ускладнення соціальної системи у відповідь на зміну її довкілля та внутрішнього середовища або якісні перетворення окремих складників ззовні та зсередини. Відносини між людьми, їхня взаємодія із живою і неживою природою та штучно створеними матеріальними й нематеріальними об’єктами на певному етапі розвитку потребують впорядкування через виразне розрізнення володіння та *не*-володіння. На підставі такого розрізнення увиразнюється також становище, можливості та способи функціонування кожної людини у взаємодії із соціальною системою. Створюються певні підстави передбачуваності комунікаційних процесів у межах та поза межами останньої: «У випадку коду грошей власність (включно з правовим чином оформленою свободою економічного розпорядження власною робочою силою) виконує функцію однозначного розрізнення між володінням і *не*-володінням, що є передумовою для управління очікуваннями

в економічних розрахунках і трансакціях» [Луман, 2001: с. 69]. Люди та різні організації як учасники економічних взаємодій перебувають в рамках зазначених вище комунікативних кодів. Наступне розгалуження останніх привносить у соціальну систему ще більшу міру її складної впорядкованості: «Власність може інституціалізуватися лише через бінарний схематизм правового – не-правового» [Луман, 2001: с. 69]. Таким чином, власність більшою мірою усталюється в структурі соціальної системи, вона щільніше інтегрується в комунікаційну мережу останньої. Як наслідок, зростає соціальна функційність власності: «Власність же, своєю чергою, – це було відомо вже Локові – перетворюється на умову справедливості або несправедливості» [Луман, 2001: с. 72]. Вможлиблюється, тобто набуває сенсу легітимність та легітимація власності як її, відповідно, виправданість і виправдування з огляду на певні мірила правомірності/неправомірності, справедливості/несправедливості.

Проблематика відносин власності становила безпосередній науковий інтерес для П.Бурдьє. Під впливом студій праць з аграрної історії А.Нускі він шукав в історії колоніальної політики – у «великих законах землевласництва» – принцип трансформації селянської економіки та суспільства [Бурдьє, 2003: с. 6]. Знахідки у цьому пошуку зрештою лягли у підвалини теорії практичної дії. Вагоме місце у трактуваннях відносин власності крізь призму цієї теорії належить поняттям легітимності та легітимації. Зокрема, Бурдьє виокремлює серед практичних функцій міфів та ритуалів функції легітимації ієрархій чи розподілів власності та влади [Бурдьє, 2003: с. 59]. Але загалом поняття легітимації та власності опосередковано пов'язуються у спільному контексті їхніх змістових зв'язків із ключовими поняттями практик, габітусу, капіталу, структур, інституцій.

Бурдьє виходить із діалектики габітусу та інституцій як двох принципів об'єктивації історії минулого. Ця діалектика зводиться до того, що габітус реактивує сенс, об'єктивований в інституціях. Тобто об'єктивні інституційні структури як продукти колективної історії можуть відтворюватися у формі сталих і врегульованих диспозицій завдяки габітусу. Габітус, продукований працею «нав'язування та присвоєння», «дозволяє населяти інституції, присвоювати їх собі на практиці та підтримувати їх у активному, життєздатному і дійсному стані» за одночасної їх ревізії та перетворень [Бурдьє, 2003: с. 98]. Це безпосередньо стосу-

ється й такої інституції, як власність. Переінакшуючи вислів К.Маркса про землю, що успадковує старшого сина в сім'ї — спадкоємця майорату, Бурдье аналогічним чином висловлюється про власність загалом: «Власність присвоює свого власника, втілюючись у формі генеруючої структури практик, повністю відповідних її логіці та її вимогам» [Бурдье, 2003: с. 98]. Іншими словами, власність, як і будь-яка інша економічна інституція, стає повноцінною інституцією завдяки своїй стабільній об'єктивації не лише у чинних соціальних нормах, а й у диспозиціях людей із приводу цих норм та відповідних соціальних практиках.

Бурдье відрізняє архаїчну економіку традиційного алжирського суспільства від ринкової економіки, ґрунтованої на приватному інтересі та раціональному розрахунку. На цій підставі він розрізняє умови функціонування економічного капіталу, що відповідають цим двом типам економік. За умов ринкової економіки економічний капітал функціонує переважно вільно. Натомість за умов архаїчної економіки він сам по собі «може діяти лише тоді, коли йому вдається змусити визнати себе таким цінною власного перетворення, здатного зробити невизнаним справжній принцип своєї ефективності» [Бурдье, 2003: с. 208]. Це перетворення означає свого роду заперечення, докорінну зміну природи капіталу, внаслідок яких економічні властивості його перетворюються у символічні властивості:

«Символічний капітал і є цим *запереченим капіталом*, визнаним легітимним, тобто невизнаним [невпізнаним. — Прим. ред.] як капітал (визнання в розумінні вдячності, викликані добрими справами, може бути однією з основ такого визнання); він, без сумнівів, складає разом із релігійним капіталом, *єдино можливу форму накопичення* у випадках, коли економічний капітал не визнається» [Бурдье, 2003: с. 208].

Отже, йдеться про конверсію економічного капіталу у символічний капітал, або «накопичення капіталу честі та престижу» через добродійність, допомогу, гостинність, суспільну користь. А далі можлива зворотна конверсія символічного капіталу в економічний, тобто реконверсія, що її вможливорює накопичена соціальна легітимність, громадський престиж суб'єкта-власника символічного капіталу. Легітимність при цьому виступає як певна подоба суспільних гарантій своєму об'єктові.

Разом із тим об'єкти власності (зокрема, у прикладі з життя алжирського аграрного суспільства, що його наводить Бурдье, —

успадковані ділянки землі [Бурдьє, 2003: с. 213–214]) інколи набувають такої надзвичайної символічної цінності для соціального загалу, що є непропорційною їхнім економічним якостям. За цих умов такі об'єкти стають предметом затаєної конкуренції та протиборств. Опанування власності певним суб'єктом не визнається і заперечується як остаточне й безповоротне. Нелегітимність фактичного володіння власністю започатковує, відтак, новий виток протиборства.

Проблема легітимності власності є особливо нагальною і для капіталістичних економік індустріальних суспільств. Там вона теж розв'язується за рахунок конверсії економічного капіталу у символічний капітал: «...розвиток засобів підриву та критики, викликаний найбрутальнішими формами “економічної” експлуатації, а також виявлення ідеологічних та практичних наслідків механізмів, які забезпечують відтворення відносин домінування, зумовлюють *повернення* до способів накопичення, заснованих на конвертуванні економічного капіталу в капітал символічний, таких як усі форми легітимуючого, публічного (“соціальна” політика) або приватного (фінансування “безприбуткових” закладів, пожертвування лікарням, культурним та освітнім інституціям і т.ін.) перерозподілу» [Бурдьє, 2003: с. 240]. Реконверсія накопиченого у такий спосіб символічного капіталу в економічний здійснюється у перебігу використання можливостей економічного домінування. За умови легітимності економічний капітал примножується за відносної соціальної безпеки, за відсутності значних соціальних загроз та ризиків.

Водночас сам факт легального існування відносин власності має самолегітимувальні наслідки. Адже, за словами Бурдьє, «встановлений порядок та розподіл капіталу, який є його фундаментом, сприяють власному увічненню вже самим своїм існуванням, тобто тим символічним ефектом, який вони продукують, починаючи з моменту, коли стверджуються публічно та офіційно, стаючи завдяки цьому (не)знаними та визнаними» [Бурдьє, 2003: с. 242]. Якщо певні відносини власності у суспільстві стають доконаним фактом для широкого загалу, шанси їх легітимації суттєво збільшуються. Легітимація починає відбуватися не лише на рівні сприйняття й усвідомлення цього факту, мимовільного прийняття його. Такому прийняттю сприяє також втягування через різні обставини життєдіяльності у (подекуди неусвідомлене) відтворення власницьких практик.

Неабияке значення для легітимації має також відповідним чином організований процес соціалізації нових поколінь громадян, у перебігу якого істинна суть відносин власності приховується.

З огляду на неабияку роль суб'єктивного чинника у соціальній життєдіяльності об'єктивістське бачення соціальної поляризації, напруженості та боротьби визначено як не завжди відповідне соціальній реальності. Як пише Бурдье, «соціальне сусідство, місце *найменшої відмінності*, має усі шанси бути водночас точкою величезного соціального напруження», бо «об'єктивно мінімальна дистанція у соціальному просторі може збігатись з дистанцією суб'єктивно максимальною» [Бурдье, 2003: с. 247]. Соціальне напруження при цьому виливається в конкурентну боротьбу за використання можливостей поліпшення позиції у межах певного рівня соціальної класифікації. І така конкурентна спрямованість боротьби опосередковано засвідчує визнання, тобто легітимацію соціальної класифікації загалом. Адже, як вважає Бурдье, «ця конкурентна боротьба, що ділить близьких, сусідів, схожих, є найповнішою антитезою та найдієвішим запереченням боротьби проти іншого класу, в якій і конститується клас» [Бурдье, 2003: с. 248]. Домагання вищих статусних позицій є ознаками визнання (легітимності) статусної ієрархії. Зовні вони можуть виявлятися у цікавості до символічних атрибутів вищих соціальних позицій (одяг, житло та ін.), а також у прагненнях використовувати їх. З іншого боку, самосвідомість панівного класу є інституціалізовані стратегії соціального розрізнення, що за їх допомоги відповідні «статусні» групи «намагаються надати постійності та квазіприродності, а отже, легітимності фактичним відмінностям» [Бурдье, 2003: с. 249]. Інституційованість соціальних відмінностей у суспільстві ґрунтується на їх натуралізації у перебігу соціалізації нових поколінь: «оскільки диспозиції, які продукують відмінність, прийняті та здобуті, починаючи з раннього дитинства як такі, що самі собою розуміються, ці диспозиції видаються природними та такими, що природно продукують відмінність, легітимація якої міститься в ній самій» [Бурдье, 2003: с. 250]. У такий спосіб соціальні відмінності усталюються як невіддільна властивість суспільної реальності та інституцій.

Наприклад, засобами легітимації вищих верств виступають їхня так звана природна вишуканість та поширення на всі їхні

практики своєрідної «легітимувальної театралізації», що є атрибутом здійснення влади: «Саме мистецтво жити тих, хто має владу, сприяє їхній владі, яка в свою чергу робить його можливим тому, що її справжні умови можливості залишаються невідомими, та тому, що це мистецтво жити сприймається не просто як легітимний прояв влади, а і як основа її легітимності» [Бурдьє, 2003: с. 250]. Структура розподілу капіталу як здатності привласнення та соціальної влади прихована за ієрархізованими стилями життя. Стили життя спрощують сприйняття дійсної соціальної нерівності за ознакою володіння певною часткою капіталу, надають цій нерівності вигляду природно зумовлених, а відтак — сприяють її легітимації. Пересічні люди цікавляться переважно практиками дозвілля, споживання, особистого життя, побуту представників вищих верств. Натомість їхні дійсні практики накопичення і відтворення капіталу залишаються незанимаючими для загалу, і це є однією із передумов легітимності володіння ним.

Загалом, як стверджує Бурдьє, співвідношення між дійсними соціальними розподілами капіталу і уявленнями про ці розподіли є водночас предметом та поточним підсумком постійної боротьби. Одні суб'єкти зацікавлені у збереженні чинної соціальної класифікації, що відбиває наявний розподіл капіталу, а відтак — в існуванні уявлень про природність відповідного суспільного ладу. Інші суб'єкти, налаштовані на зміну наявної соціальної класифікації та руйнування відповідного розподілу капіталу, намагаються передусім змінити існуючі уявлення про них на свою користь. Отже, предметом протиборства виступає стан легітимності чинного соціального ладу, що вможливорює певну структуру розподілу капіталу в суспільстві: «Боротьба, яка лежить в самій основі розподілів, невіддільна від боротьби за присвоєння рідкісних благ та боротьби за легітимацію способу сприйняття того співвідношення сили, яке проявилось у розподілах, за уявлення, які завдяки своїй власній ефективності можуть сприяти увічненню чи руйнуванню цього співвідношення сили» [Бурдьє, 2003: с. 254]. Зазначена боротьба за легітимацію способу сприйняття та уявлення поширюється навіть на поняття та класифікації, використовувані для опису соціальної реальності. Це викликано тим, що поняття та класифікації певним чином структурують свідомість людей, визначають їхні схильності певним чином сприймати та усвідомлювати навколишню соціальну реальність, а відтак — відповідним чином діяти.

П. Бергер у перебігу розбудови власної теорії капіталізму звернув увагу на проблему його легітимації як інституційного порядку. Легітимація в даному випадку визначена необхідною для забезпечення переконаності людей у справедливості капіталізму. Цю переконаність наголошено як передумову існування та сталого відтворення зазначеного порядку, відданості людей йому, їхньої готовності до жертвовного захисту його. Такого штибу відданість і готовність Бергер розглядає як ознаки міфологічної форми легітимності, що заснована на здатних надихати міфологічних образах і символах релігії (див. підрозд. 1.3.3). Він убачає тут проблематичність у неспроможності капіталізму до безпосередньої самолегітимації з огляду на його органічну нездатність випродувати переконливий міф про себе: «Капіталізм безсилий надати легітимності сам собі, він не володіє потенціалом, який дає змогу продукувати міфи; таким чином, ефекти легітимації виникають як наслідок суто існуючого порядку речей або асоціації його з іншими, неекономічними символами легітимності» [Бергер, 1995: с. 210]. Іншими словами, природа капіталізму така, що він позбавлений здатності міфотворення і неспроможний безпосередньо створювати міфологічні підстави власної легітимації. Бергер звертає увагу на опис явища капіталізму А. Смітом задовго до появи самого терміна «капіталізм». Сміт описав ринкову економічну систему на підґрунті приватної власності як натуральний порядок суспільства. З огляду на це, відсутність міфів про капіталізм пов'язано з тим, що він, імовірно, виступає проявом суто прозаїчної й буденної економічної дійсності: «...те, що є натуральним, за визначенням, не потребує міфологічної або якоїсь іншої легітимації (кому спаде на думку легітимізувати закон тяжіння або вигадувати міф, щоб спонукати людей поводитись відповідно до закону тяжіння» [Бергер, 1995: с. 207]. Утім, це аж ніяк не свідчить про невразливість капіталізму, його захищеність від різних соціальних загроз. Зрештою, соціалізові як головній історичній та інституційній альтернативі капіталізму приписувано властивість створювати надихальні міфи про себе і надихати людей на реформістське або революційне скасування капіталізму. За цих обставин капіталізові задля власного усталення доводиться використовувати легітимаційні ефекти власного існування або вдаватися до використання сторонніх легітимаційних символів: «З самого початку капіталізм легітимізує себе

опосередковано, за допомогою легітимацій не економічної системи як такої, а більш доступних для міфу сторін життя людей» [Бергер, 1995: с. 208]. Серед прикладів опосередкованої легітимації капіталізму Бергер зазначає: 1) ненавмисну протестантську легітимацію, що її класичне дослідження здійснив М.Вебер; 2) легітимацію на підґрунті «прогресивізму» буржуазної культури; 3) непряму легітимацію засобами традиційних цінностей та моралі, що їх послаблення мірою розвитку капіталізму відзначив Й.Шумпетер; 4) легітимацію на підвалинах соціально-етнічних міфів; 5) легітимацію на основі міфів про свободу та політичну демократію; 6) легітимацію на засадах економічного та соціального факту достатку в розвинених капіталістичних країнах, що вже не потребує доказів і сам себе легітимує.

Як стверджує Бергер, для більшості населення розвинених країн капіталістична економіка не потребує морального або ідеологічного обґрунтування. Він наводить думку Ф.Паркіна, який не вбачає емпіричних підстав для висновків про кризу легітимності капіталізму за сучасних умов. Разом із тим, Паркін розрізняє схвалення капіталізму робітничим класом Англії і його відданість капіталізму: «... схвалення капіталізму не означає, що люди захищатимуть його за всяку ціну, що для них він становить таку символічну цінність, яка надихне їх на самопожертву у скрутні часи» [Бергер, 1995: с. 209–210]. За відсутності відданості капіталізові, ґрунтованої на переконливих ціннісних, символічних, образних підвалинах, його майбутнє виглядає непевним. Різноманітні негативні явища, наприклад, економічні кризи, соціальна нерівність і напруженість, пов'язані з цим соціальним устроєм, постійно піддаватимуть сумніву доцільність його подальшого існування.

У.Бек опосередковано досліджує проблему легітимації приватної власності з огляду на різноманітні екологічні, техногенні, економічні та ін. ризики, які привносить у суспільство існування останньої. За його твердженням, історія розподілу ризиків показує, що ризики, як і багатство, розподіляються за класовою схемою, тільки у зворотному порядку: «багатства зосереджуються у верхніх верствах, ризики — в нижчих» [Бек, 2000: с. 40]. Це, природно, створює істотні передумови для соціальної делегітимації приватної власності. Отже, примноження ризиків призводить до виникнення та загострення глибокої суперечності між прагненням власників отримувати прибуток і шкодою їхній

власності від зумовленого цим прагненням поглибленням індустріалізації суспільства. Загрози, що їх породжує власність, як бумеранг обертаються проти неї самої не лише у вигляді соціальної агресії загалом, а й також як її знецінення з огляду на знищення довкілля.

Демократичну легітимацію наслідків неоднозначних і ризикованих для загалу рішень, що їх приймають приватні підприємства у гонитві за прибутками, визначено як прерогативи політики: «Виробнича “верховна влада”, що перебуває у сфері тіньової політики, у сфері технологічного розвитку має лише запозичену легітимність. І політика в очах критично налаштованої громадськості повинна знов і знов заднім числом соціально продукувати цю легітимність. Такий політичний примус до легітимації неприйнятних рішень посилює політико-відомча відповідальність за побічні наслідки» [Бек, 2000: с. 319]. Відповідальність поділена таким чином, що підприємствам належить первинна вирішальна влада без відповідальності за побічні наслідки її використання. Зазначену відповідальність за вказане використання, натомість, покликана нести політика. Як наслідок, «виробнича діяльність у дотепер небачених масштабах підпадає під натиск легітимації, набуваючи нового політичного та морального розмаху, здавалося би чужого суті економічної діяльності» [Бек, 2000: с. 330]. Дається визнає залежність підприємств від політичної культури, у межах ареалу якої вони провадять виробництво. Легітимаційна моралізація індустріального виробництва спирається не тільки на зовнішній моральний тиск з боку політики. Вона вимушено зважає й на виразність, майстерність і дієвість, з якою доносять до чутливої громадськості свої погляди противники індустріалізму та приватної власності, зокрема нові соціальні рухи. Зрештою, конкуренція підприємств між собою спонукає позбуватися різних власних делегітимаційних ганджів, що відповідно створюють переваги їхнім конкурентам. У підсумку, як стверджує Бек, «за такого “закручування легітимаційних гайок” громадськість набуває впливу на підприємства» [Бек, 2000: с. 331]. Відтак, передумовою успішного індустріального виробництва та існування приватної власності (капіталу) стає їх соціальна легітимація. Власники мусять шукати порозуміння з громадськістю і державою, йти на поступки заради злагоди та власного зиску.

Утім, нові можливості для безоглядної гонитви приватного капіталу за прибутками ціною нехтування життєвими потребами

загалу Бек пов'язує із поглибленням глобалізації. Глобальні переміщення капіталу вможливають виробництво в одній країні, сплату лівової частки податків — у другій, отримання державних субсидій — у третій. Приватні власники, що передусім зорганізовані у формі транснаціональних корпорацій (ТНК), стали мобільнішими та винахідливішими у легальному нехтуванні законодавствами національних держав та в ухиленні від оподаткування. За таких обставин весь тягар оподаткування у національних державах лягає на малий та середній бізнес, що обмежує можливості його існування та розвитку. Тобто зростання доходів глобальних підприємств відбувається коштом скорочення робочих місць і податкових надходжень у національних державах. Накопичується низка суперечностей — між суспільством і капіталом загалом, у середовищі самого капіталу. У загальному підсумку «угрунтований тільки на власності капітал, що націлений суто на отримання дедалі вищих прибутків і тим самим перешкоджає росту зайнятості, розвитку соціальної держави та демократії, руйнує власну легітимність» [Бек, 2001: с. 114]. Передусім втрачає свою легітимність транснаціональний капіталізм, що не сплачує податків та ліквідує найману працю. Делегітується й національний капітал, що внаслідок «затиснення в лещатах» конкурування з ТНК та фіскального тиску з боку своєї держави неспроможний виконувати свої соціальні зобов'язання перед суспільством. Таким чином, рятівна спілка між капіталізмом, соціальною державою і демократією, що постала свого часу як відповідь на досвід фашизму та виклик комунізму, руйнується безвідповідальністю глобального капіталізму. Ця спілка вже не є вкрай значущою для капіталізму через його транснаціональну інтеграцію після закінчення холодної війни, повне залучення колишніх соціалістичних країн у світовий ринок, а також через поступову заміну праці знаннями і капіталом. За цих умов «позбавляє капіталізм легітимності не те, що він виробляє дедалі більше з найменшими витратами праці, а те, що він блокує ініціативу, спрямовану на вироблення нової Суспільної угоди» [Бек, 2001: с. 115]. Така нова угода, з огляду на витіснення праці знаннями та капіталом із виробничого процесу, могла б передбачати, наприклад, участь праці у капіталі через заміну часток у зарплаті частками власності в активах підприємства. Втім, глобалізація здешевлює працю та підвищує вартість капіталу, що спричинює згубну самовпевне-

ність останнього. Через це відсутні не лише пошуки порозуміння із працею. Тепер не звертають уваги на безробіття, що призводить до виключення (ексклюзії) людей із повноцінного життя суспільства, заганяє їх у безвихідну пастку бідності.

Бек вдається до розгляду проблеми легітимації влади капіталу, національних держав та глобального громадянського суспільства як суб'єктів всесвітньо-економічної політики після розпаду світової соціалістичної системи. При цьому він обґрунтовує доцільність розгляду зазначеної проблеми у космополітичному вимірі. Традиційний для соціальних наук «методологічний націоналізм» визначений як непридатний за обставин глобалізації національно-державних суспільних просторів та появи єдиного силового простору всесвітньої політики. Відтак, національно-державні рамки референтності розширюються до транснаціональних, замість ендогенної каузальності моделюються глобальні взаємозалежності та причинні зв'язки, дослідження національних ситуацій і проблем поступаються місцем аналізу інтерференції національних і глобальних криз та нерівностей. Перевагу, за словами Бека, віддають Другому модерну методологічного космополітизму перед Першим модерном методологічного націоналізму та Постмодерном методологічного нігілізму [Бек, 2007: с. 85]. Започатковується «глобальна політекономія» як вивчення глобальному капіталу – сумарного вираження нескоординованих дій окремих підприємств, фінансових потоків наднаціональних організацій (СОТ, МВФ та ін.). Попри різноманітність, глобальний капітал утверджує свою владу над національними державами. Підґрунтям панування глобального капіталу при цьому виступають інвестиційні рішення як знаряддя включення національних держав у світову економіку та виключення з неї. Національні держави безсилі перед рухливістю транснаціональних інвесторів (*«держави мають корені, а інвестори – крила»* [Бек, 2007: с. 115]). Йдеться також про економічну владу глобального капіталу, похідну від багатства і власності, що, на відміну від насилля, є надгнучкою:

«...багатство дозволяє заохочувати та карати, відкриває як позитивні, так і негативні способи застосування та дозування. Крім того, багатство викликає схвалення корисливих, підбурює поспішних до послуху через корисливість. Якщо багатство як засіб влади об'єднується з ефективністю і знанням, то виникає надгнучкість економічної метавлади. Завдяки знанням можна

змінювати політичний порядок денний, викликати нові потреби, створювати нові ринки, по-новому визначати цілі, переконувати, вмовляти і навіть ворогів перетворювати на союзників» [Бек, 2007: с. 93].

Таким чином, влада глобального капіталу угрунтована на можливостях економічного і морального відособлення цілих держав та їх населення у межах світової спільноти. Як стверджує Бек, ТНК перетворюються на свого роду приватно-економічні транснаціональні квазідержави, що приймають і нав'язують власні рішення на кшталт політичних суверенів. Ефективність прийняття рішень та їхня якість у ТНК може бути вищою, ніж у національних держав. Але, на відміну від суверенних держав, ТНК не мають монополії на легітимне застосування примусу і насилля. Їм також бракує демократичної й політичної легітимації, що притаманна звичайним національним державам і суспільствам. Стан легітимності всесвітньо-економічної активності, тобто задоволення світової громадськості та її принципової згоди з цією активністю, не набувається суто економічними засобами. Набуття, підтримання та відтворення такої згоди і схвалення вимагає існування самостійних сфер політики, культури, демократії, держави, не підпорядковуваних логіці економічної діяльності.

Однак глобальні економічні дієвці сподіваються на легітимацію своїх рішень через виправдання їх згідно з раціональними економічними критеріями ринкового успіху, або, іншими словами, на своєрідну економічну легітимацію: «"Мандат" всесвітньої економіки ґрунтований на економічному вотумі власників акцій, що виявляється у підвищеннях і пониженнях курсу на глобальних фінансових ринках; він ґрунтований, *mutatis mutandis*, на схваленні споживачів, котрі, купуючи, завжди використовують своє виборче право, тобто, звертаючись до конкурента, можуть вельми дієво виразити свою (політичну) довіру» [Бек, 2007: с. 117]. Бек визначає таку форму легітимації як «авторитаризм ефективності»: «Йдеться про нижчу форму самолегітимації – не через раціональне самообґрунтування (що має місце в царині прав людини), але через раціональність експертів та самовизначення "гільдій багатіїв" світової економіки» [Бек, 2007: с. 202]. Зазначений авторитаризм ефективності вибірково споріднений з ефективністю авторитарних і тоталітарних режимів. Останні розбудовують свою легітимність на економічних і полі-

тичних успіхах підлеглих держав за одночасного придушення основних демократичних прав. Прикладами можуть слугувати гітлерівська Німеччина перед початком Другої світової війни, СРСР, Чилі часів Піночета та ін. Однак така форма легітимації та ґрунтоване на ній накопичення влади вразливі через відсутність повноцінних зворотних зв'язків із носіями легітимності або взагалі нехтування дійсними уподобаннями останніх:

«... приватний авторитет релятивізує, або заміщує, суспільно легітимований авторитет не тільки тому, що перший ефективніший за другий, а й тому, що економічні актори, котрі володіють владою, відкривають шлях для легітимації своїх партикулярних інтересів, *не виконуючи* норм про осудність, *не беручи* на себе відповідальності стосовно громадськості та *не отримуючи* схвалення демократичним шляхом, тобто *не беручи участі* у легітимаційному бігу з перепонами, котрий характерний для авторитету конституційної та правової держави» [Бек, 2007: с. 203].

Економічні дієвці обирають на власний розсуд царину докладання зусиль, самостійно визначають мірила дієвості їх, безоглядно зосереджуються на своїй діяльності й досягають разючих успіхів. Успіхи виправдовують дієвців: «Переможців не судять». Але за нехтування думкою та уподобаннями громадськості існує небезпека рано чи пізно збанкрутувати через цілковиту непотрібність їй з усіма своїми зусиллями, мірилами їх дієвості та гаданими успіхами. Це не означає, що громадськість завжди права у своїх думках, уподобаннях та відповідних оцінках. Радше йдеться про те, що передумовою громадської легітимації є діалог із громадськістю з метою узгодити прагнення, навести їй вагомі підстави, ненабридливо переконати її, завойовувати її довіру. Натомість спостерігається протилежне. Чим більше ТНК унезалежнюються від окремих національних держав та суспільств і нав'язують їм власну волю, тим більше вони узалежнюються від ринків та конкурентів, від споживачів та їхньої довіри. Роль довіри у сучасній глобальній економіці загалом та в діяльності транснаціональних економічних дієвців є визначальною:

«Певність стає вирішальним капіталом, позаяк світові ринки передбачають довіру громадськості та споживачів. Якщо довіру втрачено, це може завдати збитків ринкам, концернам, навіть американській економіці та світовій економіці загалом... Слабкість довіри акціонерів та споживачів свідчить про ненадійність

легітимації концернів, що діють у світовому масштабі, це їхня ахілесова п'ята. І саме в це вразливе місце націлені дії соціальних рухів» [Бек, 2007: с. 119].

За умов кризи довіри, що загрожує світовій економіці, протистояти глобальному капіталові успішно намагається щойно формоване глобальне громадянське суспільство. Причому силу останнього становить не наймана робоча сила, а споживачі. Глобальний капітал з огляду на власну світову мобільність може легко протидіяти найманій робочій силі, нехтуючи нею за рахунок зміни місця інвестицій і виробництва. Натомість споживачі можуть безкарно, цілеспрямовано, організовано й вибірково бойкотувати товари ТНК і позбавляти їх у такий спосіб ринкової життєздатності, застосовуючи «зброю не-купівлі»: «Основи прийняття рішень за сучасних технологічних революцій позбавляються легітимності під час публічно інсценованих криз ризику, протестних рухів та покупецьких бойкотів, що призводять світову економіку до криз довіри» [Бек, 2007: с. 151]. Дієвість покупцевого бойкоту ґрунтована на організованості, цілеспрямованій драматургії у ЗМІ, інсценуванні символічної медійної політики, увазі громадськості і, зрештою, грошових ресурсах. За твердженням Бека, легітимаційна влада глобального громадянського суспільства, а також «владні можливості бойкотів та глобальних рухів споживачів збільшуються за таких умов:

– легітимаційна тендітність ринків: ринки передбачають наявність довіри громадськості та споживачів (дві категорії, що їх навряд чи можна розмежувати), а тому залежать від сприйняття, тобто від легітимації;

– оскільки різниця між доходами і витратами підприємств залежить не тільки від глобалізації виробництва, а й від глобалізації споживання, тобто від забезпечення та контролю за глобальними ринками збуту, тендітність легітимності є ахілесовою п'ятою концернів світового ринку та концернів великих держав;

– це тим паче справедливо, що легітимність не продається» [Бек, 2007: с. 319–320].

У протидії транснаціональному споживачеві глобальний капітал фатально вразливий і безсилий. Бек визначає його панування як транслегальне і транслегітимне: він не має власної глобальної легітимності, оскільки діє поза всесвітньо-державними правовими рамками та демократичними джерелами легітимації. Глобальний економічний простір фактично позаправо-

вий, у ньому стихійно чинними є «право першого» та «право сильного». Повноцінна транснаціональна державність, що примусово забезпечувала б належну міру глобальної економічної впорядкованості, відсутня. За цих умов «зобов'язувальна сила правової самолегітимності всесвітньо-економічної дії, яка не спирається на державні засоби примусу, має компенсуватися за рахунок сили переконання» [Бек, 2007: с. 175]. Але легітимні транснаціональні економічні норми, які б у глобальному просторі мали властивості стверджувально-переконувальної сили та спонукали до самопримусу в підпорядкуванні їм, теж відсутні. Надати таким нормам статусу «самопідтверджувального пророцтва їх легітимності» може лише домагання законної сили, що виходить за межі економічного егоїзму, за межі власних інтересів світових економічних акторів [Бек, 2007: с. 175]. Саме в такий спосіб поза суверенітетом національної держави та національно-державним демократичним авторитетом може виникнути позадержавне право всесвітньо-економічної легітимності із властивою йому зобов'язувальною силою.

Сила транснаціональних протестних рухів похідна із безсилля ТНК у сенсі їх легітимності. Відтак глобальний капітал намагається знайти нові джерела власної легітимності. Зокрема, Бек зазначає фундаментально подвійну стратегію глобального капіталу, у якій діалектично переплітаються наділення владою капіталу і позбавлення влади держав, делегітимізація держав і самолегітимізація капіталу [Бек, 2007: с. 173]. Делегітимізація держав здійснюється через поглиблення зв'язків між капіталом і державою з метою неолібералізації останньої як своєї економічної самоколонізації політики. А самолегітимізація капіталу досягається через роздержавлення легітимності шляхом поглиблення зв'язків між капіталом і правом з метою роздержавлення останнього і створення навзаєм транснаціонального права. Як приклад такої самолегітимізації влади капіталу через право наведено підсудність ТНК міжнародному арбітражному суду. Відкриття нових джерел і норм самолегітимізації надає капіталові можливість автономно засновувати власні легітимні порядки та інституціалізувати відповідні врегулювання конфліктів: «...в результаті цього капітал і держава зливаються у капітал-державу, у якій окремі держави перетворюються в об'єкти та суб'єкти світопорядку, спрямованого на оптимізацію інтересів капіталу» [Бек, 2007: с. 176]. Капітал, що сам себе легітиміє на підставі

універсального права, визначається, відтак, як машина універсальної інтеграції та інклюзії на засадах індиферентності стосовно культурних відмінностей.

Самолегітимація капіталу згідно зі стратегією автаркії передбачає, окрім його злиття із державою та правом, «злиття економічної *раціональності* й особистої *ідентичності*» [Бек, 2007: с. 181]. Тобто ця стратегія окремо передбачає зміну соціально-економічного світосприйняття людей на особистісному рівні. У сукупності всі стратегічні складові вможливають: 1) досягнення радикалізованої автономії глобального капіталу, що заперечує або зводить до мінімуму необхідність та незамінність держави; 2) її приватизацію. Разом із тим, автаркія глобального капіталу стосовно політики приховує загрози для нього, оскільки його легітимність, забезпечувана політикою, може бути відкликана. Через це, за словами Бека, світову економіку та її акторів супроводжує «хронічний дефіцит легітимності» та «легітимаційний вакуум» [Бек, 2007: с. 208]. Тут виникає широке предметне поле діяльності для соціальних рухів: «Це поле етики та цінностей, зачищене політикою держав і світовою економікою, завойовують нові “моральні підприємці” соціальних рухів, котрі стверджують, що вони відповідають глибокій потребі людини будувати своє життя в рамках особливих розумних співтовариств» [Бек, 2007: с. 208]. Бойкоти з боку покупців і світових рухів споживачів у змозі довершити справу до кризи світових ринків ТНК. Тут наявний парадокс влади та легітимності:

«ТНК та економічні організації мають велику владу й малу легітимність. Соціальні рухи, навпаки, за високої легітимності мають мало влади. І дедалі більші темпи переплетення світової економіки пришвидшують розпад легітимації всесвітньо-економічної метавлади. Ця *легітимаційна пастка* всесвітньо-економічної влади являє собою значний потенціал політизації. Хронічний дефіцит легітимації робить світові ринки *ультранестійкими*, позаяк концерни працюють за умов залежності» [Бек, 2007: с. 119].

У ситуації гострого браку легітимності транснаціональної економіки нагально затребуваним ресурсом у всьому світі стає консенсус між головними дієвцями глобального соціально-економічного простору. Впорядкування середовища останнього та подолання негарздів, породжених світовою економікою, Бек пов'язує з легітимувальною силою демократично зорганізованого транснаціонального оновлення політики.

Разом із тим, у соціологічній теорії розвинулися підходи, у межах яких доцільність існування приватної власності заперечують або піддають сумніву, наголошуючи цілковите переважання в житті суспільства її соціально-руйнівної природи.

3.2.2. Історико-матеріалістичний та соціально-критичний підходи

Матеріалістичне тлумачення історії, а також приватної власності як історично минушого явища із чинниками його тимчасової прийнятності для людства започатковане у творчому доробку К.Маркса і Ф.Енгельса. Енгельс порівняв започаткування Марксом матеріалізму у суспільствознавстві («закону розвитку людської історії») із відкриттям закону розвитку органічного світу Ч.Дарвіна у біології. Основний зміст цього марксистського тлумачення історії він узагальнив такими тезами:

«...люди насамперед повинні їсти, пити, мати житло і одягатися, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т.д.; ...таким чином, виробництво безпосередніх матеріальних засобів до життя і тим самим кожний даний ступінь економічного розвитку народу або епохи становлять основу, з якої розвиваються державні установи, правові погляди, мистецтво й навіть релігійні уявлення даних людей і з якої вони через це повинні бути пояснені, — а не навпаки, як це робилося досі» [Енгельс, 1964: с. 338–339].

Життєві потреби людей слугують спонуками їхньої діяльності, спрямовуваної на перетворення наявних можливостей у дійсні засоби виживання. Щоби вижити, люди вимушені перетворювати світ та взаємодіяти одне з одним. У такий спосіб «люди в процесі діяльного здійснення своєї сутності творять, виробляють людський суспільний зв'язок, суспільну сутність»; отже, «істинний суспільний зв'язок виникає не внаслідок рефлексії; він виступає як продукт потреби і егоїзму індивідів, тобто як безпосередній продукт діяльного здійснення індивідами свого власного буття» [Маркс, 1980b: с. 22]. Причому це діяльне здійснення має економічний зміст, оскільки передусім спрямоване на виробництво життєвих засобів через перетворення природних ресурсів. Відтак, з огляду на матеріальну природу життєдіяльності люди у перебігу творення і відтворення суспільства вимушені вступати у виробничі відносини, що їх визначено як незалежні від волі людей та відповідні певному ступеню розвит-

ку їхніх матеріальних продуктивних сил. На підставі цього визначення виведено основоположну тезу про первинно економічну зумовленість суспільних явищ та процесів:

«Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підносяться юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [Маркс, 1963b: с. 6].

Крізь призму цього положення явище приватної власності теж можна розглянути як похідне із потреб матеріального життя і певного способу виробництва: відносини приватної власності можна трактувати як один із виявів виробничих відносин. У межах явища приватної власності можливе, отже, аналітичне виокремлення його економічних, правових, соціальних та соціально-психологічних проявів. Зазначені прояви є певними відбитками і наслідками матеріальних та виробничих підвалин життєдіяльності суспільства. Зокрема, визнання приватної власності, готовність примиритися з її існуванням, утримання від зазіхань на неї або, навпаки, невизнання її, непримиренність і зазіхання можна трактувати як зумовлені певними матеріальними умовами життя. Власне сам Маркс твердить про невідповідність продуктивних сил і відносин власності як передумову докорінних суспільних перетворень:

«На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» [Маркс, 1963b: с. 7].

При цьому одночасно наголошено необхідність вирізняти при розгляді таких переворотів дві складові. З одного боку, це матеріальний переворот в економічних умовах виробництва, що його можливо встановити і визначити із природничонауковою точністю. А з іншого боку, це юридичні, політичні, релігійні, художні або філософські, тобто загалом ідеологічні форми

усвідомлення людьми конфлікту між продуктивними силами і виробничими відносинами та боротьби за його розв'язання. Якщо виходити із цієї методологічної настанови Маркса, то усвідомлене визнання людьми приватної власності можна розглядати як таке, що відбувається або не відбувається у зазначених ідеологічних (у широкому розумінні) формах. Інакше кажучи, стан відповідного визнання може відбиватися або не відбиватися на рівнях права, поточної політики, релігії, науки, культури, мистецтва, філософії та ідеології (у вузькому розумінні).

Своєю чергою, вироблення усіх видів ідеології, ідей, уявлень та свідомості Маркс та Енгельс вважають безпосередньо вплетеним у матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей у їхньому дійсному житті: «Люди самі виробляють свої уявлення, ідеї і т.д., — але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їх продуктивних сил і — відповідним цьому розвиткові — спілкуванням, аж до його найдалших форм. Свідомість [das Bewußtsein] ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям [das bewußte Sein], а буття людей є реальний процес їх життя» [Маркс, Енгельс, 1959b: с. 24]. Певні уявлення людей із приводу приватної власності теж виникають або поширюються на підґрунті сприятливих для цього матеріальних і майнових відносин. З дійсного життєвого процесу діяльних людей варто виводити розвиток та поточний стан їхніх ідеологічних уявлень у відповідній царині діяльності. Розвиток матеріального виробництва і матеріальних відносин зумовлює відповідну зміну ідеологічних уявлень. Останні своїм змістом відбивають передусім спосіб мислення та задуми панівного класу, що розпоряджається засобами матеріального виробництва: «Думки пануючого класу є в кожен епоху пануючими думками. Це значить, що той клас, який являє собою пануючу *матеріальну* силу суспільства, є в той же час його пануюча *духовна* сила... Пануючі думки є не що інше, як ідеальний вираз пануючих матеріальних відносин..., які і роблять один цей клас пануючим, отже, це думки його панування» [Маркс, Енгельс, 1959b: с. 43]. Ідеологія слугує знаряддям духовного підпорядкування, прищеплення й розвитку певних бажаних соціальних настроїв та орієнтацій, ідейного спрямування, плекання певного схвалення або несхвалення, визнання або невизнання, наприклад, приватної власності. Відтак, дуже часто у своєму ставленні до останньої люди керуються своїм ідеологічними

уявленнями, зумовленими «нагнітанням» у суспільстві певної ідеології.

Важливішим для розуміння справжнього ставлення людей до будь-чого є не те, що вони кажуть, і навіть не те, що вони насправді думають та уявляють. Найважливішим у цьому випадку є передусім те, що вони роблять: «Суть людини визначають вчинки, а слова — то полова на вітру» (М.П'юзо). Діяльне буття людей більшою мірою відбиває їхнє дійсне ставлення до приватної власності, аніж можливе позірне красномовство й озвучене глибокодумство. «Не словом, а ділом» люди щоденно доводять свою відданість і прихильність приватній або суспільній власності, своїм приватним або загальносуспільним інтересам, тому чи тому різновиду соціального порядку. Їхнє повсякденне мимовільне або свідоме залучення у приватновласницькі відносини у підсумку важить не менше, а можливо, й більше, ніж їхні високі розмисли чи пишномовні просторікування про несправедливість макро- та мегасоціального капіталістичного устрою. Маркс застерігає стосовно неприйнятності суджень про можливі дійсні схильності, наміри та поведінку людей на підставі суто їхніх міркувань про себе: «Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевероту по її свідомості. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами» [Маркс, 1963b: с. 7]. Це застереження більшою мірою стосується масової свідомості та громадської думки як її прояву, що їх дослідження в сучасній соціології становлять один із головних способів з'ясування намірів загалу та передбачення можливих суспільних змін. За логікою матеріалістичного розуміння історії більш значущим у такому пізнанні є врахування матеріальних обставин життєдіяльності людей та їхньої дійсної, а не гаданої діяльності. За висновками Маркса, жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких у її межах забракне простору. Відповідно, нові, вищі виробничі відносини (в тому числі й відносини власності) ніколи не з'являться раніше, ніж дозріють матеріальні передумови їх існування в надрах самого старого суспільства.

Разом із тим, наголошення матеріальних та економічних підвалин історичного розвитку, а також визначальної ролі діяль-

ності людей у суспільних перетвореннях у жодному разі не означає нехтування культурними та соціально-психологічними чинниками. Маркс підкреслює також неминучий вплив на сьогодення цих чинників:

«Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих. І якраз тоді, коли люди нібито тільки тим і зайняті, що переробляють себе та навколишній світ і створюють щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони боязко вдаються до заклинань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичають у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розігравати нову сцену всесвітньої історії» [Маркс, 1963а: с. 113].

Ідеться про успадковані з минулого правові, політичні, релігійні, мистецькі та філософські, тобто загалом ідеологічні традиції, що більшою чи меншою мірою відкрито або приховано відтворюються у діяльності людей. Навіть коли ця діяльність свідомо спрямована на перетворення соціальної дійсності з метою докорінно оновити її, традиції минулого зазвичай даються знаки у відповідних людських перетворювальних і творчих діях. Часто минуле виявляє себе у способах та засобах таких дій. Через це досягнення нової мети старими засобами інколи примарне: традиційні засоби компрометують новітню ціль, а вона не може їх виправдати.

Водночас люди та спільноти часто цілеспрямовано намагаються досягти визнання та виправдання власної діяльності пошуком її сенсу через звернення до традицій і досвіду минулого. Наприклад, до цього рівною мірою вдаються і захисники, і противники приватної власності. Перші наголошують суспільно корисні риси колишнього капіталістичного устрою, другі — відповідно соціалістичного. І капіталістичне, і соціалістичне минуле тяжіє над їхніми свідомістю і світосприйняттям. Для одних пересічних людей певне минуле є жахіттям, для інших — втраченим раєм. Натомість для зацікавлених і цілеспрямованих діячів певне бачення минулого — лише знаряддя для генерування у широкого загалу бажаних настроїв, станів визнання або невизнання чинного соціального устрою.

У доробку Маркса наявний аналіз зародження подібних станів. Зокрема, він окреслює зростання відчуження людей від власної сутності мірою розвитку людських суспільств на засадах приватновласницьких відносин. Таке самовідчуження людей зрештою перетворюється у їхнє взаємне відчуження. Цей процес описано у поняттях класичної політичної економії:

«Відокремлення праці, капіталу і земельної власності одне від одного, а також відокремлення однієї праці від іншої, одного капіталу від іншого, однієї земельної власності від іншої і, нарешті, відокремлення праці від плати за працю, капіталу від прибутку, прибутку від процентів, нарешті, земельної власності від земельної ренти — приводить до того, що самовідчуження виступає як у формі самовідчуження, так і у формі взаємного відчуження» [Маркс, 1980b: с. 27].

Розмежування праці, капіталу та землі як чинників виробництва, а також відповідних їм трьох видів доходів (заробітної плати, прибутку від капіталу, земельної ренти) виступає економічним підґрунтям соціально-класового відособлення. Йдеться про три основні класи капіталістичного суспільства — робітничий клас, капіталістів (промислому буржуазію) та земельних власників, що виникають на підставі володіння відповідним чинником виробництва. У дослідженні взаємодії між цими класами Маркс виходив із концептуальних припущень політичної економії, прийнявши її поняття й теорії, зокрема, концепти «заробітна плата», «прибуток на капітал» і «земельна рента». У підсумку він дійшов висновку про запекле соціальне протиборство за умов приватновласницьких відносин: «Всюди в політичній економії ми бачимо, що основою суспільної організації визнається ворожа протилежність інтересів, боротьба, війна» [Маркс, 1980a: с. 69]. Інший його висновок звівся до твердження про зникання різниці між власниками капіталу і землі та неминучий розпад суспільства на два ворожі класи — власників і позбавлених власності робітників. Подібного висновку також незалежно дійшов Енгельс у власному дослідженні становища робітничого класу в Англії: «...соціальна війна, війна всіх проти всіх проголошена тут відкрито. ...кожен дивиться на іншого тільки як на об'єкт для використання; кожен експлуатує іншого, і при цьому виходить, що сильніший топче слабшого і що купка сильних, тобто капіталістів, привласнює собі все, а масі слабих, тобто біднякам, ледве-ледве залишається на життя», причому, «...зброєю

в цій соціальній війні є капітал, тобто пряме або посереднє володіння життєвими засобами і засобами виробництва...» [Енгельс, 1958: с. 253]. Спостережене явище соціальної боротьби у межах економічних відносин суспільства стало предметом подальших досліджень.

Зокрема, Маркс намагався осмислити істотний взаємозв'язок між цим явищем і приватною власністю. Передусім він вдався до аналізу найманої праці за умов панування приватної власності на чинники виробництва. Людська праця за обставин визиску постає як відчужена — як така, що належить роботодавцю і власнику капіталу і відчужує від людини природу, її саму, її власну діяльну функцію, її життєдіяльність, її родове життя. Із сукупністю зазначених проявів відчуження пов'язані далекосяжні соціальні наслідки: «Безпосереднім наслідком того, що людина відчужена від продукту своєї праці, від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності, є *відчуження людини від людини*» [Маркс, 1980а: с. 89]. Аналіз економічних явищ уможливив з'ясування витоків явищ соціальної дійсності. Водночас на підставі дослідження економічного змісту концепту «відчужена праця» Маркс розкрив, за його словами, «таємницю» приватної власності на останній, кульмінаційній стадії її розвитку: «приватна власність є, з одного боку, *продуктом* відчуженої праці, а з другого боку, *засобом* її відчуження, *реалізацією цього відчуження*» [Маркс, 1980а: с. 91]. Із встановленням першопричини усіх різновидів відчуження, а також інших соціальних негараздів пов'язані й далекосяжні сподівання на їх подолання. Йдеться не про спроби пом'якшення наслідків, а про докорінне розв'язання проблеми через знищення причини. На підставі дослідження відношення відчуженої праці до приватної власності зроблено висновок, що «емансипація суспільства від приватної власності ... від кабали, виливається в *політичну* форму *емансипації робітників*, причому справа тут не тільки в їх емансипації, бо їх емансипація містить у собі загальнолюдську емансипацію» [Маркс, 1980а: с. 92]. Визиск робітництва у перебігу виробництва і його невільне становище в суспільстві постають як своєрідний відбиток визиску і невільного становища людства загалом. А звідси визволення робітників з-під сваволі приватних власників розцінюється як визволення усього людства з-під гніту приватної власності.

Як стверджує Маркс, «протилежність праці і капіталу, будучи доведена до крайності, неминуче стає найвищим пунктом, най-

вищим ступенем і загибеллю всього відношення» [Маркс, 1980а: с. 96]. Мається на увазі відношення приватної власності як взаємовідношення праці і капіталу, що розвиваються у напрямку від первісного плідного об'єднання до ворожої взаємної протилежності. Суперечність розвивається до стану взаємного виключення і взаємної згубності, а відтак, неминуче має розв'язатися через знищення приватної власності. Перспектива цього знищення пов'язана із приходом нового, більш справедливого і гуманного суспільного ладу, вільного від будь-якого відчуження: «...*комунізм є позитивне вираження ліквідації приватної власності*» [Маркс, 1980а: с. 106]. Натомість перепони для знищення приватної власності й, відповідно, її суспільне оперття становлять чинні релігія, сім'я, держава, право, мораль, наука і мистецтво. Відтак, подолання різних видів відчуження трактовано як виведення людей з-під опіки зазначених інституційних підвалин суспільства: «...*позитивне скасування приватної власності, як утвердження людського життя, є позитивне скасування всякого відчуження, тобто повернення людини з релігії, сім'ї, держави і т.д. до свого людського, тобто суспільного буття*» [Маркс, 1980а: с. 108–109]. Отже, знищення приватної власності передбачає, з одного боку, ідейне протиборство з її апологетами із різних царин суспільної діяльності – релігійної, сімейної, державницької, правової, етичної, наукової та мистецької. З іншого боку, перетворення соціальної дійсності можливе через дію, практичну діяльність:

«Для знищення *ідей* приватної власності цілком досить *ідей* комунізму. А для знищення приватної власності в реальній дійсності потрібна *дійсна* комуністична дія. Історія принесе з собою цю комуністичну дію, і той рух, який ми *в думках* уже пізнали як такий, що сам себе знімає, відбуватиметься в дійсності як дуже важкий і тривалий процес» [Маркс, 1980а: с. 125].

Виокремлення цих двох напрямів боротьби – ідейної та діяльної – поєднується з наголошенням історичної неминучості, складності і тривалості діяльного втілення ідей комунізму. Його політично маніфестованою відмітною рисою є знищення приватної власності як останнього і найповнішого виразу такого виробництва і привласнення продуктів, яке ґрунтується на класових антагонізмах, на експлуатації одних людей іншими: «В цьому розумінні комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» [Маркс,

Енгельс, 1959а: , с. 422]. З погляду такої теорії навіть середні верстви суспільства, що володіють дрібною приватною власністю і протистоять диктату великих приватних власників, є не революційними, а консервативними й навіть реакційними. Отже, Маркс не схвалює «постійне збільшення середніх класів, які стоять посередині між робітниками, з одного боку, капіталістами і землевласниками, з другого, — середніх класів, які в усе зростаючому обсягу харчуються здебільшого безпосередньо за рахунок доходу, лягають важким тягарем на робітників, які становлять основу суспільства, і збільшують соціальну стійкість і силу верхніх десяти тисяч» [Маркс, 1967: с. 597]. Усталення капіталістичного устрою за рахунок збалансування соціальної структури суспільства середніми класами унеможлиблює його докорінне перетворення через скасування приватної власності: виникають соціально-структурні передумови для переважного визнання та схвалення останньої. Імовірно, ця обставина вплинула на визначення перспектив комуністичного руху.

Кінцевою метою комуністів проголошено перебудову суспільства для створення умов вільного розвитку та якнайповнішого застосування своїх здібностей і сил для всіх його членів на засадах спільності майна, що посяде місце знищеної приватної власності [Енгельс, 1980: с. 331]. Перехід до спільності майна передбачається підготувати «з допомогою освіти і об'єднання пролетаріату» [Енгельс, 1980: с. 332]. Попри те, що при цьому не заперечувалася можливість революції, спільність майна не планувалося запровадити одразу замість чинного суспільного порядку. Така поміркованість планів мала певне обґрунтування: «Розвиток мас не допускає декретування. Він зумовлюється розвитком умов, у яких живуть ці маси, і тому відбувається поступово» [Енгельс, 1980: с. 335]. Забезпечення пролетаріатові засобів існування мало здійснюватися «шляхом такого обмеження приватної власності, яке підготовляє поступове перетворення її в суспільну власність» [Енгельс, 1980: с. 336]. Тут показовими є наголоси на поступовості суспільних перетворень — і на рівні матеріальних підвалин життя суспільства, і на рівні виробничих відносин (зокрема відносин власності), і на рівні масової свідомості.

З огляду на відтворення в сучасному українському суспільстві приватної власності не втратило концептуальної значущості Марксове дослідження вихідного пункту капіталістичного

виробництва, визначеного як «первісне нагромадження капіталу, тобто його історичний генезис» [Маркс, 1963с: с. 715]. Марксові належить вичерпне визначення цього процесу:

«...процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом відокремлення робітника від власності на умови його праці, — процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і життєві засоби в капітал, з другого боку, — безпосередніх виробників у найманих робітників. Отже, так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється “первісним”, бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва» [Маркс, 1963с: с. 675].

Ідеться про експропріацію, відбирання у виробників усіх їхніх засобів до існування методами, що далекі від ідилії, — шляхом завоювань, поневолень, розбою, насильства. В даному випадку йдеться про нерівне протиборство у межах самої приватної власності: приватна власність робітників протистоїть приватній власності не-робітників. Попри однозначне протиставлення колективній власності її протилежності — приватної власності, Маркс не вважав останню однорідною з огляду на спосіб її використання приватними особами-власниками: «...в залежності від того, чи є ці приватні особи робітниками чи неробітниками, змінюється характер самої приватної власності. Безконечні відтінки приватної власності, які постають перед нашими очима, відображають лише проміжні стани, що лежать між обома цими крайностями» [Маркс, 1963с: с. 716]. Мова йде про трудову і нетрудову приватну власність. Відповідно, міра справедливості належності засобів і зовнішніх умов праці приватним особам різна або сприймається як різна в суспільстві. Різною можна припускати й міру визнання приватної власності залежно від якості діяльного використання її самими власниками. Безпосередня виробнича діяльність із застосуванням власних засобів виробництва, з одного боку, і залучення для цього найманих робітників — з іншого, можуть по-різному сприйматися та визнаватися широким загалом.

Питання схвалення і визнання приватної власності опосередковано розглянуті у науковому доробку А.Грамші. Він розвинув ідеї: 1) К.Маркса про політичну надбудову на економічному базисі виробничих відносин; 2) В.Леніна (Ульянова) про

політичну гегемонію панівного класу. Враховано також досвід практичного втілення цих ідей в СРСР. Особливість підходу Грамші полягала у наголосі на культурній складовій політичної надбудови та гегемонії, важливості й необхідності культурного чинника поряд із суто економічними та політичними чинниками соціального устрою. Він виокремив у розвитку держави фазу боротьби за гегемонію у громадянському суспільстві задля досягнення у ньому активного консенсусу. При цьому в контексті розгляду природи гегемонії проведено аналогію між державою і культурою:

«Можна вважати, іншими словами, що кожна культура проходить через свій спекулятивний або релігійний момент, який збігається з періодом повної гегемонії соціальної групи, що виражає дану культуру, і, можливо, навіть з тим саме періодом, коли реальна гегемонія розкладається знизу шляхом молекулярного процесу, тоді як система ідей саме тому (саме для протидії цьому розкладу) вдосконалюється догматичним шляхом, стає трансцендентальною “вірою”» [Грамши, 1991: с. 69].

Гегемонія тут постає як свого роду культурне панування або лідерство певної соціальної групи, що доповнює її політичне й економічне панування. Культурна гегемонія дає можливість цій групі не надуживати силу задля збереження свого виключного становища. Прикладом культурної гегемонії є панування західної культури у межах світової культури загалом: інші культури є поціновуваними й набувають своєї цивілізаційної вартості з огляду на взірцеві цінності західної культури. На рівні суспільства аналогічна гегемонія виявляється в керівництві культурною та моральною царинами його життя. Досягнення культурної гегемонії передбачає розбудову відповідного апарату певних форм інтелектуальної діяльності, впровадження різних форм ідеологічних впливів. І розбудова, і руйнування культурної гегемонії – це тривалі «молекулярні процеси», а не раптове встановлення шляхом декретування.

Досягнення і підтримання культурної гегемонії є запорукою втримання політичного та економічного панування. Відтак, «з моменту, коли підлегла група стає дійсно самостійною і перетворюється на гегемона, утверджуючи новий тип держави, народжується реальна потреба у створенні нового інтелектуального та морального устрою, тобто нового типу суспільства, а отже, потреба у розробленні більш загальних теорій, більш

рафінованих та значущих ідеологічних засобів» [Грамши, 1991: с. 106]. Самого лише оволодіння державною владою недостатньо для опанування громадянського суспільства та визначення напрямів його бажаного розвитку. Хоча державна влада передусім передбачає гегемонію над суспільством через примус, вона не зводиться суто до нього. Адже сам по собі примус за сучасних умов із часом неминуче вичерпує себе, тоді як роль культурних засобів впливу постійно зростає.

Необхідне керівництво громадськістю на етичному рівні, на рівні поширення культурних і моральних взірців. Передусім культурна гегемонія має забезпечити консенсус між громадянським суспільством і державою, між громадянською етикою і державною політикою: «...”етика” відноситься до діяльності громадянського суспільства, до гегемонії; “політика” — до державно-урядової ініціативи та примусу. Коли виникає суперечність між етикою і політикою, між вимогами свободи і вимогами сили, між громадянським суспільством і державою-урядом, то настає криза...» [Грамши, 1991: с. 220–221]. З огляду на зв'язок явищ культури та масової свідомості із політичним пануванням, неабиякого значення у житті держав набуває творча діяльність інтелігенції, особливо впливової. Інтелігенція неминуче втягується у політичне та ідеологічне протистояння: навіть якщо вона не цікавиться політикою, то політика неодмінно цікавиться нею.

Взаємовідносини інтелігенції зі світом виробництва та політики не є безпосередніми, як в інших соціальних груп суспільства. Вони опосередковуються комплексом надбудов. Грамші виокремлює два великі надбудовні «поверхи», що перебувають над економічним базисом: а) громадянське суспільство як сукупність недержавних («приватних») організацій; б) «політичне суспільство», або держава. Цим поверхам відповідають функції: а) гегемонії панівної групи в усьому суспільстві; б) «прямого панування», або командування, що дістає вираз у діяльності держави та законного уряду. Своє місце у цих структурному та функційному розмежуваннях і зв'язках належить інтелігенції:

«Інтелігенти служать “прикажчиками” панівної групи, використовуваними для здійснення підпорядкованих функцій соціальної гегемонії та політичного управління, а саме: 1) для забезпечення “спонтанної” згоди широких мас населення з тим напрямом соціального життя, який заданий основною па-

нівною групою, — згоди, яка “історично” породжується престижем панівної групи (і, отже, довірою, яку виявляють до неї), зумовленим її становищем та її функцією у світі виробництва; 2) для приведення в дію державного апарату примусу, що “законно” забезпечує дисципліну тих груп, які не “виражають згоди” ні активно, ні пасивно; цей апарат, однак, заснований для всього суспільства на випадок таких критичних моментів у командуванні та управлінні, коли спонтанна згода зникає» [Грамши, 1991: с. 332–333].

Таким чином, апарат політичної та культурної гегемонії панівних класів утворює ціла сукупність видів інтелігентської діяльності, які підтримують певний культурний та моральний рівень широких верств громадян, що відповідає інтересам владарів. Ідеться про цілу градацію з погляду внутрішнього змісту інтелектуальної діяльності. Одну її крайню позицію займають творчі працівники у галузі різних наук, філософії, мистецтва, а іншу — пересічні «адміністратори» та поширювачі вже наявних традиційних, раніше накопичених інтелектуальних надбань. У підсумку панівна група спрямовує зусилля інтелігентів усіх калібрів на забезпечення її визнання і схвалення широким загалом, довіри до неї та згоди з її винятковим становищем в економіці та політиці. Також інтелігентам доводиться виправдовувати застосування панівною верхівкою примусу за умов відсутності зазначеного визнання, схвалення, довіри та згоди. Отже, сила і згода, авторитет і гегемонія, насилля і цивілізованість тісно взаємопов’язані в перебігу соціального впорядкування суспільства.

А.Гоулднер безпосередньо звернув увагу на проблему легітимації приватної власності у рамках власного соціологічного тлумачення останньої в контексті критичного аналізу теоретичного доробку Т.Парсонса. Зокрема, при розгляді Парсонсових інтерпретацій соціальної стратифікації Гоулднер зазначив, що використання багатства у якості мірила статусу людини не є відкритим і простим: ідентифікація людей як «багатих» значною мірою латентна через неоднозначне соціальне сприйняття багатства. Причому таке сприйняття властиве навіть суспільствам, де соціальна нерівність є усталеною традицією. Пояснюючи цей момент, Гоулднер наголошує необхідність процесу легітимації багатства: «...саме по собі багатство, особливо диференційоване багатство, завжди *потребувало* виправдання та легітимації, навіть

коли це стосується ґрунтованого на грошових інтересах суспільства середнього класу. Зазвичай люди навіть у суспільстві середнього класу хочуть знати, що дає *право* багатим на їхнє багатство» [Гоулднер, 2003: с. 348]. Багатство і нерівність, відтак, дістають виправдання у необхідності винагороди плідної діяльності на користь усього суспільства винятково обдарованих і діяльних людей. Таких людей, вочевидь, вважають також гідними передати у спадок своїм нащадкам і родичам власні статки, отримані від суспільства у винагороду за особисті досягнення, а їхніх нащадків, своєю чергою, — гідними володіти спадком своїх шанованих предків і родичів.

Утім, попри повагу до успадкованого багатства та інституційних заборук його недоторканності, власникам потрібні й інші джерела легітимності: «Виходячи із принципу, що краще бути багатим і впевненим у майбутньому, ніж дуже багатим і невпевненим у своєму майбутньому, багаті пішли на компроміс і погодилися із прогресивним оподаткуванням та універсалістськими цінностями, що увиразнюють значення досягнень» [Гоулднер, 2003: с. 349]. Це вможливлює певну безпеку відтворення багатства у перебігу зміни поколінь його власників. Але проблема легітимності існування багатіїв загострюється через відокремлення їхньої власності від управління в сучасних корпораціях. Багатії зберігають своє виключне становище у суспільстві навіть без особистих досягнень в управлінні виробничими та комерційними процесами, тобто без заслуг, що ними мають виправдовуватися в суспільстві їхні статки. Водночас розвиток трастових компаній уможливив уникнення сплати податків на спадщину. Як наслідок, це ускладнило можливості визнання соціального порядку приватновласницьких відносин: «Щоби набути якоюсь мірою стабільності та легітимності, капіталістична система повинна домагатися певного рівня визнання свого власного відмітного принципу, а саме: що дехто має право на дещо за здорово живеш, на схвалення і престиж лише за те, що просто володіє багатством» [Гоулднер, 2003: с. 349]. Щоби ніщо не завадило цьому принципу і щоб його визнавали, зазначена система зосереджує й використовує усі наявні ресурси та можливості — силові, матеріальні, культурні, інформаційні та інтелектуальні.

У перебігу заочної полеміки з Парсонсом Гоулднер порушує питання про «соціологію власності» і пропонує власне бачення

її предмета [Гоулднер, 2003: с. 352]. Він виходить із припущення про вкоріненість особливої влади багатіїв у самій природі приватної власності, у структурі останньої як інституту і в характері її зв'язку із соціальними системами. У дослідженні цих коренів вбачається можливість розуміння соціальної нерівності та розмежування суспільства. Відтак з'ясовується низка питань: 1) чи є володіння формою соціально-рольових відносин, що принципово подібна до будь-якої іншої форми таких відносин; 2) чи подібні права власника до прав будь-яких інших суб'єктів соціально-рольових відносин; 3) з ким власник перебуває у рольових відносинах. Вихідним є визначення власника у конкретній культурі як включеного у соціальні рольові відносини не з іншими приватними особами, а з об'єктом, котрий перебуває у його власності. У соціальній взаємодії власник не виконує соціальних ролей подібно до інших пересічних її учасників, оскільки останні у відносинах з ним ідентифіковані негативно — як не причетні до його власності. Відносини власності трактовано як здебільше відносини взаємного уникання зазіхань на неї: «Інші, отож, набувають ясної, фіксованої та відмітної ідентифікації стосовно власника тільки тоді, коли вони порушують його права (але не тоді, коли вони визнають та дотримуються їх) чи коли він використовує свої права, щоби що-небудь особливе наобіцяти декому з них. Головним чином саме в останньому випадку власник та інші мають позитивні права та обов'язки один стосовно одного» [Гоулднер, 2003: с. 355–356]. За твердженням Гоулднера, існування приватної власності в суспільстві означає, що значна частина цінностей в ньому привласнена особами із законним правом відсторонювати решту людей від користування ними попри можливу нагальну потребу. Власність вилучає зазначені цінності із соціальних відносин, і вони можуть бути залучені в останні з доброї волі їхніх власників. З огляду на цю обставину соціальний простір суспільства постає як поділений на два типи: «один тип складається з парцел чи ділянок, що привласнені “власністю”, інший — це “вільний простір”, не відособлений таким чином» [Гоулднер, 2003: с. 357]. Генеза соціальних систем у Парсонсовому розумінні можлива лише у залишковому, вільному, не привласненому правами власності соціальному просторі. Через це власність трактовано як перепону розвитку соціальних відносин, оскільки, з одного боку, вона покладає йому цілком окреслені межі, а з іншого —

сама виступає як інфраструктура соціальних систем. Позаяк власність передбачає наявність у власника певних виключних прав на життєві засоби незалежно від його особистого внеску в суспільну життєдіяльність, він може залучатися у соціальні відносини на власних умовах. У нього наявні можливості взагалі нехтувати соціальним загалом. Наслідком цього є зазначена неможливість усталення відносин між власниками і громадськістю на засадах їхньої добровільної взаємної відповідності. На свавілля приватних власників нема ради:

«Власник може в односторонньому порядку передати свої права власності іншим без морального схвалення чи дозволу з боку будь-кого, окрім держави. Якщо держава визнає таке передання законним, для його здійснення зовсім не потрібно, щоби хтось інший схарактеризував його як морально виправдане. Отже, власність за своєю природою передбачає владу над іншими та здатність досягати певних цілей, незважаючи на опір інших» [Гоулднер, 2003: с. 358].

Таким чином, вихідна нерівність становища і можливостей власників і решти громадян у суспільстві внеможливіює та позбавляє сенсу визнання і схвалення приватної власності, тобто її легітимацію: «...права власників не спираються і не можуть спиратися для свого захисту на моральне схвалення інших приватних груп, бо відповідно до внутрішньої природи прав власності вони чинні, незважаючи на відсутність такого роду легітимності» [Гоулднер, 2003: с. 358]. Власники знаходять підтримку та захист від держави й тих, хто працює у державному апараті, а також самі уповноважені вдаватися за певних обставин до використання силових засобів для захисту свого майна. Чи не найретельніше, порівняно з іншими правами людей (за винятком права на життя і безпеку), правова система відстежує стан дотримання прав власності. Причому ця ретельність є не надзвичайним, а повсякденним явищем.

Якщо усталеність парсонсіанської соціальної системи ґрунтована на довільній взаємній конформності людей, їхніх певних взаємних правах та обов'язках, то приватна власність незалежна від усіх цих умовностей. Наявність власності за визначенням забезпечує її посідачеві виняткові переваги в межах вказаної системи незалежно від міри його участі чи неучасті у її життєдіяльності. Понад те, приватну власність саму по собі Гоулднер розглядає як осердя генези соціальних відносин особливого

роду: влада у їхніх межах зосереджується у власників, а невластники неминуче підлягають їй. Попри надзвичайну уразливість і ненадійність, властиві владі такого штибу та власності як її підставі, вони вможливають одностороннє заснування власником навколо себе вигідних і підлеглих йому соціальних систем:

«Тому володіти означає мати права на цінні об'єкти, які можна використати для того, щоби створювати соціальні системи або входити до них. Власник контролює об'єкти, котрі він може використати, щоби винагороджувати інших і щоби забезпечувати бажані дії з їхнього боку. Таким чином, власність можна використовувати, щоби зробити інших зобов'язаними власникові, встановлюючи тим самим соціальну систему. Отож, власність не тільки має виключати інших, вона також може бути використана для досягнення суспільної солідарності» [Гоулднер, 2003: с. 359].

Тобто йдеться про забезпечення власної легітимності власниками на підґрунті всіх виключних можливостей, що їх надає власність. Власник може спрямовувати функційні властивості своєї власності таким чином, щоби певну користь або хоч би подобу вигоди з них мали *не*-власники. Інколи така дійсна або гадана користь може мати матеріальну природу, інколи символічну. Наприклад, соціальна солідарність можлива на засадах певного перерозподілу матеріальних засобів на користь неімущих, створення для них можливостей зайнятості й дозвілля. Інколи може йтися про створення символічних передумов для такої солідарності на засадах певної соціальної ідентифікації, зокрема через утримання спортивного клубу і його участь у відповідних змаганнях. Вболівання неімущих за уподобану спортивну команду, що належить певному приватному власникові, створює психологічні підвалини для визнання і схвалення, тобто легітимації його власності.

Водночас спільне використання власності вможливує доцільне для власників визначення, встановлення та створення меж соціальних систем: «... адже тією мірою, котрою власник визначає, хто може використовувати які-небудь об'єкти чи ними володіти, він користується свободою вирішувати, хто є членом конкретної соціальної системи, а хто ні, а також яка його функція і статус у ній...» [Гоулднер, 2003: с. 360]. Забезпечення спільного доступу до певної сукупності життєвих засобів слугує знаряддям соціального спільнотворення, а повноваження встанов-

лювати міру цього доступу іншим людям — знярядям визначення їхніх становища і можливостей у суспільстві. Тобто власники можуть заздалегідь визначати напрями розвитку та способи життєдіяльності суспільства у бажаному для себе напрямі. Причому робити це без відвертого насилля і примусу, а через соціальний діалог та обмін, невимушено вдаючись до своїх виключних переваг над *не*-власниками. Приватні власники за обсягом засобів, що придатні для соціального обміну, можуть конкурувати лише поміж собою, бо на тлі неімущих вони поза конкуренцією: «Здатність робити те, чого бажають інші, надаючи особисті послуги, обмежена двадцятьма чотирма годинами на день. Здатність робити те, чого бажають інші, надаючи їм доступ до своєї власності, обмежена, але не часом, а тільки обсягом наявної у володінні власності. Таким чином, можливості брати на себе чи створювати зобов'язання через використання власності практично необмежені» [Гоулднер, 2003: с. 360]. Відтак, однією із соціальних функцій власності виявляється спроможність власників створювати соціальні системи і брати в них участь. При цьому власність дає власникові привілеї у вигляді додаткових виключних можливостей впливу на соціальні системи та ухиляння від їхніх загальнообов'язкових вимог: «Очевидно, що “власність” передбачає неймовірну здатність породжувати соціальні системи та доволі велику мобільність стосовно конкретних соціальних систем» [Гоулднер, 2003: с. 360]. Власники можуть залучатися в існуючі соціальні системи, створювати на власний розсуд нові такі системи і бути вільними від них, тобто покинути їх напризволяще у будь-який момент як свого роду зужитий соціальний «брухт». Поряд з неабиякими творчими можливостями «забудови» соціального простору, приватна власність одночасно містить не менші можливості безкарних «руйнувань» у його межах. Зрештою, вона просто розмежовує людей самим своїм існуванням, оскільки в кожному окремому випадку ділить загальне на власника і *не*-власників: «За своєю природою приватна власність — це гра, що в ній одна людина грає проти всіх інших; у цій грі того, чим володіє один, може не мати інший. Тому приватна власність не прилучає власника до рятівної солідарності, якщо тільки він не відмовляється від свого права відсторонювати інших людей чи не полегшує їм доступ до своєї власності...» [Гоулднер, 2003: с. 361]. Відмова власника від такого відсторонення, а відтак і солідарність можливі

завичай стосовно членів його родини. Отже, власність за визначенням ставить власників поза соціальною системою. *Не*-власники вимушені вступати із ними в соціальну взаємодію на нерівних умовах. Відсутність доброї волі й довіри робить власність та її посідачів уразливими з боку різних соціальних загроз у межах суспільства.

Утім, попри всі загрози, посідання й володіння власністю є заповітним бажанням і повсякденною практикою багатьох людей, навіть тих, хто на ідейному рівні глибоко переконаний у її соціально-згубній природі. Гоулднер пропонує власне пояснення цієї суперечності:

«Головний парадокс полягає ось у чому: люди прагнуть володіти власністю, тому що вони не хочуть перебувати у повній залежності від інших людей (і фактично виявили, що вони нездатні до цього). Прагнення до власності — це прагнення до безпеки та володіння перевагами, незважаючи на віроломність, зраду, заздрість та ганебність людей, що їх свідчення широко представлені в усіх соціальних системах. Люди прагнуть до власності як до того, що відгороджує їх від вад соціальних систем...» [Гоулднер, 2003: с. 361].

Попри усвідомлювану й неодноразово наголошувану мислителями та вченими соціальну згубність приватної власності, люди поки схильні покладатися на неї у розв'язанні власних життєвих проблем більше, аніж на інших людей і суспільство загалом. Через це передумови соціальної легітимації приватної власності вкрай суперечливі. В якості інституту приватна власність здебільше прийнятна для соціального загалу: більшість людей вперто сподіваються посісти або втримати вже наявну частку життєвих засобів. Водночас приватна власність, що належить окремим особам та родинам, перебуває під загрозою явних або прихованих домагань тих, хто виключений із користування нею. Обмеженість життєвих засобів, що можуть бути привласнені, а також необмеженість частки такого привласнення становлять підґрунтя виникнення зазначених загроз.

Гоулднер звертає увагу також на певну суперечність між забезпеченим законом успадкуванням дітьми власності своїх батьків і культурним принципом, згідно з яким люди отримують винагороду за власні досягнення. Внаслідок такого успадкування люди вже від народження виявляються у надто нерівному становищі. Така нерівність є неминущою. Відтак, «знищення

приватної власності та її успадкування жодною мірою не знищило би усяку нерівність... — воно зменшило би різницю в можливостях отримання незаслуженого доходу» [Гоулднер, 2003: с. 370]. Зрештою, виправдання нерівності у володінні приватною власністю необхідністю винагороди досягнень діяльних і творчих людей трактовано як невідповідне дійсності. Критерій досягнень розглядається як такий, що насправді часто слугує знаряддям приховування та легітимації дії інших критеріїв, далеких від уявлень про чесну конкуренцію із приводу життєвих засобів: «...критерії досягнення стають для привілейованої еліти іншим способом узаконювати та увічнювати себе в суспільстві, не ставлячи під загрозу ті свої переваги, котрі не є легітимними згідно з цими критеріями» [Гоулднер, 2003: с. 372]. Досягнення людей як критерій винагороди певною мірою наперед зумовлені соціальною локалізацією їх народження, що визначає нерівний доступ до можливостей опанування знань, вмінь і навичок досягнення значущих здобутків. Власність не лише визначає міру розвитку діяльних і творчих потуг людей, а й надає можливості вдавати й імітувати власні досягнення як підставу свого привілейованого становища. Ці можливості деморалізують і самих власників, і *не*-власників, позбавлених цього. Гоулднер із посиланням на тезу Т.Веблена запевняє: закріплені законом майнові права як «права на дещо, отримані ні за що», отруюють суспільну мораль [Гоулднер, 2003: с. 375]. Сама ідея та цінність суспільно значущого особистого досягнення як підстави матеріальної винагороди у вигляді приватної власності спростовується на практиці. Мірилом та знаряддям успіху визнано приватну власність саму по собі, а не суспільно корисні досягнення: «дурень думкою багатіє», а прагматична притямна людина — приватною власністю. Так здебільше думають і власники, і неімущі. І невизнанням приватної власності, належної іншим, не завжди поєднується із невизнанням її загалом. Природно, ще менше поширене невизнання людьми приватної власності, що належить їм самим.

Глобальний «зріз» проблеми легітимації приватної власності розглянуто в перебігу аналізу капіталістичної світ-економіки у працях І.Валерстайна. Останній трактує капіталізм як одвічне світ-економічне явище, ґрунтоване на привласненні власниками виробленої працівниками додаткової вартості, а також на привласненні країнами-лідерами світ-економіки додаткової вартості,

що виробляється у її межах загалом. Суттєва риса капіталістичної світ-економіки — товарне ринкове виробництво з метою отримання максимального прибутку, що постійно розширюється за умов прибутковості. За твердженням Валерстайна, логіка функціонування капіталістичного світ-господарства зводиться до нескінченного накопичення капіталу [Валлерстайн, 2003а: с. 167; Валлерстайн, 2003б: с. 120–121, 176]. Під капіталом у світ-системному аналізі розуміється (слідом за К.Марксом) властивий для капіталізму контроль над чинниками виробництва на противагу тим, хто забезпечує робочу силу [Валлерстайн, 2006: с. 208]. Постійний розкол між тими, хто контролює капітал, і тими, кого вони наймають, є підґрунтям класового протиборства в суспільстві. У межах світ-системи це підґрунтя примножується нерівним поділом праці між різними країнами та регіонами. Відтак, світ-система неминуче виявляється неегалітарною і поляризованою в економічному та соціальному вимірах.

Економічні, соціальні, політичні, криміногенні та фіскальні ризики ускладнюють умови накопичення, використання, збереження, відтворення, конвертування й успадкування капіталу. Через це неабиякого значення набуває правове усталення прав власності та її захист: «...центральним для капіталістичної системи є питання про права власності. Чи стали б ви нескінченно накопичувати капітал, якби не змогли зберегти накопичене?» [Валлерстайн, 2006: с. 126]. Йдеться про одну із визначальних інституційних підвалин світ-економіки. Існування й безпеку цієї підвалини визначено як вкрай значущі та водночас проблематичні:

«Оскільки капіталізм є системою, побудованою на юридичних засадах прав власності, ми припускаємо, що капіталізм вимагає (а капіталісти бажать) того, щоби власність була оголошена священною і щоби права приватної власності проникли у нові сфери соціальної взаємодії, тоді як у дійсності вся історія капіталізму є історія не розширення прав власності, а їх постійного занепаду» [Валлерстайн, 2003а: с. 167].

Ознаками такого занепаду можна вважати «розмивання» великої приватної власності через акціонування, розмежування прав приватної власності й ділового адміністрування в межах сучасних корпорацій, зменшення аж до рудиментарності значення юридичної власності, зростання ролі держави в економічному регулюванні і державної частки у сукупній власності

(капіталі). Зрештою, спроби втілення соціалістичних ідей у ХХ столітті теж можуть бути трактовані як вияв зазначеного занепаду. Втім, наприкінці минулого століття приватна власність дещо відновила втрачений соціальний ареал. Такий історичний реванш певною мірою засвідчує визнання та схвалення приватної власності принаймні у колишніх соціалістичних країнах, причому попри супутнє їй зростання соціальної нерівності.

Валерстайн намагається з'ясувати причини примирення багатих людей зі станом кричущої соціальної нерівності та зростанням провалля між найбагатшими і незаможними. Іншими словами, він робить спроби визначення чинників легітимації нерівності та багатства. Першим таким чинником визнано психологію середніх соціальних верств (широкого середнього класу, «робітничої аристократії») у межах окремих держав та середнього рівня світ-системи: «*Ми* можемо бути бідні чи меншою мірою недостатньо багаті, але *вони* й насправді бідні. Тому не будемо розхитувати човна і, що навіть важливіше, не дамо зробити це іншим» [Валерстайн, 2003b: с. 95]. Середній соціальний ланці національних суспільств та світ-системи не хочеться втрачати досягнуте становище. Тобто витoki цієї психології мають соціально-структурний характер — соціальне «місце сидіння визначає кут зору» на явища нерівності та багатства. Особливостям соціальної структури — її трьохрівневості — приписуються легітимаційні властивості. Взаємодія трьох структурних рівнів породжує легітимаційні наслідки:

«...суттєвий елемент капіталістичної світоєкономіки — привласнення додаткового продукту відбувається таким чином, що у процесі експлуатації присутні не два, а три рівні. Інакше кажучи, тут є проміжний рівень, що має свою частку в експлуатації нижчих, але поділяє їхню долю, будучи експлуатованим вищими. Така трьохрівнева структура має суттєвий стабілізуювальний ефект, тоді як дворівнева структура є по суті дезінтегруювальною» [Валерстайн, 2001: с. 83].

Не йдеться про однозначне ствердження дійсного існування зазначених двох або трьох рівнів. Наголошується лише постійне прагнення соціальної верхівки забезпечити існування трьох рівнів задля запобігання загрозам своєму привілейованому становищу. Натомість соціальним низам приписується намагання вкоротити структуру до двох рівнів, щоби вможливити руйнування пану-

вання верхівки та її привілеїв. Ідеться про класову боротьбу на політичному та ідеологічному фронтах, предметом якої є стрижневе питання — існування середнього соціального рівня. За припущенням Валерстайна, у перебігу цієї боротьби панівні класи створюють і підтримують існування третього рівня як союзника супроти спроб пригноблених нижчих класів. Останні на протигагу цьому силкуються докорінно розмежувати соціальну дійсність та її сприйняття на два протилежні полюси як передумову власної перемоги. Ідея трьох соціальних рівнів як запоруки усталення панування капіталу універсально застосовується в аналізі соціального протистояння різних масштабів:

«Ці три рівні можна знову і знову знаходити в усіх інститутах капіталістичної світової економіки: у трьох можливих ролях регіонів у світовій економіці — як центру, напівпериферії та периферії; в основній організаційній структурі виробничого процесу (існування фігури майстра); у трьохшаровій моделі розподілу доходів та статусу в капіталістичних країнах центру; у трьохланковій моделі політичних угруповань (ліві, центр, праві) як на всесвітньому, так і на національному рівні» [Валерстайн, 2001: с. 84].

В усіх випадках мається на увазі постійний перебіг утворення, посилення, послаблення і розпаду соціальних коаліцій, у яких ключова роль належить середньому соціальному рівню (ланці). Підсумок соціального двобою верхівки і низів у світ-системі ставиться у залежність від того, до кого з них примкне цей середній рівень (ланка). В цьому разі Валерстайн простує в руслі думки К.Маркса, який свого часу сподівався на поглиблення соціальної поляризації за умов капіталізму як передумову його загибелі.

Разом із тим, спираючись на ідею структурного чинника легітимації нерівності (та власності) у своєму аналізі світ-системної дійсності, Валерстайн доходить логічного висновку про наявність інших форм і відповідних їм чинників легітимації: «... можна сказати, що певна колективна психологія постає із самої структури світ-господарства. Якщо останнє залишається незмінним, тобто якщо зберігається соціальна ієрархія, то й ступінь легітимації, зумовлений цією структурою, має залишатися постійним. Але реалії соціальної ієрархії дійсно залишаються сьогодні незмінними, і тому такий структурний підхід

не може пояснити нових форм легітимації» [Валлерстайн, 2003b: с. 95]. Маються на увазі передусім соціокультурна та ідеологічна легітимація нерівності та власності. Ці форми легітимації виявили і дотепер виявляють свою дієвість за несхвального ставлення світової громадськості до чинної світ-економіки загалом. Як стверджує Валерстайн: «Ступінь легітимації капіталістичної світ-системи до початку ХІХ століття був вельми низьким, таким він залишається і наприкінці ХХ століття у більшості районів світової периферії» [Валлерстайн, 2003b: с. 95]. За цих умов запобігання різним загрозам приватній власності забезпечувалося через спрямування уваги широкого загалу до питань політичного суверенітету, тобто джерела верховної влади в межах суспільств. Здійснювалася каналізація невдоволення соціально-економічним становищем у царину суто політичних перетворень. Знаряддям відповідного спрямування та каналізації стала соціально-політична ідеологія. Її властивості вможливили підпорядкування масової свідомості інтересам соціальної верхівки: «Ідеологія — це не просто набір ідей чи теорій. Вона більше, ніж моральний вибір чи світогляд. Ідеологія — це гармонічна стратегія поведінки на соціальній арені, на основі якої можна доходити певних висновків політичного плану» [Валлерстайн, 2006: с. 149]. Ідеології як довгострокові політичні стратегії розробляли так, щоби вони відповідали новим віруванням у природність політичних змін і в моральний суверенітет народу [Валлерстайн, 2001: с. 171]. Зокрема, у перебігу буржуазних революцій ХІХ століття з'явилися три основні ідеології: консерватизм як реакція на буржуазні революції, лібералізм як відповідь на консерватизм, соціалізм як альтернатива їм обом. За змістом у центрі, тобто на середньому рівні цієї тріади перебуває лібералізм. Він і став своєрідною геокультурою капіталістичної світ-системи. Відтак, суверенітети народів, проголошені за підсумками буржуазних революцій, «загнуздувалися» передусім за допомоги ідеології лібералізму. Безпосереднім засобом такого «загнуздання» стали три пункти ліберальних реформ: всезагальне виборче право, створення елементів держави загального добробуту та націоналізм. Усі відповідні заходи сприяли політичній консолідації. У підсумку на початок Першої світової війни пролетаріат країн Західної Європи та Північної Америки не становив загрози владі капіталу [Валлерстайн, 2003b: с. 97].

Для внеможливлення аналогічних загроз у решті країн з боку тамтешніх народних рухів була запропонована програма ліберальних реформ загалом усьому світові. В її рамках еквівалентом загального виборчого права виступало право націй на самовизначення, а держави загального добробуту — економічний розвиток за взірцем західних країн. Аналог націоналізму не пропонувався з огляду на його анти-світ-системний характер. Від ліберальних реформ у світовому масштабі виграв передусім середній клас реформованих країн — союзник соціальної верхівки світ-системи. Таким чином, лібералізм став дієвою ідеологічною складовою соціокультурної гегемонії та легітимації чинної світ-економіки.

Для приватних власників проблема легітимації власності постає також з погляду можливостей перетворення їхнього капіталу у спадкову ренту. За Валерстайном, для них вкрай значущою є соціопсихологічна потреба передати свій капітал спадкоємцям. Оскільки ринок та громадськість загалом ворожі до успадкування капіталу, то капіталісти глибоко стурбовані можливим браком підприємницьких здібностей своїх спадкоємців, що мали би вможливити їм збереження батьківського спадку. За таких обставин вони доходять висновку, що «єдиний спосіб забезпечити некомпетентних потомків можливістю успадкувати і зберегти капітал — це перехід від прибутку до ренти як джерела приросту капіталу» [Валерстайн, 2003b: с. 122]. Але явне практичне втілення цієї ідеї має делегітимаційні наслідки для приватної власності та капіталу: передусім ринкова компетентність підприємців-власників виправдовує капіталістичне накопичення, власність і нерівність. Тобто постає нерозв'язна дилема: або можлива втрата капіталу за умов конкуренції або її уникнення через перетворення прибутку в ренту з нищівними делегітимаційними наслідками. Валерстайн звертає увагу на парадоксальність ренти — її успішні змагальники перетворюються у її поборників:

«Рента слугує нинішньому власнику прав. Вона не слугує тим, хто прагне набути власності сьогоднішніми трудовими зусиллями. Звідси випливає, що ренти завжди кидають виклик... Однак ті, хто кидають успішний виклик, стають новими, наступними володарями власності. Як тільки відбувається зміна власника, інтереси нового власника вимагають захисту законності ренти» [Валерстайн, 2003a: с. 170].

Отже, нагальною є також проблема «легітимації ренти» [Валлерстайн, 2003а: с. 174]. Рента розглядається як ознака свого роду завершеної у своєму розвитку приватної власності: «бути власником у широкому сенсі» означає «мати джерело доходів, що не потребує сил для підтримання своєї функції, політично “гарантоване” і таке, що його можна передати у спадок» [Валлерстайн, 2003с: с. 154]. Але впровадження ренти передусім може зруйнувати союз власників і середніх верств. Рента наочно відтіняє і показує відмінність становища цих двох союзників у межах світ-системи, протиставляє їх одне одному. Представники середніх верств можуть сприйняти ренту як кричущу несправедливість: «Вони живуть завдяки перевагам, що досягнуті у сьогоденні, а не завдяки привілеям, що успадковані з минулого. Понад те, вони не можуть транслювати сьогоднішні доходи (прибутки) у майбутні доходи (ренту)» [Валлерстайн, 2003а: с. 172–173]. Таким чином, перспективи легітимації ренти сумнівні, а її явне усталення робить непевною легітимацію приватної власності загалом з боку середніх верств. Така нерозв’язна дилема власників капіталу для Валерстайна є однією з ознак вичерпання життєздатності капіталізму вже у найближчому майбутньому.

Із використанням понять, що притаманні марксистському теоретизуванню, генезу історично нового, інформаційного різновиду капіталізму досліджує М.Кастельс. Виявами зазначеної генези він вважає структурну реорганізацію виробничих відносин на засадах інформаційної економіки:

«...ключові різновиди діяльності в усіх сферах людської практики ґрунтуються на інформаційних технологіях і глобально організовані в інформаційні мережі та зосереджені навколо обробки інформації (символів). Тому ядром інформаційної економіки є глобальна мережа фінансових ринків, що базується на інформаційних технологіях. На цих ринках інвестори постійно переміщують свої капітали у сфері цінних паперів за допомогою комп’ютерних моделей, здатних аналізувати інформацію на великій швидкості в реальному часі» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 1].

Технологічним підґрунтям новітньої економіки стають мікроелектроніка та телекомунікації, що технічно вможливають глобальність мереж виробництва, менеджменту та дистрибуції. На підвалинах цих продуктивних сил постають відповідні відносини влади та досвіду, видозмінені суспільні форми простору

та часу, нова культура. Головними джерелами виробничої продуктивності слугують інновації, а головними матеріалами новітніх виробничих процесів – знання та інформація. Відповідно, нова якість праці пов’язується із належним рівнем освіти, а нові, найважливіші виробники інформаційної економіки ідентифікуються як виробники нових знань та обробники інформації.

Утім, суттєві соціальні перетворення виробничих відносин не позбавили їх капіталістичної природи – радше навпаки. Цей момент особливо наголошується Кастельсом: «Інформаційна/глобальна економіка є капіталістичною, фактично більш капіталістичною, ніж будь-яка інша економіка в історії. Але капітал у цій новій економіці так само трансформований, як і праця. Законом, як і раніше, є виробництво заради прибутку і приватного привласнення його на засадах прав приватної власності – це сутність капіталізму» [Кастельс, 2000: с. 497]. Понад те, глобальною тенденцією за умов інформаційного капіталізму стає занепад держави загального добробуту, що її метою було гарантувати соціальну справедливість через освіту, охорону здоров’я та перерозподіл прибутків [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 92]. Поряд із соціальною справедливістю більш широка концепція держави загального добробуту передбачала колективний захист робочої сили. Однак за інформаційної економіки постає відповідна інформаційна робоча сила. Серед ознак останньої не лише складні навички у галузі ІТ та аналітичної обробки інформації (символів), а й зорганізованість у вигляді певної мережі. Через мережу інформаційні працівники лаштуються навколо роботодавця і залучаються ним до праці на засадах тимчасової і часткової зайнятості, самозайнятості у межах певних робочих проектів. Така особливість зайнятості має неоднозначні соціальні наслідки: «У всьому світі це приводить до індивідуалізації контрактів і дуже низького рівня залучення робочої сили до професійних спілок...» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 94]. У підсумку зникають передумови традиційного для держави загального добробуту колективного захисту робочої сили через профспілки – однієї із ключових ознак такої держави: «Це означає, що старий соціальний договір між працею, капіталом та державою перебуває в стадії зникнення й не змінюється на новий соціальний договір» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 100]. Таким чином, перетворення індустріальних суспільств в інфор-

маційні обтяжене створенням більш несправедливого й жорстокого середовища для окремих категорій людей.

При цьому процес привласнення прибутку Кастельс розглядає на трьох рівнях, кожен з яких пов'язаний з певним суб'єктом зазначеного привласнення:

1) посідачі прав власності, зокрема: а) група акціонерів компаній, серед яких переважають анонімні утримувачі акцій, що їхнє рішення розмістити або відкликати кошти часто визначається суто короткочасними фінансовими міркуваннями; б) власники сімейних підприємств, що дотепер є значущою категорією капіталістів; в) індивідуальні підприємці, власники власних засобів виробництва, що їх головним активом є власний мозок, господарі власної справи та суб'єкти, що несуть підприємницький ризик (risk-takers);

2) менеджеріальний клас – розпорядники виробничих фондів від імені акціонерів (зокрема, у мультинаціональних корпораціях) та держави, що утворюють серцевину капіталізму за умов інформаціалізму;

3) глобальні фінансові ринки та їх управлінські мережі як «реальний колективний капіталіст, мати усіх накопичень», «нервовий центр інформаціального капіталізму», фундаментальна особливість нового інформаційного капіталізму [Кастельс, 2000: с. 497–499].

Третій рівень привласнення, що охоплює фондовий ринок, ринок облігацій, валютний ринок, ринок ф'ючерсів, опціонів та похідних фінансових інструментів, фінансові ринки загалом, за своєю природою зумовлений сучасними інформаційно-технологічними можливостями та умовами. Завдяки електронним технічним засобам доби інформаціалізму фінансовий капітал – найстаріша історична форма капіталу – здійснює, за висловом Кастельса, «анігіляцію простору та часу». Він невпинно сканує усю планету в пошуках інвестиційних можливостей, постійно перебуває в русі – рухається від одного способу розміщення до іншого упродовж декількох секунд, миттєво акумулюється із різних джерел і аналогічно миттєво зникає. Як наслідок здатність моделей управління фінансами до програмування та прогнозування дає змогу «колонізувати» майбутнє та його можливі альтернативні сценарії, продаючи це «ілюзорне майно» (unreal estate) як права власності на нематеріальне [Кастельс,

2000: с. 498]. Саме поведінка глобальних фінансових мереж визначає цінність акцій, облігацій та валют і у такий спосіб визначає долю інвесторів, фірм та держав.

Через свавілля фінансових спекулянтів глобальна економіка характеризується систематичною волатильністю (нестійкістю, хиткістю, мінливістю): фінансові ринки взаємозв'язані електронно в реальному часі, і завдяки своїм сукупним розмірам, швидкості реагування та складності є непередбачуваними [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 188]. З огляду на чутливість до стану політичної стабільності, якості довкілля, прибутковості, інституційного «клімату» фінансові ринки можна вважати одним із чинників легітимації капіталу та приватної власності. Адже ринкова вартість певних активів, уgruntована на узагальненні інформації про цілу сукупність характеристик, може розглядатися як опосередкований показник їхньої легітимності. Нелегітимні, тобто сумнівні, непевні та проблемні активи набувають нижчого рівня капіталізації на фінансових ринках.

Попри глобальність, інформаційна економічна система діє вибірково: перспективні в інформаційно-виробничому, науковому, технологічному та економічному сенсі регіони, країни і континенти вона залучає, а решту вилучає або ігнорує: «Глобальна тенденція інформаційної економіки — підключати до своєї мережі тих учасників, які є для неї цінними (і додатково збільшувати їхню вартість), але виключати некорисних учасників (і, таким чином, послаблювати для них шанс набувати бодай якоїсь додаткової вартості). Це спричиняє збільшення соціальної несправедливості у формі нерівномірності доходів, поляризації та бідності» [Кастельс, Хіманен, 2006: с. 7]. Здатність кожної людини, спільноти, організації, інституції, суспільства чи регіону працювати в межах нової економіки є передумовою їхніх добробуту і життєвих перспектив. Натомість нездатність знайти власне місце у глобальних мережах рівнозначне нездатності змінити свою долю.

Наслідками розвитку інформаційного капіталізму є зростання соціальної нерівності та поляризації, збільшення прірви між соціальною «верхівкою» та соціальним «дном». Серед передумов цього процесу Кастельс визначив такі явища, як: а) фундаментальна диференціація між самопрограмованою високопродуктивною працею та родовою змінною працею; б) індивідуаліза-

ція праці, котра підриває її колективну організацію, кидаючи напризволяще найслабші сегменти робочої сили; в) вплив індивідуалізації праці, глобалізації економіки та делегітимації держави, поступової загибелі держави загального добробуту, що позбавляє порятунку тих людей, котрі не можуть бути успішними самостійно [Кастельс, 2000: с. 499]. Фрагментація сукупності носіїв робочої сили на інформаційних виробників і змінних низькокваліфікованих працівників пов'язана із значенням освіти та похідними від неї можливостями залучення до структури праці й інформації. За Кастельсом, освіта – це процес, завдяки якому носії робочої сили набувають здатності постійно змінювати необхідні навички для розв'язання поточних фахових завдань та звертатися до джерел для опанування такими навичками. Кожен, хто отримує таку освіту, спроможний перепрограмувати себе відповідно до постійно мінливих завдань процесу виробництва за умов інформаційного капіталізму. Натомість неосвічений носій родової робочої сили позбавлений можливостей такого перепрограмування і вимушений співіснувати з машинами на рівні підпорядкованих циклів систем виробництва. За таких умов «люди, котрі не можуть відповідати вимогам часу і постійно модернізувати свою кваліфікацію, випадають із конкурентної боротьби», потрапляють у «світ люмпенізованої робочої сили та соціально недієздатних людей», тобто падають у «чорні діри» інформаційного капіталізму, з яких дуже важко вибратися [Кастельс, 2000: с. 499–500]. Для системи інформаційної економіки цінність «соціально виключених» людей як робітників/споживачів вичерпана, а відтак, їх значущість як людей взагалі ігнорується. Мірою процесів глобалізації та інформаціалізації частка таких людей зростає.

Носії родової робочої сили залежні від висококваліфікованих інформаційних виробників, а останні, своєю чергою, незалежні від перших. Кастельс визначив цю ситуацію як фундаментальний розкол у рамках інформаційного капіталізму, здатний призвести до поступового зникнення залишків класової солідарності серед представників найманої робочої сили [Кастельс, 2000: с. 501]. З іншого боку, інформаційні виробники, попри те, що їх винаймають працедавці, теж є колективними власниками колективного капіталу: вони самотужки контролюють свій робочий процес, стають дедалі більше незалежними еконо-

мічними акторами, реалізують власні ринкові стратегії, формують горизонтальні робочі відносини між собою, координують свою діяльність та цінову політику, мають зрештою високі доходи. Звідси Кастельсові навіть за однозначного визнання явища експлуатації усієї найманої робочої сили важко припустити, що існує класова суперечність між мережами високоіндивідуалізованих інформаційних виробників і колективним капіталістом глобальних фінансових мереж [Кастельс, 2000: с. 501]. Така суперечність потенційно закладена у соціальній структурі індустріального суспільства. Але за умов розвитку інформаційного капіталізму відбувається поступове руйнування цього типу соціальної структури внаслідок сегментації ринку праці, індивідуалізації роботи та дифузії капіталу в середовищі циркуляції світових фінансів. Утім, як наголошує Кастельс, соціальні конфлікти можливі й за цих умов: «Існують та існуватимуть потужні соціальні конфлікти, і в деяких з них беруть участь трудящі й організована робоча сила від Кореї до Іспанії. Однак вони є виявом не боротьби класів, але вимог заінтересованих груп і/чи повстання проти несправедливості» [Кастельс, 2000: с. 501]. Таким чином, через якісні зміни продуктивних сил, виробничих відносин та надбудовних структур за умов інформаційного капіталізму проблема легітимації приватної власності ускладнилася. З одного боку, у глобальному соціально-економічному просторі аж ніяк не стало більше справедливості у відносинах між власниками та неімущими. З іншого боку, відбулися певні зміни значущості різних чинників виробництва – суттєво зросла роль фінансів та висококваліфікованої робочої сили, а також їхня глобальна мобільність. Проблема легітимації приватної власності тепер може дістати розв'язання за рахунок її конвертації у мобільну форму та переміщення із делегітимувального середовища у більш прихильне і легітимувальне середовище.

Розглянуті вище протосоціологічні ідейні передумови постановки проблеми легітимації приватної власності, а також аналітичні здобутки теоретичного розроблення цієї проблематики у соціології необхідно концептуально узагальнити.

3.3. Концепція соціальної легітимації та легітимності приватної власності

Передумовою узагальнювальної концептуалізації легітимації та легітимності приватної власності є концептуальне окреслення природи останньої як соціального феномена. Тобто передусім потрібно стисло визначити властивості, місце та значення загалом приватної власності у житті суспільства, а вже по тому — її легітимації та легітимності.

Соціальний феномен власності перебуває на перетині предметних і поняттєвих царин суспільних наук. Про це свідчить присутність поняття «власність» у відповідних тлумачних словниках та енциклопедіях з економіки, соціології, політології. Загалом власність у них визначають як соціальний феномен багатогранних відносин між людьми з приводу привласнення обмежених життєвих засобів. Привласнення тут, своєю чергою, розглядається як наявність у людей різних життєвих засобів, що вможливує отримання з останніх певної вигоди й користі. При цьому привласнення життєвих засобів одними людьми зазвичай може означати відчуження від цих засобів інших людей. Зокрема, приватна власність як сукупність відносин між людьми полягає в тому, що певний життєвий засіб та похідні від нього вигоди та користь привласнені приватною особою за одночасного відчуження від них решти осіб, спільнот, організацій та інституцій.

Соціальна природа приватної власності передусім полягає у розшаруванні суспільства на різні верстви людей залежно від міри привласнення представниками їх різноманітних життєвих засобів, передусім чинників виробництва. Сукупність основних об'єктів приватної власності можна звести до трьох чинників виробництва:

1) земля (фізичний простір над певною площею земної поверхні та надра під нею, включно з ґрунтами, корисними копалинами, водоймами, рослинним і тваринним світом);

2) капітал (обладнання, приміщення, споруди, сировина, технології, інформація, менеджмент, гроші — все те, що в сукупності становить мале, середнє або велике підприємство);

3) робоча сила (знання, вміння, навички, інтелект, фізична сила, здоров'я і час працівника, що можуть бути використані у процесі виробництва).

Приватні власники землі, капіталу та робочої сили взаємодіють із приводу привласнення умов та результатів виробництва. При цьому кожен зазначений чинник виробництва відповідно до його частки у створенні сукупного доходу приносить власникові певний дохід: земля приносить ренту, робоча сила — заробітну плату, капітал — відсоток.

Як соціальний інститут приватна власність виявляє себе через запитовані суспільством функції:

1) функція соціальної фрагментації, тобто диференціація позицій у соціальному просторі, стратифікація індивідів, що їх посідають, і нерівномірний розподіл дефіцитних життєвих ресурсів між ними;

2) функція соціальної регуляції, тобто упорядкування, налагодження відносин приватної власності таким чином, щоби взаємовиключні інтереси їх суб'єктів були мірою можливості оптимально збалансовані, узгоджені;

3) функція соціальної інтеграції, тобто об'єднання різних верств суб'єктів приватної власності на ґрунті спільних для них соціальних правил (норм);

4) функція соціальної стабілізації, тобто усталення соціально ефективних взірців взаємодії суб'єктів приватновласницьких відносин.

Залежно від обставин інститут приватної власності поряд з цими чотирма функціями може виконувати також протилежні їм дисфункції соціального відторгнення (відчуження), дезорганізації, дезінтеграції та дестабілізації. Зрештою, і соціальна «ціна» інтеграції, стабілізації та регуляції буває різною — у межах широкого спектра, починаючи від діалогу і консенсусу, з одного боку, до насилля і примусу — з іншого. Функційні характеристики інституту приватної власності не обмежені вказаними функціями. Але з огляду на визначену вище наукову проблему доцільно зосередитись саме на них. Утім, тут ішлося про загальні функції/дисфункції, що притаманні усім засадовим соціальним інститутам. Можлива також глибша конкретизація їх.

Головними інституційними атрибутами приватної власності є:

1) легальність — офіційно або конвенційно ухвалені правила регулювання соціальної поведінки у царині відносин приватної

власності (закони, нормативні структури, традиції та ритуали). У сукупності правових і моральних норм, а також соціальних цінностей втілена значущість для суспільства та для кожного його члена оптимальних взірців поведінки суб'єктів приватно-власницьких відносин;

2) організаційна інфраструктура – соціальні організації, що підтримують чинність офіційних (формальних) правил приватновласницьких відносин. Ці організації наділені спеціальними повноваженнями для відстежування порушень соціальних правил (правових норм), визначення і призначення за це відповідних санкцій та забезпечення їх виконання;

3) легітимність – добровільна згода як мінімум більшості членів суспільства з інституційним порядком приватновласницьких відносин з огляду на його соціальну прийнятність і значущість. Виявами такої згоди є позитивне ставлення до зазначених соціальних правил та організаційних структур, їх визнання, схвалення, підтримка, готовність і намір діяти у їх межах. Носієм легітимності приватної власності є громадськість як суб'єкт громадської думки*.

Генетичні характеристики інституту приватної власності в соціології традиційно позначаються поняттям «інституціоналізація». Інституціоналізація приватновласницьких відносин є процесом утворення, впорядкування й усталення в суспільстві всіх зазначених вище морфологічних характеристик інституту приватної власності. Усі його складники структуруються й усталюються як матеріально, так і у свідомості та поведінці членів суспільства. Іншими словами, інституціоналізація приватної власності – це становлення останньої як соціального інституту в його головних структурних атрибутах (характеристиках), серед яких:

1) легалізація, тобто формування легальності – процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил, що регламентують відносини приватної власності (відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих ресурсів у суспільстві);

* Виокремлення інституційних атрибутів приватної власності та (нижче) процесів їх конституювання ґрунтується на відповідній типології, що її запропонували Є.Головаха та Н.Паніна [Головаха, Паніна, 2008b: с. 64, 69–71].

2) інфраструктуризація, тобто створення організаційної інфраструктури для підтримання реальної чинності цих соціальних правил;

3) легітимація, тобто формування легітимності – суб'єктивного прийняття людьми зазначених соціальних норм та організаційних структур, що є виявом їхньої суб'єктивної інтегрованості у відповідну соціальну структуру суспільства.

Явище та передумови такого прийняття приватної власності привертало увагу мислителів ще у межах протосоціологічної думки. Особливо це властиво для протосоціологів, здебільше схильних вважати доцільним існування приватної власності. Варто виокремити низку відповідних положень:

– обмеження негативних проявів приватної власності задля примирення з її існуванням та прилучення власників до добродійності (згадаймо сакральні тексти іудаїзму та ісламу);

– помірність (середні розміри) приватного багатства як передумова відсутності соціальних загроз йому та запобігання суспільним заворушенням (Аристотель);

– однастайність у думках і бажаннях людей як можлива передумова їхньої згоди з існуванням приватної власності (Августин Блаженний);

– угода між людьми щодо поділу володінь як підвалина виникнення та існування приватної власності (Тома Аквінський);

– суспільна угода як спосіб громадського визнання приватної власності (Т.Гобс);

– суб'єктність та внутрішній світ людини як підґрунтя її лояльності стосовно приватної власності (Б.Спіноза);

– труд та згода суспільства як чинники виникнення та існування приватної власності (Дж.Лок);

– користь та вигода, моральність та почуття справедливості як підвалини приватної власності (Д.Г'юм);

– підпорядкованість приватної власності «праву спільноти на все» як умова її суспільного визнання (Ж.-Ж.Русо);

– моральні перестороги, категоричний імператив та громадська думка як засади існування приватної власності (І.Кант);

– правове та громадське визнання приватної власності як передумови її існування (Г.В.Ф.Гегель).

Отже, загалом можливість примирення людей з існуванням приватної власності пов'язується переважно з наявністю у них відповідних внутрішніх (психологічних) схильностей, що набува-

ють зовнішнього втілення у суспільній угоді та громадській думці. Разом із тим можливість укладення й дотримання такого кшталту угоди, а також прихильної громадської думки поставлено у залежність від суспільно-корисних властивостей приватної власності. Суспільно корисні властивості приватної власності часто виступають як мотиви суб'єктивної прихильності людей до неї. Однак це лише частина зазначеної можливої мотивації, оскільки відповідні приватно корисні властивості теж можуть неабияк мотивувати лояльність людей.

Певні узагальнення можна опосередковано зробити й на основі протосоціологічних положень мислителів, які обґрунтували необхідність негайного або поступового викорінення приватної власності з огляду на її суспільно-руйнівні властивості:

- добровільний зрівняльний перерозподіл приватних багатств як умова уникнення багатіями покарання за визиск бідняків (сакральні тексти християнства);

- суспільні негаразди внаслідок нерівномірного розподілу приватної власності як головна загроза існуванню останньої (Платон, Т.Мор);

- наявність сім'ї та дітей-спадкоємців як чинник прихильності людей до приватної власності (Т.Кампанелла);

- людські переконання як підвалина існування приватної або суспільної власності (В.Годвін);

- продуктивність приватної власності, її сприяння росту суспільного багатства та свободі промисловості як передумови прийняття її суспільством (А.Сен-Симон);

- формування «духу власності», соціальні гарантії незможним та солідарність як умови суспільного визнання приватної власності (Ш.Фур'є);

- свідомість та звички людей, звичаї суспільства як підвалини приватної власності (Р.Оуен);

- свобода людей та пропорційний розподіл життєвих засобів як позитивні риси приватного володіння, що вможливають виправдання його існування (П.Ж.Прудон).

Серед передумов, що вможливають існування приватної власності, поряд із суспільно корисними властивостями її та суб'єктивними прихильностями людей до неї, у цих положеннях виокремлено також цілеспрямоване зменшення спричинених нею соціальних негараздів – нерівності та відчуження.

Зазначені протосоціологічні положення успадковані соціологією і набули розвитку у межах соціологічного теоретизування.

Зокрема, теоретики, що не мають сумніву в доцільності існування приватної власності, поглибили психологічне трактування її суспільного визнання, а також її інститут загалом стали розглядати як соціально-психологічний феномен:

- інститут приватної власності як поширений спосіб думок у суспільстві (Т.Веблен);

- інститут приватної власності як організовані атитюди спільноти, особистісна структура (атитюди, дух, самість) як підвалини приватної власності (Дж.Г.Мід);

- моральна відданість приватній власності, емоційна прихильність до соціального порядку приватновласницьких відносин як підвалини їх існування (Й.Шумпетер).

Водночас концептуально оновилися й деталізувалися на основі використання поняттєвих засобів соціологічної науки положення про суспільно корисні властивості приватної власності як передумови її суспільного визнання та існування:

- позитивна соціальна функційність приватної власності як передумова її існування в суспільстві (О.Конт);

- розширення громадянських та соціальних прав, залучення у суспільний розподіл життєвих ресурсів, збільшення життєвих шансів (можливостей соціальної мобільності) для загалу як передумови збереження устрою суспільства на засадах приватної власності (Р.Дарендорф);

- соціальний захист, масове споживання, підвищення життєвого рівня, демократичні процедури як умови класового консенсусу та легітимації капіталізму (Ю.Габермас).

Ці положення також ґрунтовані на досвіді суспільної життєдіяльності розвинених індустріальних капіталістичних країн. Зазначені країни шляхом спроб і помилок упродовж XIX і XX століть виробили певні засади пошуку, досягнення і підтримання соціального консенсусу із приводу приватної власності та заснованого на ній капіталістичного суспільного устрою. Разом із тим, у соціологічній теорії розвинулися положення про морально-етичну, правову, соціально-солідарну і соціально-практичну мотивацію примирення людей з існуванням приватної власності:

- законність посідання та роздроблення приватної власності як умови згоди та дозволу з боку суспільства на її існування (Дж.С.Міль);

- позитивна соціальна солідарність, звичаї та мораль як підвалини існування приватної власності (Е.Дюркгайм);

– етика аскетичного протестантизму як чинник виправдання існування приватної власності та кровно-родинний спосіб співжиття людей як підвалини її схвалення (М.Вебер);

– залучення широкого загалу в обмін активами приватної власності як передумова її визнання та схвалення (Т.Парсонс).

Тут теоретики робили наголос переважно не на економічних, соціальних та політичних відносинах як чинниках прийняття людьми приватної власності, а на відповідному значенні релігії, культури та права. Зрештою, подальший розвиток теоретичних тлумачень природи прийняття людьми існування приватної власності ознаменувався появою положень про різні форми здебільше опосередкованої легітимації останньої:

– легітимація капіталістичного способу виробництва та суспільного устрою на підґрунті нових соціальних ролей і символів, сприяння добробуту, могутності й територіальному розширенню країни (Ш.Айзенштадт);

– опосередкована міфологічна легітимація капіталістичного інституційного устрою, натхненна образами та символами релігії (П.Бергер);

– легітимація економічного капіталу шляхом його конвертації у символічний капітал та зворотної реконвертації, залучення у приватновласницькі практики, соціалізації нових поколінь (П.Бурдьє);

– легітимація глобального капіталу на підставах його економічної ефективності, створення транснаціонального права, зміни соціально-економічного сприйняття людей (У.Бек).

У цих положеннях безпосереднім об'єктом легітимації здебільше постає не сама приватна власність, а засновані на ній спосіб виробництва, суспільний устрій або інституційний устрій суспільства, різні форми капіталу. Відтак, приватна власність переважно опосередковано може розглядатися тут як об'єкт легітимації, серед засобів якої теоретики вирізняли нові соціальні ролі, образи та символи, право, цінності, практики та ін. Таким чином, у підсумку проблематика легітимації приватної власності у соціологічній теорії окреслилася, але не набула остаточного виокремлення як самостійна предметна царина.

Подібні спрямованість і стан розвитку тлумачень суспільного прийняття і визнання приватної власності спостерігаються і в межах напрямів соціологічного теоретизування, що їх представники обґрунтовують недоцільність існування соціального

порядку приватновласницьких відносин. Зокрема, теоретики історичного матеріалізму звернули увагу на:

– матеріальні умови життя, діяльне залучення у приватновласницькі відносини як підґрунтя примирення людей із приватною власністю, а також ідеологію як знаряддя плекання соціального визнання та схвалення приватної власності (К.Маркс, Ф.Енгельс);

– «молекулярні процеси» розбудови культурної гегемонії, що забезпечує згоду широких верств із пануванням правлячого класу приватних власників (А.Грамші).

Як і в консервативній західній академічній соціології, розвиток проблематики тут теж започаткований наголосом на матеріальних, практичних, ідеологічних і загалом культурних підвалинах прийнятності для суспільства приватної власності. Природа цієї прийнятності ґрунтовно проаналізована із використанням поняття легітимації у межах ліворадикального критицизму (А.Гоулднер). Основні акценти у цьому аналізі зміщені на:

– прогресивне оподаткування, універсалістські цінності та критерії особистих заслуг і винагород як передумови легітимації багатства;

– моральне схвалення приватної власності та прихильність до неї на підґрунті: а) спільного використання її власниками та неїмущими; б) досягнення особистої безпеки та відгородження від вад суспільства за умови посідання її; в) соціальної солідарності внаслідок перерозподілу життєвих засобів.

Про мотиви легітимації приватної власності на підґрунті її суспільної корисності тут не йдеться. Натомість наголошено відповідні мотиви приватної корисливості, індивідуалізму та досягнення соціальних компромісів за умов перерозподілу життєвих ресурсів. Такого кшталту концептуальні підходи до проблеми легітимації приватної власності не змінилися докорінно внаслідок розширення предметного поля історичного матеріалізму з національних до глобальних меж. Теоретики вкотре виокремлюють психологічні, ідеологічні, консенсусні та економіко-інституційні чинники мотивації легітимації:

– консервативна психологія середньої ланки трьохрівневої соціальної структури та ідеологія лібералізму як чинники легітимації приватної власності, ринкова компетентність підприємців-власників як привід для виправдання капіталістичного накопичення та соціальної нерівності (І.Валерстайн);

— соціальна угода між працею, державою і капіталом як форма легітимації останнього, мобільність фінансового капіталу як спосіб розв'язання проблеми його легітимності та фінансові ринки як середовище й чинник відповідної легітимації (М.Кастельс).

Загалом зазначені поодинокі приклади застосовності поняття «легітимація» як концептуального засобу можна вважати поточною межею у розвитку соціологічного теоретичного підходу до проблеми легітимації приватної власності. Тобто цей процес безпосередньо не потрапив у межі предметної царини соціологічного теоретизування або, в кращому разі, перебував на її периферії. Опосередковано концептуалізованими є лише окремі аспекти процесу легітимації приватної власності. Водночас особливістю соціологічного теоретичного розроблення проблематики легітимації приватної власності є те, що воно, як правило, не виходило за концептуальні рамки протосоціологічних ідейних передумов постановки відповідної проблеми.

Відносно невисокий ступінь теоретичної розробленості проблематики легітимації приватної власності у соціології особливо помітний на тлі теоретичної розробленості феномена легітимації загалом (див. розд. 1 і 2). Ця обставина спонукає спиратися у концептуалізації легітимації приватної власності не лише на узагальнення наявних протосоціологічних та соціологічних тлумачень останньої, а й також на сконструйований концепт легітимації загалом.

У перебігу концептуалізації феномена легітимації (див. підрозд. 2.4) серед основних форм легітимації загалом як явища було виокремлено релігійну, культурну, соціальну, економічну, політичну, інтелектуальну, правову, комунікативну та ситуативну її форми. У суспільстві, що зазнає докорінних перетворень, доречно звернути основну увагу передусім на соціальну легітимацію, що її суб'єктом є громадськість, соціальний загал, суспільство загалом. Першою чергою, це виправдано з погляду пізнавальних можливостей соціології як науки. З-поміж згаданих форм легітимації соціальна легітимація найбільшою мірою належить до соціологічної предметної царини. Водночас у суспільстві, що докорінно перетворюється, легітимаційні впливи релігії, культури, економіки, політики, соціального інтелекту, права, масової комунікації можна вважати обмеженими й не-

сталими з огляду на суспільну неупорядкованість і неусталеність. З іншого боку, нехтувати наявністю зазначених легітиміційних впливів не можна, оскільки представники відповідних сфер суспільного життя та відповідні їм соціальні інститути більшою чи меншою мірою впливають на ставлення суспільства до приватної власності. Можна припустити, що релігійна, культурна, політична, економічна, правова, інтелектуальна та інші форми легітиміції приватної власності виступають чинниками її соціальної легітиміції, і навпаки остання може бути чинником стосовно решти згаданих форм (див. схему на рис. 3.1).

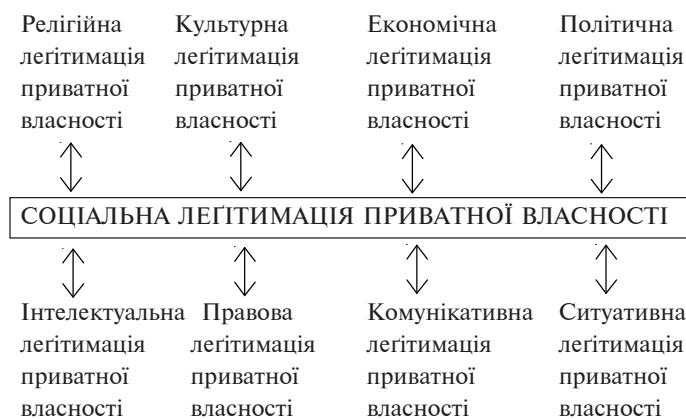

Рис. 3.1. Соціальний механізм легітиміції приватної власності.

Серед основних проявів соціальної легітиміції приватної власності – найтипівіші взірці поведінки людей у межах відповідного соціально-інституційного ареалу. Йдеться про повсякденні приватновласницькі практики володіння, користування, розпорядження капіталом, землею та робочою силою, а також їх відчуження, набування та ін., що найбільшою мірою відповідають чинним інституційним правовим та конвенційним, формальним та неформальним нормам, становлять осердя інституту приватної власності та підгрунття його легітиміції. Дієвість цього

інституту в підтриманні соціального порядку в суспільстві певною мірою залежить від відповідності інституційним нормам реальних практик у сфері відносин власності або, навпаки, від втілення приватновласницьких інституційних норм у повсякденних практиках. Тому головним критерієм оцінювання результатів інституційних реформ слугує зміна соціальних практик. Не є винятком тут і інституційні перетворення відносин власності, про перебіг та підсумки яких свідчать власницькі практики людей.

Соціальна легітимність приватної власності як наслідок відповідної легітимації відрізняється від правової легітимності та легітимації, тобто легальності та легалізації. Право як чинник легальності відносин приватної власності зводиться до нормативного оформлення від імені держави насамперед інтересів та волі власників, їхніх повноважень володіння, розпорядження та користування об'єктами власності у юридичних законах, актах і нормах. Правові норми дуже часто є інструментом для фактичних власників, за допомоги якого вони реалізують свої інтереси, і легальності їхня власність, відтак, набуває постфактум. Не випадково з цього приводу в політичних та близьких до них колах нашого суспільства побутує приказка-визначення: «законодавець — це той, хто “дає на лапу” законотворцю, щоби “(за/про)давити” закон у парламенті». Натомість громадська думка як один із чинників легітимності приватновласницьких відносин є своєрідним вербалізованим та невиразним відбитком інтересів суспільства загалом або, принаймні, його більшої частини.

Легальність є відношенням між державою та її правоохоронними органами, з одного боку, і приватними власниками та неімущими — з іншого, а легітимність зводиться до відношення між суспільством загалом або його більшої частини, з одного боку, і інститутом приватної власності та приватними власниками — з іншого. Разом із цим легітимність може мати більш сталі підвалини — наприклад, культуру суспільства (цінності, традиції, ритуали тощо). У структурі легітимності приватної власності можна вирізнити такі рівні: 1) легітимність приватної власності як соціального інституту загалом; 2) легітимність приватної власності на окремі чинники виробництва (землю, капітал — великі, середні й малі підприємства, робочу силу); 3) легітимність різних суб'єктів приватної власності (верств, груп, окремих осіб), процедур набуття та використання власності цими суб'єктами.

Доволі поширеними є випадки, коли: а) права власності на об'єкт набуваються із формальним дотриманням норм законів, але внаслідок махінацій та афер, з використанням різних правових колізій – суперечностей, недосконалостей правових норм, відсутності механізмів підтримання їхньої чинності, можливостей їх вільного тлумачення; б) після фактичного захоплення (привласнення) об'єкта власності відбувається зміна законодавства, внаслідок чого це, раніше незаконне, володіння власністю стає формально законним, відповідним новому законодавству. У такі способи власність набуває легальності. Але цій легальності, як і її джерелам – способам і шляхам набуття – може бракувати легітимності, тобто визнання суспільством, в тому числі – іншими власниками та неімущими, їхньої згоди не претендувати на перегляд легального статусу власності. Визнання людьми приватної власності на фактори виробництва – вагомий чинник динамічної рівноваги, а відтак – стабільного й ефективного функціонування та розвитку ринкової економічної системи. Адже таке визнання впливає на приріст ліквідності об'єктів приватної власності та формування позитивного іміджу приватних власників, позитивної оцінки їхньої діяльності й довіри до них. Своєю чергою, все це сприяє підвищенню рівня ділової активності приватних власників, визначає поведінкову готовність населення до плідної економічної участі. Легітимність тут – одна із ланок соціального механізму взаємозалежності власників і решти суспільства у приватновласницьких відносинах та сфері господарської діяльності. Власників і *не*-власників, приватну власність і суспільство пов'язують приватновласницькі відносини, соціальна ефективність яких може ґрунтуватися на взаємній довірі, спільних цінностях та узгоджених мірою можливості інтересах. Власники мають не тільки спиратися на правові чинники гарантування власного статусу і статку, а й переконати у своїй необхідності, у соціальній виправданості свого виключного статусу суспільство чи принаймні більшу його частину. Адже жодні соціальні норми – права чи моралі – не будуть дієвими без бажання чи волі людей їх прийняти та визнати. А без соціального партнерства власників та неімущих неможливе оптимальне забезпечення економічної та соціальної стабільності суспільства. Економічно та соціально ефективною може бути лише легітимна власність. У протилежних випадках власники

для запобігання реальним та потенційним загрозам своїм приватним інтересам вдаються до несплати податків, приховування та викачування прибутків в офшорні зони і т. ін., а неімущі прагнуть реалізувати свої інтереси через кримінальні злочини проти приватної власності, політичну активність, спрямовану на частковий/повний демонтаж інституційних підвалин приватновласницьких відносин. Отже, нелегітимна власність виводить із рівноваги та приводить до безладу економіку і суспільство, тоді як легітимна, навпаки, може усталити їх, стабілізувати і сприяти їхньому розвитку. Легітимність тут є свого роду сигналом про відповідність функцій даного інституту соціальним очікуванням, його суб'єктивну соціальну значущість для, як мінімум, більшості членів суспільства.

Зміст концепту «соціальна легітимність приватної власності» – дуже варіативний, охоплює систему суб'єктивних уявлень, переконань та спрямованості людей стосовно цього об'єкта. Серед них можна виокремити:

1) позитивну оцінку, прийняття суспільством чи його більшою частиною різних аспектів інституційного порядку приватновласницьких відносин;

2) визнання його правомірності та прав приватних власників;

3) добровільну і невимушену згоду коритися відповідним інституційним нормам та вимогам;

4) віру в їхню справедливість та соціальну ефективність, у те, що інститут приватної власності – найпридатніший для даного суспільства, у відповідність зазначеного інституту характерові суспільної системи, у межах якої він функціює;

5) уявлення про виправданість і необхідність приватної власності, переконаність у тому, що вона, попри всі властиві їй вади, – найкраща з-поміж усіх можливих інших альтернатив інституційного регулювання економічних та соціальних відносин;

6) готовність відтворювати у своїй повсякденній життєдіяльності відповідні нормативні взірці поведінки;

7) оцінка приватновласницьких відносин як справедливих, морально виправданих і життєво прийнятних та необхідних та ін.

Окрім цих соціально-психологічних виявів соціальної легітимності/нелегітимності приватної власності її об'єктивними зовнішніми ознаками можуть виступати:

- 1) міра присутності методів активного захисту своїх приватних прав на об'єкти власності у діяльності приватних власників;
- 2) стійкість господарських корпоративних структур;
- 3) міра успішності, безкризовості соціально-економічного та політичного розвитку суспільства;
- 4) місце і роль приватних власників у громадському, соціально-політичному житті;
- 5) міра особистого контролю власників над усією своєю власністю;
- 6) наявність/відсутність соціальних потрясінь, викликаних протистоянням власників і неїмущих;
- 7) міра дотримання правових норм всіма суб'єктами приватновласницьких відносин – власниками, неїмущими, державними структурами;
- 8) тривалість перебування об'єктів приватної власності в руках приватних власників тощо.

Соціальна легітимність приватної власності перебуває у прямій залежності від її соціальної ефективності: наслідком тривалої соціальної неефективності може стати нелегітимність. До основних чинників, що можуть зумовити дефіцит соціальної легітимності приватної власності належать:

- 1) соціальний, економічний, політичний, регіональний, конфесійний, поселенський та інші різновиди гетерогенності суспільства, що ускладнюють можливості ціннісного, соціального консенсусу в ньому з приводу приватної власності;
- 2) економічні, політичні та соціальні кризи в перебігу модернізації суспільства;
- 3) амбівалентність і невизначеність соціально-економічних уявлень членів суспільства у період його трансформації;
- 4) надуживання з боку приватних власників, їхня нездатність відповідати очікуванням громадськості, її ціннісним уподобанням;
- 5) популістські маніпуляції політиків із настроями громадськості стосовно цих надуживань тощо.

Слід зазначити, що вище йшлося про (макро)соціальну легітимність приватної власності, носієм або репрезентантом якої є суспільство чи його більша частина. Такими носіями можуть виступати також світове співтовариство, соціальні спільноти, верстви чи класи, мікросоціальні групи, самі приватні власники.

Тоді є підстави говорити про зовнішньоекономічну, глобальну (мега)легітимність – визнання приватної власності з боку міжнародних економічних організацій, ТНК, держав та ін., що у сукупності агрегується у світову громадську думку. Наслідком такої глобальної нелегітимності для власників і для держави та суспільства, під юрисдикцією яких вони перебувають, можуть стати інвестиційний, торговий, фінансовий бойкот, суб'єктивні упередження різноманітних соціальних дієвців, що взаємодіють із цими власниками і тощо. У випадку, коли носієм легітимності власності для самого себе є сам власник, йдеться про свого роду «аутолегітимність» – позитивне самовизнання, самовиправдання, самооцінювання себе у статусі приватного власника, тобто психологічні структури, задіяні у соціальній саморегуляції власної поведінки у контексті приватновласницьких відносин. Можна вирізнити та локалізувати й інші види легітимності у спектрі, що його обмежують її крайні (мега- та ауто-) форми – мікро-, мезо- та макросоціальну легітимність. Але відповідно до змісту сформульованої вище наукової проблеми науковий інтерес тут і надалі буде переважно зосереджений на останній – макросоціальній (соціетальній) або власне соціальній легітимності.

Основними функціями соціальної легітимації приватної власності у приватновласницьких відносинах є сприяння:

1) утвердженню соціального консенсусу в суспільстві з приводу інституту приватної власності та згоди між приватними власниками і суспільством загалом;

2) реалізації належних власникам прав приватної власності;

3) соціальному контролю громадськості над власниками, над ступенем їхньої законослухняності – готовності підпорядковуватися правовим нормам, що регламентують відносини власності;

4) забезпеченню соціальної ефективності приватної власності та авторитету приватних власників у суспільстві, довіри до них з боку громадськості, а відтак, соціальній інтеграції суспільства.

Загалом соціальна легітимація – соціально-психологічний механізм контролю громадськості за сферою приватновласницьких відносин, у межах якого постійна особиста увага, нагляд, спостереження громадян за функціонуванням інституту приватної власності перетворюється у їхню легітимувальну/делегітимувальну позицію – своєрідну соціальну ратифікацію/нератифіка-

цію. Не варто переоцінювати роль чинника соціальної легітимації приватної власності у конституюванні соціального порядку в царинах відносин власності, соціально-економічних та загалом макросоціальних відносин. Є багато інших соціальних феноменів, не менш (а можливо, й більш) ефективних у плані соціальної стабілізації та інтеграції. Наприклад: «залізо та кров» (О. фон Бісмарк), «вогонь та меч» (Г. Сенкевич). Але у довгостроковій перспективі чинник соціальної легітимації у даному разі найбільш дієвий.

Концепт «соціальна легітимація приватної власності» є теоретико-методологічним знаряддям аналізу взаємозалежності між власниками і неімущими, приватною власністю і суспільством загалом. Якщо буквально виходити з відомої тези Ж.-Ж. Русо, що громадянське суспільство (і власність у ньому. — *B.P.*) походить із наївної віри одних людей у декларовану виключну особисту належність іншим людям обгороджених останніми ділянок землі, то соціальну легітимність взагалі можна визнати головною підвалиною приватної власності. Через соціальну легітимацію приватної власності певною мірою реалізується суверенітет народу, громадян, а сама вона є відтак суттєвою передумовою соціальної злагоди та упорядкованості в суспільстві за умов відсутності тотального соціального контролю, що його пов'язують із тоталітарними режимами. Соціальна легітимація приватної власності — чинник демократичного контролю суспільства над власниками та бізнесом. Проблема соціальної легітимності/нелегітимності приватної власності актуальна не лише для України, у якій тривають приватизаційні та реприватизаційні процеси, це перманентно актуальна проблема всіх країн, де присутній соціальний інститут приватної власності.

РОЗДІЛ 4

СТАН ЛЕГІТИМНОСТІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ (ДОСВІД ПРИКЛАДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Попри неабияку соціальну та наукову нагальність, науковці відносно рідко розглядали питання легітимації приватної власності в перебігу соціологічних досліджень приватизації або приватної власності в Україні. Зокрема, це питання заторкували у своїх працях М. Міщенко та І. Буров [Міщенко, 1996: с. 25; Міщенко, Буров, 1998: с. 37, 41–43, 75, 92–93], А. Горбачик [Горбачик, 2001: с. 38], В. Пилипенко [Пилипенко, 2005: с. 111–112], Т. Петрушина [Петрушина, 2007: с. 363–400]. Однак при цьому легітимація приватної власності в Україні не виокремлювалася у самодостатній предмет емпіричного соціологічного аналізу. Спроба такого виокремлення та відповідного аналізу власне й визначила зміст цього розділу. Цей аналіз спрямований на з'ясування культурних підвалин легітимності приватної власності в Україні, її загального стану, чинників, структури, передумов, суб'єктів відповідної легітимації та їхніх соціальних характеристик.

Основними інформаційними джерелами при цьому поряд зі звітною інформацією із статистичних щорічників Державного комітету статистики України стали масиви даних: 1) моніторингових опитувань 1992, 1994–2006 та 2008 років у рамках проекту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (керівник проекту – В. Ворона, автор програми проекту – Н. Паніна); 2) національних опитувань-омнібусів «Громадська думка в Україні» 2006, 2007 та 2009 років (координатор проекту – О. Стегній); 3) соціологічного опитування експертів «Економічна культура населення України (Думки й міркування експертів)» 2005 року, що були проведені за про-

грамою Інституту соціології НАН України (науковий керівник – Є.Суїменко).

Серед основних прийомів дослідження та статистичних моделей аналізу соціологічної інформації застосовано кростабуляцію, кореляційний, дисперсійний, факторний, кластерний та регресійний аналіз. При опрацюванні соціологічної інформації використано можливості програмних пакетів ОСА для Windows та SPSS v. 13.0. Вдосконалення технології статистичних розрахунків (зокрема, процедури індексування та факторного аналізу) здійснено за експертного сприяння та під контролем А.Горбачика.

Передумовою зазначених аналітичних процедур є передусім з'ясування природи основних емпіричних проявів соціальної легітимності та легітимації приватної власності, що підлягають вимірюванню у перебігу емпіричного аналізу (докл. див.: [Резнік, 2003b, с, 2004a, b, 2005a–d, 2006a, с, d–g, 2007c–g, 2008a, с, d, 2009b]).

4.1. Емпірична інтерпретація соціальної легітимності та легітимації

Здійснення емпіричного аналізу явища соціальної легітимації приватної власності передбачає теоретичну та емпіричну інтерпретацію відповідного концепту, включно з його операціоналізацією [Рабочая книга социолога, 2003: с. 118–120]. Теоретичну інтерпретацію – визначення теоретичного змісту концепту та простеження його змістових зв'язків з іншими соціологічними поняттями – значною мірою здійснено у формі історико-соціологічного аналізу в попередніх розділах. Перехід від теоретичної інтерпретації до безпосередньої операціоналізації, тобто до розкриття значення концепту через опис експериментальних операцій безпосереднього емпіричного спостереження та вимірювання проявів відповідного йому явища, опосередкований його емпіричною інтерпретацією. Остання передбачає пошук і вибір емпіричних значень та проявів концепту, з'ясування їхніх природи та властивостей.

З погляду завдання емпіричної операціоналізації соціальної легітимності та легітимації приватної власності доречно зверну-

ти увагу на досвід подібних прикладних досліджень у різних сферах пізнання та діяльності. Складність дослідження легітимності соціального порядку, як стверджує О.Кустарьов, полягає в тому, що вона є фактом не правовим, а екзистенційним: «Субстанція легітимності важко вловима. Легітимність радше факт свідомості та чуттєвого життя. Як факт свідомості вона відстежується в літературі та мистецтві, але, за винятком прямої пропаганди та контрпропаганди, її виявлення вимагає розшифровки текстів. Як факт емоціонального життя проблема легітимності, за гострим спостереженням Р.Колінза, актуальна тільки в екстраординарних ситуаціях, що вимагають колективних насильницьких дій. ... Як завважив Колінз, сам Вебер вважав, що за обставин повсякденності переважає радше анархія. Узгоджується із цим спостереження Ф.-М.Бадера. У повсякденному житті стурбованість легітимністю незначна, підкреслює Бадер, теж посиляючись на Вебера» [Кустарев, 2005: с. 139–140]. Відтак, складно визначити, на підставі чого слід судити про легітимність порядку – за мірою конституційності дій влади, за мірою стабільності порядку, за змістом соціально-політичного дискурсу або за підсумками вивчення громадської думки. Можна припустити, що за умов відсутності гострого соціального протиборства дослідження соціальної легітимності та легітимності можливе на основі вивчення громадської думки із приводу даного об'єкта.

Зокрема, показовий досвід дослідження у галузі управління легітимністю організацій, що наявний у доробку М.Зухмана. За його твердженням, під легітимністю слід розуміти «узагальнене уявлення або припущення, що дії організації є бажаними, належними чи такими, що відповідають ситуації у рамках певної соціально конструйованої системи норм, цінностей, переконань та дефініцій» (цит. за: [Кашор, Аулд, Ньюсон, 2006: с. 282]). Зухман виокремлює три види легітимності організації: 1) прагматичну легітимність, ґрунтовану на корисливому розрахунку аудиторії як суб'єкта оцінювання, що взаємодіє з організацією і чий матеріальний добробут зростає в результаті цієї взаємодії; 2) моральну легітимність, що відбиває позитивну, нормативну оцінку організації та її діяльності й є заснованою не на судженнях стосовно того, чи сприяє певний рід діяльності організації досягненню цілей суб'єкта оцінок, а радше на уявленні, чи є ця діяльність справедливою і правильною; 3) когнітивну легітимність, ґрунтовану на «зрозумілості» діяльності

організації, що сприймається як «дещо саме собою зрозуміле» [Кашор, Аулд, Ньюсон, 2006: с. 282–283]. Тобто легітимність тут постає у вигляді прихильних уявлень, умотивованих корисливістю, цінностями та узвичаєністю. Усі ці три мотиви можуть виступати також як опосередковані показники легітимності. Однак у практиці прикладних досліджень такими показниками здебільше слугують прихильні/неприхильні уявлення про об'єкт легітимації.

Наприклад, М.Доган наголошує можливість емпіричної перевірки поняття легітимності у політичній соціології й наводить приклад його операціоналізації у дослідженнях громадської думки. Для оцінки легітимності в різних країнах неодноразово людям пропонували відповісти на запитання, обравши одну із трьох відповідей, що відбивають суть суперечок із приводу легітимності: а) «Я визнаю чинні закони та сучасну систему правління»; б) «Я бачу багато недоліків у нашій системі правління, але я вірю у можливість поступового вдосконалення чинного режиму»; в) «Я цілком заперечую закони, нашу систему правління та наше суспільство і вбачаю єдине розв'язання у цілковитій соціальній зміні» [Доган, 1994: с. 150]. Вибір опитуваним першої відповіді тлумачиться як референт наявності в нього віри у легітимність режиму, вибір другої відповіді – як референт наявності переконання в тому, що попри всі вади, існуючий режим є кращим із можливих. Третю відповідь слід вважати референтом сприйняття респондентами чинного режиму як нелегітимного. Таким чином, з'ясування стану легітимності правлячого режиму в цьому випадку ґрунтоване на вимірюванні суто психологічної налаштованості стосовно останнього.

Водночас у дослідницькій практиці поширені підходи, що передбачають увагу до кількох вимірів легітимності й легітимації. Наприклад, С.Броер в огляді варіацій Веберової типології легітимності (традиційна, харизматична та легальна легітимність) та альтернатив їй називає вісім головних джерел легітимації: 1) конвенція; 2) контракт; 3) універсальні принципи або моральні установлення; 4) сакральність (харизма); 5) експертиза; 6) народне схвалення (мандат); 7) особисті зобов'язання (патерналізм); 8) особисті властивості (наведено за: [Кустарев, 2005: с. 141]). Різні зовнішні вияви всіх цих джерел – матеріальні, документальні, поведінкові – можна розглядати як емпіричні прояви легітимації. Разом із тим, багато з того, що визначене

Броєром в якості джерел легітимації, в окремих випадках можна розглядати також і як її результати, наслідки, технології та способи.

Згідно з концепцією багатовимірності легітимності Д. Бітема, для адекватного розуміння феномена останньої доцільно аналітично вирізняти три аспекти відповідного концепту: 1) легітимність похідна від заздалегідь установлених правил та принципів; 2) ці правила і принципи мають свою систему виправдання та обґрунтування, прийнятну в суспільстві; 3) легітимність загалом постає як висловлена згода [Гребіневич, 2005: с. 100]. Ідеться про виміри легітимації влади на кшталт забезпечення її правової валідності або легальності, нормативного консенсусу в царині життєвого світу на підґрунті традиції, етосу, моралі та ціннісних уподобань, а також згоди стосовно субординації у сфері владних відносин. Урахування всієї сукупності цих аспектів визначено як запоруку всебічного з'ясування проблеми легітимності.

На думку І. Попової, за умов суспільної трансформації основою легітимації та будь-якого виду згоди є соціальна практика — безпосередня предметно-практична діяльність, яка зумовлюється реальними умовами життєдіяльності та спрямовується інтересами дійових осіб і груп і водночас становить джерело породження і закріплення нових інтересів та уявлень [Попова, 2003: с. 131]. Відтак, «для пояснення виду (рівня) та ступеня суспільної згоди, відповідної певному стану суспільства, необхідно ретельно вивчати конкретні соціально-практичні механізми, що діють у різних сферах суспільства, виявляти “технології” збагачення та виживання, а також визначати суб'єктів, що втягнуті в орбіту тих чи тих практичних відносин, що дають змогу підтримувати стабільність суспільства» [Попова, 2003: с. 134]. Отже, слід аналізувати не лише суб'єктивні психологічні прояви легітимації/делегітимації, а й також імовірні зв'язки її із різними практиками, із різними видами локалізації респондентів у межах соціальної структури суспільства, що опосередковано відбивають специфіку предметно-практичної діяльності, реальних умов життєдіяльності соціальних груп та спільнот.

Таким чином, головними змінними у теоретико-прикладних і прикладних соціологічних дослідженнях легітимності та легітимації є різні форми суб'єктивних ставлень особи до всіх можливих аспектів соціальної реальності — мотиви, думки, атитюди (соціальні установки), настрої та ціннісні орієнтації, а також

різні поведінкові практики та діяльні прояви. На вичерпне пояснення природи, властивостей і взаємних зв'язків цих ставлень та поведінкової активності претендує низка теорій і концепцій.

Чільне місце серед них належить теоріям і концепціям атитюдів, що становлять безпосередній предмет прикладних соціологічних і соціально-психологічних досліджень, позаяк виступають головною змінною під час опитувань громадської думки. Англomовний за походженням термін атитюд (attitude) позначає явище сформованого на основі попереднього досвіду особистості її ставлення до різних соціально вартісних об'єктів (універсалий культури, елементів соціальної статистики й динаміки суспільства, матеріальних речей і т. ін.) та її налаштованість на певну поведінку стосовно останніх. Науковий інтерес до атитюдів викликаний передусім тим, що у знанні їхніх змісту і характеру вбачають можливості тлумачення та передбачення думок, намірів і поведінки різних соціальних суб'єктів.

Виокремлення феномена та введення в науковий обіг поняття «атитюд» у 1918 році започаткували В.Томас та Ф.Знанецький. Але, попри більш як 90-літню світову традицію вивчення цього феномена, дотепер нема вичерпних і загальновизнаних теоретичних моделей його утворення, будови, внутрішньої динаміки та функцій. Певною сталою, але не безперечною прихильністю серед наукового загалу користується концепція 3-складникової будови атитюдів, що її виникнення пов'язують з іменами таких дослідників, як М.Сміт, Д.Креч і Р.Кратчфілд та ін. Загалом ця концепція ґрунтована на традиційному для загальної психології й укоріненому в традиції давньоіндійської та античної філософії поділі психічних процесів на знання, емоції та волю (або пізнавальну, емоційну та вольову сфери психіки). Відповідно у структурі атитюду виокремлено когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) і конативний (поведінковий) складники. Кожному складнику визначено свої функції. Когнітивний складник здійснює функцію рефлексії об'єктів і ситуацій зовнішнього та станів внутрішнього світу особистості, своєрідного «постачання» інформації про них (на цей складник «замкнуті» психічні процеси сприйняття, пригадування, уявлення, пізнання суб'єктивної та об'єктивної реальності). Емоційний складник налаштований на функції свого роду «критерію» відбору інформації про зовнішні об'єкти й ситуації, «індикатора» їх відповідності змісту потреб і станів задоволення або незадово-

лення останніх, «регулятора потужності» (сили значимості) диспозиції у диспозиційній структурі особистості (на цей складник «замкнуті» потреби – глибинні «джерела енергії», основа мотивів поведінкової активності). Поведінковий складник виконує функції свого роду «суми», «різниці», «добутку», «залишку» або інших «математичних» категорій, які характеризують підсумок взаємодії сукупності «замкнутих» на два інші складники диспозиції активованих психічних процесів, станів і властивостей; функцію «спрямованого виходу» генерованої двома іншими складниками «психічної енергії» у поведінкову активність різних рівнів (у вигляді намірів, прагнень, планів, програм). Утім, Р.Лап'єр експериментальним шляхом встановив існування явища розбіжності між атитюдом людини, висловлюваним як намір, і її дійсною поведінкою. М.Рокич витлумачив це явище як наслідок наявності в людини водночас двох атитюдів – щодо об'єкта і щодо ситуації життєдіяльності. З огляду на встановлені особливості прояву атитюдів, останні починають зазнавати дедалі більш складних тлумачень.

Зокрема, М.Занна та Дж.Ремпел визначають атитюд як ціннісну диспозицію, стійку схильність до певної оцінки, ґрунтовану на когніціях, афективних реакціях, усталених поведінкових намірах (інтенціях) та попередній поведінці і здатну, своєю чергою, впливати на пізнавальні процеси, на афективні реакції, на утворення інтенцій та на майбутню поведінку [Зимбардо, Лайппе, 2001: с. 46]. Тобто атитюд є своєрідною комплексною, сумарною оцінною реакцією, що охоплює і підсумовує усі зазначені складники: 1) поведінку; 2) поведінкові інтенції – наміри, очікування чи плани дій, не завжди втілювані; 3) когніції (ідеї, що супроводжують вчинки, переконання) або знання, що склалися внаслідок пізнавальних (когнітивних) процесів і містять також певні елементи відомостей про об'єкт та належну поведінку стосовно нього; 4) афективні реакції, емоції або «глибинні почуття», що відбивають атитюд щодо рівнів фізичного збудження, зокрема, переживання задоволення, незадоволення і т. ін. Йдеться про системну і змістовно впорядковану сукупність взаємопов'язаних реакцій особистості стосовно певного об'єкта як його ментальний відбиток у свідомості. Системна природа тут виявляється в тому, що зміна одних складників призводить до зміни інших складників. Л.Фестингер свого часу дослідив це явище як так званий когнітивний дисонанс – стан психоло-

гічної напруженості, зумовленої змістовними суперечностями між різними атитюдами та їх складниками. Люди рано чи пізно неминуче виходять із цього стану (досягають когнітивного консонансу) з огляду на природу власної психіки, нестерпність тривалого психологічного напруження. Наприклад, якщо виникає суперечність між атитюдом і певною поведінкою як доконаним фактом, тобто невідповідність у свідомості між когнітивним складником атитюду і когнітивним відбитком здійсненого вчинку, залежно від обставин можлива зміна атитюду або визнання хибності вчинку.

Е.Аронсон, Т.Вілсон та Р.Ейкерт на підставі узагальнення низки дослідницьких підходів до питання про способи утворення атитюдів виокремили три різновиди атитюдів за критерієм їхнього походження:

1) когнітивно утворені атитюди (*cognitively based attitudes*), тобто головним чином на підґрунті уявлень про якості їх об'єкта;

2) атитюди, засновані на емоціях (*affectively based attitudes*), тобто ґрунтовані головним чином на почуттях та моральних цінностях;

3) атитюди, ґрунтовані на поведінці (*behaviorally based attitudes*), тобто утворені в перебігу спостереження за власною поведінкою стосовно об'єкта [Аронсон, Уилсон, Эйкерт, 2002: с. 216–218].

Гене́за атитюду започатковується виникненням одного із його якісних складників, який далі поступово приростає рештою відповідних за змістом складників. Особа може набути певних знань про об'єкт, на підставі яких складається певне почуття та поведінкові наміри стосовно нього. Однак можливе виникнення спочатку певних почуттів стосовно об'єкта, відповідно до яких особа накопичує знання та увиразнює власні поведінкові наміри стосовно нього. Зрештою, внаслідок різних обставин особа може розпочати із певної поведінкової активності стосовно об'єкта, на підґрунті досвіду якої з'являються почуття стосовно нього і добираються відповідні знання для їх виправдання.

У сучасній українській соціології різноякісність та різні шляхи генези атитюдів беруться до уваги у практиці здійснення емпіричних соціологічних досліджень. Зокрема, Є.Головаха та Н.Паніна під час розроблення системи конкретних індикаторів (запитань анкети) соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України зважали на необхідність збалансованості

різноманітних типів запитань. Тобто в анкеті передбачено наявність запитань, що дають можливість зафіксувати:

1) факти (фактологічні судження: запитання стосуються конкретних фактів, подій, обставин, умов життя, вчинків людей, що відбуваються або відбувалися в житті людини в певний період);

2) думки (раціонально-оцінні судження: запитання стосуються оцінок, що їх люди надають різним політичним подіям, рішенням, напрямам розвитку суспільства, зокрема «правильно – неправильно», «підтримую – не підтримую», «згоден – не згоден»);

3) настрої (емоційно-оцінні судження: а) запитання дають людині можливість висловити позитивну, негативну або нейтральну емоційну оцінку стосовно конкретних фактів, ситуацій, подій, політичних рішень («добре – погано», «ліпше – гірше», «поліпшення – погіршення»); б) запитання вможливають оцінку довіри («довіряю – не довіряю») та задоволеності («задоволений – не задоволений»); в) запитання, що відповіді на них відбивають предметно-емоційну оцінку достатності чи браку тих чи тих соціальних благ («шкала достатності благ»: «вистачає – не вистачає – не цікавить»);

4) наміри: запитання стосуються готовності людей чинити в той чи той спосіб за певних обставин (готовність до соціального протесту, міграції, електоральні наміри) [Головаха, Паніна, 2008с: с. 5].

Тобто побудова системи показників моніторингу, по суті, враховує різну природу атитюдів. І це виступає запорукою віддзеркалення показниками характеристик стану соціальної системи та вможливає оцінювання характеру та спрямованості її змін.

На увагу заслуговують також спроби концептуалізації соціально-психологічного явища атитюдів радянськими вченими, здійснені на підвалинах загальної психології. Примітною особливістю психологічного теоретизування в СРСР була наявність у його межах двох конкурентних підходів, втілених у теоріях установки та діяльності. Основоположники цих теорій з моменту їх генези одночасно розв'язували спільне завдання. Воно зводилося до пошуку виходу за межі засадового постулату традиційної психології свідомості щодо безпосереднього впливу об'єктивної дійсності на свідому психіку. Відтак, ішлося і про вихід за межі усталеної двочленної схеми аналізу психічних

процесів (вплив об'єкта – зміна поточних станів суб'єкта) шляхом пошуку проміжної середньої ланки. Основоположник теорії установки Д.Узнадзе у якості середньої ланки, що опосередковує вплив об'єктивної дійсності і безпосередньо породжує психічні явища, запропонував концепт первинної установки як психофізичного стану. Натомість основоположники теорії діяльності Л.Виготський, С.Рубінштейн, О.Леонтьєв спиралися на марксистські положення про роль предметно-практичної діяльності і послідовно відстоювали альтернативну позицію, згідно з якою такою ланкою є предметна діяльність.

Принцип установки (у другій половині 1920-х років) і принцип діяльності (на початку 1930-х) утверджуються як головні пояснювальні принципи у психології. Ці принципи починають задавати засновки й передумови подальших досліджень, стають методологічними підвалинами аналізу різних інших психічних феноменів та визначають напрями розвитку психологічної науки загалом. На цьому підґрунті виникають відповідні наукові школи. Питання щодо установки або діяльності як генетично первинного чинника, що передує розгортанню будь-яких форм психічної активності й зумовлює їх, стало епіцентром кількадесятилітньої дискусії між двома науковими школами. Промовистими є вже самі назви книг їхніх чільних представників – «Діяльність та установка» А.Асмолова [Асмолов, 1979] і «Установка та діяльність» Ш.Надірашвілі [Надирашвили, 1987]. Поняття установки й діяльності стають осердям у розбудові двох альтернативних версій концептуального апарату загальної психології. Відтак, до числа психологічних феноменів, витлумачених крізь призму принципів установки й діяльності, неминуче потрапляє атитюд.

Концептуалізація атитуду в межах теорії установки здійснюється згідно з головними загальнотеоретичними положеннями, сформульованими на підставі експериментальних досліджень Д.Узнадзе [Узнадзе, 1961]. Серед цих положень необхідно виокремити, по-перше, положення щодо психологічного механізму формування установки: лише за наявності актуалізованої потреби та сприятливої для її задоволення реальної ситуації в навколишній дійсності у людини виникає неусвідомлюваний психофізичний стан готовності до імпульсивної доцільної дії, тобто первинна актуальна установка на цьому рівні поведінки, що спрямовує останню. По-друге, положення щодо психологіч-

ного механізму об'єктивації: у випадках, коли механізм формування установки на цілеспрямовану імпульсивну поведінку внаслідок будь-яких перепон не забезпечує задоволення актуалізованих потреб, автоматично розпочинається процес об'єктивації – пізнання нової ситуації як самостійного об'єкта засобами активованого мислення суб'єкта, визначення ним свого свідомого ставлення до умов поведінки та активування на цьому підґрунті формування нових, адекватних установок і доцільних дій. По-третє, положення щодо психологічного механізму фіксації та актуалізації установок: внаслідок багатократного повторення специфічних поєднань потреби і ситуації сформована на цій основі первинна актуальна установка фіксується і зберігається у психіці як вторинна фіксована установка, забезпечуючи у такий спосіб збереження досвіду людської активності, відображаючи стійкі зв'язки людини з навколишньою дійсністю, актуалізуючись за необхідності в разі наявності аналогічного адекватного поєднання потреби і ситуації.

Використовуючи концептуальний апарат теорії установки, Ш.Надірашвілі визначає атитюд як вторинну, фіксовану соціальну установку: 1) у вигляді якої в особистості збережена її соціальна потреба (потреба «Я» за Д.Узнадзе), сформована у перебігу суспільних взаємовідносин [Надірашвілі, 1974: с. 67, 103]; 2) у якій, «на відміну від інших форм установок, людина виражає свідоме ставлення до певних об'єктів у вигляді прийнятності-неприйнятності» [Надірашвілі, 1976: с. 246]. Відтак, атитюд не розглядається як безпосередній чинник соціальної поведінки: йому приписується роль потреби у механізмі утворення соціальної актуально-моментної установки, що зумовлює конкретну соціальну активність людини. Взаємодія когнітивно відображеного ситуативного (об'єктивного) чинника і зафіксованого в атитюді суб'єктивного, а також мотивації прийняття рішення щодо активності становить підґрунтя для утворення первинної установки соціальної поведінки. Ця установка як відображення майбутньої активності особистості є безпосередньою спонукою до адекватної соціальної поведінки (і, відтак, задоволення соціальної потреби). За умови неодноразової актуалізації ця актуально-моментна установка фіксується, тобто перетворюється в атитюд як зафіксовану соціальну установку. Оскільки генезі одного атитюду сприяє інший атитюд, що виконує роль соціальної потреби, постає питання: як з'явля-

ється найперший атитюд? Або соціальна потреба у цьому випадку (а також у багатьох інших) виникає безпосередньо в момент, що передує соціальній поведінці. Або атитюд може формуватися в інший спосіб, не через поведінку, а, наприклад, через цілеспрямований інформаційно-психологічний вплив, генерування соціальних емоцій і т.ін.

Концептуалізація атитюду на засадах теорії діяльності ґрунтується на її основних положеннях, що їх найбільш повно і систематично виклав О.Леонт'єв [Леонт'єв, 1977]. Передусім, це положення про структурні рівні діяльності та психічної активності особистості:

1) два аспекти діяльності, що відповідають двом сферам психіки: а) мотиваційний аспект (відповідний афективно-потребній сфері психіки), тобто чинники, що зумовлюють загальну спрямованість діяльності та її динаміку загалом; б) операційно-технічний аспект (відповідний когнітивній, або пізнавальній сфері психіки), тобто конкретні шляхи і способи виконання діяльності;

2) об'єктивні змістові фактори діяльності: а) мотив як матеріальний чи ідеальний предмет потреби; б) ціль як усвідомлюваний образ передбачуваного результату; в) умови здійснення діяльності, тобто зовнішні обставини та можливості самого суб'єкта дії;

3) структурні одиниці (моменти) процесу діяльності: а) особлива діяльність — сукупність дій, викликаних одним мотивом; б) дія — процес, спрямований на реалізацію цілі; в) операція — мало усвідомлюваний або зовсім не усвідомлюваний спосіб здійснення дії, співвіднесений з умовами їх виконання;

4) структурні одиниці свідомості: а) особистісний смисл, що відбиває у свідомості зміст реальних ставлень людини до світу, визначає спрямованість свідомості, відображає у свідомості відношення мотиву до цілі; б) значення соціально-предметних умов для перебігу діяльності, зафіксовані у мові, поняттях, звичаях, образах, предметних і соціальних нормах; засвоєні у процесі діяльності як набутки індивідуальної свідомості у вигляді узагальненого відображення дійсності.

Із залученням концептуального апарату теорії діяльності атитюд трактується як ставлення особистості до умов її діяльності, до інших людей, яке виникає у будь-якому виді діяльності й реалізується нею. З цього приводу наголошується: «Будучи

поміщеною у контекст діяльності, соціальна установка, що розуміється як ставлення особистості до цінностей, в інтерпсихічній формі виступає як відношення мотиву до цілі, яке у своїй генезі виникає тільки через ставлення особистості до учасників спільно виконуваної діяльності. У своїй же інтрапсихічній, перетвореній формі соціальна установка виступає як особистісний смисл, який і породжується відношенням мотиву до цілі» [Асмолов, Ковальчук, 1975: с. 18]. Тобто у діяльнісній концепції атитюду йдеться про розуміння інтеріоризованої соціальної установки як особистісного смислу. Відтак є підстави розглядати генезу атитюду в такому випадку як процес інтеріоризації. О.Леонтьєв його визначає як «перехід, у результаті якого зовнішні за своєю формою процеси із зовнішніми речовими предметами перетворюються у процеси, що відбуваються у розумовому плані, плані свідомості; при цьому вони піддаються специфічній трансформації – узагальнюються, вербалізуються, скорочуються і, головне, стають здатними до подальшого розвитку, який переходить межі можливостей зовнішньої діяльності» [Леонтьєв, 1977: с. 95]. Іншими словами, йдеться про інтеріоризацію як механізм соціалізації – процес практичного засвоєння особистістю суспільно-історичного досвіду через її спільну з іншими людьми діяльність і його фіксацію у формі атитюдів, позиційованих на рівні особистісних смислів.

Розглянуті версії механізму генези атитюду можна узагальнено окреслити на основі згаданої вище двочленної загальнопсихологічної методологічної схеми аналізу психічних явищ і процесів, яка внаслідок виникнення теорій установки і діяльності стала тричленною. Тоді контури структур цих механізмів набудуть такого вигляду:

1) вплив об'єкта – первинна установка – атитюд (теорія установки);

2) вплив об'єкта – діяльність – атитюд (теорія діяльності).

Підсумовуючи аналіз установкового та діяльнісного тлумачень атитюду, варто виокремити положення, що перспективні і продуктивні в плані можливої операціоналізації концепту «соціальна легітимація приватної власності»: 1) структурно тотожні механізми детермінації установки та діяльності (поєднання актуальної потреби із предметом її задоволення); 2) механізм фіксації або інтеріоризації атитюду через опосередкування поведінкою або діяльністю; 3) опосередкований та відносний характер регулятивного впливу атитюду на поведінку або діяльність.

Розглянуті вище здобутки досліджень атитюду західними та радянськими вченими поєднано у межах диспозиційної концепції регуляції соціальної поведінки особистості. Ця концепція стала підсумком роботи групи лєнінградських психологів та соціологів на чолі з В.Ядовим і ґрунтувалася на узагальненні багатьох досліджень різних форм суб'єктивних ставлень індивіда до умов власної життєдіяльності [Саморегуляція, 1979]. Для позначення кожної із багатоманітної сукупності форм цих ставлень як родове поняття вжито термін «диспозиція» (лат. «dispositio»), що в цьому випадку буквально означає «схильність», «налаштованість», «ставлення». Аналіз стану вивченості різних форм диспозицій дав змогу встановити, по-перше, що вони формуються завдяки індивідуальному життєвому досвіду, визначають певну вибірковість та зорієнтованість у сприйнятті зовнішніх стимулів, а відтак – відображають різні рівні схильності й готовності особистості до поведінкового реагування у відповідь, тобто виконують регулятивні функції щодо поведінки. По-друге, виявилось, що різним формам диспозицій властиві відмінності у масштабах їхньої співвіднесеності з умовами життєдіяльності в соціальному середовищі, а отже, у сферах їхньої регулятивної дії.

Гіпотетичні припущення, що в сукупності становлять диспозиційну концепцію, уточнювалися за підсумками її емпіричної верифікації. Передусім це стосується гіпотези про ієрархію диспозиційної структури особистості [Саморегуляція, 1979: с. 19–26]. У підсумковій версії концепції атитюди як система соціальних фіксованих установок на окремі соціальні об'єкти чи ситуації виступають як середній рівень диспозиційної ієрархії особистості. Ці установки формуються за наявності простих соціальних потреб та умов групового спілкування в численних контактних групах і колективах. Дані диспозиційні утворення здійснюють регулятивний вплив на такі елементи поведінкової активності, як вчинок або звична дія. Вчинок утворює низка поведінкових актів, зорганізованих у цілісну систему завдяки їхній цілеспрямованості. Оскільки вчинок передбачає усвідомлення й оцінювання потреби та ситуації її задоволення, то соціальні установки мають трискладникову когнітивно-емоційно-поведінкову структуру.

Як нижчий (стосовно атитюдів) рівень диспозиційної ієрархії вирізнено елементарні фіксовані установки, що формуються

на підставі потреб фізичного існування та найпростіших предметних ситуацій у кожен конкретний момент. Елементарні фіксовані установки, позбавлені модальності (переживань «за» і «проти») та неусвідомлювані (відсутній когнітивний компонент), утворюють усталену як досвід готовність до дії. Диспозиції цього рівня спричинюють поведінкову активність у формі елементарних поведінкових актів. Як специфічні реакції суб'єкта на зовнішні впливи, поведінкові акти встановлюють адекватну відповідність між актуальною психофізичною потребою і цими впливами. Суб'єкт реагування при цьому розглядається як біосоціальний організм, як нейрофізіологічна, психічна і соціальна цілісність (система).

Як вищий (стосовно атитюдів) рівень спочатку гіпотетично виокремлювали домінуючу спрямованість інтересів особистості на певну сферу соціальної активності (або базові соціальні установки), а як найвищий диспозиційний рівень – ціннісні орієнтації. Проте згодом аналітичне емпіричне дослідження показало, що «не ціннісні орієнтації, а радше загальна спрямованість інтересів домінує на вершині диспозиційної ієрархії» [Саморегуляція, 1979: с. 189]. Отже, загальну спрямованість інтересів особистості на певні сфери життєдіяльності – виробництво (праця) і споживання (побут, дозвілля, сім'я) – стали розглядати як «внутрішнє ядро» у системі ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, що зорганізовує ієрархію цінностей у специфічну індивідуалізовану структуру [Саморегуляція, 1979: с. 189]. Ціннісні орієнтації формуються на основі вищих соціальних потреб – потреб у саморозвитку і самовираженні в контексті соціального макросередовища, а також зумовлюються загальними (соціокультурними) обставинами життєдіяльності в останньому. Дані диспозиційні утворення є своєрідними «відбитками» способу мислення і дії, світогляду та ідеології суспільства і макросоціальних спільнот, з якими себе ототожнює і до яких належить особистість. Тому, згідно з диспозиційною концепцією, ціннісні орієнтації слугують безпосередніми регуляторами цілісної поведінки особистості у різних сферах як прояву особистісної діяльності в усьому її обсязі. Когнітивні складники в їх структурі, на відміну від аналогічних складників атитюдів, мають більшу питому вагу, містять більш логічно узгоджені знання ціннісно-нормативного характеру і підпорядковують собі емоційні складники.

Функціонування особистісної диспозиційної системи розглядається як психологічний механізм мотивації, що забезпечує доцільне управління поведінкою індивіда, її саморегуляцію [Саморегуляція, 1979: с. 26–32]. До властивостей функційного впорядкування диспозиційної системи належать субординація нижчих диспозиційних рівнів щодо вищих та координація диспозицій у межах окремого рівня. Провідну регулятивну роль у кожному випадку приписують диспозиції певного ієрархічного рівня або загалом цьому рівню. Однак загалом регуляція соціальної поведінкової активності особистості витлумачена у контексті функціонування всієї особистісної диспозиційної системи, що переходить до стану актуальної готовності. Із диспозиційною системою пов'язується можливість реагування особистості на свою незадоволену потребу, об'єкт і поточну ситуацію її задоволення з урахуванням соціального досвіду, здобутого самостійно або запозиченого в перебігу організованого процесу соціалізації. Диспозиції та складні мережі психологічних зв'язків між ними постають як власне цей накопичений і збережений досвід життєдіяльності. Вони виступають як своєрідні «підказки», усталені «моделі передбачення» можливих дій, «сміслові зв'язки» між певною потребою, об'єктом її задоволення, наявною поточною ситуацією, навколишніми умовами, можливою похідною за цих обставин поведінковою активністю. Процес генези, усталення, актуалізації та зміни диспозицій, а також зв'язків між ними зумовлюють певне сприятливе поєднання зазначених зовнішніх і внутрішніх умов, а також психічний тип особистості, її психологічний та фізіологічний стан та ін.

Загалом гіпотетичні припущення про ієрархічність диспозиційної системи особистості, її соціальну зумовленість та регулятивні властивості стосовно поведінкової активності не були спростовані, а в більшості аспектів набули підтвердження. Разом із тим, низка первинних припущень не підтвердилася. Зокрема, В.Ядов доходить висновку, що система фіксованих диспозицій, імовірно, взагалі не може повністю відповідати соціальній поведінці індивідів у заданому «масштабі», хоч би яким він був, позаяк останню спрямовує безпосередньо актуальна диспозиція [Саморегуляція, 1979: с. 194]. Фіксовані диспозиції є лише одним із чинників виникнення актуальної диспозиції, що безпосередньо призводить до поведінкової активності. Не менш важливі й інші чинники останньої – ситуативні обста-

вини, що є дуже мінливими й непередбачуваними. Подібної думки стосовно неможливості передбачення соціальної поведінки людей на підставі їхніх особистісних диспозицій та минулої поведінкової активності дотримуються Л.Рос та Р.Нісбет [Рос, Нісбетт, 1999: с. 33]. Вони взагалі наголошують ризикованість застосування на практиці знань, отриманих соціальними науками. Такий песимізм зумовлено тим, що визначальним чинником соціальної поведінки, на їхню думку, є суб'єктивна інтерпретація (construal) людьми стимулювальних впливів і обставин життєвих ситуацій та власного поведінкового досвіду. Відтак, для розуміння і передбачення соціальної поведінки необхідно розуміти й передбачати процеси, завдяки яким індивід наділяє певним значенням стимули, що надходять з його довкілля, та власний досвід. Це вкрай складне і трудомістке завдання, яке ще очікує на розв'язання. Тому за таких обставин дослідникам доводиться задовольнятися наявними пізнавальними можливостями й бути вкрай обережними у своїх прогностичних оцінках. Доцільно враховувати всю сукупність емпіричних даних з різних джерел про різні прояви прогнозованого соціального явища.

Отже, слід враховувати різні вияви соціальної легітимації та легітимності приватної власності – суб'єктивні внутрішні (соціально-психічні) та зовнішні (поведінкові), а також об'єктивні (соціально-структурні, соціально-процесуальні, інституційні, соціокультурні та ін.). Аналіз цих виявів слугує підґрунтям вивчення особливостей перебігу та з'ясування культурних підвалин, загального стану, чинників, структури, суб'єктів, соціальних ареалів та передумов зазначеної легітимації. Передусім варто розглянути культурне тло останньої. При цьому суб'єктивні соціокультурні диспозиції людей можна тлумачити власне як прояви легітимації, а певні відповідні цим диспозиціям культурні змісти, характерні для досліджуваного суспільства, – як підвалини легітимації.

4.2. Приватна власність у легітимаційному середовищі культури

Культура суспільства та відносини власності у ньому взаємопов'язані. Зокрема, як стверджує П.Бергер, термін «економічна культура» позначає соціокультурний контекст, у межах якого існує економічна діяльність та економічні інституції: «Економічні інститути перебувають не у вакуумі, а в контексті (чи в матриці, якщо так більше подобається) соціальних і політичних структур, культурних зразків і, звичайно, структур свідомості (цінності, ідеї, системи вірувань). Економічна культура (неважливо, капіталізму, соціалізму, класичного індійського суспільства чи будь-якої ще історичної констеляції) складається з елементів, об'єднаних у емпіричну тотальність» [Бергер, 1995а: с. 40]. Це стосується і ситуації легітимації приватної власності як економічного, а також соціального інституту. Отже, культура в нашому випадку теж мусить бути предметом емпіричного аналізу.

Панівний у суспільстві тип власності розглядається як важлива ознака цивілізаційної ідентифікації культури суспільства: «...з погляду відносин власності у всьому людстві, економіка країн складається з приватної власності громадян та державної власності. Відмінність між Сходом і Заходом – у домінуванні другої над першою на Сході і, навпаки, на Заході» [Бурганов, 2004: с. 25]. Відтак, можлива спроба емпіричної локалізації культури українського суспільства за критерієм ставлення до приватної власності у межах цивілізаційної бінарної дихотомії «Схід ↔ Захід».

Цивілізаційні поняття «Захід» і «Схід» доволі умовні й неоднозначні. Зокрема, В.Шемятенков стверджує, що, попри спільні витоки північноамериканської та західноєвропейської економічних систем – християнську мораль, інститут приватної власності, інтенсивний спосіб господарювання, природне право і раціоналістичний індивідуалізм, напрямки їхнього розвитку істотно розбіглися. Якщо у Північній Америці всі ці засади зазнали істотної модернізації під впливом специфічного географічного і соціального середовища у бік більш вираженого індивідуалізму, то у Західній Європі індивідуалізм і приватна власність набули складнішого соціального і культурного змісту, зумовленого значним впливом держави на економіку [Шемятенков, 2004: с. 9–11].

Таблиця 4.1

**Ціннісні та економіко-інституційні характеристики
бінарної опозиції «Схід ↔ Захід»
(за Б.Гаврилишиним)***

«Захід»	Конвергенція	«Схід»
Цінності		
Індивідуалізм та конкуренція	Групова кооперація	Егалітаризм та колективізм
«Кожен індивідуум – унікальний. Об’єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоствердження і самовираження»	«Особа – лише частинка всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен покликаний відігравати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов’язки і реалізувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими»	«Люди народжуються рівними, вони невіддільні від суспільства. Для задоволення своїх потреб кожна людина повинна бути спроможною брати з загального фонду і вносити до нього якнайбільше у відповідності з її здібностями. Кожен реалізує своє покликання і шукає його втілення у безконфліктному суспільстві»
Економічна система		
Вільне підприємництво	Узгоджене вільне підприємництво	Адміністративно-командна система
«Основні риси цієї системи – приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок із зобов’язаннями уряду утверджувати все це нормою закону з переважно суперницькими відносинами між урядом, бізнесом і робітництвом»	«Ця система має риси, подібні до попередньої, за винятком узгодженості відносин між урядом та бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонародних цілей, пріоритетів і наступної узгодженості економічних зусиль»	«Ця система характеризується державною або "колективною" власністю, максимізацією виробництва продукції, абсолютно заорганізованим ринком, вирішальною роллю уряду в розв’язанні економічних питань, що здійснюється шляхом централізованого планування й адміністративного розподілу ресурсів»

*Див.: [Гаврилишин, 1990: с. 14–17].

Таке розмежування розвинених країн Заходу свого часу наголошував Б.Гаврилишин у доповіді Римському клубу. Він запропонував типологію суспільного ладу, серед складників якого виокремив цінності культури та інституційні особливості економічної системи (див. табл. 4.1).

Б.Гаврилишин виокремив також різні типи «західних» і «східних» економічних систем та соціальних цінностей. «Західними» є: система вільного підприємництва і цінностей індивідуалізму та конкуренції у США; система узгодженого вільного підприємництва у Франції і, почасти, у ФРН; система розподільчого соціалізму у Швеції й інших скандинавських країнах; цінності групової кооперації почасти у ФРН та у Швеції [Гаврилишин, 1990: с. 22–24, 72–76, 81–83]. Натомість «східними» є адміністративно-командна система у колишньому СРСР, централізована керована економіка і цінності егалітаризму та колективізму в Китаї [Гаврилишин, 1990: с. 62, 150–160]. У.Бек веде мову про приватно-економічну капіталістичну та державно-соціалістичну форми економічної раціональності, що конкурували у біполярному світі протистояння «Схід – Захід» [Бек, 2007: с. 219]. Тут можна вести мову про практичне втілення в економічній життєдіяльності країн різних соціально-політичних ідеологій. Логічно припустити, що панування окремої ідеології та її втілення у вигляді відповідних інститутів економіки у певному суспільстві якоюсь мірою корелює із його домінантною культурою, а також ціннісними орієнтаціями, атитюдами та взірцями економічної поведінки населення. Архітектуру взаємозв'язків між всіма зазначеними соціальними феноменами можна уявити у вигляді послідовності: «культура» ↔ «панівна соціально-політична ідеологія та інститути економіки» ↔ «індивідуальні ціннісні орієнтації, економічні атитюди та взірці поведінки». Тобто йдеться про взаємозв'язки культури з її емпіричними проявами.

Як помітно з табл. 4.1, у «західних» країнах свого часу було втілено постулати ідеологій консерватизму (неоконсерватизму), лібералізму (неолібералізму) та соціал-демократії. У «східних» країнах втілювалася також ідеологія соціалізму (комунізму). Бінарну опозицію «Схід ↔ Захід» (див. табл. 4.1) можна змістовно конкретизувати у вигляді низки ціннісних та економіко-інституційних бінарних опозицій: «індивідуалізм ↔ колективізм», «конкуренція ↔ кооперація», «приватна власність ↔ державна («колективна») власність», «максимізація прибутку ↔ максиміза-

ція виробництва», «вільний ринок ↔ абсолютно заорганізований ринок». Цю комбінацію можна доповнити низкою інших ціннісно-нормативних та політико-ідеологічних бінарних опозицій: «лібералізм ↔ етатизм», «альтруїзм ↔ автоцентризм (егоїзм)», «консерватизм ↔ інноваційність», «ідеалізм ↔ реалізм (прагматизм)», «безкорисливість ↔ корисливість», «патерналізм ↔ емансипованість», «активність ↔ пасивність», «приватне ↔ публічне» та ін. З'ясувати культурні підвалини соціальної легітимації приватної власності в українському суспільстві можна на підставі аналізу особливостей локалізації його економічної культури у просторах зазначених вище бінарних опозицій. Це передбачає вторинний аналіз масиву даних соціологічного опитування «Економічна культура населення України (Думки й міркування експертів)», що його здійснив відділ економічної соціології Інституту соціології НАН України у травні–червні 2005 року в перебігу виконання планової теми «Дослідження економічної культури сучасного українського суспільства» (науковий керівник – Є.Суїменко), $N=623^*$.

Експерти безпосередньо репрезентують ділові, державно-адміністративні та наукові кола з огляду на думки з приводу приватної власності і нерівності доходів. У цьому випадку опитаних правомірно розглядати як репрезентантів позицій легітимації/делегітимації приватної власності, властивих для згада-

* Вибірка $N=623$ структурована за низкою характеристик: а) за посадою та фахом: керівники у державному ($n=94$) та приватному (власники, менеджери: $n=141$) секторах економіки, державні службовці центрального ($n=67$) та регіонального ($n=121$) рівнів, вчені фахівці у галузі економіки (економічної соціології) або журналісти ($n=93$), викладачі ВНЗ із науковим ступенем доктора чи кандидата економічних, соціологічних або юридичних наук ($n=102$); б) за регіональною ознакою: Донецька ($n=60$), Дніпропетровська ($n=49$), Запорізька ($n=60$), Кіровоградська ($n=58$), Луганська ($n=49$), Львівська ($n=60$), Одеська ($n=46$), Рівненська ($n=50$), Закарпатська ($n=56$), Хмельницька ($n=48$), Чернівецька ($n=48$) області та м. Київ ($n=39$). У кожному з цих регіонів відбирали респондентів, які рівною мірою репрезентують зазначені вище шість фахово-посадових категорій; в) за віком: 25–35-річні ($n=195$), 36–45-річні ($n=183$), 46–60-річні ($n=210$), старші за 60 років ($n=34$). У кожній області для опитування відбирали рівну кількість (до 10 осіб) респондентів із кожної з шести зазначених фахово-посадових категорій експертів.

них вище соціальних кіл українського суспільства. Тобто переважання в експертів певних атиюдів у їхньому сприйнятті одного із взаємно протилежних тверджень можна вважати опосередкованим емпіричним проявом схильності їхніх фахових кіл легітимувати або делегітимувати приватну власність (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Залежність вибору експертами тверджень про приватну власність і нерівність доходів від регіонального чинника, %

Які з нижченаведених протилежних тверджень Ви вважаєте слухними?	Області		
	Всі, що потрапили до вибірки	Львівська, Закарпатська, Чернівецька	Донецька, Запорізька, Луганська
	N=623	N=164	N=169
Приватна власність як універсальний/минулий соціальний феномен			
Приватна власність – невіддільний атрибут людського буття	80,1	82,8	79,9
Приватна власність – це історично минуле явище, на зміну якому прийде суспільна власність на засоби виробництва	11,8	9,2	11,8
Важко сказати	8,1	8,0	8,3
Залежність/незалежність доходів кожного від особистих якостей			
Кожний має отримувати достатній для життя дохід, незалежно від його професійної майстерності та здібностей	15,5	14,7	16,6
Кожний має отримувати дохід відповідно до його професійної майстерності та здібностей	82,2	83,4	79,9
Важко відповісти	2,3	1,8	3,6

Абсолютна більшість експертів з усіх областей, в яких проводили опитування, вважають приватну власність невіддільним атрибутом людського життя, тобто універсальним, позачасовим соціальним феноменом. Також абсолютно переважною серед усіх експертів загалом виявилася думка про доцільність розподілу доходів між людьми за мірою їхньої особистої продуктивності. Тут, по суті, побічно визнано й можливість та припусти-

мість соціальної нерівності. Можна вважати, що для більшості експертів цілком легітимними (тобто соціально прийнятними) є приватна власність і нерівність доходів. Характер виявлених преференцій експертів правомірно екстраполювати на репрезентовані ними державно-адміністративні, ділові й наукові кола.

З огляду на відмінності географічних та історичних умов на території Західного та Східного регіонів України природно очікувати регіональних відмінностей економічної культури. Зрештою, економіко-культурні регіональні відмінності також мала б зумовлювати територіальна близькість Східного і Західного регіонів до різних – більш «східних» або «західних» країн (Росії та країн Східної Європи). Регіони мають із цими країнами спільне історичне минуле – цивілізаційне, геополітичне, конфесійне, економічне, соціальне, політичне, культурне. Таким чином, згадані вище регіональні відмінності цілком природні, давно відомі й очікувані у нашому випадку. Однак відсоткові розбіжності у виборі експертами «прозахідних» і «просхідних» тверджень щодо приватної власності й доходів людей у регіональному вимірі незначні.

Репрезентативність вибірки експертів стосовно державно-адміністративних, ділових і наукових кіл українського суспільства є підставою для наступного припущення. Імовірно, виявлені особливості економічної культури експертів властиві зазначеним вище соціальним колам і як атитюди-взірці транслюються (або нав'язуються, якщо завгодно) ними решті суспільства. Керівники в державному та приватному секторах економіки, державні службовці центрального та регіонального рівнів роблять це у перебігу управління, науковці в галузі економіки (економічної соціології) – у перебігу творення наукової інформації, викладачі ВНЗ – у перебігу викладання, журналісти – у перебігу масового інформування та тлумачення подій. Результатом цієї трансляції (або нав'язування) може стати відтворення розглянутих культурних особливостей населенням України загалом.

Більшість експертів уже констатує переважання у свідомості населення сучасної України «прозахідних поглядів» стосовно приватної власності, багатства та «великих грошей» (див. табл. 4.3).

Більшість експертів, що відповіли, вважають переважними у свідомості громадян сучасної України уявлення про позитивні соціальні функції приватної власності, багатства, «великих грошей». Тобто на підставі позицій експертів можна стверджувати,

Таблиця 4.3

Залежність думок експертів стосовно переважання певних уявлень про приватну власність, багатство і «великі гроші» у свідомості громадян сучасної України від регіонального чинника, %

Які із протилежних уявлень про різні аспекти економічного життя превалюють у свідомості населення сучасної України? Отже, за уявленнями громадян...	Області		
	Всі, що потрапили до вибірки N=623	Львівська, Закарпатська, Чернівецька N=164	Донецька, Запорізька, Луганська N=169
Приватна власність: «соціальна легітимність/нелегітимність»			
Приватна власність надихає людину на наполегливість, завзятість, розвиток: у ній більше добра, ніж зла	56,7	58,0	59,2
Приватна власність робить людину егоїстичною, надихає її лише на надбання речей та жадобу до них: у ній більше зла, ніж добра	34,1	30,9	32,5
Важко сказати	9,2	11,1	8,3
Примноження багатства: «соціальна легітимність/нелегітимність»			
Люди можуть збагачуватися лише за рахунок зубожіння інших людей	28,5	19,0	29,5
Багатство може зростати в інтересах усіх людей та суспільства в цілому	65,3	73,0	65,1
Важко сказати	6,2	8,0	5,4
«Великі гроші»: «соціальна легітимність/нелегітимність»			
Великі гроші забезпечують людині владу, незалежність і вільний продуктивний розвиток	57,8	51,8	63,3
Великі гроші спотворюють людську гідність, призводять людину до розбещеності й деградації	33,5	36,6	27,2
Важко сказати	8,7	11,6	9,5

що ці об'єкти їхньої уваги сприймаються українськими громадянами як соціально легітимні. У двох випадках спостерігається також відчутна тенденція залежності експертних думок від регіонального чинника. На ці регіональні відмінності слід звернути увагу, зважаючи на таке. Експерти із різних регіонів у перебігу опитування інтерпретували властивості свідомості населення

України загалом крізь призму своїх власних вражень, життєвого досвіду, знань і переконань. Останні, своєю чергою, формувалися переважно за безпосереднього сприйняття соціально-економічної життєдіяльності свого регіону, під впливом його соціокультурних, економічних та політичних особливостей. І навіть у разі, коли об'єктом діагнозу експертів є не їхній регіон або вони самі, а українські громадяни і суспільство загалом, експертні думки можна вважати певною мірою зумовленими їхнім регіональним «кутом зору». Якщо виходити з цього припущення при тлумаченні різниць відсоткових показників відповідей експертів із західних і східних областей (див. табл. 4.3), то можна констатувати, що рівень соціальної легітимності багатства вищий у західних і нижчий у східних областях України. А рівень соціальної легітимності «великих грошей», навпаки, нижчий у західних і вищий у східних областях. Слід врахувати своєрідну синонімічність понять «багатство» та «великі гроші». Тому тут можна припустити наявність своєрідної регіональної амбівалентності позицій експертів і, можливо, діагностованих ними уявлень громадян України. За цієї умови правомірно стверджувати, що за критерієм соціальної легітимності/нелегітимності приватної власності «відстань» між західним і східним регіонами України в рамках континууму «Схід ↔ Захід» неістотна.

Експерти загалом скромно оцінюють приватновласницькі домагання населення України (порівняно із згаданими вище показниками соціальної легітимності приватної власності). Опитувані здебільше схильні вважати, що переважна більшість населення України хотіла б мати пристойну заробітну платню, а не засоби виробництва (землю, мале, середнє або велике підприємство) в особистій власності. Цю думку можна верифікувати порівнянням кількісних показників приватновласницьких домагань населення України і діагностики їх експертами (див. табл. 4.4).

Коректність порівняння наведених одновимірних розподілів відносна з огляду на більш як річну різницю в часі проведення цих двох опитувань та змістовну відмінність у формулюванні однієї з альтернатив використаної в обох випадках єдиної шкали. В опитуванні експертів альтернатива «Нічого з переліченого» була доповнена уточненням «(окрім пристойної заробітної платні)» (див. табл. 4.4). У перебігу опитування населення альтернативу без доповнення уподобали 27,4% респондентів. Альтернативу ж

Таблиця 4.4

**Приватновласницькі домагання населення України
та діагностика їх експертами, %**

Шкала із сумісними альтернативами	Що з переліченого...	
	... Ви хотіли б мати у власності?*	... хотіла б мати у власності переважна більшість населення України?***
	N=1800	N=623
Землю	29,3	14,2
Мале підприємство	28,6	18,3
Середнє або велике підприємство	9,6	7,4
Нічого з переліченого	27,4	–
Нічого з переліченого (окрім пристойної заробітної платні)	–	60,9
Важко сказати	17,3	7,1

* Опитування «Українське суспільство – 2004 (Думки, оцінки і умови життя населення України)» моніторингового масового соціологічного дослідження, здійснене в перебігу реалізації Інститутом соціології НАН України дослідницького проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (генеральний директор – В.Ворона, керівник – Н.Паніна). Дослідження проведене 19–27 лютого 2004 року. Вибірка N=1800 осіб пропорційно репрезентує доросле населення 24 областей України, АР Крим та м. Севастополя.

*** Опитування «Економічна культура населення України (Думки й міркування експертів)» (2005) (опис вибірки див. вище).

із доповненням обрали 60,9% експертів, що відповіли (N=619). Проте показові інші відмінності відсотків. Якщо мати у власності землю хочуть 29,3% пересічних громадян, то підтверджує наявність цього домагання удвічі менша частка експертів (14,2%). Бажають бути власниками малих підприємств 28,6% респондентів, а підтверджує це бажання більш ніж на третину менша частка експертів (18,3%). Відчутна також різниця в частках тих, кому було важко відповісти (на 10,1%). За критеріями репрезентативності вибірки, безпосередності вивчення об'єкта, рівня організації польової роботи та якості емпіричних даних пріоритет належить результатам опитування населення. Згідно з останніми, сукупний відсотковий показник альтернатив, що є емпіричними референтами приватновласницьких

домагань, становить 67,5% (див. табл. 4.4). Респонденти, що не мають приватновласницьких домагань та вагаються з відповіддю, в сумі становлять 44,7% (менше за половину). Таким чином, стан приватновласницьких домагань населення сучасної України в 2004 році свідчить радше про соціальну легітимність приватної власності. За критерієм соціальної легітимності/нелегітимності приватної власності економічна культура населення сучасної України, як і її державно-адміністративних, ділових і наукових соціальних кіл, переважно «західна».

Таблиця 4.5

Залежність думок експертів стосовно переважання певних уявлень про різні аспекти економічного життя від регіонального чинника, %

Які із протилежних уявлень про різні аспекти економічного життя превалюють у свідомості населення сучасної України? Отже, за уявленнями громадян...	Області		
	Всі, що потрапили до вибірки N=623	Львівська, Закарпатська, Чернівецька N=164	Донецька, Запорізька, Луганська N=169
Соціально-економічна нерівність як універсальний/минулий соціальний феномен			
За сучасних умов поділ суспільства на багатих і бідних – це закономірне й нормальне явище, його слід підтримувати	38,2	39,0	41,9
За сучасних умов поділ суспільства на багатих і бідних – це тимчасове і ненормальне для суспільства явище, його слід усунути	51,3	50,6	47,9
Важко сказати	10,5	10,4	10,2
Соціальна функційність/дисфункційність конкуренції			
Конкуренція корисна, оскільки спонукає людей до копійки й новаторської роботи	83,6	82,0	83,8
Конкуренція згубна, оскільки сприяє прояву людьми найгірших якостей	12,7	13,0	12,6
Важко сказати	3,7	5,0	3,6
Позитивні/негативні соціально-психологічні наслідки конкуренції			
Успіх одних більше породжує заздрість в інших	62,6	60,4	63,3
Успіх одних більше стимулює інших до власних досягнень	29,9	30,5	30,7
Важко сказати	7,4	9,1	6,0

Не менш важливими в інформативному сенсі є також експертні оцінки превалювання у свідомості населення сучасної України тих чи тих із протилежних уявлень про нерівність, конкуренцію, споживання/накопичення, колективізм/індивідуалізм. Всі ці неоднозначні (за позитивними/негативними наслідками) явища мають стосунок до функціонування соціального інституту приватної власності. Тому, коли йдеться про стан соціальної легітимності зазначеного інституту загалом, доречно брати до уваги також сприйняття громадськістю його окремих аспектів, функційних проявів та наслідків.

Доволі неоднозначними є думки експертів стосовно переважання певних уявлень про соціально-економічну нерівність та конкуренцію у свідомості українських громадян (див. табл. 4.5).

Більшість експертів одночасно вважають українських громадян і (1) прихильниками приватної власності, і (2) негативно налаштованими стосовно такого неминучого наслідку існування останньої, як поділ суспільства на багатих та бідних. Примітним є незначне переважання: а) частки експертів із західних областей України, що вважають українців опонентами соціальної нерівності; б) частки експертів зі східних областей, що вважають українців лояльними щодо останньої. Подібні тенденції характерні також регіональним розподілам думок експертів стосовно переважання протилежних уявлень про конкуренцію у свідомості населення. Експерти зі східного регіону, на відміну від експертів із західного регіону України, дещо більшою мірою переконані у позитивному ставленні українців до економічної конкуренції. А загалом абсолютна більшість експертів (4/5) вважають, що українські громадяни переконані у позитивних соціальних функціях конкуренції. На цьому тлі дисонують відсоткові розподіли думок експертів стосовно сприйняття українцями соціально-психологічних наслідків конкуренції як позитивних/негативних. Більшість експертів (2/3) відзначили превалювання у свідомості громадян України уявлень про такий негативний соціально-психологічний наслідок конкуренції, як заздрість. Частка експертів зі східних областей, що так вважають, незначно перевищує частку експертів із західних областей, що посіли аналогічну позицію. Загалом відсоткові розподіли у цьому випадку демонструють відсутність виразних регіональних розбіжностей думок експертів. На підставі аналізу їхніх оцінок у цьому разі можна констатувати амбівалентну неоднозначність соціаль-

но-економічних орієнтацій населення України стосовно економічної нерівності та конкуренції.

Сучасні соціальні психологи розрізняють «західний» та «східний» типи суб'єктивних диспозицій стосовно соціальної реальності [Майерс, 1996: с. 71–73, 249–250]. При цьому «західними» психологічними властивостями вважають «незалежнісне Я», інтернальність та індивідуалізм (пріоритетність індивідуальної самостійності та самоконтролю, особистих досягнень та добробуту). До «східних» рис віднесено натомість «взаємозалежнісне Я», екстернальність та колективізм (пріоритетність своїх сімейних, кланових та трудових груп). Які із цих, а також деяких інших взаємно протилежних орієнтацій превалюють у свідомості населення України, експерти визначали у межах бінарних опозицій під час опитування (див. табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Залежність думок експертів стосовно превалювання у свідомості населення сучасної України певних соціально-економічних та суб'єктивних уявлень від регіонального чинника, %

Які із взаємно протилежних уявлень про різні сторони економічного життя превалюють у свідомості населення сучасної України? Отже, за уявленнями громадян...	Області		
	Всі, що потрапили до вибірки N=623	Львівська, Закарпатська, Чернівецька N=164	Донецька, Запорізька, Луганська N=169
Колективізм/індивідуалізм			
У суспільстві має домінувати колективістська взаємопідтримка	49,1	42,7	52,4
У суспільстві має домінувати індивідуальне самозабезпечення	40,5	47,0	39,8
Важко сказати	10,4	10,4	7,8
Інтернальність/екстернальність			
Власні невдачі здебільше залежать від самих людей	56,4	56,7	53,9
Власні невдачі здебільше залежать від зовнішніх обставин	37,4	36,6	41,2
Важко сказати	6,2	6,7	4,8
Накопичення/споживання			
Кошти (капітал) варто передусім накопичувати	45,9	42,3	46,7
Кошти (капітал) варто передусім витратити на споживання	41,0	40,5	44,9
Важко сказати	13,1	17,2	8,4

Близько половини експертів вважають, що превалює у свідомості населення колективістська орієнтація. Втім, доволі відчутною є також частка експертів, що вбачають у цьому випадку переважання індивідуалістської орієнтації. У сукупності із часткою експертів, що не змогли ідентифікувати характер орієнтації населення, вона теж сягає половини умовного експертного співтовариства. Порівняно із попередніми розподілами, більш виразними є регіональні відмінності у виборі експертами з-поміж взаємно протилежних суджень. Експерти зі східних областей відчутно більшою мірою схильні вважати українців колективістами, ніж експерти із західних областей. Натомість більшість останніх розглядає українців як індивідуалістів.

Більшість експертів визнають громадян України інтерналами — людьми, схильними покладатися на самих себе, а не на навколишніх та обставини. Однак частка експертів, що дотримуються протилежної думки про українців — вважають їх екстерналами (психологічно залежними від соціального оточення та обставин), теж вагома. Регіональні розподіли відповідей експертів за цим показником подібні за структурою: серед експертів, опитаних як у західних, так і в східних областях, найбільш поширеною є думка про притаманність населенню України інтернальної психологічної налаштованості. Водночас показовою є міра кількісного переважання цієї точки зору над альтернативною (щодо українців як екстерналів): серед опитаних у західних областях вона переважає протилежну думку на 20,1%, а серед опитаних у східних областях — на 12,7%.

Доволі показовим є також вибір експертами у якості слухних таких протилежних тверджень:

— «У середовищі українських підприємців інтереси інвестування виробництва превалюють над особистими споживацькими інтересами» — 23,6%;

— «У середовищі українських підприємців особисті споживацькі інтереси превалюють над інтересами інвестування виробництва» — 66,5%;

— «Важко сказати» — 9,9%.

З огляду на нагальну проблему залучення інвестицій в економіку сучасної України цей розподіл відповідей експертів не додає оптимізму. Втім, дещо інший вигляд мають відповіді на запитання щодо орієнтацій населення стосовно споживання/накопичення коштів (капіталу). Населення України (за оцінками

експертів) не втратило схильності до нарощування капіталу (див. табл. 4.7). Більшість експертів схильні розглядати українських громадян як налаштованих на накопичення. Незначно менша кількість експертів, переконаних у протилежному. Майже таку саму структуру розподілу демонструють підвибірки експертів, опитаних як у західних, так і в східних областях України. Такий розкид думок можна пояснити вельми негативним історичним досвідом: у минулому приватні активи людей, що мешкали на території України, багаторазово зазнавали плундрувань, пограбувань, конфіскацій, визисків і, зрештою, так чи так були втрачені внаслідок різноманітних політичних катаклізмів, громадянських воєн, колоніального поневолення, зовнішньої агресії й т. ін.

Привертають увагу частки тих, хто вагався з відповіддю: у підвибірці експертів із західних областей частка їх сягнула 17,2%, а в підвибірці експертів зі східних областей – майже удвічі менша (8,4%). Відсутність суттєвого переважання однієї з альтернативних точок зору та відносно високі відсотки тих, кому важко обрати одну з них, може свідчити про амбівалентність зазначеної соціально-економічної орієнтації як опитаних експертів, так і, ймовірно, населення України. Це припущення певною мірою уточнюється на підставі аналізу розподілів відповідей

Таблиця 4.7

Залежність вибору експертами з-поміж протилежних суджень щодо сенсобуттєвого значення володіння (чим-небудь) від регіонального чинника, %

Варіанти відповідей	Області		
	Всі, що потрапили до вибірки N=623	Львівська, Закарпатська, Чернівецька N=164	Донецька, Запорізька, Луганська N=169
Яке з наведених нижче суджень найбільшою мірою втілює в собі сенс людського буття?			
Людина повинна жити для того, щоб мати	28,9	36,8	29,9
Людина повинна мати для того, щоб жити	61,5	52,8	63,5
Важко сказати	9,6	10,4	6,6
А як Ви вважаєте: в сучасній Україні...			
Більшість людей прагне до того, щоб мати	56,9	65,0	54,5
Більшість людей прагне до того, щоб жити	36,7	28,2	39,5
Важко сказати	6,5	6,7	6,0

експертів на запитання про сенс людського життя в контексті володіння (власністю, багатством, речами тощо). Експертам було запропоновано обрати одне з альтернативних суджень про визначальну/підпорядковану роль володіння (чим-небудь) стосовно людської життєдіяльності (див. табл. 4.7).

Самі експерти у своїй більшості не є прихильниками думки, згідно з якою сенс життя полягає у тому, «щоб мати» — тобто володіти та накопичувати. Більшу прихильність у них здобула думка щодо доцільності інструментального підпорядкування володіння і накопичення людській життєдіяльності. Порівняно більше прихильників такого розуміння сенсу людського життя серед експертів зі східних областей. Проте одночасно більша частка експертів вважають, що в сучасній Україні переважають люди, зорієнтовані насамперед на володіння та накопичення. Цій думці віддають перевагу експерти зі східних та (відчутно більшою мірою) західних областей. На підставі аналізу розподілів відповідей експертів на запитання про споживання/накопичення, споживання/інвестування та сенс життя («мати»/«жити») можна припустити, що населення України загалом значно більшою мірою зорієнтоване на акумуляцію капіталу, ніж підприємці та самі експерти (та, імовірно, репрезентовані ними фахові спільноти).

Загалом наявність у сучасному українському суспільстві певних соціокультурних підвалин приватної власності засвідчують також висновки колективної монографії науковців відділу економічної соціології Інституту соціології НАНУ, де узагальнено результати дослідження економічної культури населення України. Із приводу ціннісних уподобань українського загалу в цих висновках зазначено, що «у процесі поширення та підвищення значущості цінностей володіння спостерігається соціально небажане перетворення цих цінностей як інструментальних в цінності як термінальні, смисложиттєві» [Економическая культура, 2008: с. 306]. Ідеться також про «переважання цінностей володіння над цінностями буття» [Економическая культура, 2008: с. 307]. Констатовано і переважання у масовій свідомості українських громадян поглядів та настанов суб'єктоцентристського характеру, що відповідають вимогам приватновласницької практики, «імперативам та призначенню приватновласницької економічної культури» [Економическая культура, 2008: с. 310]. Утім, зазначене приватновласницьке соціокультурне підґрунтя

тут трактовано як таке, що буцімто постало внаслідок ринкових перетворень українського суспільства упродовж останніх десятиліть.

Варто зазначити, що культурна легітимація приватної власності, влади та сім'ї склалася за значно більш ранньої доби історичного розвитку України. Витоки цієї легітимації можна пов'язувати із часами прийняття християнства, що заклало певні моральні засади відносин власності. Не менш значущою була соціальна генеза українського козацтва на південно-східних українських землях у XVI – середині XVII століть, причому, першою чергою, як виробничо-трудова, а потім уже – як військового стану [Україна крізь віки, 1999: с. 40]. Його первісною споконвічною ціллю була не війна, а вільна праця на вільній землі. В.Смолій і В.Степанков стверджують, що: 1) «тут (на півдні і сході України. – *В.Р.*) виникло якісно нове за типологією господарство, що ґрунтувалося на засадах приватної власності та вільної праці вільної людини» [Україна крізь віки, 1999: с. 51]; 2) «господарство якісно нового типу, яке виходило за межі середньовічної цивілізації, – фермерське» [Україна крізь віки, 1999: с. 40]. У підсумку антагоністична суперечність у соціально-економічному розвитку України – зіткнення інтересів польської феодальної фільварково-панщинної системи господарювання з інтересами нового, по суті, буржуазного, козацького способу господарювання – спричинилося до Української національної революції 1648–1676 років та утворення Української козацької держави. Показово, що не Західна Україна, де феодалізм набув довершених форм свого розвитку (кріпосництво, панщина), стала головним осередком цієї антифеодальної національної революції. Навіть найжорстокіший релігійний гніт та експансія католицизму на західноукраїнських землях не перетворили їх населення в авангард визвольної боротьби українського народу XVII століття. Осередком тогочасної національної революції було південно-східне прикордоння, де поширення панщини стало на заваді розвитку козацького, близького до фермерського, способу господарювання.

Можна припустити, що соціокультурні приватновласницькі уподобання українців не притлумило цілеспрямоване соціальне культивування «східних» рис економічної культури впродовж перебування українських земель у складі кріпосницької Росії та за радянського періоду розвитку України. «Західні» культурні

властивості (індивідуалізм, почуття приватного власника, схильність до конкурування та ін.) за несприятливих обставин не «пригасли», а лише стали латентними. Вони отримали нагоду виявити себе за умов постсоціалістичних перетворень. Як стверджує Є.Суїменко, ідеологічне відкочування суспільства від системи гіперболізованих та знецінених соціалістичних цінностей до ідей лібералізованої ринкової економіки почало даватися взнаки наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років, а повною мірою виявило себе за часів перебудови [Суїменко, 1995: с. 44]. Поширення ідей ринкової ідеології сприяло своєрідному вираженню традиційних ціннісних підвалин приватної власності та приватизації в Україні.

4.3. Перебіг приватизації та проблеми легітимації її підсумків

Приватизацію (від лат. *privatus* – приватний) зазвичай розуміють як передання (продаж) державних і комунальних підприємств та землі у приватну власність. У якості приватизаційних розглядають процеси появи та збільшення частки приватного сектору в структурі власності, виробництва товарів і послуг, а також сфери зайнятості. Однак за умов докорінних соціальних перетворень суспільства приватизацію як їх складову та чинник трактують ще ширше, не обмежуючи сферу її здійснення суто економічними та правовими відносинами власності.

У наукових публікаціях непоодинокими є оцінки приватизації в Україні та інших пострадянських країнах як соціальної революції, що кардинально змінила соціальний устрій українського суспільства. Втім, якщо обмежитися навіть економічними рамками постсоціалістичної приватизації, її можна визначити в термінах реінституціалізації приватної власності, приватного підприємництва та вільного ринку робочої сили. Усі ці три інститути взаємопов'язані в перебігу свого функціонування та відтворення. Наприклад, легалізація приватного підприємництва у формі кооперативів у другій половині 1980-х років одночасно

була легалізацією приватного сектору зайнятості (і вільного ринку праці загалом) та приватної власності на робочу силу й інші чинники виробництва.

Зовнішніми вимірюваними проявами приватизації у вузькому розумінні (як процесу переміщення державних активів у приватну власність) є зміна у часі кількості підприємств, площі земель різного призначення та інших об'єктів за формами власності. У межах зазначеного вище широкого тлумачення приватизації можливе розширення бази її емпіричних показників. Це розширення доречно зробити за рахунок емпіричних показників приватного підприємництва і ринку праці. В останньому випадку йдеться про соціально-економічні показники — зміни у часі розподілів працівників за секторами економіки, за сегментами ринку зайнятості та підприємствами (організаціями, установами) різних форм власності.

Офіційна приватизація в Україні була започаткована Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житла (31 жовтня 1991 року). Ця концепція декларувала право кожного українського громадянина на частину державної власності, а також безплатний та грошовий способи її приватизації. Проте у науковій літературі є багато тверджень про так звану тіньову (латентну) або нелегальну приватизацію, що розпочалася задовго до легальної. Є підстави вважати, що в цьому форматі її витoki в Українській РСР сягають середини 1950-х років*. Ідеться про початок лібералізації радянського політичного режиму та економічних відносин після смерті Й.Сталіна. Відтак, з цього часу поступово відновлювалися та розвивалися наявні осередки приватної економічної діяльності у середовищі пересічних громадян. Їх дуже мало або й зовсім не контролювала держава. Характер зазначеної діяльності варіював у межах від цілковитої легальності до повної нелегальності. До легального «полюсу» тяжіли такі форми приватної економічної діяльності, як особисте підсобне господарство, індивідуальне житлове будівництво та житлово-будівельні кооперативи, приватна практика лікарів, працівників освіти, будівельників, сантехніків, кравців та представників багатьох інших професійних категорій. Однозначно

* Задовго до того часу інститут приватної власності, приватного підприємництва та вільного ринку робочої сили були ліквідовані в перебігу соціалістичних перетворень (виняток становить короткий період втілення «нової економічної політики» (неп)).

нелегальними формами були насамперед тотальне масове розкрадання соціалістичної власності, увічнене у фольклорі – «не платят по труду – воруем по способностям», спекулятивний перепродаж дефіцитних товарів та ін. Фактично ще до початку перебудови (до середини 1980-х років) у радянській Україні існували своєрідні приватні протопідприємства, протовласність на засоби виробництва (житло, транспорт, робоче місце та обладнання на підприємстві, в організації чи в установі) та проторинок праці. У процесі перебудови в другій половині 1980-х років почалося перетворення цих ринкових протоінститутів у повноцінні інститути, насамперед шляхом їх соціальної легалізації та інфраструктуризації.

Такими були передумови офіційної (легальної) приватизації. У її перебігу вирізняються три періоди:

1) так звана мала приватизація (1992–1994) – приватизація малих підприємств через оренду з викупом або викуп трудовим колективом;

2) масова приватизація (1995–1998) з використанням приватизаційних паперів для залучення широких верств населення до придбання акцій великих і середніх підприємств та малих об'єктів;

3) грошова приватизація (з 1999 року) через індивідуальні процедури залучення стратегічних інвесторів (національних, із близького або далекого зарубіжжя).

Цю періодизацію доцільно відтворити при наведенні об'єктивних та суб'єктивних показників перебігу приватизації як соціально-економічного процесу. Проте можливості зведення даних офіційної статистики стосовно кількості підприємств за формами власності за різні періоди легальної приватизації проблематичні. Проблематичність тут зумовлена зміною методики державного статистичного обліку*. Отже, можна розглянути певні

* За 1992–2000 роки наявні дані про кількість підприємств та об'єднань, що перебували на самостійному балансі, за винятком малих підприємств [Статистичний щорічник України за 2000 рік, 2001: с. 293]. З 1997 року облік здійснюють за стандартами Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Згідно з цими стандартами, обліку підлягають дані щодо суб'єктів господарської діяльності – юридичних осіб та їхніх відокремлених підрозділів (філій, відділень, представництв тощо), які перебувають на території та під юрисдикцією України [Статистичний щорічник України за 2001 рік, 2002: с. 91, 307].

зміни структури власності в Україні окремо впродовж першого та другого періодів легальної приватизації (див. табл. 4.8).

Таблиця 4.8

**Динаміка кількості підприємств* в Україні
за формами власності у 1992–1999 роках, %****

Форми власності	Кількість підприємств		
	1992	1995	1999
Приватна	–	0,0	1,2
Колективна	29,7	58,2	83,3
Комунальна	11,7	6,4	2,1
Державна	58,4	35,2	13,1
Міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав	–	0,2	0,4
Всі разом, % (абс. кільк.)	100 (9114)	100 (8900)	100 (10607)

* Підприємства та об'єднання, що перебували на самостійному балансі (за винятком малих підприємств).

** Підраховано на підставі абсолютних кількісних даних, наведених у: [Статистичний щорічник України за 2000 рік, 2001: с. 293].

Попри те, що тут враховано не всі категорії підприємств (зокрема, малі підприємства), розподіли демонструють виразні тенденції інституційних змін відносин власності. Впродовж періоду масової приватизації (1995–1999) зафіксовано появу та незначне збільшення частки підприємств суто приватної форми власності. Разом із тим слід звернути увагу на стрімке зменшення часток підприємств комунальної (у 5,5 раза) та державної (у 4,4 раза) форм власності, а також збільшення у 2,8 раза частки підприємств колективної форми власності за роки малої та масової приватизації (1992–1999). У цьому випадку комунальні та державні підприємства перетворювалися на акціонерні, які в той період належали до категорії колективних підприємств. Їхніми акціями володіли держава, поселенські громади та приватні власники. Причому частка акцій останніх постійно зростала.

З урахуванням малих (та інших категорій) підприємств за нової методики державного статистичного обліку поділ їх загалом за формами власності в Україні станом на 1999 рік має істотно відмінний вигляд (див. розподіли за 1999 рік у табл. 4.8 і 4.9).

Таблиця 4.9

Динаміка кількості об'єктів Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) за формами власності, %*

Форми власності	Кількість об'єктів (ЄДРПОУ)		
	1997	1999	2004
Приватна	28,2	28,9	29,6
Колективна	55,3	56,2	57,5
Комунальна	7,2	8,0	7,6
Державна	8,6	6,0	4,4
Міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав	0,7	0,9	0,9
Всі разом, % (абс. кільк.)	100 (615686)	100 (728007)	100 (981054)

* Підраховано на підставі абсолютних кількісних даних, наведених у: [Статистичний щорічник України за 2002 рік, 2003: с. 326; Статистичний щорічник України за 2004 рік, 2005: с. 319].

Частка приватної форми власності у цьому разі (див. табл. 4.9) становить майже третину, частка колективної форми власності — близько двох третин від загальної кількості підприємств та організацій України. Ця пропорція увиразнилася за 5 років здійснення легальної приватизації, а тенденції її незначних змін залишилися аналогічними тенденціям двох попередніх періодів.

Зазначена вище пропорція, втім, зазнала дуже суттєвих змін унаслідок переходу державного статистичного обліку на нову методику класифікації (типологізації) форм власності у 2004 році. З 1992-го до 2003 року включно, відповідно до норм чинного законодавства, насамперед Закону України «Про власність», були встановлені державна, комунальна, приватна, колективна власність та власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав. Тому в зазначений період облік здійснювали за цими формами власності (див. табл. 4.8 і 4.9). Цивільним кодексом України, який набрав чинності з 1 січня 2004 року, визначаються права приватної, державної та комунальної власності. Поняття права колективної власності як таке в ньому відсутнє. Відповідно до чинного Цивільного кодексу України, майно колективу є об'єктом приватної власності. З 2004 року об'єкти ЄДРПОУ підлягають обліку за трьома формами власності — приватною; державною та державно-корпоративною; комунальною

та комунально-корпоративною [Статистичний щорічник України за 2004 рік, 2005: с. 319]. Отже, розподіл суб'єктів ЄДРПОУ за формами власності характеризується повним переважанням частки приватної форми власності над частками інших форм власності (див. табл. 4.10).

Таблиця 4.10

**Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за формами власності
(на початок року)***

Рік	Всього, <i>N</i>	За формами власності		
		Приватна, %	Державна та державна кооперативна, %	Комунальна та комунальна кооперативна, %
2005	1023396	88,2	4,2	7,5
2006	1070705**	78,3	4,1	7,4

* Див.: [Статистичний щорічник України за 2005 рік, 2006: с. 309]

**Для 109287 суб'єктів форма власності не зазначається (об'єднання громадян) згідно із законом України від 22 вересня 2005 року №2919-IV [Статистичний щорічник України за 2005 рік, 2006: с. 82].

Зміна методики обліку в цьому випадку відбиває ринкові інституційні зміни економіки загалом та глибинні зміни змісту колективної власності зокрема. На старті легальної приватизації (1992) колективна власність за своїм змістом переважно зводилася до колгоспної власності у сільському господарстві. Остання, своєю чергою, за реальним характером соціально-економічних відносин мало в чому відрізнялася від державної власності. З поступом легальної приватизації частка підприємств колективної власності, як зазначалося, суттєво поповнилася за рахунок акціонерних підприємств. Мірою зростання в останніх частки приватних акціонерів вони поступово перетворювалися на приватні підприємства. Після розпаювання та приватизації земельних і майнових паїв колективних сільськогосподарських підприємств їхня спільна колективна власність перетворилася на приватну земельну та майнову власність їхніх членів. Отже, за характером соціально-економічних відносин колективна власність упродовж легальної приватизації еволюціонувала від «полюса» державної власності у бік «полюса» приватної власності. Зміна класифікації форм власності стала своєрідною констатацією та легалізацією цього латентного інституційного перетворення.

Якщо умовно порівняти структуру власності перед початком легальної приватизації (див. табл. 4.8) і станом на 2004–2006 роки (див. табл. 4.9 і 4.10), то можна констатувати, що за роки приватизації (1992–2006) приватна власність на засоби виробництва пройшла шлях соціальної легалізації, інфраструктуризації й за показником кількості суб'єктів господарювання стала абсолютно домінувати в сучасному українському суспільстві. Водночас у межах самих приватної та державної форм власності теж відбувалися певні структурні зміни, що виявлялося у мінливості організаційно-правових форм господарювання різних суб'єктів власності (див. табл. 4.11).

Таблиця 4.11

**Кількість суб'єктів ЄДРПОУ
за організаційно-правовими формами господарювання***

Організаційно-правові форми господарювання**	2002		2008	
	N	%	N	%
Загальна кількість за всіма формами	889330	100	1187020	100
Фермерське господарство	42976	4,8	50023	4,2
Приватне підприємство	206144	23,2	270331	22,8
Колективне підприємство	37869	4,3	27708	2,3
Державне підприємство	9307	1,0	7213	0,6
Казенне підприємство	49	0,006	43	0,004
Комунальне підприємство	14558	1,6	16636	1,4
Іноземне підприємство	2392	0,3	2323	0,2
Підприємство об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки)	3098	0,35	4590	0,4
Орендне підприємство	1625	0,2	1222	0,1
Спільне підприємство	6403	0,7	5068	0,4
Акціонерне товариство	35134	4,0	31993	2,7
Товариство з обмеженою відповідальністю	241799	27,2	381205	32,1
Виробничий кооператив	2512	0,3	2602	0,2
Сільськогосподарський виробничий кооператив	445	0,05	1404	0,1
Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку	1800	0,2	6848	0,6

*Абсолютні показники наведено, а відсоткові підраховано за: [Статистичний збірник «Регіони України». 2007, 2007: с. 69; Статистичний збірник «Регіони України». 2008, 2008: с. 69].

**У таблиці наведено інформацію лише про частину організаційно-правових форм господарювання.

Назагал такі структурні зміни відбивають поглиблення капіталізації економіки та суспільства загалом. Зменшення абсолютної кількості та відсотка колективних, державних, комунальних та орендних підприємств засвідчує скорочення ареалу державної та супутніх їй форм власності, що переважали перед початком приватизації. Натомість збільшення абсолютної кількості фермерських господарств, приватних підприємств, товариств з обмеженою відповідальністю, виробничих та сільськогосподарських виробничих кооперативів, об'єднань співвласників багатоквартирного будинку показує розширення ареалу приватної форми власності, охоплення нею дедалі більшої кількості напрямів господарської діяльності. Скорочення частки акціонерних товариств можна інтерпретувати як вияв концентрації приватного капіталу.

У підсумку приватизація як соціетальне відтворення приватної власності позначилася на соціально-економічній структурі українського суспільства. Причому її профіль зазнав певних

Таблиця 4.12

Динаміка розподілу населення України, зайнятого в народному господарстві, за секторами економіки у 1985–1992 роках, %*

Сектори економіки	1985	1990	1991	1992
Державний сектор				
Державні підприємства, установи, організації, об'єднання	80,0	78,4	77,6	76,7
Малі підприємства	–	–	0,3	1,7
Спільні підприємства	–	–	0,1	0,2
Кооперативний сектор				
Підприємства споживчої кооперації	2,7	2,8	2,8	2,9
Колгоспи	15,2	13,4	13,6	13,7
Кооперативи	–	2,4	2,4	1,2
Індивідуальний сектор				
Селянські (фермерські) та особисті підсобні сільські господарства	2,0	2,8	2,0	2,5
Індивідуальна трудова діяльність	–	0,2	0,2	0,3
Малі приватні підприємства	–	–	0,0	0,8
Всі разом, % (млн осіб)	100 (25,6)	100 (25,4)	100 (25,0)	100 (24,0)

* Підраховано на підставі абсолютних кількісних даних, наведених у: [Народне господарство України у 1992 році, 1993: с. 74].

змін ще до початку легальної приватизації землі та підприємств. Про це свідчить динаміка розподілу населення України, зайнятого у народному господарстві, за секторами економіки у 1985–1992 роках (див. табл. 4.12).

У 1990 році органи офіційної статистики зафіксували незначні частки громадян, які працювали у кооперативах та займалися індивідуальною трудовою діяльністю, а також незначне збільшення частки зайнятих у селянських (фермерських) та особистих підсобних господарствах. У 1991–1992 роках офіційно зафіксовано: 1) появу в народному господарстві приватного сектору у вигляді малих приватних підприємств; 2) початок і поглиблення комерціалізації державного сектору через появу у ньому малих та спільних підприємств. Показовим є скорочення впродовж 1985–1992 років часток працівників державних підприємств, установ, організацій і об'єднань, а також колгоспів. Таким чином, усе більша кількість громадян залучалася до приватного сектору економіки у якості його суб'єктів.

Тенденція такого залучення характерна загалом для всього періоду легальної приватизації (див. табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Динаміка середньорічної кількості працівників*, зайнятих в економіці України за формами власності, %**

Форми власності	1992	1995	1999	2003
Приватна	–	0,1	0,6	3,3
Колективна, зокрема, акціонерні товариства	29,5	41,6	50,6	43,1
Комунальна	–	14,8	25,3	21,5
Державна	9,8	14,3	16,7	25,6
Міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав	60,6	43,9	32,0	27,7
Міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав	0,1	0,1	0,1	0,3
Всі разом, % (тис. осіб)	100 (21347,5)	100 (18252,3)	100 (14479,3)	100 (11711,5)

* Без найманих працівників статистично малих підприємств, фізичних осіб, зайнятих підприємницькою діяльністю та у фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності.

** Підраховано на підставі абсолютних кількісних даних, наведених у: [Статистичний щорічник України за 2001 рік, 2002: с. 308; Статистичний щорічник України за 2003 рік, 2004: с. 316].

Насамперед необхідно звернути увагу на скорочення в 1,8 раза за 1992–2003 роки абсолютного показника зайнятих в українській економіці. Тенденція незначного скорочення цього показника окреслилася вже у 1985–1992 роках (див. табл. 4.12). Наявний незбіг його значень за 1992 рік у таблицях 4.12 та 4.13 пояснюється тим, що дані, наведені у таблиці 4.13, не охоплюють дуже важливу категорію зайнятих у сфері малого бізнесу. Але попри цю ваду статистичного обліку розподіли за роками теж засвідчують стрімке зростання частки приватного сегменту ринку зайнятості (див. табл. 4.13). Причому це зростання має переважно латентний характер, приховане у межах частки підприємств колективної форми власності (зокрема акціонерних). Останні, як уже зазначалося, із 2004 року офіційно вважаються приватними. Якщо на старті офіційної приватизації працівники державних підприємств та структур становили 2/3 від загальної кількості працівників, то станом на 2003 рік їхня кількість скоротилася більш як наполовину. За рахунок цього скорочення зросли частки працівників підприємств колективної (майже у 1,5 раза) та комунальної (більш як у 2,5 раза) форм власності. Загалом у 2003 році сукупна частка працівників підприємств приватної та колективної форм власності сягнула 46,4% і перевищила окремо взяті частки працівників підприємств та організацій державної й комунальної форм власності. Вже згаданий перехід державної статистики на нову класифікацію форм власності легалізував фактичне суттєве збільшення частки зайнятих у приватному секторі економіки за рахунок працівників підприємств колективної форми власності. Про це збільшення

Таблиця 4.14

**Середньорічна кількість працівників
за формами власності (на початок року)**

Рік	Всього, тис.	За формами власності, %*		
		Приватна	Державна та державна кооперативна	Комунальна та комунальна кооперативна
2004	9527,4**	75,2	18,5	6,3
2005	9369,9**	73,8	19,9	6,3

* % підраховано за абсолютними кількісними показниками, що наведені у: [Статистичний щорічник України за 2004 рік, 2005: с. 322; Статистичний щорічник України за 2005 рік, 2006: с. 310].

** За винятком працівників банків та бюджетних установ.

певною мірою можна судити за структурою іншого відсоткового розподілу. Розподіли середньорічної кількості працівників за формами власності у 2004—2005 роках показують абсолютне домінування приватної форми власності порівняно з іншими формами (див. табл. 4.14).

Загалом ряди розподілів у наведених вище таблицях засвідчують поступове відновлення за роки приватизації легальних форм приватної власності на чинники виробництва, приватного підприємництва та ринку праці. Ці процеси відбуваються паралельно у часі й демонструють споріднені тенденції. Дедалі більша кількість громадян несамохіть або цілеспрямовано залучаються до приватного сектору економіки у якості її його суб'єктів, переважно — найманих працівників, самозайнятих, рідше — приватних власників малих і середніх підприємств. І таке вимушене або невимушене залучення у приватний сектор, взяття на себе наявних у його межах соціальних статусів та відповідних ролей, поведінка у їх межах стає підґрунтям легітимації приватної власності. Адже безпосереднє втягнення людей у предметно-практичну діяльність у межах структурних умов простору приватновласницьких відносин неминуче відбивається на їхній свідомості, породжує нові уявлення і прагнення. За умов більш-менш успішного або навіть стерпного пристосування до нових соціально-структурних умов можна говорити про адаптацію до них, певну міру їх «освоєння». Люди звикають і вчаться бути ефективними приватними власниками житла, капіталу, землі та власної робочої сили. Мірою успішного опанування цього статусу та відповідних йому соціальних ролей відбувається соціальна легітимація приватної власності, що про її перебіг опосередковано свідчать ряди розподілів табл. 4.8—4.14. Таким чином, приватизація і приватна власність через залучення громадян у приватизаційні практики та відповідні приватновласницькі практики зазнавали і зазнають зараз легітимації «не словом, а ділом». Відтворення практик зумовлює постфактум появу відповідних атитюдів, що усталюються і власне своєю якістю відбивають стан соціальної легітимності приватної власності.

Окрім об'єктивних соціально-структурних виявів легітимації приватної власності наявні також її соціально-процесуальні вияви. Зокрема, в суспільстві успішно здійснена процедурна легітимація приватної власності у формі її конституційної та загалом правової легалізації. Зміни конституційного права України, супрово-

джували процес приватизації. Згідно з Конституцією Української РСР 1978 року, основу економічної системи України становила соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності, а також майна профспілкових та інших громадських організацій (Ст. 10) [Конституція (Основний Закон), 2006: с. 123]. Поняття «приватна власність» взагалі не фігурувало у нормах цієї Конституції. Там ішлося лише про особисту власність громадян, основу якої становлять трудові доходи й об'єктами якої є предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, житловий будинок і трудові заощадження (Ст. 13) [Конституція (Основний Закон), 2006: с. 123]. Передбачена була також можливість надання у користування громадянам ділянок землі (для ведення підсобного господарства, садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва). Але при цьому у Статті 13 одночасно було застереження: майно, що є в особистій власності або у користуванні громадян, не має служити для одержання нетрудових доходів і використовуватись на шкоду інтересам суспільства [Конституція (Основний Закон), 2006: с. 124]. Тобто право використання як одна із складових права особистої власності було обмежене. Власники не могли реалізовувати всі економічні можливості свого особистого майна.

Поняття «приватна власність» натомість фігурує у чинній тепер Конституції України 1996 року. У ній ідеться про наявність у кожного права володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної та творчої праці (Ст.41) [Конституція України, 2006: с. 224]. Там також зазначено, що право приватної власності набувається у порядку, визначеному законом, і декларовано непорушність та неможливість протиправного позбавлення цього права (Ст. 41) [Конституція України, 2006: с. 224]. Водночас проголошено рівність всіх суб'єктів права власності перед законом та забезпечення їх захисту (Ст. 13) і гарантовано право власності на землю (Ст. 14) [Конституція України, 2006: с. 218]. У цьому випадку конституційні правомочності приватної власності в Україні охоплюють майже всі можливості, що їх може реалізувати приватний власник. При цьому йдеться про право «кожного», тобто усіх людей — громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства. Декларація рівності різних форм власності засвідчує про легалі-

зацію змішаної економічної системи. Усі зазначені конституційні зміни набували відтворення та розвитку на рівні інших законів та постанов органів влади, зокрема Цивільного, Земельного, Карного кодексів України та ін. На рівні цих норм ішлося вже про забезпечення чинності відповідних порядків приватно-власницьких відносин між людьми.

Доцільно оцінити міру соціальної легітимності конституційної моделі відносин власності в Україні. В опитуванні Інституту соціології НАН України 2007 року було застосовано емпіричний індикатор для фіксації уподобань респондентів стосовно певної моделі відносин власності, що може лежати в основі відносин економічної системи суспільства*. Опитуваним пропонували відповісти на запитання:

«Підприємства та земля можуть належати державі або приватним власникам. Як, на Ваш погляд, потрібно було б будувати економіку України, якщо діяти в інтересах усього народу: на основі державної чи на основі приватної власності? (Відзначте одну відповідь, що найбільше підходить)».

Відсотковий розподіл відповідей респондентів опитування має такий вигляд:

22,5% – «Тільки на основі державної власності»;

20,8% – «Переважно на основі державної власності»;

37,6% – «Нарівні на основі державної та приватної власності»;

7,1% – «Переважно на основі приватної власності»;

1,4% – «Тільки на основі приватної власності»;

10,5% – «Важко відповісти, не знаю» (N=1800).

Частка прихильників ліберальної соціально-економічної моделі суспільства, що ґрунтується здебільше на засадах приватної власності, становить 8,5%. Натомість антагоністичній етатистській моделі, побудованій здебільше на засадах державної власності, віддають перевагу 43,3% опитаних. Однак ці обидві антагоністичні моделі здебільше залишилися в історичному минулому. Найпоширеніші в сучасному глобальному соціально-економічному просторі змішані моделі відносин власності, що передбачають рівність різних форм власності (Ст. 13 чинної Конституції України). Є підстави стверджувати, що частка суб'єктів соціальної

* Цей емпіричний індикатор є складником методики, що її застосовував В.Сафронов [Сафронов, 2003: с. 213].

легітимності зазначеного конституційного положення та фактичного розмаїття форм власності в Україні становить 37,8%. Якщо до них додати частку прихильників ліберальної моделі (8,5%), то частка суб'єктів соціальної легітимності приватної власності на чинники виробництва становитиме 46,3%. Отже, розбіжність відсотків прихильності та неприхильності стосовно чинної конституційної змішаної моделі відносин власності, що передбачає рівність усіх її форм, перебуває у межах статистичної похибки. І ця пропорція відбиває усю складність проблеми соціальної легітимності підсумків приватизації. За умов, коли приватизація ще не завершена, а запекла боротьба між олігархічно-корпоративними групами за перерозподіл приватизованих активів вже триває, суспільство загалом ще однозначно і остаточно не визначилося за чи проти існування приватної власності.

Разом із тим, в Україні поки немає дієвої антиприватизаційної сили — ані організації або лідера, ані критичної маси радикально налаштованих проти приватизації громадян, готових йти до кінця у протистоянні із захисниками її результатів. Масовий дієвий соціальний рух опору приватизації поки не спостерігається. Вербально опозиційні стосовно приватизації та приватної власності на засоби виробництва політичні партії лівого спрямування (КПУ, СПУ) впродовж 1990-х років мали вагомий вплив на політичний процес з огляду на чисельні фракції у Верховній Раді України (див. табл. 4.15).

Таблиця 4.15

**Динаміка представництва лівих партій
у Верховній Раді України, N=450**

Партія	1990	1994	1998	2002	2006	2007
Комуністична партія України: кількість депутатів	239	90	121	65	21	25
частка, %	53,1	20,0	26,9	14,4	4,7	5,6
Соціалістична партія України: кількість депутатів	–	14	34*	23	33	0
частка, %	–	3,1	7,6	5,1	7,3	0

*У виборах до Верховної Ради України 1998 року Соціалістична партія України взяла участь спільно із Селянською партією України у складі виборчого блоку «За правду, за народ, за Україну!».

Натомість упродовж 2000-х років цей вплив суттєво зменшився з огляду на підсумки парламентських виборів та відповідне скорочення чисельності їхніх фракцій. На цих парламентських перегонах переможцями були «Наша Україна» (2002 рік) та Партія регіонів України (2006 та 2007 роки), що відверто репрезентують інтереси приватних власників. Понад те, ці політичні структури, а також «Блок Юлії Тимошенко» та СПУ в лавах своїх фракцій провели в якості депутатів у стіні парламенту представників найбільших приватних фінансово-промислових груп.

Про відсутність затятої непримиренності лівих партій стосовно приватної власності та приватних власників певною мірою свідчить факт утворення у 2006 році правлячої парламентської антикризової коаліції (та коаліційного уряду) за підсумками чергових виборів до Верховної Ради України. Серед фігурантів зазначеної коаліції – Комуністична партія України та Соціалістична партія України, тобто дві ліві партії, що донедавна рішуче і послідовно (принаймні, вербально) виступали проти приватизації. А стрижнем антикризової коаліції стала Партія регіонів України, що виражає інтереси передусім донецької фінансово-промислової групи, заснованої на засадах великої приватної власності та зацікавленої у продовженні приватизації. Участь лівих партій в утворенні та функціонування такої «ліво-правої» коаліції – це теж свого роду політична легітимація з їхнього боку приватної власності та приватизації. Імовірно, цей факт належно «заломився» крізь «призму» масової соціально-економічної ідеологічної свідомості із сприятливими наслідками для соціальної легітимації інституту приватної власності та різних категорій приватних власників чинників виробництва. Не виключено, що частина ідеологічно мотивованих затятих опонентів приватної власності та її суб'єктів із числа симпатиків зазначених лівих партій почали керуватися одним із принципів соціального орієнтування прагматичних радянських людей – «не слухай, що кажуть, а дивись, що роблять».

Зрештою, як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, впродовж 1990–2000-х років рівень довіри до Комуністичної партії не зріс настільки, щоби вона на його підґрунті могла претендувати на відтворення соціалістичного устрою та скасування приватної власності (див. табл. 4.16).

Таблиця 4.16

**Динаміка відсотків відповідей на запитання
«Який рівень Вашої довіри Комуністичній партії?», %**

Варіанти (відповідей)	1994	1996	2000	2005	2008
	N= 1807	N= 1800	N= 1810	N= 1800	N= 1801
Зовсім не довіряю	37,1	43,3	40,8	31,1	35,5
Переважно не довіряю	20,9	17,8	18,4	25,7	24,7
Важко сказати, довіряю чи ні	27,1	26,3	23,8	30,8	26,2
Переважно довіряю	8,2	6,8	10,0	9,9	10,5
Цілком довіряю	6,7	5,8	6,9	2,5	3,0

Водночас підтримка прихильників соціалізму теж не набула такого масштабу, що став би загрозливим для чинного капіталістичного устрою в Україні (див. табл. 4.17).

Таблиця 4.17

**Динаміка підтримки прихильників різних видів
соціального устрою суспільства, %**

Варіанти (відповідей)	1995	1996	2000	2004	2008
	N= 1810	N= 1800	N= 1810	N= 1800	N= 1801
Підтримую прихильників соціалізму	22,5	20,1	22,5	25,2	22,6
Підтримую прихильників капіталізму	13,2	13,3	17,1	11,7	11,6
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	18,7	17,8	18,0	19,9	22,3
Не підтримую нікого з них	23,8	25,3	20,4	22,6	26,4
Інше	2,8	2,0	3,5	2,3	1,6
Важко сказати	19,1	21,6	18,5	18,1	15,5

Утім, підтримка прихильників капіталізму теж не змінилася докорінно на користь останнього. Натомість спостерігалось масове, мимовільне намагання громадян взяти участь у сертифікатній (ваучерній) приватизації. Громадяни здебільше діяли згідно з принципом «Дают — бери, бьют — беги». Відтак, мільйони наших співвітчизників отримали приватизаційні сертифікати (ваучери) та обміняли їх на акції. Як стверджує О.Пасхавер, 2003 року

в Україні було понад 18 млн акціонерів [Пасхавер, 2003: с. 64]. За іншою його інформацією, у перебігу приватизації акції отримали 19 млн осіб, а станом після 2004 року кількість акціонерів в Україні становила більш як 15 млн [Пасхавер, Верховодова, s.a.: с. 5]. Сертифікатні конкурси та аукціони, що в них узяли участь громадяни та фінансові посередники, становили головне дійство масової приватизації. Упродовж 1992–2001 років на них було продано понад 39% майна великих та середніх підприємств (загалом за приватизаційні сертифікати було продано більш як 47% майна великих та середніх підприємств) [Пасхавер, Верховодова, б. г. и.: с. 5]. Зазвичай продавали неконтрольні пакети акцій. Однак дивіденди від цих акцій та їхня ліквідність здебільше виявилися мізерними. Через брак досвіду, доступу до інформації, готовності та волі до боротьби пересічні громадяни як міноритарні акціонери виявилися неспроможними відстояти свої права приватних власників. Тому масова приватизація не виправдала заповітних приватновласницьких сподівань громадян. Але попри переважне розчарування та обурення масова участь у приватизаційних процесах, власне, і стала соціальною процедурною легітимацією та легітимацією за фактом. Якщо приватизація є незаконним, тобто злочинським привласненням державної власності, то переважну більшість громадян України можна кваліфікувати як пасивних або й активних учасників (співучасників) цього дійства.

Не опиралися громадяни й приватизації житла. За даними, що їх навів О.Пасхавер 2003 року, було приватизовано 5,7 млн квартир [Пасхавер, 2003: с. 67]. При цьому приватизацію державного житла здійснювали ті, хто в ньому мешкав. Площу та територіальну локалізацію житла як чинники, що визначають його вартість, до уваги не брали. Поряд із тим мешканці приватних будинків та кооперативів залишилися осторонь цієї приватизації. Така очевидна кричуща соціальна несправедливість житлової приватизації не викликала суспільних заворушень і протиборств. М.Павлишенко вбачав у житловій приватизації засіб втягування громадян у приватизаційні процеси: «Щоби “ідея охопила маси”, спочатку реформатори провели приватизацію державних квартир, що було звичайним підкупом людей. Отримавши житло безплатно, новий власник водночас здобув

і право його продати, тобто покласти в гаманець дармові гроші» [Павлишенко, 2008: с. 30]. Разом із тим, навіть просторово обмежена житлова площа помешкань в Україні останнім часом стає складником виробничих активів легальних, напівлегальних та нелегальних малих підприємств. Ще більшою мірою приватні помешкання використовують у торговій сфері та сфері надання послуг (особливо ті, що локалізовані на перших поверхах багатоповерхівок у містах), як офісні приміщення чи засоби нагромадження капіталу за умов інфляції. Іншими словами, недооцінювати роль житлової приватизації на тлі приватизації чинників виробництва не варто. Обидва процеси слід вважати певною мірою спорідненими і такими, що мають вплив на зміну соціального устрою суспільства.

Невдоволення та обурення громадян із приводу порушень у перебігу роздержавлення власності та власне з приводу самого факту приватизації не вилилися у масовий дієвий соціальний рух опору. В абсолютній більшості люди лояльні стосовно реінституціалізованої приватної власності. Відсутня й соціально мотивована агресія стосовно приватних власників. Навпаки, через масову пасивну (отримання приватизаційних сертифікатів, обмін їх на акції) та активну (приватизація житла, земельних ділянок) участь у приватизаційних процесах громадяни стали учасниками реінституціалізації приватної власності. Відповідні масові приватизаційні та приватновласницькі практики варто розглядати як одні із дієвих латентних чинників соціальної легітимації приватної власності. Довільне або мимовільне, успішне або невдале опанування й відтворення громадянами цих практик мало своїми наслідками певні їхні ставлення (атитюди) до приватизації та приватної власності як вияви легітимувальної/делегітимувальної позиції.

4.4. Атитюдні вияви соціальної легітимності приватної власності

Вивчення суб'єктивних (атитюдних) проявів соціальної легітимності приватної власності здійснене на засадах первинного і вторинного емпіричного соціологічного аналізу. В цьому випадку ресурсні можливості аналізу доволі обмежені: 1) кількість спеціально розроблених та запозичених показників легітимності, застосованих у перебігу первинного аналізу, відносно мала, і вони розосереджені по розрізнених масивах соціологічних даних; 2) показники, використані у вторинному аналізі, здебільше опосередковано відбивають стан легітимності приватної власності і теж нечисленні. Однак поєднання різних статистичних моделей аналізу соціологічної інформації вможливило з'ясування основних характеристик досліджуваного явища, передусім мінливості загального стану та чинників легітимності.

4.4.1. Моніторинг загального стану та чинників легітимності

Як зазначає М.Шульга, «легітимізація в суспільстві приватної власності структурувала за цією ознакою людей, залучених до суспільного виробництва» [Шульга, 2002: с. 61]. Показником розподілу власності у суспільному виробництві, місця людей у ньому та структурування суспільства на групи за мірою наявності приватної власності може виступати структура зайнятості:

«З точки зору наявності власності є підстави припустити, що роботодавці є великими приватними власниками, самозайняті — дрібними, а наймані працівники не мають жодної приватної власності, окрім особистої. Тобто на цій підставі можна було б дійти висновку, що великі приватні власники мають власні підприємства, офіси, для роботи на яких наймають працівників. А самозайняті — це дрібні підприємці, котрі мають у власності певні засоби виробництва, знаряддя праці, але не використовують працю інших людей» [Шульга, 2002: с. 61].

У процитованих міркуваннях наголошено явище взаємопроникнення статусно-рольових систем приватної власності, приватного підприємництва та ринку праці: «приватний власник

або неімуцій» + «приватний підприємець або працівник за наймом» + «роботодавець, самозайнятий або найманий працівник». Загалом взаємозв'язок та взаємозумовленість функціонування

Таблиця 4.18

Динаміка розподілу відповідей про ставлення до приватизації великих і малих підприємств та землі, розвитку приватного підприємництва та про згоду особисто працювати у приватного підприємця, %

Показник	1992	1996	2000	2004	2008
	N=1752	N=1800	N=1810	N=1800	N=1801
Як Ви ставитесь до передання у приватну власність (приватизації) великих підприємств?					
Радше негативно	32,1	45,5	51,8	56,2	64,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	42,4	31,7	30,3	26,3	21,5
Радше позитивно	25,5	22,8	17,9	17,5	14,0
Як Ви ставитесь до передання у приватну власність (приватизації) малих підприємств?					
Радше негативно	13,8	19,3	18,8	25,2	25,9
Важко сказати, негативно чи позитивно	29,2	27,2	28,8	27,6	29,2
Радше позитивно	57,0	53,4	52,4	47,2	44,9
Як Ви ставитесь до передання у приватну власність (приватизації) землі?*					
Радше негативно	14,0	27,4	37,5	31,5	53,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	22,0	22,7	22,9	26,3	20,6
Радше позитивно	64,0	49,8	39,7	42,2	25,9
Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?					
Радше не схвалюю	14,8	27,2	22,5	23,3	20,1
Важко сказати, схвалюю чи не схвалюю	31,7	26,6	25,2	29,5	24,6
Радше схвалюю	53,5	46,2	52,3	47,2	55,4
Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?					
Радше ні**	35,3	34,9	31,2	40,5	44,5
Важко сказати	20,6	14,5	13,2	19,8	14,5
Радше так**	44,1	50,6	55,6	39,7	41,0

*У 1992 та 2004 роках респондентам пропонували запитання у дещо іншій редакції «Як Ви ставитесь до приватної власності на землю?».

**У 2004 році у запитанні про згоду працювати у приватного підприємця респондентам було запропоновано дещо іншу шкалу: замість «так» і «ні» у позиціях фігурували відповідно «згоден» та «незгоден».

інститутів приватної власності, приватного підприємництва та вільного ринку праці виявляється у їхній спільній ролі як чинників соціального структурування та стратифікації суспільства. З огляду на статусно-рольове «зрощення» цих інститутів є підстави вважати, що показники сприйняття приватного підприємництва та вільного ринку робочої сили можуть опосередковано відбивати також сприйняття приватної власності. Відтак, за рахунок цих показників соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України базу операціоналізації концепту «соціальна легітимація приватної власності» можна розширити (див. табл. 4.18).

Альтернативи 3-позиційних порядкових поляризованих шкал усіх п'яти наведених у табл. 4.18 показників моніторингу виступають емпіричними референтами позитивних настанов, що визначають обрання респондентами позиції легітимації, негативних настанов, що відповідають позиціям делегітимації, а також непевних настанов, що засвідчують труднощі респондента із визначенням власної позиції легітимації/делегітимації. У кількісному вимірі межею стану легітимності/нелегітимності слід вважати 50-відсоткові значення вибору респондентами позицій легітимації/делегітимації. Виходитимемо із припущення, що соціальна легітимність об'єкта наявна за умови, коли позицію його легітимації обирають більше ніж 50% респондентів, а соціальна нелегітимність — за умови, коли більше ніж 50% респондентів обрали позицію делегітимації. Але і в цих двох випадках, і в усіх інших в аналітичному контексті можна говорити про рівні (ступені) легітимності, нелегітимності і невизначеності легітимності/нелегітимності окремого об'єкта, а також про тенденції мінливості цих рівнів із часом — легітимацію, делегітимацію, збільшення чи зменшення невизначеності.

Загалом динаміка розподілів більшості показників табл. 4.18 засвідчує тенденції делегітимації приватної власності. Щоби з'ясувати імовірні чинники цього процесу, необхідно агрегувати наявні показники легітимації приватної власності в єдиний узагальнений показник — усереднений сумарний індекс. Задовільну придатність для цього зазначених вихідних первинних показників, тобто вимірювання на основі адитивного (від лат. *additivus* — додавальний) індексу, засвідчили їх тестування за допомоги тесту надійності Альфа Кронбаха (пакет ОСА для Windows).

Інтерпретація усього можливого спектру варіації значень індексу похідна від операціональної інтерпретації шкал п'яти безпосередньо вимірних (первинних) показників (див. табл. 4.18). При обчисленні цього індексу першій позиції шкали кожного із п'яти показників присвоєно значення 1 бал, другій позиції – 2 бали, третій – 3. Сума значень у балах за всіма п'ятьма первинними показниками усереднюється діленням на 5. Відтак, значення усередненого сумарного індексу легітимності приватної власності (I) можуть варіювати у межах від 1 до 3. При цьому позиція делегітимації фіксується за умови $1 < I < 2$, позиція невизначеності (амбівалентності) – за умови $I = 2$, а позиція легітимації – за умови $2 < I \leq 3$. Згідно з цими умовами можна виокремити відсотки суб'єктів делегітимації, тих, що не визначилися, і суб'єктів легітимації (див. табл. 4.19).

Таблиця 4.19

Динаміка розподілу суб'єктів соціальної делегітимації, тих, що не визначилися, і суб'єктів легітимації приватної власності, %

Категорія	1992	1996	2000	2004	2008
	N=1752	N=1800	N=1810	N=1800	N=1801
Суб'єкти делегітимації	24,7	36,0	35,4	41,3	47,5
Ті, що не визначилися	11,1	8,8	10,5	10,5	11,2
Суб'єкти легітимації	64,2	55,2	54,2	48,2	41,2

Відсоток суб'єктів делегітимації приватної власності у перебігу приватизації збільшився приблизно вдвічі і майже сягнув критичної 50-відсоткової межі. Відсоток тих, що не визначилися, попри незначні флуктуації повернувся до вихідного значення. Відсоток суб'єктів легітимації скоротився на третину і опустився нижче за критичний 50-відсотковий рівень. Станом на 2008 рік спостерігалася подоба деякої поляризації респондентів за характером їхньої загальної налаштованості стосовно приватної власності на засоби виробництва. Причому умовна «точка балансу» між «полюсами» нелегітимності та легітимності змістилася більше в бік нелегітимності. Тенденції делегітимації приватної власності на засоби виробництва підтверджує й динаміка середньої адитивного індексу (див. табл. 4.20).

Таблиця 4.20

**Динаміка середньої адитивного індексу легітимності
приватної власності на засоби виробництва
у межах категорій суб'єктів соціальної делегітимації
і легітимації приватної власності, *M***

Категорія	1992	1996	2000	2004	2008
	<i>N</i> =1752	<i>N</i> =1800	<i>N</i> =1810	<i>N</i> =1800	<i>N</i> =1801
Суб'єкти делегітимації	1,5	1,4	1,4	1,4	1,5
Суб'єкти легітимації	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5
Загалом за вибіркою	2,3	2,1	2,1	2,0	1,9

За 1992–2008 роки середня адитивного індексу легітимності за вибіркою загалом знизилася, перетнувши критичну межу невизначеності (амбівалентності), що дорівнює 2 балам. Якщо виходити із прийнятих засновків інтерпретації, то слід зазначити зміну узагальненої за вибіркою позиції суспільної легітимації приватної власності на позицію її суспільної делегітимації. Крім того зменшення на одну десяту значення середньої за категорією суб'єктів легітимації свідчить про деяке послаблення їхньої схильності до легітимації приватної власності.

У перебігу випробування моніторингових показників, що операціоналізують можливі чинники соціальної легітимації/делегітимації, незалежними змінними (предикторами) рівняння регресії на базі масивів даних моніторингу за 1992, 1996, 2000, 2004 та 2008 роки обрано змінні, що відбивають:

1) віковий, економічний, регіональний, поселенський та освітній виміри соціального структурування і розшарування суспільства та суб'єктивні диспозиційні характеристики опитуваних (див. Додаток 1);

2) суб'єктивні диспозиційні характеристики опитуваних, що відбивають їхні:

а) схильність довіряти Комуністичній партії або приватним підприємцям;

б) ідеологічні уподобання, що виявляються у схильності підтримувати прихильників капіталізму або соціалізму;

в) сприйняття поточних економічних та соціальних обставин життєдіяльності (див. Додаток 1).

Це обмежене коло показників відбиває сукупність соціальних умов та обставин, що з огляду на властиву їм якісну та кількісну визначеність зумовлюють соціальну легітимацію або делегітимацію приватної власності (див. табл. 4.21–4.25).

Таблиця 4.21

Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії для залежної змінної «Усереднений адитивний індекс соціальної легітимності приватної власності», 1992

Предиктори	Коефіцієнти регресії B	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значимість
Константа	3,194	0,125	–	25,618	0,000
Вік	–0,011	0,001	–0,295	–13,989	0,000
Рівень доходу	5,20E-005*	0,000	0,101	4,858	0,000
Західний регіон України	–0,212	0,029	–0,152	–7,280	0,000
Тип поселення	–0,050	0,012	–0,084	–3,991	0,000
Вибір капіталізму	–0,365	0,031	–0,249	–11,774	0,000
Вибір соціалізму	0,361	0,035	0,217	10,325	0,000
Задоволення своїм становищем у суспільстві	–0,018	0,016	–0,024	–1,164	0,245
R ² =0,335	R ² Adjusted =0,332	F-критерій Фішера: 115,569 при значимості 0,000			

* Тут і далі в таблицях малі значення коефіцієнта регресії B наведено в E-форматі, властивому для середовища мови програмування Фортран (Fortran) та вікон виведення результатів розрахунків у SPSS.

Таблиця 4.22

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної «Усереднений адитивний індекс
соціальної легітимності приватної власності», 1996**

Предиктори	Коефі- цієнти регресії B	Стан- дартна похибка	Стандар- тизовані коєфі- цієнти регресії β	t	Значи- мість
Константа	2,824	0,149	–	18,934	0,000
Вік	–0,007	0,001	–0,186	–8,677	0,000
Рівень доходу	1,25E-006	0,000	0,017	0,851	0,395
Західний регіон України	–0,175	0,031	–0,109	–5,604	0,000
Зайнятість у приватному секторі	–0,106	0,038	–0,054	–2,747	0,006
Тип поселення	–0,027	0,014	–0,039	–1,969	0,049
Рівень освіти	0,022	0,011	0,042	1,965	0,050
Довіра до приватних підприємців	0,142	0,011	0,254	12,707	0,000
Довіра до Комуністичної партії	–0,90	0,011	–0,178	–8,506	0,000
Вибір капіталізму	–0,284	0,036	–0,155	–7,802	0,000
Вибір соціалізму	0,215	0,031	0,141	6,841	0,000
Задоволеність своїм становищем у суспільстві	0,072	0,017	0,082	4,276	0,000
Оцінка економічної ситуації	0,035	0,008	0,088	4,555	0,000
R ² =0,440	R ² Adjusted =0,436	F-критерій Фішера: 107,974 при значимості 0,000			

Таблиця 4.23

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної «Усереднений адитивний індекс
соціальної легітимності приватної власності», 2000**

Предиктори	Коефіцієнти регресії В	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значимість
Константа	2,794	0,141	–	19,850	0,000
Вік	–0,006	0,001	–0,153	–7,496	0,000
Рівень доходу	–3,6E-005	0,000	–0,007	–0,346	0,728
Західний регіон України	–0,168	0,030	–0,107	–5,506	0,000
Зайнятість у приватному секторі	–0,084	0,032	–0,050	–2,606	0,009
Тип поселення	–0,063	0,013	–0,096	–4,915	0,000
Рівень освіти	0,018	0,010	0,037	1,803	0,072
Довіра до приватних підприємців	0,163	0,011	0,291	15,050	0,000
Довіра до Комуністичної партії	–0,091	0,010	–0,194	–8,907	0,000
Вибір капіталізму	–0,264	0,031	–0,164	–8,532	0,000
Вибір соціалізму	0,220	0,031	0,155	7,194	0,000
Задоволеність своїм становищем у суспільстві	0,008	0,018	0,008	0,450	0,653
Оцінка економічної ситуації	0,030	0,007	0,081	4,165	0,000
$R^2=0,479$	R^2 Adjusted =0,475	F-критерій Фішера: 125,945 при значимості 0,000			

Таблиця 4.24

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної «Усереднений адитивний індекс
соціальної легітимності приватної власності», 2004**

Предиктори	Коефіцієнти регресії В	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значимість
Константа	2,488	0,145	–	17,197	0,000
Вік	–0,009	0,001	–0,257	–10,759	0,000
Рівень доходу	0,000	0,000	0,063	2,792	0,005
Західний регіон України	–0,087	0,034	–0,055	–2,597	0,009
Зайнятість у приватному секторі	–0,072	0,030	–0,053	–2,380	0,017
Тип поселення	0,003	0,015	0,005	0,235	0,814
Рівень освіти	–0,008	0,008	–0,023	–0,991	0,322
Вибір капіталізму	–0,312	0,039	–0,170	–7,916	0,000
Вибір соціалізму	0,346	0,030	0,255	11,707	0,000
Задоволеність своїм становищем у суспільстві	0,048	0,017	0,060	2,778	0,006
Оцінка економічної ситуації	0,053	0,007	0,166	7,706	0,000
$R^2=0,359$	R^2 Adjusted =0,355	F-критерій Фішера: 86,530 при значимості 0,000			

Одразу слід зауважити, що через відсутність емпіричних показників у межах масивів даних не вдалося відтворити повною мірою структуру рівняння регресії за два роки: а) 1992: відсутні змінні «Зайнятість у приватному секторі», «Рівень освіти», «Довіра до приватних підприємців», «Довіра до Комуністичної партії», «Оцінка економічної ситуації»; б) 2004: відсутні змінні «Довіра до приватних підприємців» та «Довіра до Комуністичної партії».

Таблиця 4.25

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної «Усереднений адитивний індекс
соціальної легітимності приватної власності», 2008**

Предиктори	Коефіцієнти регресії В	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значимість
Константа	2,544	0,154	–	16,489	0,000
Вік	–0,007	0,001	–0,211	–8,750	0,000
Рівень доходу	–4,6E-007	0,000	–0,001	–0,029	0,977
Західний регіон України	–0,113	0,032	–0,080	–3,542	0,000
Зайнятість у приватному секторі	–0,071	0,029	–0,060	–2,463	0,014
Тип поселення	–0,025	0,014	–0,043	–1,829	0,068
Рівень освіти	0,008	0,009	0,019	0,811	0,418
Довіра до приватних підприємців	0,100	0,013	0,178	7,660	0,000
Довіра до Комуністичної партії	–0,035	0,012	–0,072	–3,028	0,002
Вибір капіталізму	–0,271	0,040	–0,153	–6,719	0,000
Вибір соціалізму	0,134	0,031	0,103	4,356	0,000
Задоволеність своїм становищем у суспільстві	0,039	0,016	0,056	2,508	0,012
Оцінка економічної ситуації	0,035	0,006	0,125	5,490	0,000
R ² =0,264	R ² Adjusted =0,258	F-критерій Фішера: 47,227 при значимості 0,000			

Утім, попри ці обмеження, відповідні рівняння не демонструють неочікуваних розбіжностей з рештою рівнянь, що повною мірою укомплектовані предикторами.

Рівняння регресії показують, що суб'єктивну позицію легітимності приватної власності більш стало зумовлюють:

1) соціально-структурні чинники:

а) віковий вимір локалізації особи характерний тим, що представники молодших поколінь більше схильні легітимувати

приватну власність, а представники старших поколінь – делегітимувати;

б) регіональний вимір локалізації особи виявляє себе в тому, що представники Західного регіону виступають більшою мірою суб'єктами легітимації порівняно із представниками решти регіонів;

в) соціально-економічний вимір локалізації особи, зокрема у структурі зайнятості, виявився в тому, що зайняті у приватному або одночасно у приватному та державному секторах економіки більше схильні до легітимації, ніж зайняті у державному секторі та непрацюючі;

2) соціально-ідеологічні чинники:

а) довіра до приватних підприємців визначає схильність до легітимації, а довіра до Комуністичної партії – схильність до делегітимації;

б) підтримка прихильників капіталізму зумовлює легітимувальну позицію, а підтримка прихильників соціалізму – відповідно делегітимувальну;

3) ситуативні економічні й соціальні чинники – позитивна оцінка опитуваними поточної економічної ситуації в Україні більше визначає їхню схильність до легітимації приватної власності, негативна оцінка – відповідно схильність до делегітимації.

Тобто соціальна легітимація може бути розглянута як наслідок взаємодії низки соціальних чинників – структурних, ідеологічних та ситуативних.

На підставі розглянутої регресійної моделі можна умовно скласти узагальнені соціальні «портрети» суб'єктів легітимації та делегітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві. Суб'єктами легітимації є здебільше люди, що схильні переважно або цілком довіряти приватним підприємцям та підтримувати політичну силу прихильників капіталізму, відносно високо оцінюють поточну економічну ситуацію в Україні, належать переважно до молодших вікових категорій, значною мірою локалізуються у Західному регіоні України та приватному або одночасно у приватному та державному секторах економіки. Натомість суб'єкти делегітимації позиціюються на протилежних «полюсах» відповідних соціальних характеристик: вони схильні переважно або цілком довіряти Комуністичній партії, підтримувати політичну силу прихильників соці-

лізму, несхвальної думки про поточну економічну ситуацію в Україні, належать переважно до старших вікових категорій, значною мірою розосереджені у межах Центрального, Південного та Східного регіонів і працюють у державному секторі економіки.

Разом із тим, слід мати на увазі, що отримані емпіричні узагальнення зроблено з використанням індексу легітимності приватної власності, побудованого на основі первинних емпіричних показників ставлення не безпосередньо до приватної власності, а до приватизації як джерела її формування та приватного підприємництва. Отже, для певності необхідно застосувати також безпосередні емпіричні індикатори легітимності приватної власності. Окрім встановлення чинників досліджуваного явища не менш важливе також з'ясування його інших властивостей. Передусім ідеться про структурні властивості соціальної легітимності та структурування суспільства як її імовірного суб'єкта за критерієм сили відповідних легітимаційних проявів.

4.4.2. Моделювання структури легітимності та пошук суб'єктів легітимації

Для моделювання структури легітимності приватної власності та структурування суспільства за мірою схильності до відповідної легітимації необхідне значно ширше та більш безпосереднє емпіричне підґрунтя, ніж використовуване вище. З огляду на це у соціологічному опитуванні емпіричними показниками соціальної легітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві було обрано:

- 1) міру участі у процесах приватизації малих підприємств, великих підприємств, землі, житла та ін.;
- 2) міру залучення у приватновласницькі відносини (статус приватного власника різних об'єктів — малих підприємств, великих підприємств, землі, житла та ін.);
- 3) ставлення до приватизації малих підприємств, великих підприємств і землі;
- 4) позицію визнання/невизнання постфактум доцільності та виправданості проведеної в минулому приватизації аналогічних об'єктів;

- 5) ставлення до існування приватної власності на ці об'єкти;
- 6) позицію щодо правомочностей приватних власників, тобто їхніх прав суверена, а саме прав: на володіння, користування та розпорядження об'єктом (зокрема, права на купівлю-продаж об'єкта власності), на дохід, на безпеку (імунітет від експропріації), на передання об'єкта (зокрема, у спадок), на безстроковість повноважень володіння об'єктом та ін.;
- 7) думку з приводу доцільності/недоцільності націоналізації зазначених об'єктів власності, що були приватизовані, та ін.

Операціональна модель концепту має фіксувати міру змістового консонансу/дисонансу спектру фактологічних суджень, ставлень та думок респондентів, що відображають поведінкові, емоційні та когнітивні складові налаштованості громадськості щодо приватизації та приватної власності. Іншими словами, йдеться про те, чи означає, наприклад, визнання приватизації як головного джерела появи приватних підприємств та земель одночасно й позитивне ставлення до них, а відтак — заперечення доцільності їх націоналізації? Або навпаки: чи переростає неприйняття приватизації як джерела появи приватних підприємств та земель у негативне ставлення до їх існування, а відтак — у переконання в необхідності їх націоналізації? Тобто модель має виміряти якість та, певною мірою, однозначність/неоднозначність, суперечливість/несуперечливість налаштованості людей стосовно приватної власності на чинники виробництва.

У процесі розроблення моделі вихідними взірцями її показників, а також окремими запозиченими складниками стали показники соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, що дають змогу відстежувати тенденції ставлення громадян до приватизації малих та великих підприємств, приватної власності на землю, думок людей із приводу можливості дозволу купівлі-продажу землі (див. Додаток 2). Ці показники були вперше використані Н.Паніною в ініціальних дослідженнях моніторингу 1992 та 1994 років. Досягнення концептуальної та інструментальної сумісності із показниками моніторингу дуже бажане з міркувань розширення (у кроссекційній та хронологічній площині) емпіричної бази дослідження заявленої на-

укової проблеми*. Отже, низку емпіричних індикаторів омнібусу розроблено як структурно відповідне (сумісне) та змістовне доповнення емпіричних індикаторів моніторингу (див. Додаток 3). Структурний аспект у цьому разі полягає у виокремленні трьох об'єктів приватної власності – землі, малих та великих підприємств (що відповідають трьом емпіричним показникам, закладеним із самого початку в структуру моніторингу його фундаторами). Цими трьома об'єктами далеко не обмежується вся сукупність об'єктів приватизації та приватної власності у нашому суспільстві. Але переважно з приводу приватної власності на них в сучасній Україні наявні соціально-ідеологічні, економічні та політичні розбіжності.

Альтернативи однотипних 5-позиційних порядкових поляризованих шкал більшості показників омнібусу виступають емпіричними референтами обрання респондентами позицій легітимності, делегітимності та невизначеності (1 – максимальний вияв позиції делегітимності, 2 – поміркований вияв позиції делегітимності, 3 – вияв позиції невизначеності, 4 – поміркований вияв позиції легітимності, 5 – максимальний вияв позиції легітимності).

У кількісному вимірі межею стану легітимності/нелегітимності слід вважати 50-відсоткові значення сукупного вибору респондентами позицій легітимності/делегітимності у межах шкал. Вихідна умова інтерпретації значень відсотків така: соціальна легітимність об'єкта наявна за умови, коли максимальну та/або помірковану позиції його легітимності обирають більш як 50% респондентів, а соціальна нелегітимність – за умови, коли більш як 50% респондентів обирають максимальну та/або помірковану позиції делегітимності. Але і в цих двох, і в решті випадків в аналітичному контексті можна говорити про рівні (ступені) легітимності, нелегітимності і невизначеності легітимності/нелегітимності окремого об'єкта.

* Окрім наведених у Додатку 2 показників ставлення до приватизації малих і великих підприємств та до приватної власності на землю мають на увазі також моніторингові показники налаштованості щодо приватного підприємництва та ринку праці.

При остаточному формулюванні запитань та альтернатив шкал емпіричних показників було враховано експертні думки О.Стегнія, В.Ворони, В.Пилипенка, О.Вишняка, С.Стукала, М.Сакади.

За порадою А.Горбачика та Є.Головахи у якості методологічного та методичного взірця при розробленні операціональної моделі обрано технологію конструювання та використання соціологічного тесту «Інтегральний індекс соціального самопочуття» (ІСС), розроблену Є.Головахою та Н.Паніною [Головаха, Панина, 2008а]. Але обов'язкові процедури та стандарти цієї технології не були витримані належною мірою через суттєве обмеження в часі. Втім, попри негативний вплив відхилень від технології на якість отриманих результатів, останні варті уваги загалом.

У процесі розроблення показників моделі їх було попередньо випробовано в перебігу одного пробного опитування осіб пенсійного та передпенсійного віку із переважно середньою та неповною середньою освітою в грудні 2005 – січні 2006 років. Загалом було опитано 38 осіб – присутніх на вокзалах залізничної станції Київ-Пасажирський, автостанції м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області, технічних працівників спеціалізованої школи № 82 ім. Т.Шевченка м. Києва.

Розроблення моделі здійснено в рамках виконання пошукової теми відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України «Шляхи та перспективи входження України до глобального соціально-економічного простору» (керівник — Є.Суїменко), зокрема в межах роботи над одним із напрямів зазначеної теми, що пов'язаний із дослідженням процесів легітимації ринкових реформ, відносин та інститутів (керівник напряму — В.Пилипенко).

Емпірично операціональна модель втілювалася на такому підґрунті:

1) вторинний аналіз масиву соціологічних даних, отриманих у межах реалізації Інститутом соціології НАН України дослідницького проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Зокрема, проаналізовано окремі дані загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного у квітні 2006 року, $N = 1800$ осіб. Вибірка пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва;

2) первинний аналіз масиву соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного опитування «Громадська думка в

Україні – 2006», проведеного методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2006. Вибірка $N = 1800$ пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва.

Вибірки цих двох досліджень за своїми параметрами ідентичні. За часом омнібусне дослідження було проведене одразу по завершенні моніторингового дослідження 2006 року. Тому є підстави розглядати результати цих двох досліджень як відображення стану масової свідомості та громадської думки населення України навесні 2006 року. Це вможливує певною мірою коректне зіставлення та узагальнення вказаних результатів у рамках аналізу стану соціальної легітимності приватної власності на вказані об'єкти у зазначений час.

Один емпіричний індикатор омнібусу було розроблено для отримання інформації про міру залучення громадян у приватно-власницькі відносини у статусі приватного власника або співвласника (табл. 4.26).

Таблиця 4.26
Розподіл респондентів омнібусу на запитання про наявність у власності різних об'єктів, %

Відзначте, будь ласка, що із наведеного нижче має у власності Ваша сім'я? (Відзначте всі відповіді, що підходять)	2006	2009*
	$N=1800$	$N=1799$
Побутові речі тривалого вжитку (холодильник, телевізор тощо)	94,9	92,7
Індивідуальні транспортні засоби (автомобіль, мотоцикл, човен тощо)	29,6	32,7
Житло (квартира, будинок)	88,1	90,2
Присадибна земельна ділянка	42,2	41,4
Дачна земельна ділянка	14,8	14,6
Акції підприємств, паї у ЗАТ, ВАТ тощо	7,2	4,1
Земельний пай	16,2	13,3
Мале підприємство	1,4	2,1
Велике підприємство	–	0,1
Нічого	1,5	2,3

* Загальнонаціональний репрезентативний омнібус «Громадська думка в Україні – 2009», проведений методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України навесні 2009 року. Вибірка пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва.

Можна умовно вирізнити два сегменти приватновласницьких відносин, відмінні за мірою залучення респондентів до них. У межах першого, порівняно більш масового сегменту об'єктами приватної власності виступає все те, що перебувало в індивідуальній власності або користуванні пересічних громадян ще за часів «розвинутого соціалізму» – побутові речі, індивідуальні транспортні засоби, житло, присадибні та дачні земельні ділянки (детальніше про це див.: [Резнік, 2004а]). У межах другого сегменту, незначного порівняно з першим, такими об'єктами є засоби виробництва у вигляді акцій, земель сільськогосподарського призначення та малих підприємств. Є підстави припустити, що більшість громадян не схильна ідентифікувати себе як приватних власників засобів виробництва. Це припущення певною мірою підтверджується розподілом відповідей на запитання про участь у приватизаційних процесах (табл. 4.27).

Таблиця 4.27

Розподіл респондентів опитування за відповідями на запитання про участь у приватизаційних процесах, %

У яких приватизаційних процесах довелось взяти участь Вам, членам Вашої сім'ї? (Відзначте всі відповіді, що підходять)	2006	2009*
	N=1800	N=1799
Приватизація житла (квартири, будинку)	58,5	60,3
Приватизація присадибної земельної ділянки	21,7	25,1
Приватизація дачної земельної ділянки	8,3	9,2
Отримання майнового приватизаційного сертифіката (ваучера)	24,0	13,2
Обмін свого майнового приватизаційного сертифіката (ваучера) на акції підприємства	8,6	6,0
Продаж свого майнового приватизаційного сертифіката (ваучера) за гроші	11,9	6,7
Отримання земельного паю	12,8	9,6
Приватизація свого земельного паю	6,5	5,1
Викуп підприємства його працівниками	1,4	0,9
Купівля підприємства на аукціоні або конкурсі	0,3	0,3
У жодних	24,5	28,8

* Загальнонаціональний репрезентативний опитування «Громадська думка в Україні – 2009», проведений методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України навесні 2009 року. Вибірка пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва.

У цьому випадку теж можна виокремити дві умовні групи безпосередніх (або активних) приватизаційних дій, що відповідають вирізненим раніше сегментам приватновласницьких відносин. Перша охоплює поширеніші види приватизації – приватизацію житла, присадибних та дачних земельних ділянок. Натомість до другої групи можна віднести менш популярні серед респондентів види приватизації засобів виробництва: обмін ваучера на акції підприємства, приватизацію земельного паю, викуп підприємства працівниками або купівлю його на аукціоні чи конкурсі. Показовими на тлі другої групи є відносно високі відсотки пасивних дій стосовно засобів виробництва, зокрема отримання ваучера та земельного паю. Мається на увазі те, що ваучери отримали незалежно від власних бажань абсолютна більшість громадян, а земельні паї – абсолютна більшість тих, хто працює у сільському господарстві. Проте цілеспрямовано конвертували ваучери та паї у власні приватні активи далеко не всі. У цьому плані привертають увагу значні у загальному контексті відсотки тих, хто просто продав свій ваучер за гроші або не взяв участі у жодному з приватизаційних процесів. Частка, що припадає на участь у приватизації земельного паю (табл. 4.27), у 2,5 раза менша, ніж частка тих, хто засвідчив наявність його у власності (табл. 4.26). Все зазначене дає підстави припустити, що абсолютна більшість людей суб'єктивно відчуває себе не причетними до приватизації засобів виробництва. Це суб'єктивне відчуття непричетності, мабуть, не лише не сприяє, а радше навіть стоїть на заваді легітимації відповідної приватної власності.

Попередня оцінка стану соціальної легітимності приватної власності на малі підприємства, великі підприємства та землю може ґрунтуватися на значеннях одновимірних розподілів низки показників, що фіксують емоційну (ставлення) та когнітивну (думки, опінії) складові суб'єктивної налаштованості респондентів (табл. 4.28–4.30).

Саме по собі існування малих приватних підприємств соціально легітимне. Однак рівень соціальної легітимності відповідної приватизації як одного з головних джерел їх появи відчутно нижчий за критичний 50-відсотковий. Показовою є диференціація респондентів omnibus на підвибірці за мірою їх однорідного позиціонування у континуумі трьох емпіричних показників соціальної легітимності/нелегітимності, що наведені у табл. 4.28. У межах усіх трьох шкал позиції легітимності обрали 35,4%

Таблиця 4.28

**Стан соціальної легітимності приватної власності
на малі підприємства навесні 2006 року, %**

Дослідження	Позиція		
	Делегітимація	Невизначеність	Легітимація
Моніторинг Інституту соціології НАН України 2006 року, N=1800	Ставлення до приватизації малих підприємств		
	Радше негативне	Важко сказати, негативне чи позитивне	Радше позитивне
	28,8	27,5	43,7
Омнібус Інституту соціології НАН України 2006 року, N=1800	Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств*		
	Радше ні	Важко відповісти	Радше так
	28,0	24,6	47,4
	Ставлення до існування малих приватних підприємств*		
	Радше негативне	Важко відповісти	Радше позитивне
	19,3	23,8	56,8
	Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств*		
	Радше так	Важко відповісти	Радше ні
30,5	26,4	43,1	

* Варіанти 5-бальних шкал, що репрезентують максимальний та поміркований вияви позицій делегітимації/легітимації, об'єднано.

респондентів, позиції делегітимації — 13,5%, позиції невизначеності — 11,0%*. Решті (40,1%) респондентів властиве неоднорідне позиціонування. Послідовних опонентів приватної власності на малі підприємства у 2,5 раза менше, ніж суб'єктів її легітимації. Отже, приватна власність на малі підприємства загалом соціально легітимна, але стан цієї легітимності близький до критичного.

* Відсотки у межах загальної вибірки N = 1800.

Таблиця 4.29

**Стан соціальної легітимності приватної власності
на великі підприємства навесні 2006 року, %**

Дослідження	Позиція		
	Делегітимація	Невизначеність	Легітимація
Моніторинг Інституту соціології НАН України 2006 року, N=1800	Ставлення до приватизації великих підприємств		
	Радше негативне	Важко сказати, негативне чи позитивне	Радше позитивне
	67,5	21,9	10,6
Омнібус Інституту соціології НАН України 2006 року, N=1800	Думка щодо виправданості приватизації великих підприємств*		
	Радше ні	Важко відповісти	Радше так
	57,9	25,0	17,1
	Ставлення до існування великих приватних підприємств*		
	Радше негативне	Важко відповісти	Радше позитивне
	39,1	26,3	34,6
	Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств*		
	Радше так	Важко відповісти	Радше ні
58,2	24,7	17,1	

* Варіанти 5-бальних шкал, що репрезентують максимальний та поміркований вияви позицій делегітимації/легітимації, об'єднано.

Приватизація великих підприємств радше нелегітимна. Втім, різниця відсотків позицій нелегітимності та легітимності їх існування не є статистично значимою. Простежується також характерна послідовність зростання значень відсотків позицій легітимації: найменше респондентів позитивно ставляться до приватизації, однак дещо більше — визнають виправданість приватизації постфактум і не вважають за доцільну націоналізацію, набагато (у 2–3 рази) більш позитивно ставляться до результату приватизації — існування великих приватних підприємств. Імовірно, що частина людей, попри неприйняття процесу приватизації, не бачать її альтернативи та ладні змиритися з її результатами. Але респонденти омнібусу, що послідовно обрали позиції легітимації у межах шкал усіх трьох показників легітимності/нелегітимності, становлять 10,2% загальної вибіркової сукупності, тоді як їхні антагоністи, котрі обрали в цих випадках позиції

Таблиця 4.30

**Стан соціальної легітимності приватної власності
на землю навесні 2006 року, %**

Дослідження	Позиція		
	Делегітимація	Невизначеність	Легітимація
Моніторинг Інституту соціології НАН України 2006 року, N=1800	Ставлення до приватизації землі		
	Радше негативне	Важко сказати, негативне чи позитивне	Радше позитивне
	53,1	22,9	24,0
	Думка щодо легалізації купівлі-продажу землі		
	Ні	Важко відповісти	Так
	60,5	17,5	22,0
Омнібус Інституту соціології НАН України 2006 року, N=1800	Думка щодо виправданості приватизації землі*		
	Радше ні	Важко відповісти	Радше так
	53,5	22,3	24,2
	Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі*		
	Радше так	Важко відповісти	Радше ні
	51,4	27,6	21,0

* Варіанти 5-бальних шкал, що репрезентують максимальний та поміркований вияви позицій делегітимації/легітимації, об'єднано.

делегітимації, — 31,1%. Водночас 10,1% становлять ті, що не визначилися зі своєю позицією в усіх трьох випадках, 48,6% — респонденти із неоднорідним позиціонуванням. Співвідношення послідовних суб'єктів легітимації та делегітимації дорівнює 1:3. Тому загалом є підстави вважати приватну власність на великі підприємства соціально нелегітимною.

Що стосується показників позицій делегітимації приватної власності на землю, то перевищення 50-відсоткового рівня у більшості випадків є статистично незначимим. Водночас значення відповідних позицій легітимації у 2 рази нижчі відносно цього рівня. Виокремлення підвибірок респондентів із однорідним позиціонуванням у межах шкал двох емпіричних показників як омнібусу, так і моніторингу (табл. 4.30) показало, що: 1) виключно позиції легітимації приватної власності на землю обрали 14,9% респондентів моніторингу та 15,1% респондентів омнібусу, позиції делегітимації — 42,7% респондентів моніторингу та 45,3% респондентів омнібусу, позиції невизначеності — 9,9% респондентів моніторингу та 15,0% респондентів омнібусу.

Співвідношення послідовних суб'єктів легітимації та делегітимації також становить 1:3. Загалом тут є підстави вважати приватну власність на землю соціально нелегітимною.

Відсоткові розподіли показників двох різних масивів даних соціологічних опитувань, проведених у часі одне за одним, назагал змістовно узгоджуються (див. табл. 2.28–4.30). Нелогічні розбіжності, як правило, відсутні. Цей момент опосередковано свідчить на користь валідності емпіричних показників та надійності отриманих при використанні їх даних. Статистична оцінка надійності восьми емпіричних показників омнібусу, наведених у таблицях 2.28–4.30, засвідчила задовільну міру взаємної узгодженості їх як вимірювальної шкали стану соціальної легітимності/нелегітимності приватної власності на чинники виробництва (див. Додаток 4). Це стало підставою для побудови усередненого сумарного індексу розглядуваного стану.

При обчисленні цього індексу кодовим позиціям шкали кожного з восьми показників (відповідно до порядку нумерації варіантів відповідей, див. Додаток 2) присвоєно значення від 1 бала (перша позиція) до 5 балів (п'ята). Сума значень у балах усіх восьми показників усереднюється діленням на 8. Відтак значення усередненого сумарного індексу можуть варіювати у межах від 1 до 5. Надійність вимірювання саме в такий спосіб, тобто вимірювання на основі адитивного індексу, власне й характеризують значення коефіцієнта Альфа Кронбаха (див. Додаток 4). Тестування цього індексу свідчить про його надійність (див. Додаток 5). Інтерпретація усього можливого спектру варіації значень індексу є похідною від операціональної інтерпретації шкал восьми безпосередньо виміряних (первинних) показників* (див. табл. 4.31).

Вибірка $N = 1785$ структурована за рівнем соціальної легітимності приватної власності на чинники виробництва таким чином:

* Шкала індексу легітимності запозичена із методики «Інтегральний індекс соціального самопочуття», розробленої Є.Головахою та Н.Паниною [Головаха, Панина, 2008а: с. 223]. Враховано також методологічний та методичний досвід визначення інтегральних соціальних показників, що його узагальнено в монографії [Методологія та методика, 2004].

Таблиця 4.31

**Сумісність шкал безпосередньо вимірних змінних
зі шкалою рівнів індексу легітимності**

Інтерпретація шкал вихідних змінних		Інтерпретація шкали рівнів індексу		
Варіанти	Позиції легітимації/делегітимації	Бали	Інтервали	Рівні
1	Максимальна міра делегітимації	1	$1 \leq I^* < 2$	Низький
2	Поміркована міра делегітимації	2	$2 \leq I < 3$	Знижений
3	Невизначеність, умовний нуль	3	$I = 3$	Середній
4	Поміркована міра легітимації	4	$3 < I \leq 4$	Підвищений
5	Максимальна міра легітимації	5	$4 < I \leq 5$	Високий

* Значення усередненого сумарного індексу легітимності приватної власності.

- 20,4% — низький рівень;
- 31,5% — знижений рівень;
- 10,4% — середній рівень;
- 30,7% — підвищений рівень;
- 7,0% — високий рівень.

Можна говорити про подобу деякої поляризації респондентів за характером їхньої загальної налаштованості стосовно приватної власності на чинники виробництва: для половини опитаних характерні низький та знижений рівні соціальної легітимності, а для трохи більш як третини — підвищений та високий рівні. Своєрідна «точка балансу» між «полюсами» більше зміщена у бік зниження рівня соціальної легітимності (тобто у бік підвищення соціальної нелегітимності). Середнє значення індексу за загальною вибіркою становить 2,76, що засвідчує назагал знижений рівень легітимності зазначеного об'єкта (поміркована нелегітимність, що межує радше з позицією невизначеності) в сучасному українському суспільстві.

Побудовані адитивний індекс та однофакторна модель легітимності (див. Додаток 4) є вторинними узагальненими показ-

никами легітимності приватної власності на чинники виробництва загалом. Тобто ці вторинні показники моделюють легітимність зазначеного об'єкта як властивість, що не має своєї структури, своїх складників. Для пошуку зазначеної структури стосовно сукупності безпосередньо вимірюваних змінних омнібусу також було застосовано факторний аналіз. Мета полягала у визначенні безпосередньо не вимірюваних латентних змінних — складників легітимності приватної власності на чинники виробництва — внаслідок узагальнення окремих легітимаційних та делегітимаційних атитюдів, що зафіксовані шкалами восьми безпосередньо вимірюваних змінних. Видобуванням факторів методом аналізу головних компонентів та шляхом обертання їх методом Varimax з нормалізацією Кайзера отримано результат, що загалом відповідає вказаній вище меті (див. табл. 4.32).

Таблиця 4.32

**Структура соціальної легітимності приватної власності
(матриця факторних навантажень після обертання)***

Вихідні змінні	Фактори	
	1	2
Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі	0,797	0,197
Думка щодо виправданості приватизації землі	0,791	0,103
Думка щодо виправданості приватизації великих підприємств	0,788	0,207
Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств	0,785	0,255
Ставлення до існування великих приватних підприємств	0,547	0,461
Ставлення до існування малих приватних підприємств	0,173	0,892
Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств	0,220	0,845
Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств	0,219	0,841
Частка дисперсії	0,37	0,32

*Аналіз $N=1785$. Обертання здійснено за 3 ітерації.

Виокремлено та піддано обертанню два фактори із власними значеннями, що перевищують одиницю. Пояснена ними сукупна дисперсія (варіація вихідних змінних) суттєво перевищує

50-відсотковий рівень. Цілеспрямоване виокремлення та обертання більшої кількості факторів не дало результатів, що більш прийнятні за критерієм структурної виразності. Отже, далі варто аналізувати 2-факторну модель, у якій концепт легітимності розкладається на два незалежні (тобто ортогональні, які не корелюють між собою) компоненти. За припущенням, ці два латентні фактори є чинниками вибору респондентами певних варіантів у межах шкал восьми безпосередньо виміряних змінних. Змістова відмінність між факторами виявилася через зафіксовані у матриці міри їх зв'язків із безпосередньо спостережуваними показниками омнібусу (див. табл. 4.32). Перший фактор сильно скорельований із вихідними змінними, що є показниками стану соціальної легітимності приватної власності на великі підприємства та землю. Натомість другий фактор вирізняється сильними кореляціями із змінними, що є показниками стану соціальної легітимності приватної власності на малі підприємства. Змінна «ставлення до існування великих приватних підприємств» достатньо сильно скорельована одночасно з обома факторами. З огляду на змістові особливості структури першого фактора, його сенс можна схарактеризувати виразом «легітимність приватної власності на великі підприємства та землю». Аналогічно другий фактор можна визначити як «легітимність приватної власності на малі підприємства». Є підстави припустити, що соціальна легітимність приватної власності на чинники виробництва в Україні структурована на два (відповідні сенсу факторів) складники.

Далі доречно порівняти факторні значення, а також середні значення та значення рівнів адитивного індексу в межах різних груп, що на них класифіковані опитані за критерієм переважання тої чи тої валентності їхніх легітимаційних позицій.

Для класифікації респондентів за легітимаційними та делегітимаційними атитюдами, що зафіксовані згідно зі шкалами вихідних змінних, застосовано кластерний аналіз. З огляду на відносно велику кількість об'єктів спостереження ($N = 1800$) та стандартизовані порядкові шкали змінних, що вможливають коректне усереднення значень, використано метод швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх). Кластеризацію здійснено у просторі вихідних змінних та в описаному вище 2-факторному

Таблиця 4.33

Кростабуляція кластерів та безпосередньо спостережуваних змінних, %*

Вихідні змінні	Кластери				Загалом
	1	2	3	4	
	N=594	N=345	N=470	N=376	N=1800
Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств					
Радше ні	14,3	2,0	82,6	5,3	28,0
Важко відповісти	51,5	8,1	14,3	10,4	24,6
Радше так	34,2	89,9	3,2	84,3	47,3
Думка щодо виправданості приватизації великих підприємств					
Радше ні	36,5	12,2	92,3	89,9	57,8
Важко відповісти	51,2	23,5	7,0	8,0	25,1
Радше так	12,3	64,3	0,6	2,1	17,1
Думка щодо виправданості приватизації землі					
Радше ні	22,6	16,8	90,6	89,4	53,4
Важко відповісти	45,1	20,9	6,2	7,4	22,2
Радше так	32,3	62,3	3,2	3,2	24,3
Ставлення до існування малих приватних підприємств					
Радше негативне	7,4	0,3	63,2	1,1	19,4
Важко відповісти	43,6	3,8	27,7	5,6	23,7
Радше позитивне	49,0	95,9	9,1	93,4	56,9
Ставлення до існування великих приватних підприємств					
Радше негативне	22,2	2,9	75,1	54,3	39,2
Важко відповісти	48,1	12,5	17,9	15,2	26,3
Радше позитивне	29,6	84,6	7,0	30,6	34,5
Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств					
Радше так	22,1	1,2	83,2	4,8	30,5
Важко відповісти	53,7	7,8	14,3	14,9	26,3
Радше ні	24,2	91,0	2,6	80,3	43,2
Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств					
Радше так	38,6	7,5	94,3	89,9	58,0
Важко відповісти	52,2	22,3	4,5	8,8	24,7
Радше ні	9,3	70,1	1,3	1,3	17,3
Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі					
Радше так	25,1	8,4	90,6	84,0	51,5
Важко відповісти	54,5	24,1	7,2	12,5	27,3
Радше ні	20,4	67,5	2,1	3,5	21,1

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6. Жирним шрифтом вирізняють найбільший відсоток у межах окремого розподілу.

просторі. Порівняння результатів виявило, що за можливістю інтерпретації та кількісного наповнення оптимальними є 4-кластерні групування. Обидві сукупності із чотирьох кластерів загалом тотожні за змістом. Відмінності між ними полягають у наповненості та порядку нумерації кластерів. Кростабуляція показала, що тотожні за змістом кластери обох групувань кількісно збігаються у межах від 75% до 100%. Для подальшого аналізу обрано 4-кластерне групування, отримане у результаті кластеризації вихідних змінних. При інтерпретації кластерів для більшої наочності доречно скористатися не таблицею кластерних центрів остаточного рішення, а таблицями їх кростабуляції із безпосередньо вимірними змінними та створеними вторинними змінними (факторними та індексом) (див. табл. 4.33–4.35).

Таблиця 4.34

Кростабуляція кластерів та змінних адитивного індексу легітимності, M , %*

Вторинні змінні	Кластери				Загалом
	1	2	3	4	
	$N=594$	$N=345$	$N=470$	$N=376$	$N=1785$
Середня адитивного індексу легітимності, M	3,01	4,06	1,56	2,67	2,76
Рівні адитивного індексу легітимності, %					
Низький	0,0	0,0	74,9	3,2	20,4
Знижений	32,5	0,0	25,1	66,8	31,5
Середній	26,3	0,0	0,0	8,0	10,4
Підвищений	41,2	63,8	0,0	22,1	30,7
Високий	0,0	36,2	0,0	0,0	7,0

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

Респонденти кожного з чотирьох кластерів дуже помітно вирізняються на загальному тлі за позиціонуванням у межах шкал вихідних та похідних вторинних змінних. Найчисельніший перший кластер (33,0% загальної вибірки) характеризується: 1) насамперед переважанням відсотків позицій невизначеності у межах шкал семи вихідних змінних; 2) узагальненою (шля-

Таблиця 4.35
Кростабуляція кластерів та факторних змінних, М, %*

Вторинні змінні	Кластери				Загалом
	1	2	3	4	
	N=594	N=345	N=470	N=376	N=1785
Середня «легітимності приватної власності на великі підприємства та землю» (фактор 1), М	+0,494	+1,244	-0,666	-1,089	0,00000
Середня «легітимності приватної власності на малі підприємства» (фактор 2), М	-0,168	+0,696	-1,162	+1,080	0,00000
Ранги «легітимності приватної власності на великі підприємства та землю» (фактор 1), %**:					
–відсутня	–	–	52,6	62,2	26,9
–слабка	12,5	1,7	40,2	37,8	23,0
–сильна	66,2	20,9	5,7	–	27,6
– дуже сильна	21,4	77,4	1,5	–	22,5
Ранги «легітимності приватної власності на малі підприємства» (фактор 2), %**:					
–відсутня	13,6	0,3	77,4	–	25,0
–слабка	54,0	4,6	21,7	1,9	25,0
–сильна	28,8	45,5	0,9	30,3	25,0
–дуже сильна	3,5	49,6	–	67,8	25,0

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

**Рангові змінні створені шляхом рангового перетворення факторних значень у дробні ранги процентилів у відсотках. Респонденти відсортовані у спадному порядку та об'єднані у 4 групи за відсотковими процентилями із приблизно рівною частотою. Кожному респондентові присвоєно значення процентильної групи, до якої він належить (Програмний пакет SPSS: процедура Rank Cases, опції Fractional rank as %, Ntiles:4).

хом усереднення значень індексу) позицією невизначеності; 3) «сильною» та «значно сильною» легітимністю приватної власності на великі підприємства та землю, а також здебільше «слабкістю» легітимності приватної власності на малі підприємства (при цьому схильність до відповідної легітимації, порівняно із схильністю до відповідної делегітимації, дещо більш поширена у межах даного кластеру). Налаштованість респондентів клас-

теру 1 стосовно приватної власності на чинники виробництва можна узагальнити формулюванням «Ті, що не визначилися».

Другий кластер (19,2% загальної вибірки) відрізняється: 1) однозначним переважанням відсотків позицій легітимації у межах шкал усіх восьми вихідних змінних; 2) більш ніж помірним ступенем легітимності приватної власності на засоби виробництва загалом; 3) «сильною» та «значно сильною» легітимністю приватної власності на малі й великі підприємства та землю. Зміст налаштованості респондентів кластеру 2 можна незаперечно узагальнити означенням «Суб'єкти легітимації».

Третью кластеру (26,1% загальної вибірки) натомість властиві антагоністичні риси: 1) абсолютне переважання відсотків позицій делегітимації у межах шкал всіх вихідних змінних; 2) максимальна міра нелегітимності приватної власності на чинники виробництва загалом; 3) «відсутність» та «слабкість» легітимності приватної власності на малі й великі підприємства та землю. Зміст налаштованості респондентів кластеру 3 можна однозначно узагальнити визначенням «Суб'єкти делегітимації».

Четвертий кластер (20,9% загальної вибірки) відрізняється: 1) переважанням відсотків позицій легітимації приватної власності на малі підприємства та відсотків позицій делегітимації приватної власності на великі підприємства та землю; 2) поміркованим ступенем нелегітимності приватної власності на чинники виробництва загалом; 3) «відсутністю» та «слабкістю» легітимності приватної власності на великі підприємства та землю за одночасної «сильно» та «значно сильно» вираженої легітимності приватної власності на малі підприємства. Тут доречно говорити про дуже виразне (у відсоткових значеннях табл. 4.33–4.35) свого роду «розщеплення» у площині загальної налаштованості респондентів кластеру 4 стосовно приватної власності. Зміст цієї налаштованості можна узагальнити визначенням «Суб'єкти часткової легітимації/делегітимації». В цьому випадку маємо очевидне емпіричне підтвердження слушності зробленого вище за результатами факторного аналізу припущення щодо структурованості соціальної легітимності приватної власності на два незалежні складники: легітимність приватної власності на малі підприємства і легітимність приватної власності на великі підприємства і землю.

Моделювання структури легітимності приватної власності на чинники виробництва та кількісне виокремлення відповідних

суб'єктів легітимації і делегітимації доволі мало свідчить на користь суб'єктивної готовності сукупної громадянської спільноти до однозначного примирення із соціальним порядком приватновласницьких відносин. Останній, як відомо, передбачає свободу функціонування великих приватних підприємств, вільного ринку землі, нерухомості тощо. Неготовність людей суб'єктивно прийняти ці атрибути повноцінного відтворення приватної власності в Україні може перетворитися у відповідні форми політичного вибору, представництва, законодавства та урядування. Останні, своєю чергою, можуть призвести до уповільнення, ускладнення, погіршення/поліпшення (залежно від обставин) умов існування та плідного функціонування приватної власності.

Утім, варто також звернути увагу на прикрий недолік моделі показників — певну незбалансованість її структури, що виявляється у відсутності показника ставлення до існування приватного землеволодіння в Україні. Тобто один із трьох об'єктів приватизації/власності/націоналізації (земля) порівняно з двома іншими дискримінований щодо кількості ознак. Цей момент зумовлений незалежними обставинами — квотними обмеженнями щодо кількості показників, що їх включають до спільної анкети омнібусу виконавці планових тем Інституту соціології НАНУ. Відтак, зроблені вище узагальнення слід сприймати із певною «поправкою» на неповноту і дисбаланс моделі емпіричних показників. З урахуванням цієї «поправки» створений набір вторинних показників соціальної легітимності приватної власності (індекс та кластерне групування) можна застосувати для з'ясування соціальних характеристик суб'єктів легітимації.

4.4.3. Визначення соціальних характеристик суб'єктів легітимації

З огляду на апріорні концептуальні припущення у сенсі соціальних характеристик суб'єктів легітимації приватної власності варто розглядати передусім схильність до приватизаційних та приватновласницьких практик, належність до певних соціальних верств суспільства, певні соціально-ідеологічні уподобання людей. Передусім варто звернути увагу на зв'язки між схильністю до легітимації приватної власності, з одного боку, і приватизаційними та приватновласницькими практиками — з іншого (див. табл. 4.36).

Таблиця 4.36

Середні адитивного індексу легітимності приватної власності на чинники виробництва у межах окремих категорій учасників (родичів учасників) приватизації та приватних власників (родичів приватних власників), М, %*

Незалежна змінна	Частка за вибіркою, N=1800	Адитивний індекс легітимності, М
Обмін свого майнового приватизаційного сертифіката (ваучера) на акції підприємства		
Неучасть респондента (членів його родини)	91,3	2,75
Участь респондента (членів його родини)	8,7	2,91
Викуп підприємства його працівниками		
Неучасть респондента (членів його родини)	98,5	2,75
Участь респондента (членів його родини)	1,5	3,18
Акції підприємства, паї у ЗАТ, ВАТ		
Відсутність у власності сім'ї респондента	92,7	2,75
Наявність у власності сім'ї респондента	7,3	2,94
Мале підприємство		
Відсутність у власності сім'ї респондента	98,5	2,75
Наявність у власності сім'ї респондента	1,5	3,22

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

Зважаючи на варіацію значень індексу, можна констатувати, що учасники (родичі учасників) ваучерної приватизації, грошової приватизації працівниками своїх підприємств, власники (родичі власників) малих підприємств, акцій підприємств, паїв у ЗАТ та ВАТ дещо відрізняються на загальному тлі своєю більш вираженою схильністю до легітимації приватної власності. Але це емпіричне узагальнення потребує надійнішої перевірки.

Далі необхідно проаналізувати зв'язки створених вторинних показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності на чинники виробництва із різними вимірами соціальної структури суспільства. Передусім варто звернути увагу на залежність відповідної легітимації/делегітимації від соціально-економічного розширення суспільства (див. табл. 4.37 і 4.38).

Таблиця 4.37

Залежність середніх адитивного індексу легітимності приватної власності від соціально-економічних показників, *M*, %*

Змінні	Частка за вибіркою, <i>N</i> =1800	Адитивний індекс легітимності, <i>M</i>
Розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) респондента за останній місяць, грн		
До 500	60,4	2,60
Від 507 до 1000	29,9	2,89
Від 1030 до 1500	6,1	3,04
Від 1520 до 9000	3,6	3,29
Сукупний дохід на одного члена сім'ї респондента за останній місяць, грн		
До 500	64,9	2,65
Від 510 до 1000	26,5	2,83
Від 1050 до 1500	4,9	3,15
Від 1512 до 7000	3,7	3,20
Вербальна оцінка респондентом матеріального становища своєї сім'ї		
Нижче за середнє (бідне, злиденне)	58,0	2,62
Середнє	39,3	2,94
Вище за середнє, заможне	2,7	3,23

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

Між соціально-економічними показниками й індексом легітимності/нелегітимності існує прямий зв'язок: їх зростання та спадання взаємопов'язані. Причому варіація значень індексу наявна у межах, що їх можна інтерпретувати як помірковану міру нелегітимності та помірковану міру легітимності.

Заслужовує на увагу й частковий збіг своєрідних «рейтингів» кластерів за величиною значень адитивного індексу легітимності приватної власності, з одного боку (див. табл. 4.34), і за величиною значень соціально-економічних показників у їхніх межах — з іншого (див. табл. 4.38). В обох випадках для кластеру 2 «Суб'єкти легітимації» характерні найвищі значення середніх, а для кластеру 3 «Суб'єкти делегітимації» — найнижчі. Іншими словами, найвища міра легітимації пов'язана із найвищими значеннями соціально-економічних змінних, і навпаки. Це приховує

Таблиця 4.38

**Розподіл середньомісячного доходу (грн) громадян України
та рівнів матеріального становища сім'ї (%)
за виокремленими кластерами***

Змінні	Кластери				Загалом
	1	2	3	4	
	N=594	N=345	N=470	N=376	N=1800
Розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) респондента за останній місяць (грн), <i>M</i>	548	753	485	617	584
Сукупний дохід на одного члена сім'ї респондента за останній місяць (грн), <i>M</i>	529	725	497	590	571
Потреба родини респондента у грошах в розрахунку на одну особу за місяць, щоб жити за власними вподобаннями, нормально (грн), <i>M</i>	1457	1787	1293	1629	1514
Оцінка респондентом матеріального рівня життя власної сім'ї у балах від 0 (найнижчий) до 10 (найвищий), <i>M</i>	3,5	4,2	3,2	3,8	3,6
Вербальна оцінка респондентом матеріального становища своєї сім'ї (%)	57,1	45,2	70,4	55,6	58,0
Нижче за середнє (бідне, злиденне)	40,4	49,3	27,9	42,6	39,3
Середнє	2,5	5,5	1,7	1,9	2,7
Вище за середнє, заможне					

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

потенційні загрози делегітимації приватної власності на підґрунті соціально-економічної поляризації.

Фаховий, освітній, регіональний, політико-ідеологічний та інші види соціальної неоднорідності суспільства теж можуть ускладнювати досягнення ціннісного, соціального консенсусу з приводу приватної власності, спричинятися до дефіциту її легітимності. Тут дається взнаки навіть розшарування людей за ознаками їхнього основного заняття та статусу зайнятості (див. табл. 4.39).

Таблиця 4.39

**Зв'язок вторинних показників стану
легітимності/нелегітимності приватної власності
та показника основного заняття опитаних, *M*, %***

Основне заняття	Адитивний індекс	Кластери				Загалом
		1	2	3	4	
		N=594	N=345	N=470	N=376	N=1785
Особи, що працюють за наймом на постійній роботі	2,86	43,3	48,1	35,7	50,3	43,7
Особи, що періодично працюють за контрактами, трудовими угодами, неповний робочий день	2,96	3,0	4,9	2,8	4,0	3,5
Зайняті приватним підприємництвом, бізнесом, фермерством, індивідуальною трудовою діяльністю	3,29	3,0	8,7	1,3	4,0	3,9
Здобувачі середньої та вищої професійної освіти	3,15	4,2	7,8	2,1	6,9	4,9
Пенсіонери (за віком, інвалідністю)	2,37	23,9	13,6	44,3	23,4	27,2
Особи, що зайняті домашнім господарством або перебувають у відпустці з догляду за дитиною	3,01	6,1	6,7	3,4	4,8	5,2
Особи, що тимчасово не працюють, безробітні	2,68	11,4	6,1	8,1	5,9	8,3
Інше	3,04	2,0	2,0	1,1	0,5	1,5
Важко відповісти	3,04	3,0	2,0	1,3	0,3	1,8

*Міри статистичного зв'язку між змінними див. у Додатку 6.

На схильності опитаних легітимувати/делегітимувати приватну власність відчутно позначився рід їхньої діяльності (занять). Імовірно, соціальна успішність підприємців, бізнесменів, фермерів та самозайнятих, сподівання на переваги професійної освіти її здобувачів, відносно благополуччя домогосподарів та працівників — риси, які здебільше характерні для суб'єктів легітимності, тоді як соціальна безперспективність перебування на пенсії та безробіття — для суб'єктів делегітимності.

За статистично значимими відмінностями відсотків вибору окремих альтернатив у межах шкал показників основного заняття та статусу зайнятості простежуються й відмінності кластерів. Зокрема, близько половини суб'єктів повної (кластер 2) та обме-

женої (кластер 4) легітимації становлять наймані працівники, натомість серед суб'єктів повної делегітимації (кластер 3) однозначну більшість становлять пенсіонери та особи, що не працюють. Тому, вочевидь, для соціальної легітимації приватної власності зовсім не обов'язково її ділити між усіма громадянами порівну або цілком передавати державі. Позаяк у нашому випадку «антагонізму між працею і капіталом» не спостережено, цілком достатнім чинником зазначеної легітимації могло б стати суттєве зниження наявного рівня безробіття працездатних водночас із підвищенням соціального захисту непрацездатних. Утім, вікова структура кластерів показує, що проблема соціальної легітимації приватної власності, найімовірніше, незабаром розв'яжеться сама по собі, біологічним шляхом — через неминучий природний відхід із життя близько половини суб'єктів делегітимації похилого віку з огляду на недостатньо сприятливі для їхнього повноцінного життя соціально-економічні умови (див. табл. 4.40).

Таблиця 4.40

**Зв'язок вторинних показників стану
легітимності/нелегітимності приватної власності
та показника віку, *M*, %***

Вік	Адитивний індекс легітимності, <i>M</i>	Кластери				Загалом
		1	2	3	4	
		<i>N</i> = 594	<i>N</i> = 345	<i>N</i> = 470	<i>N</i> = 376	
Респонденти віком до 30 років	3,07	23,2	33,9	14,0	19,1	22,0
Респонденти віком 30–54 років	2,84	46,6	49,3	36,6	51,3	45,5
Респонденти віком 55 років і старші	2,44	30,1	16,8	49,4	29,5	32,5

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

Можлива загалом традиційна інтерпретація тенденції зниження рівня легітимації приватної власності мірою зростання значень віку респондентів. Макро- та мікроекономічна соціалізація людей старшого віку відбувалася за умов командно-адміністративної економіки, абсолютного домінування державної

(колективної) власності на чинники виробництва та відповідної комуністичної ідеології. Тому вони, зважаючи на свої не цілком придатні за нових умов життєвий досвід, навички, технології, зв'язки та інші складники девальвованого соціального капіталу, переважно із відразую ставляться до приватної власності на засоби виробництва і не схильні легітимувати її. Адже насамперед приватна власність (а не інші особисті досягнення, належність до колишньої номенклатури тощо) зараз зазвичай визначає становище та можливості людини в суспільстві. Натомість особи молодших вікових категорій набували своїх макро- та мікроекономічних поглядів (навичок життєдіяльності) за умов занепаду командно-адміністративної системи та функціонування перехідної ринкової економіки, і тому їм у цьому випадку властива переважно позиція легітимації.

Схильність респондентів до легітимації/делегітимації приватної власності певною мірою пов'язана із чинником освіти (див. табл. 4.41).

Таблиця 4.41

Зв'язок вторинних показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності та показника освіти, M , %*

Освіта	Адитивний індекс легітимності, M	Кластери				Загалом
		1	2	3	4	
		$N=594$	$N=345$	$N=470$	$N=376$	
Початкова, неповна середня	2,52	26,3	17,4	34,7	14,1	24,2
Середня загальна	2,75	21,2	16,8	18,1	20,7	19,4
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	2,81	26,4	27,0	24,7	26,1	26,0
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	2,89	13,5	19,1	11,5	17,6	14,9
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	2,94	12,6	19,7	11,1	21,5	15,5

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

Мірою підвищення рівня освіти (а відтак, і рівня соціального капіталу, конкурентоспроможності та адаптивності у мінливому ринковому соціально-економічному просторі) люди дедалі більше виявляються суб'єктами легітимації приватної власності як атрибута ринкової економіки. І навпаки — чим нижчий рівень освіти й чим більше звужені життєві можливості та перспективи людини за умов ринкової економіки (на відміну від набагато більш егалітарного колишнього радянського суспільства*, тим імовірніша суб'єктивна позиція делегітимації.

Легітимація та делегітимація приватної власності на чинники виробництва певною мірою зумовлена також соціально-географічно (див. табл. 4.42).

Таблиця 4.42

**Зв'язок вторинних показників стану
легітимності/нелегітимності приватної власності
та соціально-регіонального показника, *M*, %***

Регіон України**	Аддитивний індекс легітимності, <i>M</i>	Кластери				Загалом
		1 <i>N</i> =594	2 <i>N</i> =345	3 <i>N</i> =470	4 <i>N</i> =376	
Захід	3,06	28,5	30,7	12,6	14,1	21,8
Центр	2,71	26,4	26,4	30,0	25,0	26,9
Південь	2,78	16,2	15,1	15,1	13,6	15,1
Схід	2,61	29,0	27,8	42,3	47,3	36,3

*Міри статистичного зв'язку між змінними див. у Додатку 6.

** Захід — Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Волинська, Рівненська та Хмельницька області; Центр — Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Черкаська, Полтавська і Кіровоградська області та м. Київ; Південь — Одеська, Миколаївська і Херсонська області та АР Крим; Схід — Сумська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області.

У випадку регіональної змінної присутній момент, що суперечить указаному вище прямому зв'язку найнижчої міри легітимації з найнижчими значеннями соціально-економічних змінних (див. інтерпретацію розподілів середніх і відсотків табл. 4.37 і

*«Чем выше образование, тем ниже зарплата» (слова персонажа одного з радянських фільмів).

4.38). Жителі Заходу України, що вирізняються найнижчими значеннями середніх грошових показників (зарплати, стипендії, пенсії, сукупного доходу на одного члена сім'ї, а також потреби родини в грошах у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити за власними вподобаннями, нормально) з-поміж жителів усіх регіонів, найбільшою мірою не схильні до делегітимації приватної власності. Можливі три різні гіпотетичні пояснення цього моменту. Перше: через історичні обставини, адже на Заході України ринкова економіка та приватна власність повноцінно функціонували до 1939 року, тоді як на територіях Центру, Сходу та Півдня — лише до 1917 року. Розрив між поколіннями людей, що жили у минулому та живуть тепер за умов існування приватної власності, у Західному регіоні набагато менший, ніж у межах решти регіонів. Тому на Заході легітимність має певною мірою залишковий (від дорадянського періоду) характер. Друге пояснення: певну роль у виникненні цієї регіональної відмінності відіграв також соціобіологічний і водночас політичний за змістом чинник. Популяція суб'єктів легітимації приватної власності на теренах Української РСР міжвоєнного періоду (у нашому випадку — Центральний, Південний та Східний регіони) у XX столітті зазнала непоправних втрат унаслідок геноциду під час Голодомору 1932–1933 років, а також масових репресій другої половини 1930-х років. Проте ця популяція у межах населення західних територій України, що перебували між Першою та Другою світовими війнами у складі східноєвропейських держав, таких втрат не зазнала і радше навіть приросла чисельно. Третє пояснення: дається взнаки соціокультурне тяжіння Західного регіону України до західноєвропейської цивілізації, що зумовлено географічним чинником. Регіональна структура кластерів загалом підтверджує все сказане вище з приводу відповідних чинників у контексті аналізу значень індексу легітимності/нелегітимності. Тим паче, що попри статистично значимі відмінності відсотків у межах кластерів, неочікувано великих диспропорцій між ними, з одного боку, і відповідними відсотками у межах загальної вибірки — з іншого, немає.

Приватна власність та суспільна (державна) власність на чинники виробництва як альтернативні історичні типи власності виступають засадовими соціально-інституційними підвалинами антагоністичних моделей економічної системи, класової структури та соціальної культури суспільства. Ці моделі з різною мірою переконливості окреслено у межах відповідних правих (капі-

талістичних) та лівих (соціалістичних) ідеологій. У нашому випадку є підстави стверджувати, що схильності до легітимації/делегітимації приватної власності теж мають певне ідеологічне підґрунтя у свідомості опитаних — соціально-економічні ліберальні/етатистські та державно-патерналістські/економіко-індивідуалістські орієнтації, неупередженість/упередженість стосовно іноземних інвестицій (див. табл. 4.43).

Таблиця 4.43

**Зв'язок вторинних показників стану
легітимності/нелегітимності приватної власності
та економіко-ідеологічних показників, М, %***

Змінні	Ади- тивний індекс легіти- мності, М	Кластери				Загалом
		1	2	3	4	
		N= 594	N= 345	N= 470	N= 376	N= 1785
Економічний лібералізм або етатизм						
Економіку повністю регулює ринок	3,14	10,1	15,7	6,0	5,6	9,1
Економіку регулюють і ринок і держава	2,94	42,1	56,5	30,2	63,6	46,3
Економіку повністю регулює держава	2,29	23,6	12,5	48,9	23,9	28,2
Важко відповісти	2,85	24,2	15,4	14,9	6,9	16,4
Економічний індивідуалізм або державний патерналізм						
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від його власної успішної діяльності	3,18	17,1	26,4	7,7	10,6	15,0
Рівень життя громадян порівну забезпечують держава і самі громадяни	2,78	46,5	48,7	42,8	62,5	49,3
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя абсолютно всім громадянам	2,52	29,4	20,6	45,1	25,3	31,0
Важко відповісти	2,78	7,1	4,3	4,5	1,6	4,7
Ставлення до залучення в економіку України іноземного капіталу						
Радше негативне	2,32	19,4	14,2	45,5	21,5	25,7
Важко відповісти	2,73	36,7	27,0	28,9	23,1	29,9
Радше позитивне	3,04	43,9	58,8	25,5	55,3	44,4

*Міри статистичних зв'язків між змінними див. у Додатку 6.

Показово, що суб'єкти повної (кластер 2) та обмеженої (кластер 4) легітимності, а також суб'єкти із переважно невизначеними позиціями (кластер 1) мають здебільше спільні економіко-ідеологічні засади. За своїм змістом вони близькі до соціально-економічної моделі так званого шведського соціалізму (поєднання ринкового та державного регулювання економіки, приватної ініціативи та соціального захисту, залучення іноземних інвестицій). Натомість суб'єкти однозначної делегітимності (кластер 3) віддають перевагу моделі командно-адміністративної економіки. Якщо зважити також на порівняно менші відсотки крайніх позицій лібералізму та економічного індивідуалізму в межах всіх кластерів, то можна припустити, що в ідеологічному плані суттєві перепони для процесу соціальної легітимності приватної власності на чинники виробництва відсутні. Такими перепонами радше є негативні явища соціально-економічного плану — високий рівень безробіття та соціальної ексклюзії, низький рівень соціального захисту. Тому ступінь легітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві, найімовірніше, зростатиме за умови зниження міри прояву зазначених соціальних негараздів.

Важливо звернути увагу передусім на відсутність суперечностей між проаналізованими соціально-структурними та економіко-ідеологічними варіаціями значень адитивного індексу соціальної легітимності, з одного боку, а також відповідними соціально-структурними та економіко-ідеологічними профілями кластерів — з іншого. Розподіли середніх та відсоткових значень засвідчують зв'язок схильності до легітимності приватної власності із відповідним ліберальним та індивідуалістським ідеологічним підґрунтям, а також із неупередженістю стосовно іноземних інвестицій. Водночас помітно, що ідеологічні етатистські та державно-патерналістські настрої, а також упередженість стосовно іноземних інвестицій поки не набули такої міри поширення, яка б становила серйозну загрозу наявному соціальному порядку приватновласницьких відносин із боку широких кіл громадськості. Таким чином, соціальний порядок приватновласницьких відносин має певні перспективи бути легітимним.

Разом із тим, зважаючи на вже зазначений вище недолік моделі показників легітимності — незбалансованість її структури через відсутність показника ставлення до існування приватного землеволодіння в Україні, необхідно окремо проаналізувати у порівняльному контексті стан та умови легітимності приватизації землі та приватної власності на землю.

4.4.4. Умови легітимності приватної землі та приватних власників

Земля є найважливішим об'єктом приватної власності. Відтак реінституціоналізація приватної власності на землю в Україні не випадково перебуває в епіцентрі уваги публіцистів, науковців і політиків. Приватизація земельних активів дотепер незавершена: попри фактичний розподіл між приватними власниками різних земельних ресурсів у містах та селах, із року в рік продовжується мораторій Верховної Ради України на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення. Таке обмеження стоїть на заваді легальному перерозподілу та концентрації основної частки земельної власності в Україні. Поточне державне регулювання відносин земельної власності через прийняття відповідних законів, постанов та рішень певною мірою залежить від стану соціальної легітимності приватизації землі та приватної власності на землю. Під соціальною легітимністю тут слід розуміти суб'єктивне прийняття й визнання громадянами, поведінкові вияви їх добровільної згоди із перебігом та підсумками приватизації землі, інституціональним порядком приватновласницьких земельних відносин та заснованим (частково) на ньому соціальним устроєм суспільства.

З огляду на зазначений вище (див. пункт 4.4.2) дисбаланс моделі емпіричних показників соціальної легітимності приватної власності внаслідок відсутності у її складі показника ставлення до існування приватного землеволодіння в Україні необхідно окремо з'ясувати і проаналізувати у порівняльному контексті стани легітимності приватизації землі та приватної власності на землю.

Базу операціоналізації концепту «соціальна легітимність приватизації землі» може становити показник ставлення до приватизації землі (моніторинг Інституту соціології НАН України). Натомість концепт «соціальна легітимність приватної власності на землю» може бути операціоналізований через показники ставлення до приватної власності на землю та думки із приводу купівлі-продажу землі (моніторинг Інституту соціології НАН України), а також показник думки із приводу права власності на землю та угіддя (омнібус Інституту соціології НАН України). Зафіксовані шкалами цих показників позитивні настанови стосовно приватизації землі та приватної власності на землю

варто вважати виявами обрання респондентами позиції легітимації, негативні настанови – відповідно виявами позиції делегітимації. Натомість невизначені настанови слід трактувати як такі, що засвідчують вагання респондента щодо власної позиції легітимації/делегітимації. Відтак, стан соціальної легітимності належить констатувати за умови, коли позицію легітимації обирають більше ніж 50% респондентів, а стан соціальної нелегітимності – за умови, коли більше ніж 50% респондентів обрали позицію делегітимації. Але і в цих двох випадках, і в усіх інших правомірно аналізувати певні рівні (ступені) легітимності, нелегітимності й невизначеності легітимності/нелегітимності окремого об'єкта, а також мінливість цих рівнів у часі – як легітимацію, делегітимацію, збільшення чи зменшення невизначеності.

З огляду на такі критерії оцінювання на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України можна констатувати майже поступову делегітимацію приватизації землі мірою її здійснення (табл. 4.44).

Таблиця 4.44

**Динаміка відсотків відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до передання у приватну власність
(приватизації) землі?», %**

Позиції	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006	2008
	N=1807	N=1810	N=1800	N=1810	N=1810	N=1810	N=1810	N=1800	N=1800	N=1800	N=1801
Радше негативно	27,2	30,4	27,4	29,7	36,9	39,0	37,5	36,3	45,4	53,1	53,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	19,4	20,8	22,7	24,2	22,9	23,4	22,9	21,5	26,7	22,9	20,6
Радше позитивно	53,4	48,9	49,8	46,1	40,2	37,6	39,7	42,2	27,9	24,0	25,9

Упродовж 1994–2008 років частка людей із невизначеним ставленням до приватизації землі майже не змінилася. Натомість зміни часток суб'єктів легітимації та делегітимації мають симетричний, взаємно пов'язаний та протилежний за спрямо-

ваністю характер: чисельність тих, хто своєю позицією легітимує приватизацію землі, скоротилася удвічі, а чисельність тих, хто відповідно делегітимує останню, – зросла удвічі.

Стан нелегітимності приватизації землі підтверджується також відсотковими розподілами за двома показниками омнібусу та одним показником моніторингу Інституту соціології НАН України, що були проведені весною 2006 року (див. табл. 4.30). Відсоткові значення цих показників показали, що половина опитаних не лише негативно ставляться до приватизації землі, а й також схиляються до думок щодо невиправданості такої приватизації та щодо доцільності зворотної націоналізації приватної землі. Тобто переважно негативне емоційне сприйняття приватизації поєдналося із вкрай несприятливими щодо неї когнітивними (раціональними) схильностями респондентів.

Утім, є підстави припустити, що тут не йдеться про безумовне заперечення загалом приватизації землі як процесу, що призводить до появи приватної власності на землю. Частина респондентів приватизацію землі не визнають радше через те, що вона: 1) не виправдала їхніх сподівань; 2) здійснена неприйнятними для них способами, що не відповідають їхнім очікуванням та початковим уявленням. На користь цих припущень свідчать дещо відмінні тенденції динаміки стану легітимності приватної власності на землю у перебігу приватизації останньої. Ці тенденції можна констатувати на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України, під час здійснення якого в окремі роки замість показника ставлення до приватизації землі використовували показник ставлення до приватної власності на землю (табл. 4.45).

Таблиця 4.45

Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до приватної власності на землю?» %

Позиції	1992	2002	2003	2004
	N=1752	N=1799	N=1800	N=1800
Радше негативно	14,0	27,2	19,1	31,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	22,0	24,6	51,1	26,3
Радше позитивно	64,0	48,3	29,7	42,2

На старті легальної приватизації суб'єкти соціальної легітимності приватної власності більш ніж учетверо чисельно переважали суб'єктів делегітимності. За наступні роки чисельність суб'єктів легітимності суттєво скоротилася: 2004 року їх стало менше майже на третину, натомість число суб'єктів делегітимності подвоїлося. Структура відсоткового розподілу за 2003 рік зафіксувала, імовірно, переважання стану невизначеності опитуваних у їх ставленні до приватної власності на землю. У решті наведених розподілів, збереглося вагоме кількісне переважання суб'єктів легітимності приватної власності на землю над суб'єктами її делегітимності. Тут наявні підстави для припущення про те, що, на відміну від соціально нелегітимної приватизації землі, приватна власність на землю не втратила своєї соціальної легітимності за роки докорінних економічних перетворень. Або, можливо, соціальна делегітимність приватної власності на землю порівняно із приватизацією землі істотно менша.

Однак далеко не на користь цих припущень свідчить динаміка відсоткових розподілів за іншим показником моніторингу Інституту соціології НАН України, що фіксує думку опитаних щодо їхньої згоди або незгоди із дозволом (легалізацією) купівлі-продажу землі (табл. 4.46).

Таблиця 4.46

Динаміка розподілу відповідей на запитання «Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?» %

Позиції	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006	2008
	N=1807	N=1810	N=1800	N=1810	N=1810	N=1810	N=1810	N=1800	N=1800	N=1800	N=1801
Так	38,6	36,3	39,2	22,0	33,6	32,6	32,4	31,6	24,8	22,0	29,2
Ні	44,5	45,2	41,8	27,5	49,4	49,0	48,0	51,4	56,5	60,5	53,8
Важко відповісти	16,8	18,5	19,1	50,5	17,0	18,4	19,7	16,9	18,7	17,5	17,0

Зазначений показник слугує свого роду мірилом думок опитаних із приводу однієї з найважливіших правомочностей приватної власності на землю – права розпорядження нею. Тобто йдеться про невіддільну складову права приватної власності.

Показово, що відсоток суб'єктів делегітимації зазначеної правомочності в усіх наведених розподілах чисельно переважає відсоток суб'єктів відповідної легітимації. Станом на 2008 рік суб'єкти делегітимації переважають (майже на величину статистичної похибки) разом узятих суб'єктів легітимації та непевних. Разом із тим, половина, ба й більше респондентів моніторингових опитувань 2000-х років, що не погодилися із можливістю дозволу купівлі-продажу землі, ймовірно, не є одностайно безумовними й переконаними опонентами цієї правомочності приватної власності. На користь цього припущення свідчить відсотковий розподіл за показником моніторингу Інституту соціології НАН України, застосованим в опитуванні 2002 року (табл. 4.47).

Таблиця 4.47

Думки із приводу можливості (умов) купівлі-продажу землі в Україні (2002 рік), %

Як Ви ставитесь до можливості купівлі-продажу у землі в Україні?	Частка від вибірки, N=1799
1. Земля має вільно продаватися і купуватися без обмежень	7,8
2. Земля має продаватися і купуватися тільки громадянами України	30,8
3. Земля має продаватися і купуватися на території населеного пункту тільки жителями цього населеного пункту	12,0
4. При купівлі-продажу землі необхідні інші обмеження (крім наведених у п. 2 і 3)	1,6
5. Земля в Україні не може бути предметом купівлі-продажу	38,1
6. Важко сказати	9,7

Шкала цього показника містить ширшу низку позицій, що є також більш змістовними порівняно із позиціями шкали попереднього показника (див. табл. 4.46). Відтак, опитувані мали більше можливостей для власного когнітивного самовизначення із приводу купівлі-продажу землі. У підсумку респонденти, що припускають купівлю-продаж землі на різних умовах, у сукупності виявилися в більшості (52,2%) на тлі своїх опонентів. Тобто є підстави стверджувати, що половина опитаних із різними застереженнями та обмеженнями визнають можливість купівлі-продажу землі. Ймовірно, що таке визнання опосередковано стосується й загалом права розпорядження землею як

однієї із правомочностей власності на неї. При цьому показова переважна схильність опитаних до обмеження кола учасників торгів на ринку землі виключно громадянами України або представниками місцевих громад. Таку схильність можна тлумачити як вияв стурбованості людей перспективами панування на ринку землі, а відтак – і в економіці та суспільстві іноземних і/або глобальних економічних суб'єктів, а також доморошених землевласників-олігархів. Імовірно, в купівлі-продажу землі без обмежень абсолютна більшість опитаних вбачає передумови необмеженого накопичення земельної власності й похідних із цієї обставини економічних і соціальних негараздів. Утім, такі побоювання не стають на заваді соціальній легітимації приватної власності на землю та права її продажу загалом. Про це також свідчить відсотковий розподіл за показником прийнятної конфігурації права власності на землю, що був застосований в опитуванні омнібусу Інституту соціології НАН України 2009 року (табл. 4.48).

Таблиця 4.48

**Думки із приводу бажаної конфігурації
права власності на землю, %**

Яким, на Вашу думку, має бути право власності на землю та угіддя?	Частка від вибірки, N=1799
Повне право власності (з правом продажу)	55,3
Позиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	13,9
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	1,9
Державна власність на всі землі	12,5
Важко відповісти	16,4

Суб'єкти легітимації повного права приватної власності на землю (включно із правом її продажу) становлять більш як половину опитаних. Порівняння цього відсоткового розподілу відповідей із розподілом за показником ставлення до приватизації землі моніторингового опитування Інституту соціології НАН України за 2008 рік (див. табл. 4.44) дає підстави для припущення про поточний стан соціальної нелегітимності приватизації землі за одночасної легітимності приватної власності

на землю. Це припущення, таким чином, суттєво уточнює емпіричні узагальнення із приводу стану легітимності приватної власності на землю, висловлені вище на підставі застосування опосередкованих первинних емпіричних показників незбалансованої моделі показників легітимності (див. пункт 4.4.2). У попередніх пунктах було констатовано стан нелегітимності приватного землеволодіння.

Утім, нове припущення про переважну поточну легітимність приватної власності на землю спирається на інформацію, отриману на основі використання окремих показників двох різних досліджень. Для більш ґрунтовних і однозначних висновків з цього приводу необхідне застосування двох груп показників, що операціоналізують концепти «легітимність приватизації землі» та «легітимність приватної власності на землю». Але вже зараз є достатні підстави стверджувати, що ці два концепти позначають різні соціальні явища. І попри те, що на теренах України ці явища тісно пов'язані, вони нетотожні.

З огляду на з'ясовані стани нелегітимності приватизації землі та легітимності приватної власності на землю постає питання: за яких умов нелегітимно приватизована земля може перетворитися у легітимне приватне землеволодіння? Вище, у табл. 4.47 і 4.48, наведено відсоткові розподіли за позиціями шкал, що фіксують окремі з таких умов у вигляді різних обмежень прав приватної власності. Разом із тим однією з умов легітимності приватної власності варто вважати соціальну легітимність верств приватних власників. Ідеться про добровільну згоду як мінімум більшості громадян суспільства із його соціально-структурним порядком, особливістю якого є наявність таких верств, з огляду на його соціальну прийнятність. Іншими словами, це згода із наявністю цих верств у суспільстві, із неминучою (за їх наявності) соціальною нерівністю. Тому в даному разі об'єктивними ознаками соціальної легітимності належить вважати відсутність суспільних потрясінь, викликаних протистоянням власників і неїмущих, великих і дрібних власників, власників і держави; міру дотримання норм права та моралі у сфері соціальних відносин усіма зазначеними суб'єктами та ін. Натомість суб'єктивними виявами соціальної легітимності є позитивне ставлення до різних категорій приватних власників, їх визнання, схвалення та підтримка, готовність до співпраці та соціального партнерства з ними.

Емпіричними проявами соціальної легітимності різних категорій приватних власників у сучасному українському суспільстві можуть виступати почуття громадян стосовно останніх. Почуття — відносно стійкі особисті ставлення людей, що мають певну предметну спрямованість і зумовлені життям людей у суспільстві. Вони є емоційно-когнітивними утвореннями і можуть перебувати в актуальному та потенційному стані. Позитивний (миролюбний) або негативний (агресивний) характер почуттів одних людей стосовно інших може мати певні наслідки стосовно соціального порядку. Адже почуття виконують роль психологічних регуляторів конструктивності або агресивності людей і можуть спонукати їх до миролюбності, терпимості, відчуження, ворожості, непримиренності у соціальних взаємодіях, а далі вилитися в суспільному житті, відповідно, у соціальне партнерство, злагоду, консенсус, співробітництво, співіснування, конкуренцію або протиборство.

Чотири емпіричні індикатори в рамках загальнонаціонального репрезентативного омнібусу «Громадська думка в Україні — 2007» були розроблені для отримання інформації про те, як люди самі ідентифікують власні почуття стосовно приватних власників малих підприємств, великих підприємств, землі, яку вони обробляють самотужки, та землі, що її обробляють наймані працівники. Об'єкти приватної власності тут диференційовані за двома критеріями. Підприємства вирізняються за величиною, а земля — за працівниками, що обробляють її безпосередньо.

Слід ще раз наголосити, що індикатори безпосередньо не фіксують почуттів респондентів. Опитувані самі свідомо обирають у межах запропонованої шкали* почуттів єдину позицію, що, на їх погляд, найбільшою мірою відбиває зміст їхніх особистих почуттів стосовно певної категорії приватних власників. Не можна виключати того, що респонденти реально не переживали почуттів, декларованих ними згідно зі шкалою емпіричних показників. Зрештою, у посттоталітарному аномічному суспільстві люди можуть відчувати одне, сприймати його як щось друге, думати з цього приводу третє, говорити четверте, робити

*Дана шкала почуттів є скороченою та частково переробленою (з огляду на наш предмет дослідження) версією шкали, що її використав Ю.Левада у складі показника ставлення громадян Росії до особистості останнього радянського лідера Михайла Горбачова [Левада, 2005: с. 20].

п'яте, пригадувати згодом шосте. Проте навіть при цьому обрані респондентами альтернативи шкали опосередковано відбивають їхню загальну негативну, позитивну або нейтральну налаштованість стосовно приватних власників. Адже особисті симпатії та антипатії мають здебільше чітко виражений полярний характер навіть в особи з аномічною свідомістю.

Зміст запитання стимулює появу чи актуалізацію у свідомості респондента певного ментального позитивного або негативного образу приватних власників. Своєю чергою, такий ментальний образ генерує або актуалізує відповідне почуття щодо них. Назви таких імовірних почуттів утворюють позиції шкали і пропонуються опитуваним на вибір. Відтак, шкала у перебігу опитування стає своєрідним «спільним знаменником», до якого «зводяться» почуття та настрої усіх опитуваних. Вона як модель, попри свою неминуче обмежену адекватність соціально-психологічній реальності, дає можливість порівнювати відмінних між собою респондентів на предмет їх налаштованості стосовно різних категорій приватних власників (див. табл. 4.49).

Таблиця 4.49

Розподіли відповідей на запитання про почуття, викликані різними категоріями приватних власників чинників виробництва, %

Яке почуття у Вас викликають приватні власники...	Негативні			Позитивні			Нейтральні	
	Ненавість	Презирство	Роздратування	Інтерес	Співчуття	Повага	Ніяке	Важко відповісти
...малих підприємств?	1,3	1,3	7,7	18,1	8,3	23,6	34,4	5,2
...великих підприємств?	3,8	4,1	13,7	16,0	2,4	20,1	31,9	8,1
...землі, оброблюваної самотужки (сім'єю)?*	0,6	0,3	1,4	5,6	19,6	57,6	12,0	2,9
...землі, оброблюваної найманими працівниками?*	3,1	5,3	10,8	11,6	5,2	20,1	32,8	11,2

Виходячи з окреслених вище засад теоретичної, емпіричної та операціональної інтерпретації концепту «соціальна легітимність приватних власників чинників виробництва», емпіричними референтами соціальної легітимності слід вважати позиції

шкали, що репрезентують імовірні позитивні почуття респондентів, а соціальної нелегітимності – відповідно імовірні негативні їх почуття. Позиції шкали, що засвідчують відсутність в опитаних почуттів із приводу приватних власників або вагання щодо ідентифікації таких почуттів, варто вважати нейтральними стосовно приватних власників*. Ці позиції можна інтерпретувати також як емпіричні референти соціального відчуження стосовно приватних власників чинників виробництва.

У кількісному вимірі межею стану легітимності/нелегітимності слід вважати 50-відсоткові значення сукупного вибору респондентами позицій шкал, що позначають позитивні/негативні почуття. Вихідна умова інтерпретації значень відсотків така: соціальна легітимність категорії власників наявна за умови, коли позиції їх легітимації обирають більш як 50% респондентів, а соціальна нелегітимність – за умови, коли більш як 50% респондентів обрали позиції негативних почуттів стосовно категорії власників. Але і в цих двох випадках, і в усіх інших в аналітичному контексті можна говорити про рівні (ступені) легітимності, нелегітимності й непевності легітимності/нелегітимності окремих категорій власників.

Насамперед можна констатувати, що категорія приватних власників малих підприємств перебуває на межі соціальної легітимності: суб'єктами легітимації тут виступають 50,0% респондентів. Соціальна легітимність приватних власників землі, що її обробляють самотужки, має абсолютний характер: суб'єктами легітимації у цьому разі є 82,8% опитаних, причому більш як половина з них засвідчили свою повагу до цієї категорії власників. Натомість порівняно нижчим є рівень соціальної легітимності приватних власників великих підприємств та приватних власників землі, що наймають працівників для її обробітку: суб'єктами легітимації тут виступають відповідно 38,4% і 36,8% респондентів. Разом із тим, кількість опитаних, що схильні до делегітимації цих категорій приватних власників, значно менша і становить відповідно 21,6% та 19,25%. Ще меншим є відсоток суб'єктів делегітимації приватних власників

* У цьому випадку враховано досвід перетворення шкал, що наведений Є.Головахою та Н.Паніною у розробленій ними технології конструювання та використання соціологічного тесту «Інтегральний індекс соціального самопочуття» (ІСС) [Головаха, Панина, 2008а: с. 202–203].

малих підприємств, що становить 10,4%, і зовсім мізерним — нелегітимності приватних власників землі, що її обробляють самотужки (2,3%). Більшу прихильність із боку респондентів зажили приватні власники, що здебільше самі застосовують власні чинники виробництва. Це певною мірою стосується і власників й часто єдиних працівників власних малих підприємств. І відповідно менша прихильність до власників великих підприємств, які набули своєї власності переважно внаслідок приватизації, а також до землевласників, які виступають у ролі роботодавців.

У цьому сенсі В.Ворона вирізняє два типи власності — трудову та експлуаторську (грунтовану на результатах чужої праці) — на підставі характеру привласнення суб'єктами виробничого процесу його чинників та результатів. Ідеться про походження доходу приватних власників, що вони його отримують внаслідок власної або найманої праці. З цього погляду й наголошено трудовий характер малих приватних підприємств:

«Трудовий тип власності безпосередньо і найбільш повно реалізується в індивідуальній трудовій діяльності на основі приватної форми власності на чинники виробництва. Частіше за все характерною формою господарської діяльності у цьому випадку виступають малі підприємства, що засновані на праці самого власника та членів його родини. Тут найбільш наочне поєднання працівника і чинників виробництва. А питання експлуатації (як безвідплатного привласнення результатів чужої праці) саме по собі щезає...» [Ворона, 2001: с. 11].

Малі підприємства за умов українського суспільства, що трансформується, визначаються як дійсний та дієвий суб'єкт економічного та соціального розвитку й переборення патерналістських сподівань. Причина соціально-конструктивної природи малих підприємств вбачається в тому, що в особі їхнього власника одночасно поєднані три мотиви плідної поведінки: мотив власника, мотив підприємця та мотив працівника. Відтак, можна припустити, що своєрідною умовою соціальної легітимності приватних власників чинників виробництва є їхня власна праця, а умовою соціальної легітимності відповідної приватної власності — її трудовий характер.

Загалом стани соціальної легітимності приватних власників (особливо власників малих і великих підприємств, а також власників землі, що використовують для її обробітку найману працю)

потенційно нестабільні. Нестабільність тут прихована у наявності значних часток респондентів, що засвідчили свою нейтральність стосовно приватних власників. Щодо власників малих підприємств частка їх становить 39,6%, щодо власників великих підприємств – 40,0%, щодо власників землі, які наймають працівників для її обробітку, – 44,0%. Найменшою є частка нейтрально налаштованих стосовно власників землі, що самотужки її обробляють, – 14,9%. Слід зазначити, що у межах чотирьох указаних часток нейтральних респондентів основну масу утворюють ті з них, що задекларували відсутність будь-яких почуттів із приводу приватних власників (див. табл. 4.49). Це можна інтерпретувати як відносно значний ступінь соціального відчуження в нашому суспільстві стосовно останніх. За певних обставин це відчуження може вилитися у ворожість та відверту агресію.

Таким чином, застосування процедур індексування, регресійного, факторного, кластерного і кореляційного аналізу дало змогу визначити тенденції та чинники соціальної легітимності, структуру соціальної легітимності приватної власності на чинники виробництва, класифікувати респондентів за мірою вияву їхніх легітимісційних та делегітимісційних позицій. Відтак, стосовно перспектив соціальної легітимісції/делегітимісції приватної власності на чинники виробництва варто дещо зауважити. Констатовані вище тенденції делегітимісції та стани соціальної нелегітимності приватної власності на великі підприємства, а також легітимності приватної власності на малі підприємства та землю навряд чи є сталими й остаточними. Чималі групи людей поки не в змозі послідовно визначитися із власними позиціями стосовно розглянутих видів приватної власності та її суб'єктів. Від імовірного самовизначення та ідеологічного увіраження позицій цих людей залежать перспективи соціальної легітимісції/делегітимісції приватної власності на чинники виробництва в нашій країні.

ВИСНОВКИ

Суспільна та наукова нагальність застосування концепту легітимації приватної власності зумовила передусім пошук теоретико-методологічних підстав відповідної концептуалізації у дисциплінарних межах соціологічної теорії. Відтак, узагальнювальному аналізу підлягали соціологічні теоретичні тлумачення соціального феномена легітимації загалом. Тобто загальний зміст поняття легітимації з'ясовувався у перебігу виявлення його логічних зв'язків з іншими поняттями у межах різних соціологічних теорій мірою появи останніх.

У підсумку виявлено періодичність і запропоновано відповідну періодизацію розвитку соціологічних поглядів на природу, місце та значення легітимації у соціальній дійсності. Ця періодизація, описана умовно за допомоги так званої філософської тріади діалектичного розвитку (теза – антитеза – синтеза), враховує передусім мінливість такого аспекту стилістики соціологічного теоретизування, як характер ставлення у його межах до попередніх теоретичних побудов. Зокрема, зазначене ставлення виявилось як концептуальний розвиток, заперечення або поглинання теоретичного спадку і тлумачень легітимації у межах попереднього періоду. З огляду на цей визначальний критерій запропонована періодизація розвитку теоретичних поглядів на легітимацію охоплює такі періоди: 1) «*засновки*» – ініціальне започаткування вжитку соціологічного поняття легітимації, первісне окреслення його концептуальної царини в межах соціології; 2) «*тези*» – розвиток «засновків», їх ґрунтовне змістове розширення і поглиблення у вигляді певної сукупності теоретичних положень; 3) «*антитези*» – спростування попередніх «тез» з огляду на їх гадану невідповідність соціальній дійсності; 4) «*синтези*» – спроби подолання розбіжностей між «тезами» й «антитезами», що набули вигляду теоретичних дилем.

За своїм змістом перші два періоди концептуалізації зводяться до того, що генеза поняття легітимації пов'язана із добою класичної соціології, а ґрунтовний розвиток його змісту відбувся у межах парсонсівської версії структурного функціоналізму. Основні тези класичних та функціоналістських тлумачень легітимації містять наголос на таких її характеристиках: а) релігійні й культурні витоки; б) системно-інтегративна функція на підґрунті злагоди; в) пере-

важно макросоціальний і макрокультурний масштаб. На противагу зазначеним тезам згодом були висунуті антитези у межах ліворадикального критицизму, діалектичної теорії конфлікту, феноменології та постмодернізму. В цих антитезах переважає наголос на: а) владі, пануванні та технологіях соціального маніпулювання як основних джерелах легітимації; б) соціально-інтегративній функції легітимації на засадах протиборства та придушення; в) мікросоціальному масштабі та діяльнісних проявах легітимації. Оскільки вказані антитези стосовно легітимації не стали її вичерпними та безперечними тлумаченнями, період впливовості антифункціоналістських напрямів теоретизування завершився переходом до теоретичного синтезу. Синтезу передусім підлягали взаємовиключні функціоналістські тези та їх теоретичні антитези, контрарні поєднання яких набули подоби теоретичних дилем злагоди/протиборства, дії/структури та мікро/макрорівня соціологічного аналізу. Основні версії сучасного теоретичного синтезу постали як спроби подолання зазначених соціологічних дилем, а стосовно феномена легітимації виявили себе низкою його нових плідних тлумачень: а) неофункціоналістська теоретична реконструкція подолала однобічне спрямування структурно-функціоналістського консенсусного бачення легітимації за рахунок вибіркового концептуального суміщення соціально-системного і соціально-конфліктного її трактувань; б) мікросоціальні/макросоціальні межі локалізації явища легітимації розширено до мегасоціальних (глобальних, космополітичних) та інформаційних; в) у діяльнісно-структурному теоретичному синтезі розкрито роль активності дієвця у перебігу легітимації з наголошенням її обмінних, комунікативних, дискурсивних та практичних аспектів у структурному контексті.

Назагал концепт легітимації трактовано як систему логічно пов'язаних соціологічних понять, що мірою розвитку соціологічної теорії позначають різні важливі властивості, функції та чинники цього соціального феномена. Легітимацію визначено як одне із засадових понять соціології, що узагальнено фіксує процеси генези та творення легітимності, тобто суб'єктивно усвідомлюваної законності, правомірності, обґрунтованості, прийнятності або виправданості певного об'єкта з огляду на різні підстави (критерії) — релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, правові, інтелектуальні, комунікативні, ситуативні та ін. Тобто легітимність розглядається як психологічне явище, зумовлене ззовні суспільними чинниками і, своєю чергою, здатне спричинювати певні зовнішні суспільні наслідки. З цього погляду легітимність певного об'єкта постає своєрідною громадською оцінкою його, має стосу-

нок до соціальної регуляції його існування, відбиває його становище у системі неформальних суспільних практик. Грунтована на певному уявленні про соціальний порядок, його рефлексії у свідомості громадян, легітимність є проявом суб'єктивної соціальної реальності, що відбиває поєднання суб'єктивного життєвого простору окремих індивідів з інституційним порядком існування об'єкта через надання йому певної суб'єктивної значущості. Підвалини легітимності становлять соціальна практика, громадська думка, соціальна солідарність та консенсус. Через мінливість цих підвалів легітимність не є постійною якістю, а її об'єкт не може бути абсолютно легітимним/нелегітимним.

У соціологічних теоріях назагал поширені два підходи до тлумачення легітимації: по-перше, як спричиненого різними чинниками соціально-психологічного процесу, що зумовлює перетворення (виникнення, становлення та розвиток) легітимності у часі; по-друге, як цілеспрямованої діяльності суб'єкта, що має на меті становлення та розвиток певної легітимності певного об'єкта. Відтак, легітимність і легітимація розглянуті як: 1) статичний та динамічний аспекти суб'єктивного визнання законності або правомірності об'єкта, прийняття або виправдання його існування, що тягне за собою певну суб'єктивну соціально-поведінкову активність стосовно останнього; 2) взаємопов'язані каузально, на кшталт чинника і наслідку. Відповідно розрізняють суб'єктів легітимації як практики — фахових діячів і дієвців у царинах релігії, культури, філософії, науки, політики, економіки, масової комунікації та ін. — з одного боку, та суб'єктів легітимації як генези легітимності — пересічних громадян, виборців, покупців, споживачів, інвесторів, найманих працівників, платників податків та носіїв інших різноманітних соціальних статусів, що передбачають безпосередній вибір легітимувальної/делегітимувальної позиції стосовно певного соціального об'єкта — з іншого. Головну функцію легітимації, в сенсі її очікуваного або неочікуваного спостережуваного наслідку, узагальнено зведено до забезпечення різними шляхами та способами легітимності, тобто соціально-психологічної прийнятності для людей певного мікро-, мезо-, макро- або мегасоціального порядку, його виникнення, існування та відтворення.

З конкретизацією, поглибленням і розширенням змісту поняття легітимації мірою розвитку соціологічної теорії виокремлювалися та зазнавали тлумачень її різні суспільні форми. Узагальнення зазначених форм легітимації можливе у вигляді типології, у межах якої, зокрема, зведені: 1) релігійна легітимація: тотемна, анімістична, магічна, міфологічна, сакральна, теологічна; 2) культурна

легітимація: ціннісна, нормативна, символічна, традиційна, моральна (етична), мистецька, літературна та ін.; 3) соціальна легітимація: а) через громадську думку; б) на підґрунті соціальної практики; в) завдяки сприятливим соціально-структурним передумовам; г) на підвалинах соціальної солідарності та належності до спільноти; д) на основі соціального консенсусу та партнерства; 4) економічна легітимація: на засадах ефективності, продуктивності та результативності, підвищення добробуту внаслідок економічного зростання, докладання праці, корисності та вигоди; 5) політична легітимація: фактична (за фактом), ідеологічна, на підґрунті панування, загрози насилля та маніпулювання, через вибори, референдуми і плебісцити; 6) інтелектуальна легітимація: філософська, наукова та публіцистична, тобто на підґрунті ідей, логіки та раціональності; 7) правова легітимація (легалізація): процедурна, на засадах справедливості та суспільної угоди; 8) комунікативна легітимація: на підґрунті різних видів дискурсу та сучасних інформаційних мереж; 9) ситуативна легітимація: на підґрунті сприятливих соціальних обставин, подій, часових умов, нагальної необхідності, відсутності інших альтернатив та ін.

Суб'єктом соціальної легітимації виступає здебільше громадськість або переважна більшість пересічних людей, натомість решту зазначених різновидів легітимації можуть здійснювати значно менші спільноти людей, зокрема фахові – теологи, служителі релігійних культур, діячі культури, політики, ідеологи, правники, науковці, інформаційні працівники та ін. Легітимаційна діяльність останніх та легітимаційні властивості продуктів цієї діяльності спрямовані на забезпечення соціальної легітимації через легітимувальний вплив на пересічних людей. Цей вплив має на меті забезпечення суб'єктивного прийняття людьми інституційних соціальних норм та різних організаційних утворень, тобто їхньої суб'єктивної інтегрованості у відповідну соціальну структуру суспільства та добровільної згоди як мінімум більшості членів суспільства із суспільним устроєм з огляду на його соціальну прийнятність і значущість. Усі суспільні форми легітимації співіснують і виступають власне передумовами та чинниками одна одної. Таким чином, легітимація – це не просто мінливість станів різних форм легітимності певного об'єкта, вона може відбуватися і як перетворення однієї форми легітимності в іншу.

Отже, легітимацію можна вважати не другорядним поняттям соціології, а одним із її найзагальніших, наріжних понять, що відбиває універсальний та всезагальний характер рефлексивної форми соціального. Це поняття позначає один із основних проце-

сів, за допомоги яких різні типи соціальної структури у всіх різноманітних формах створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються. Концептуальний потенціал поняття легітимації став критерієм оцінювання змісту протосоціологічної ідейної спадщини, соціологічних концепцій і теорій на предмет їх змістової значущості для розроблення соціологічного підходу до проблеми легітимації приватної власності. З огляду на зазначений критерій встановлено, що у межах протосоціологічної думки увагу мислителів привертала явище та передумови суб'єктивного прийняття людьми приватної власності. Загалом можливість примирення людей з існуванням приватної власності протосоціологи пов'язували переважно з наявністю у них відповідних внутрішніх (психологічних) схильностей, що набувають зовнішнього втілення у суспільній угоді та громадській думці. Можливість укладення й дотримання такого кшталту угоди, а також наявність прихильної громадської думки ставили у залежність від суспільно-корисних властивостей приватної власності. Передумови мотивації лояльності людей до приватної власності вбачали у її приватно-корисних властивостях, а також у цілеспрямованому зменшенні спричинюваних нею соціальних негараздів.

Зазначені протосоціологічні положення успадковані соціологією і набули розвитку в соціологічному теоретизуванні. У межах теорій, що не заперечували доцільності існування приватновласницьких відносин, було поглиблено психологічне трактування суспільного визнання приватної власності, а її інститут загалом стали розглядати як соціально-психологічний феномен. Дістали концептуального оновлення й деталізації на основі використання поняттєвих засобів соціологічної науки положення про суспільно корисні властивості приватної власності як передумови її суспільного визнання та існування. На підґрунті суспільного досвіду XIX і XX століть виробились певні засади пошуку, досягнення і підтримання соціального консенсусу із приводу приватної власності та заснованого на ній капіталістичного суспільного устрою. Розвинулися теоретичні положення про морально-етичну, правову, соціально-солідарну і соціально-практичну мотивацію примирення людей з існуванням приватної власності. Наголос у них робили переважно на значенні релігії, культури та права як чинників прийняття людьми приватної власності.

Разом із тим у межах напрямів соціологічного теоретизування, орієнтованих на обґрунтування недоцільності існування соціального порядку приватновласницьких відносин, підвалинами прийнятності для людей приватної власності визнавали економічні,

соціальні та політичні відносини, а також похідні від них панівні ідеологічні і загалом культурні відносини. Про мотиви легітимації приватної власності на підґрунті її суспільної корисності тут не йшлося. Натомість наголошувалися відповідні мотиви приватної корисливості, індивідуалізму та досягнення соціальних компромісів за умов перерозподілу життєвих ресурсів.

Розвиток теоретичних тлумачень природи прийняття людьми існування приватної власності ознаменувався появою положень про різні форми здебільше опосередкованої легітимації останньої. Як безпосередній об'єкт легітимації в них здебільше розглядали засновані на приватній власності способи виробництва, суспільний устрій або інституційний устрій суспільства, різні форми капіталу. Такого кшталту випадки застосування поняття «легітимація» — поточна межа розвитку соціологічного теоретичного підходу до проблеми легітимації приватної власності. Безпосередньо цей процес не потрапив до предметної царини соціологічного теоретизування або, в ліпшому разі, перебував на її периферії. Проблема легітимації приватної власності у соціологічній теорії назагал окреслилася, але не набула остаточного предметного виокремлення й усталення. Відтак, концептуалізація легітимації приватної власності ґрунтована не лише на узагальненні наявних протосоціологічних та соціологічних тлумачень останньої, а й також на сконструйованому концепті легітимації загалом.

У суспільстві, що зазнає докорінних перетворень, дієвість легітимаційних впливів релігії, культури, економіки, політики, соціального інтелекту, права, масової комунікації обмежена з огляду на значну структурну незбалансованість і неусталеність. За таких умов особливої значущості набуває соціальна легітимація приватної власності, серед основних проявів якої — найтипівіші взірці поведінки людей у межах відповідного соціально-інституційного ареалу, що відповідають чинним інституційним нормам, становлять осердя інституту приватної власності та підґрунтя його легітимації. Основні функції соціальної легітимації приватної власності зводяться до сприяння: 1) знаходженню соціального консенсусу в суспільстві з приводу інституту приватної власності та компромісу між приватними власниками і суспільством загалом; 2) реалізації належних власникам прав приватної власності; 3) соціальному контролю громадськості над власниками, над ступенем їхньої законслухняності — готовності підпорядковуватися правовим нормам, що регламентують відносини власності; 4) забезпеченню соціальної ефективності приватної власності та авторитету приватних власників у суспільстві, довіри до них з боку громадськості, а відтак —

соціальної інтеграції суспільства. Назагал соціальна легітимація приватної власності забезпечує соціально-психологічний механізм контролю громадськості за сферою приватновласницьких відносин, у межах якого постійна особиста увага, нагляд, спостереження громадян за функціонуванням інституту приватної власності перетворюються у їхню легітимувальну/делегітимувальну позицію — своєрідну соціальну ратифікацію/нератифікацію. Концепт «соціальна легітимація приватної власності» є теоретико-методологічним знаряддям аналізу взаємозалежності між власниками й неімущими, приватною власністю і суспільством загалом.

Водночас концепт «соціальна легітимність приватної власності» охоплює систему суб'єктивних уявлень, переконань та спрямованості людей стосовно цього об'єкта. Серед них, зокрема: 1) позитивна оцінка, прийняття суспільством чи його більшою частиною приватновласницьких відносин; 2) визнання правомірності приватної власності та прав приватних власників; 3) добровільна і невимущена згода коритися відповідним інституційним нормам та вимогам; 4) впевненість у їх справедливості та соціальній ефективності; 5) уявлення про виправданість і необхідність приватної власності; 6) готовність відтворювати у своїй життєдіяльності відповідні нормативні взірці поведінки та ін. Об'єктивні соціальні ознаки соціальної легітимності приватної власності становлять: 1) міра присутності методів активного захисту своїх приватних прав на об'єкти власності у діяльності приватних власників; 2) стійкість господарських корпоративних структур; 3) міра успішності, безкризовості соціально-економічного та політичного розвитку суспільства; 4) місце і роль приватних власників у громадському, соціально-політичному житті; 5) міра особистого контролю власників над усією своєю власністю; 6) наявність/відсутність соціальних потрясінь, викликаних протистоянням власників і неімущих; 7) міра дотримання правових норм усіма суб'єктами приватновласницьких відносин — власниками, неімущими, державними структурами; 8) тривалість перебування об'єктів приватної власності в руках приватних власників та ін.

Перехід до операціоналізації концепта — визначення операцій безпосереднього емпіричного спостереження та вимірювання проявів відповідного концептуалізованого явища — опосередкований пошуком і вибором емпіричних значень і проявів останнього. Головні змінні у світовій практиці емпіричних соціологічних досліджень легітимності та легітимації — різні форми суб'єктивних ставлень особи до всіх можливих аспектів соціальної реальності, тобто мотиви, думки, атитюди (соціальні установки), настрої та

ціннісні орієнтації, а також різні поведінкові практики та діяльні прояви. Відповідно, емпіричні показники соціальної легітимації та легітимності приватної власності відбивають різні їх суб'єктивні внутрішні (соціально-психічні) і зовнішні (поведінкові), а також об'єктивні (соціально-структурні, соціально-процесуальні, інституційні, соціокультурні) вияви. Особливе місце серед зазначених видів показників належить тим, що відбивають міру поширення повсякденних приватновласницьких практик володіння, користування, розпорядження капіталом, землею та робочою силою, а також їх відчуження, набування та ін. Аналіз усіх цих виявів виступає підґрунтям вивчення особливостей перебігу та з'ясування культурних підвалин, загального стану, чинників, структури, суб'єктів, соціальних ареалів та передумов зазначеної легітимації.

З'ясування стану соціальної легітимності приватної власності в українському суспільстві із незавершеними приватизаційними процесами можливе на підґрунті соціологічного опитування з емпіричними показниками, серед яких: 1) міра участі у процесах приватизації малих підприємств, великих підприємств, землі, житла та ін.; 2) міра залучення у приватновласницькі відносини (статус приватного власника різних об'єктів – малих підприємств, великих підприємств, землі, житла та ін.); 3) ставлення до приватизації малих підприємств, великих підприємств і землі; 4) позиція визнання/невизнання постфактум доцільності та виправданості проведеної у минулому приватизації аналогічних об'єктів; 5) ставлення до існування приватної власності на ці об'єкти; 6) позиція щодо правомочностей приватних власників, тобто їхніх прав суверена: на володіння, користування та розпорядження об'єктом (зокрема, права на купівлю-продаж об'єкта власності); 7) думка з приводу доцільності/недоцільності націоналізації зазначених об'єктів власності, що були приватизовані, та ін. Така операціональна модель концепту фіксує міру змістовного консонансу/дисонансу спектру фактологічних суджень, ставлень та думок респондентів, що відбивають поведінкові, емоційні та когнітивні складові налаштованості громадськості щодо приватизації та приватної власності. Таким чином, ми з'ясовуємо, чи означає, наприклад, визнання приватизації як головного джерела появи приватних підприємств та землі одночасно й позитивне ставлення до існування останніх, а відтак, заперечення доцільності їх націоналізації? Або навпаки: чи переростає неприйняття приватизації як джерела появи приватних підприємств та землі у негативне ставлення до існування останніх, а відтак, у переконання в необхідності їх націоналізації? Отже, вимірюється якість та, певною мірою, однознач-

ність/неоднозначність, суперечливість/несуперечливість налаштованості людей стосовно приватної власності на чинники виробництва.

На основі прикладного вжитку окресленого концепту встановлено, що соціальна легітимація приватної власності в сучасному українському суспільстві є результатом взаємодії низки чинників. Передусім аналіз даних соціологічного опитування експертів засвідчив, що останні переконані у наявності в Україні виразних соціокультурних приватновласницьких уподобань населення, тобто наявності соціокультурних підвалин приватної власності або її культурної легітимності та легітимації. Аналіз даних національної статистики показав масове залучення населення у процеси соціального відтворення приватної власності. На рівні соціальної практики приватизації та ринкових економічних перетворень широкі верстви населення фактично виступають суб'єктами соціальної легітимації приватної власності. Разом із тим, на рівні масової свідомості (масових думок, уявлень та почуттів), як засвідчив аналіз даних соціологічних досліджень моніторингу та омнібусу Інституту соціології НАН України, соціальна легітимація має суперечливий характер. Є підстави твердити про відносно сталий поточний стан соціальної легітимності приватної власності на малі підприємства, тобто об'єкти вже завершеної приватизації. Натомість приватизація землі та великих підприємств поки триває. Їй властивий здебільше хаотичний, непрозорий і подекуди відверто протиправний перебіг. Супутнім йому явищем є соціальна нелегітимність приватної власності на великі підприємства на рівні масової свідомості громадян України. Водночас дані соціологічних опитувань засвідчили, що приватна власність на землю є легітимною на тлі нелегітимності відповідної приватизації її. Це має значні негативні наслідки: приватна власність на землю та великі підприємства надмірно залежить від інтенцій влади та політичної кон'юнктури. Наявні передумови її політично вмотивованого перерозподілу. Кожна зміна влади в Україні несе загрозу перерозподілу власності: новоявлена влада змушена боротися із спокусою реприватизувати власність своїх політичних опонентів за умови її соціальної нелегітимності.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

За умов гострих політичних протиборств засоби масового інформування створили апокаліптичний образ стихійної й тотальної приватизації як «прихватації». Учасники цього віртуалізованого процесу завзято, а часом і мимоволі приватизують усе, що можуть. Або, точніше, все, що контролюють з огляду на фахові та службові повноваження користування та розпорядження. Дії «прихваторів», природно, не вписуються у рамки законів та норм християнської моралі. Спектр об'єктів «прихватації» надзвичайно широкий — як кількісно, так і якісно. Окрім робочої сили, житла, підприємств та землі, це й, наприклад, оплачений роботодавцем робочий час, технології оперативно-розшукової діяльності спецслужб, державна таємниця, державно-адміністративні функції та посади, окремі державні органи та держава загалом. На підставі масової інформації складається враження, що чим більша цінність та масштаб об'єкта «прихватації», тим менша імовірність карної відповідальності «прихватора». І навпаки — мірою зменшення цінності та масштабу об'єкта зростає імовірність такої відповідальності. Скидається на те, що у «прихватаційні» процеси різною мірою залучена абсолютна більшість громадян. Загалом «прихватація» постає як явна або (переважно) латентна економічна «війна всіх проти всіх», у перебігу якої кожен «прихватор» мірою своїх можливостей намагається примножити власні активи за рахунок чужих приватних, спільних корпоративних, комунальних та державних ресурсів.

Стан нелегітимності приватизації та похідної від неї приватної власності є потенційним чинником дезорганізації економіки та соціальної дестабілізації суспільства. Він може зумовити прагнення малозабезпечених (неімущих) до компенсування або реалізації своїх соціально-економічних інтересів через: 1) кримінальні злочини проти приватної власності; 2) підтримку політичних сил, що виступають за призупинення приватизації, реприватизацію ба й більше — націоналізацію приватизованої власності; 3) політичну активність, спрямовану на частковий/повний демонтаж інституційних підвалин приватновласницьких відносин. Натомість влас-

ники для запобігання таким реальним і потенційним загрозам своїм інтересам уже вдаються, наприклад, до: 1) приватизації у її латентному (тіньовому) форматі; 2) несплати податків (подекуди із використанням режиму вільних економічних зон), приховування та викачування прибутків в офшорні зони; 3) лобювання своїх інтересів шляхом корупційних діянь (інколи навіть шляхом підкупу окремих фракцій парламенту); 4) безоглядно жорстокої та безкомпромісної боротьби за представницькі та парламентські мандати, за формування підконтрольних місцевих самоврядних, регіональних владних та національних урядових структур, за посаду глави держави; 5) принагідного застосування безвідмовної та перевіреної часом «зброї» — інформаційно-психологічного стимулювання мовних, етнічних, конфесійних, регіональних, соціально-економічних, соціокультурних, цивілізаційних, воєнно-історичних та геополітичних фобій.

Як наслідок, за умов протистояння між політичними силами ставлення пересічних людей до великих приватних власників (олігархів) здебільше кероване логікою політичного позиціонування та блокування. Цю логіку можна передати переінакшенням вислову президента США Т.Рузвельта із приводу одного із латиноамериканських диктаторів: «Так, це олігарх-“прихвизатор”, але це наш — помаранчевий/біло-синій — олігарх-“прихвизатор”». Тобто соціальне розмежування суспільства певною мірою послаблює його ж політико-регіональне та етнокультурне розмежування. Стимулювання геополітичної, цивілізаційної, етнокультурної та мовної заклопотаності пересічних громадян та розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дає змогу відволікати увагу суспільства від питань соціальної справедливості, приватизації та її наслідків. Великі приватні власники, навіть перебуваючи у взаємно ворожих політичних таборах, залишаються при цьому «над сутичкою» політично стурбованих пересічних громадян. Якщо ж олігархи всерйоз втягуються у політичне протиборство «по різні боки барикад», то лише задля того, щоби за можливості відібрати економічні активи та контроль над бюджетними потоками у своїх колег з іншого політичного табору. У такий спосіб ризики інституту приватної власності загалом певною мірою послаблюються, але не зникають.

Водночас, попри інформаційно-психологічне стимулювання негативної налаштованості пересічних громадян стосовно приватизаційних процесів упродовж їхнього перебігу, це не вилилося у кровопролитні конфлікти — подібні до тих, що супроводжували

свого часу процеси націоналізації промисловості, транспорту, банківської сфери, сфери послуг та колективізації сільського господарства у перші десятиліття Радянської влади. Зрештою, пересічні люди, що самі бодай найменшою, навіть символічною мірою були залучені у процеси «прихватизації» радянських та пострадянських часів, навряд чи схильні бути безкомпромісними опонентами приватизації. Для опору неминуче несправедливій приватизації необхідний своєрідний «моральний стрижень». А його було «вийнято» зі свідомості людей за десятиліття, які передували легалізації приватної власності. Як наслідок, моральна свідомість населення набуває рис соціально-економічного цинізму. Це відображено й у приказці: «Україна — рідна мати, не вкрадеш — не будеш мати». Цей зразок фольклору може бути трактований як констатація загалом проблематичності шансів пересічної людини легально стати заможною в Україні.

На відміну від злочинного привласнення приватного майна пересічних громадян, випадки незаконного привласнення колись соціалістичної, а тепер державної (комунальної, колективної) власності не викликали у радянському минулому і не викликають тепер відчуття гострого несприйняття у більшості людей. Їхні відчуття у таких випадках зводяться радше до заздрості. Тому завзяття людей може вистачити хіба що на спробу свого роду дрібного особистого реваншу стосовно більш і найбільш удатливих «прихватизаторів». Цей реванш можливий за умов підтримки на виборах політичних структур, що висувають гасла реприватизації та націоналізації, або у вербальній формі (зокрема під час соціологічних опитувань). Такі настрої неминучі за умов незавершених гостроконкурентної приватизації та постприватизаційного ринкового перерозподілу приватної власності за критеріями економічної ефективності. Із завершенням цих процесів варто пов'язувати можливість остаточної соціальної легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві. Завершення приватизації державної власності та постприватизаційний перерозподіл приватизованої власності на засадах її економічної ефективності є передумовою згуртування владної верхівки України і стабілізації політичного життя. Поки не зникнуть об'єкти приватизаційних та постприватизаційних домагань, годі сподіватися на політичну стабільність, а також на те, що влада перестане бути зняряддям реалізації приватизаційних інтересів.

Утім, оскільки по всьому периметру своїх кордонів Україна оточена суспільствами, де, як і у світі загалом, панує приватна

власність, малоімовірними бачаться найближчі перспективи тотальної націоналізації та відтворення тотальної державної власності за радянським взірцем. Залучення українського суспільства у глобальний соціально-економічний простір значною мірою неможливе його односторонній дієвий спротив мегасоціальному порядку приватновласницьких відносин. Неминуча зміна поколінь громадян України та процеси соціалізації за умов культурної гегемонії глобального інституціонального порядку приватної власності є передумовами соціальної легітимації приватної власності.

Водночас дієвим чинником гарантування недоторканності приватної власності поряд із правом, силовими ресурсами та владою могла б стати її соціально-економічна ефективність у масштабах усього суспільства. Це найбільшою мірою сприяло б формуванню переконаності громадськості або, щонайменше, більшої її частини у необхідності наявності приватних власників чинників виробництва, у соціальній виправданості їхнього виняткового статусу та наявності в них статку. Для цього власникам потрібно лише відповідати повсякденним уявленням пересічних громадян про соціальну справедливість. Наприклад, старатися «віддавати Богу — Богове, кесарю — кесареве, слюсарю — слюсареве»*. Тобто бути у злагоді із традиційною мораллю (що має у нашому суспільстві деяке релігійне підгрунття) та державою (зокрема, з її інтересами та вимогами фіскальних органів), не виходити дуже далеко із формату еквівалентного обміну при взаємодії із найманими працівниками та іншими економічними контрагентами. Значущим є також добровільне залучення приватних власників у різноманітні соціальні та комунальні проекти, а також ініціювання останніх.

Завершення приватизації малих та середніх підприємств суттєво звузило можливості висхідної соціальної мобільності для нових поколінь громадян України. Сподівання на раптове збагачення та посідання дармової власності за сучасних умов вже не мають під собою ресурсного підгрунття. За цієї обставини більшості людей доводиться покладатися лише на власні особистісні ресурси со-

* Норма Нового Заповіту, що трансформувалася у народну приказку. З-поміж інших приказок, що відбивають зміст неофіційних конвенційних засад ділового співіснування у нашому суспільстві, успадкованих із часів «пізнього застою», можна навести такі: «сам живи і дай [можливість] жити іншим», «окрім таблиці множення слід знати також таблицю ділення» і т.п. Цілком імовірно, що пересічні люди оцінюють сучасних приватних власників крізь призму саме цих неформальних норм.

ціального зростання. Відсутність суспільних передумов останнього та зникнення надій на втілення життєвих сподівань може зумовити масову заклопотаність проблемами соціальної справедливості та справедливого перерозподілу приватної власності. Для запобігання загрозам соціальних протистоянь державі та приватним власникам чинників виробництва необхідно забезпечити не лише трудову зайнятість населення, а й перспективи соціально-фахового зростання для заповзятливих, енергійних та обдарованих працівників.

Дієвий легітимаційний потенціал прихований у модернізаційних можливостях приватної власності: очевидне й успішне залучення приватних власників у процеси технологічної, економічної та соціальної модернізації суспільства могло б стати запорукою соціальної легітимації їхніх статків. Роль приватних власників у модернізаційному процесі полягає передусім у сприянні прискоренню економічного розвитку суспільства за рахунок підвищення ефективності господарювання, випуску конкурентостпроможної продукції та привнесенні інновацій за одночасного дотримання законів. Легітимація приватної власності у нашій країні можлива за умов активної участі та визначального внеску приватних власників у справу набуття суспільством певних конкурентних переваг у межах світової системи. Приватні власники зобов'язані і повинні бути соціально відповідальними за стан та перспективи розвитку суспільства та його модернізацію з огляду на головне джерело походження їхніх статків — приватизацію державної власності.

Легітимація приватної власності вможливорює додання взаємної недовіри між громадянським суспільством, державою і бізнесом, виступає мірилом соціального консенсусу в нашому суспільстві та соціальної відповідальності приватних власників, становить умову соціальної консолідації суспільства та його успішної модернізації.

Література

Абушенко В.Л. Концепт / *В.Л.Абушенко, Н.Л.Кацук* // Социология : энциклопедия ; [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко]. – Минск : Книж. дом, 2003. – С. 461–462.

Августин Аврелий (Блаженный). О граде Божиим (книги XIV–XXII) / *Августин Аврелий (Блаженный)* // Творения. – СПб. : Алетейя ; К. : УЦИММ–Пресс, 1998. – Т. 4. – 585 с.

Актуальні для України проблеми, для вирішення яких можуть бути використані результати проекту (науково-інноваційний проект НАН України 2008 року «Легітимація приватної власності у масовій свідомості населення України») [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.innovations.nas.gov.ua/Years/2008/874/Pages/p1.aspx>

Александр Дж. Неофункционализм сегодня: восстанавливая теоретическую традицию / *Дж. Александр, П. Коломи* // Социологические исследования. – 1992. – № 10. – С. 112–120.

Александр Дж. Нові теоретичні напрями в соціології / *Дж. Александр* // Філософська і соціологічна думка. – 1992a. – № 2. – С. 121–130.

Александр Дж. Нові теоретичні напрями в соціології / *Дж. Александр* // Філософська і соціологічна думка. – 1992b. – № 4. – С. 132–156.

Аристотель. Політика / *Аристотель* ; пер. з давньогр. – К. : Основи, 2000. – 239 с.

Арон Р. Этапы развития социологической мысли / *Арон Р.* ; пер. з франц. – К. : Юніверс, 2004. – 688 с.

Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / *Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р.* ; пер. с англ. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.

Асмолов А.Г. Деятельность и установка / *Асмолов А.Г.* – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1979. – 150 с.

Асмолов А.Г. К проблеме установки в общей и социальной психологии / *А.Г. Асмолов, М.А. Ковальчук* // Вопросы психологии. – 1975. – № 4. – С.11–22.

Ахвледiani А.А. Собственность. Власть. Политика / *А.А.Ахвледiani, А.М.Ковалев* . – М. : S. p., 1996. – 280 с.

Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / *Бек У.* ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция ; Изд. дом «Территория будущего», 2007. – 464 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / *Бек У.* ; пер. с нем. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.

Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию / *Бек У.* ; пер. с нем. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 304 с.

Бергер П.Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / *Бергер П.Л.* ; пер. з англ. — К. : Вища шк., 1995. — 247 с.

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / *П.Бергер, Т.Лукман* ; пер. с англ. — М. : Academia-Центр : Медиум, 1995. — 323 с.

Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту ; в укр. пер. [з паралельними місцями та додатками]. — К. : Київська Патріархія Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. — 1416 с.

Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / *Бодріяр Ж.* ; пер. з франц. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 230 с.

Бурганов А.Х. Философия и социология собственности: русские и татарские реалии / *Бурганов А.Х.* — [4-е изд., перераб. и доп.]. — М. : РГГУ, 2004. — 287 с.

Бурдьє П. Общественное мнение не существует / *Бурдьє П.* // Социальное пространство: поля и практики ; пер. с франц. — М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 2005. — С. 272–285.

Бурдьє П. Практичний глузд / *Бурдьє П.* ; пер. з франц. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2003. — 503 с.

Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / *Валлерстайн И.* ; пер. с англ. — М. : СПб. : Университ. книга, 2001. — 416 с.

Валлерстайн И. Буржуа(зия) как концепция и реальность / *Балибар Э., Валлерстайн И.* // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности ; пер. с англ. — М. : Логос-Альтера ; Ессе Ното, 2003а. — С. 156–176.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / *Валлерстайн И.* ; пер. с англ. — М. : Логос, 2003б. — 368 с.

Валлерстайн И. Маркс и история. Удачное и неудачное прочтения / *Балибар Э., Валлерстайн И.* // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности ; пер. с англ. — М. : Логос-Альтера ; Ессе Ното, 2003с. — С. 146–155.

Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / *Валлерстайн И.* ; пер. с англ. — М. : Издат. дом «Территория будущего», 2006. — 248 с.

Вебер М. Город / *Вебер М.* // Избранное. Образ общества ; пер. с нем. — М. : Юристь, 1994а. — С. 309–446.

Вебер М. Господарство і суспільство як загальні поняття / *Вебер М.* // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998a. – С. 67–82.

Вебер М. Основные понятия стратификации // Человек и общество. Хрестоматия / [под ред. С.А. Макеева]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 85–106.

Вебер М. Основные социологические понятия / *Вебер М.* // Избранное : Протестантская этика и дух капитализма ; пер. с нем. – [2-е изд., доп. и испр.]. – М. : Рос. полит. энцикл., 2006a. – С. 453–482.

Вебер М. Покликання до політики / *Вебер М.* // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998b. – С. 173–191.

Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння / *Вебер М.* // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998c. – С. 104–156.

Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма / *Вебер М.* // Избранное: Протестантская этика и дух капитализма ; пер. с нем. – [2-е изд., доп. и испр.]. – М. : Рос. полит. энцикл., 2006b. – С. 187–212.

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / *Вебер М.* ; пер. з нім. – К. : Основи, 1994b. – 262 с.

Вебер М. Сословия и классы / *М.Вебер* // Личность. Культура. Общество. – 2007. – Вып. 4 (39). – С. 21–27.

Вебер М. Соціальні причини занепаду античної культури / *Вебер М.* // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998d. – С. 7–32.

Вебер М. Три чисті типи легітимного панування / *Вебер М.* // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998e. – С. 157–172.

Веблен Т. Теория праздного класса / *Веблен Т.* ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1984. – 368 с.

Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / *Войтович С.О.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 120 с.

Ворона В. Власність і право власності / *Погорелов М., Тараненко О., Ворона В.* // Розвиток соціалістичної власності та вдосконалення виробничих відносин. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971a. – С. 43–55.

Ворона В. Економічний зміст власності / *Погорелов М., Тараненко О., Ворона В.* // Розвиток соціалістичної власності та вдосконалення виробничих відносин. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971b. – С. 7–26.

Ворона В. Концепция хозяйствования (политико-экономический аспект) / *Ворона В., Канищенко Л., Пахомов Ю.* — К. : Вища шк., 1989. — 362 с.

Ворона В. Современное промышленное предприятие в социальном измерении / *Ворона В.* // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения ; под общ. ред. В.Вороны, Е.Суименко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — С. 9–32.

Ворона В. Соціологія та політика в суспільстві, що трансформується / *В. Ворона, Є. Головаха* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2. — С. 9–17.

Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / *Габермас Ю.* // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія : підручник. — К. : Лібра, 1999. — С. 287–324.

Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / *Габермас Ю.* ; пер. з нім. — Львів : Астролябія, 2006. — 416 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / *Габермас Ю.* ; пер. з нім. — Львів : Літопис, 2000. — 320 с.

Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / *Габермас Ю.* ; пер. з нім. та комент. В.М. Купліна. — К. : Четверта хвиля, 2001. — 424 с.

Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє : доповідь Римському клубові / *Гаврилишин Б.* ; пер. з англ. — К. : Наук. думка, 1990. — 208 с.

Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / *Гегель Г.В.Ф.* ; пер. з нім. — К. : Юніверс, 2000. — 336 с.

Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / *Гидденс Э.* ; пер. с англ. — М. : Академ. проект, 2003. — 528 с.

Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / *Гоббс Т.* ; пер. з англ. — К. : Дух і Літера, 2000. — 606 с.

Годвин В. О собственности / *Годвин В.* ; пер. с англ. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. — 260 с.

Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / *Головаха Е.И., Панина Н.В.* // Избранные труды по социологии : [в 3 т.] ; сост., ред., вступ. статья Е.И. Головахи. — К. : Факт, 2008а. — (Т. 2 : Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения. — С. 183–233).

Головаха Е.И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе /

Головаха Е.И., Панина Н.В. // Избранные труды по социологии : [в 3 т.] ; сост., ред., вступ. статья Е.И.Головахи. – К. : Факт, 2008b. – (Т. 1 : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. – С. 63–86).

Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку / Є.Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 5–14.

Головаха Є.І. Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / Є.І.Головаха, Н.В.Паніна . – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008с. – 85 с.

Горбачик А. Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств / А. Горбачик // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 23–45.

Гоулднер А.У. Наступаючий кризис западной социологии / Гоулднер А.У. ; пер. с англ. – СПб. : Наука, 2003. – 576 с.

Граммши А. Тюремные тетради : [в 3 ч.] / Граммши А. ; пер. с итал. – М. : Политиздат, 1991. – Ч. 1. – 560 с.

Гребіневич О. Легітимативні процеси в суспільстві ліберально-демократичної культури / О. Гребіневич // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 99–126.

Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / Г'юм Д.; пер. з англ. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2003. – 552 с.

Гіденс Е. Соціологія / Гіденс Е. ; пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Дарендорф Р. Амба, американцы и коммунисты. К тезису об универсальности господства / Дарендорф Р. // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2002a. – С. 429–459.

Дарендорф Р. О происхождении неравенства между людьми / Дарендорф Р. // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2002b. – С. 481–518.

Дарендорф Р. Похвала Фрасимаху. К новой ориентации политических теорий и политического анализа / Дарендорф Р. // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2002с. – С. 400–427.

Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Дарендорф Р. ; пер. с нем. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002d. – 288 с.

Дарендорф Р. Социальная наука и оценочные суждения. После-словие к дискуссии об оценках / Дарендорф Р. // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2002e. – С. 100–121.

Дарендорф Р. Социология и индустриальное общество / *Дарендорф Р.* // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. — М. : Праксис, 2002f. — С. 86–99.

Дарендорф Р. Тропы из утопии. К новой ориентации социологического анализа / *Дарендорф Р.* // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. — М. : Праксис, 2002g. — С. 331–359.

Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / *Дарендорф Р.* ; пер. з нім. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 109 с.

Дарендорф Р. Функции социальных конфликтов / *Дарендорф Р.* // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. — М. : Праксис, 2002h. — С. 359–376.

Дарендорф Р. Homo Sociologicus: Опыт об истории, значении и критике категории социальной роли / *Дарендорф Р.* // Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии ; пер. с нем. — М. : Праксис, 2002i. — С. 175–267.

Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / *М. Доган* // Социологические исследования. — 1994. — № 6. — С. 147–156.

Домашенко М.В. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / *М.В.Домашенко, В.Є.Рубаник.* — Харків : Факт, 2002. — 550 с.

Дюркгейм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / *Дюркгейм Е.* ; пер. з франц. — К. : Основи, 1998. — 519 с.

Дюркгейм Э. Курс социальной науки. Вступительная лекция // *Дюркгейм Э.* Социология. Её предмет, метод, предназначение ; пер. с англ. — М. : Канон + РООИ «Реабилитация», 2006. — С. 167–198.

Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / *Дюркгейм Э.* ; пер. с франц. — М. : Наука, 1990. — С. 3–390.

Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / *Дюркгейм Э.* ; пер. с франц. — М. : Канон, 1995. — 352 с.

Энгельс Ф. Похорон Карла Маркса / *Маркс К., Энгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1964. — Т. 19. — С. 338–342.

Энгельс Ф. Проект коммунистического символа веры // *Маркс К., Энгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1980. — Т. 42. — С. 331–337.

Энгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел / *Маркс К., Энгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1958. — Т. 2. — С. 221–494.

Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія : підручник / Єрмоленко А.М. — К. : Лібра, 1999. — 488 с.

Завершинский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К.Ф. Завершинский // Политические исследования. — 2001. — № 2. — С. 113–131.

Задорожный Г.В. Собственность и экономическая власть / Задорожный Г.В. — Х. : Основа, 1996. — 144 с.

Захарченко М.В. Історія соціології: Від античності до початку ХХ ст. / М.В.Захарченко, О.І.Погорілий — К. : Либідь, 1993. — 335 с.

Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф.Зимбардо, М.Ляйппе ; пер. с англ. — СПб. : Питер, 2001. — 448 с.

Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной, социологии / Зиммель Г. // Избранное. — М. : Юрист, 1996. — (Т. 2 : Созерцание жизни. — С. 486–500).

Зомбарт В. Исследования по истории развития современного капитализма : [в 3 т.] / Зомбарт В. ; пер с нем. — СПб. : Владимир Даль, 2008. — (Т. 3, кн. 1 : Роскошь и капитализм. — С. 5–234).

Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе / В.Л. Иноземцев // Вопросы философии. — 2000. — № 12. — С. 3–13.

Йолон П.Ф. Изменение характера объектов современной научной теории и обогащение ее понятийного аппарата / Йолон П.Ф. // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. — К. : Наук. думка, 1977. — С. 167–196.

Кампанелла Т. Місто Сонця // Мор Т., Кампанелла Т. ; [пер. з лат.] // Утопія. Місто Сонця. — К. : Дніпро, 1988. — С. 131–182.

Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / Кант И. // Сочинения : [в 6 т.]. — М. : Мысль, 1966. — Т. 6. — С. 5–23.

Кант И. Метафизика нравов : [в 2 ч.] / Кант И. // Основы метафизики нравственности. — М. : Мысль, 1999а. — С. 563–894.

Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики». 1793 / Кант И. // Основы метафизики нравственности. — М. : Мысль, 1999б. — С. 515–562.

Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Кастельс М. ; пер. з англ. — К. : Ваклер, 2007. — 304 с.

Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель / М.Кастельс, П.Хіманен; пер. з англ. — К. : Ваклер, 2006. — 256 с.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / *Кастельс М.* ; пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

Каишор Б. Легитимируя политический консьюмеризм: случай сертификации лесов в Северной Америке и Западной Европе / *Б. Каишор, Г. Аулд, Д. Ньюсон* // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. 9. – С. 278–306. – (Спецвыпуск «Негосударственные механизмы управления в глобальном обществе»).

Коваль Т.Б. Личность и собственность. Христианство и другие религии мира / *Т.Б. Коваль* // Мир России. – 2003. – № 2. – С. 3–45.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.) // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – [2-ге вид., змін. і доп.]. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 120–153.

Конституція України (1996 р. із змінами 2004 р.) // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – [2-ге вид., змін. і доп.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 215–271.

Конт О. Общий обзор позитивизма / *Конт О.* // Западно-европейская социология XIX века : тексты ; под ред. В.И. Добренькова. – М. : Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – С. 120–179.

Коран / [дослідження, переклад (фрагмент) і коментарі В. Рибалкіна]. – К. : Стилос, 2002. – 270 с. – (НАН України ; Інститут сходознавства ім. А. Кримського).

Коран / [переклад (фрагменти) і коментарі Я.Полотнюка] // Всесвіт : журнал іноземної літератури. – 1990. – № 6. – С. 90–123.

Коцюбинський В.Й. Привласнення: соціальні аспекти / *Коцюбинський В.Й.* – К. : Укр. Центр духов. культури, 1999. – 230 с.

Кустарев А.С. Обществоведение Вебера и российская фактура / *А.С. Кустарев* // Россия и современный мир. – 2005. – № 4. – С. 132–152.

Левада Ю.А. Неюбилейные размышления о перестройке / *Ю.А. Левада* // Общественные науки и современность. – 2005. – № 6. – С. 16–22.

Левита Р.Я. Эволюция категории «собственность» в экономической теории / *Р.Я. Левита* // Экономика и математические методы. – 2002. – Т. 38, № 3. – С. 30–39.

Легітимація приватної власності у масовій свідомості населення України (інформація про науково-інноваційний проект НАН України 2008 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.innovations.nas.gov.ua/Years/2008/874/Pages/default.aspx>

- Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность / *Леонтьев А.Н.* – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
- Лепсиус М.Р.* Своеобразие и потенциал веберовской парадигмы / *М.Р. Лепсиус* // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7, № 2. – С. 51–60.
- Леш С.* Соціологія постмодернізму / *Леш С.* ; пер. з англ. – Львів : Кальварія, 2003. – 344 с.
- Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна / *Лиотар Ж.-Ф.* ; пер. с франц. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
- Лиотар Ж.-Ф.* Ситуація постмодерну / *Ж.-Ф. Лиотар* // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 15–38.
- Лок Дж.* Два трактати про врядування / *Лок Дж.* ; пер з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
- Луман Н.* Введение в системную теорию / *Луман Н.* ; под ред. Д. Беккера ; пер с нем. – М. : Логос, 2007а. – 360 с.
- Луман Н.* Власть / *Луман Н.* ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
- Луман Н.* Общество общества / *Луман Н.* ; пер. с нем. – М. : Логос, 2004. – 232 с. – (Кн. 1 : Общество как социальная система).
- Луман Н.* Общество общества / *Луман Н.* ; пер. с нем. – М. : Логос, 2005. – 320 с. – (Кн. 3 : Эволюция).
- Луман Н.* Общество общества / *Луман Н.* ; пер. с нем. – М. : Логос, 2006. – 320 с. – (Кн. 4 : Дифференциация).
- Луман Н.* Социальные системы: очерк общей теории / *Луман Н.* ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2007б. – 644 с.
- Майерс Д.* Социальная психология / *Майерс Д.* ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 1996. – 685 с.
- Макеєв С.* Десятирічна криза легітимності правлячих кіл / *С. Макеєв* // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 5–9.
- Мак'явеллі М.* Флорентійські хроніки. Державець / *Мак'явеллі М.* ; пер. з італ. – К. : Основи, 1998. – С. 393–463.
- Маркс К.* Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963а. – Т. 8. – С. 109–205.
- Маркс К.* До критики політичної економії / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963б. – Т. 13. – С. 1–152.
- Маркс К.* Економіко-філософські рукописи 1844 року / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1980а. – Т. 42. – С. 39–159.
- Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії. Т. 1. Кн. 1: Процес виробництва капіталу / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ;

[пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963с. – Т. 23. –VII+848 с.

Маркс К. Конспект книги Джемса Мілля «Основи політичної економії» / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1980б. – Т. 42. – С. 5–37.

Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959а. – Т. 4. – С. 405–441.

Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера, і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959б. – Т. 3. – С. 7–521.

Маркс К. Теорії додаткової вартості / *Маркс К., Енгельс Ф.* // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1967. – Т. 26, ч. 2. – 664 с. – (Т. 4 «Капіталу», ч.2, розд. 8–18).

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / *Мертон Р.* ; пер. с англ. – М. : АСТ; Хранитель, 2006. – 873, [7] с.

Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників / [за ред. Ю.Саєнка]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 372 с.

Миллс Ч.Р. Социологическое воображение / *Миллс Ч.Р.* ; пер. с англ. – М. : Издат. дом NOTA BENE, 2001. – 264 с.

Миль Дж.С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии / *Миль Дж.С.* ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980. – Т. 1. – 496 с.

Миль Дж.С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии / *Миль Дж.С.* ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1981. – Т. 3. – 448 с.

Миль Дж.С. Система логики силлогической и индуктивной // Западноевропейская социология XIX века : тексты / под ред. В.И.Добренкова. – М. : Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – С. 243–278.

Мід Дж.Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / *Мід Дж.Г.* ; пер. з англ. – К. : Укр. Центр духов. культури, 2000. – 416 с.

Мищенко М. Громадська думка про приватизацію в Україні / *М. Мищенко* // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 7–8. – С. 16–32.

Мищенко М. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні / *М.Мищенко, І.Буров.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 124 с.

Мор Т. Утопія / *Мор Т., Кампанелла Т.*; [пер. з лат.] // Утопія. Місто Сонця. – К. : Дніпро, 1988. – С. 16–114.

Мусиездов А.А. Легітимація. Проблема міста / *А.А. Мусиездов* // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 462. – С. 117–123. – (Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»).

Надирашвили Ш.А. Особенности закономерностей действия установок на различных уровнях психологической активности человека / *Ш.А. Надирашвили* // Проблемы социальной психологии : сборник статей. – Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1976. – С. 237–249.

Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / *Надирашвили Ш.А.* – Тбилиси : Мецниереба, 1974. – 172 с.

Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / *Надирашвили Ш.А.* – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – 364 с.

Народне господарство України у 1992 році. – К. : Техніка, 1993. – 464 с. – (Статистичний щорічник ; Міністерство статистики України).

Опис результатів виконання проекту (науково-інноваційний проект НАН України 2008 року «Легітимація приватної власності у масовій свідомості населення України») [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.innovations.nas.gov.ua/Years/2008/874/Pages/p2.aspx>

Оуэн Р. Дальнейшее развитие плана, содержащегося в докладе Комитета Ассоциации для облегчения положения промышленных и сельскохозяйственных рабочих / *Оуэн Р.* // Избранные произведения ; пер. с англ. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950а. – Т. 1. – С. 109–139.

Оуэн Р. Из книги о новом нравственном мире / *Оуэн Р.* // Избранные произведения ; пер. с англ. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950b. – Т. 2. – С. 5–115.

Оуэн Р. Описание ряда заблуждений и бед, вытекающих из прошлого и настоящего состояния общества / *Оуэн Р.* // Избранные произведения ; пер. с англ. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950c. – Т. 1. – С. 140–156.

Оуэн Р. Революция в сознании и деятельности человеческого рода, или грядущий переход от неразумия к разумности / *Оуэн Р.* // Избранные произведения ; пер. с англ. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950d. – Т. 2. – С. 116–303.

Павлишенко М. Приватизація землі та її соціально-економічні наслідки / *М. Павлишенко* // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 29–33.

Парсонс Т. Аналитический подход к теории социальной стратификации / Парсонс Т. // О структуре социального действия ; пер. с англ. — [2-е изд.]. — М. : Академ. проект, 2002a. — С. 354–380.

Парсонс Т. Введение / Парсонс Т. // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1972a. — С. 25–36.

Парсонс Т. Общий обзор / Парсонс Т. // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1972b. — С. 360–378.

Парсонс Т. Очерк социальной системы / Парсонс Т. // О социальных системах / пер. с англ. — М. : Академ. проект, 2002b. — С. 543–686.

Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Парсонс Т. // Американская социологическая мысль : тексты ; пер. с англ. — М. : Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления, 1996. — С. 494–525.

Парсонс Т. Рабочие тетради по теории действия / Т. Парсонс, Р. Бейлз, Э. Шилз // Личность. Культура. Общество. — 2007. — Т. IX, вып. 3 (37). — С. 52–68. — (Гл. 5 : Фазовые движения в связи с мотивацией, образованием символов и ролевой структурой, § V–VI).

Парсонс Т. Рабочие тетради по теории действия / Т. Парсонс, Р. Бейлз, Э. Шилз // Личность. Культура. Общество. — 2008. — Т. 10, вып. 1 (40). — С. 48–62. — (Гл. 5 : Фазовые движения в связи с мотивацией, образованием символов и ролевой структурой, § 7).

Парсонс Т. Система современных обществ / Парсонс Т. ; пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 1998. — 270 с.

Парсонс Т. Социальная система / Парсонс Т. // О социальных системах ; под ред. В.Ф. Чесноковой, С.А. Белановского. — М. : Академ. проект, 2002c. — С. 73–520.

Парсонс Т. Социальные системы (статья из Международной энциклопедии социальных наук) / Т. Парсонс // Личность. Культура. Общество. — 2003. — Т. 5, вып. 1–2 (15–16). — С. 169–203.

Парсонс Т. Структура социального действия (Главы из книги) / Парсонс Т. // О структуре социального действия. — [2-е изд.]. — М. : Академ. проект, 2002d. — С. 43–328.

Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Парсонс Т. // О структуре социального действия ; под ред. В.Ф. Чесноковой, С.А. Белановского. — [2-е изд.]. — М. : Академ. проект, 2002e. — С. 699–721.

Пасхавер А. Приватизация до и после оранжевой революции / А. Пасхавер, Л. Верховодова // Центр социально-экономических исследований CASE Украина. — S. l. : S. p., s. a. — 32 с.

Пасхавер О. Українські реформи, або Приватизацію ніхто не любить / *О. Пасхавер* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 61–85.

Петрушина Т.О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен / *Петрушина Т.О.* — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — 544 с.

Пилипенко В.Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / *Пилипенко В.Є.* — К. : Фоліант, 2005. — 224 с.

Платон. Держава / *Платон* ; пер. з давньогрец. — К. : Основи, 2000. — 355 с.

Попова И.М. Социальная практика как основа легитимации и согласия / *И.М. Попова* // Вісник Одеського національного університету. — 2003. — Т. 8, вип. 9. — С. 128–135.

Попова І. Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітиматії. До постановки проблеми / *І. Попова* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 21–41.

Прудон П.Ж. Что такое собственность? Или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия или женщины в настоящее время / *Прудон П.Ж.* ; пер. с франц. — М. : Республика, 1998. — С. 6–202.

Рабочая книга социолога / [под общ. ред. и с предисл. Г.В. Осипова]. — [3-е изд.]. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 480 с.

Резнік В. Своеобразие экономической ментальности населения Украины: «Восток» — «Запад» / *В.Резнік* // Экономическая культура населения Украины ; под ред. В.М. Вороны, Е.И. Суименко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008с. — С. 115–131.

Резнік В. Глобалізація та стан соціальної легітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві / *В. Резнік* // Глобальна модернізація і сталий розвиток : Міжвід. наук.-теорет. конф., 31 жовт. 2006 р., м. Київ ; відп. ред. О.Г. Білорус : матеріали конф. — К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006а. — С. 200–207.

Резнік В. Інформаційно-психологічні впливи та процеси інституціоналізації й деінституціоналізації / *В.С. Резнік* // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : III Всеукр. соціолог. конф. : наук. доповіді і повідомлення ; за ред. М.О. Шульги, В.В. Вороны. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003а. — С. 533–535. — (Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України).

Резнік В. Концептуалізація феномена аттитюду у контексті парадигм установки та діяльності: порівняльний аналіз / *В. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003б. — Вип. 6. — С. 230–247.

Резнік В. Легітимність приватної власності: спроба визначення концепту / *В. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Інститут соціології НА України, 2006b. — Вип. 9. — С. 156–166.

Резнік В. Легітимність приватної власності як соціальний імператив сталого розвитку / *В. Резнік* // Глобальна модернізація і сталий розвиток: соціальні імперативи і економічні стратегії : Міжвід. наук.-теорет. конф. ; відп. ред. О.Г. Білорус : матеріали конф. — К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008a. — С. 147–157.

Резнік В. Методологічні засади соціологічного дослідження економіко-ментальних підвалин легітимності приватної власності / *В. Резнік* // Український соціум. — 2006c. — № 1. — С. 115–121.

Резнік В. Поняття «легітимність» та «легітимація» як концептуальні засоби дослідження соціальної інтеграції / *В.С. Резнік* // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій : V Всеукр. наук.-практ. конф. : матеріали конф. ; за заг. ред. О.Д. Куценко, В.І. Судакова. — К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2009a. — С. 106–117. — (Соціологічна асоціація України; Факультет соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; Інститут соціології НАН України).

Резнік В. Поняття «легітимність» та «легітимація» як теоретичні інновації М. Вебера: зміст і роль у сучасній соціології / *В. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008b. — Вип. 11. — С. 7–20.

Резнік В. Приватизація в Україні як соціально-економічний процес: об'єктивні показники та суб'єктивні оцінки / *В. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006d. — № 2. — С. 66–89.

Резнік В. Приватизація в Україні як соціально-економічний процес: об'єктивні показники та суб'єктивні оцінки [Електронний ресурс] / *Резнік В.* // Звіт з виконання послуг з проведення соціологічних досліджень (опитування громадської думки) з ключових питань, що відносяться до компетенції Фонду державного майна України. — К. : S. p., 2007a. — С. 8–35. — (Досвід приватизації державних об'єктів в Україні: соціологічний зріз : аналіт. звіт : у 2 кн., кн. 1, розд. 1). — Режим доступу :

<http://www.spfu.gov.ua/ukr/reports/spfu/zvit.pdf>

Резнік В. Приватизація землі та приватна власність на землю: відмінність станів соціальної легітимності / *Резнік В.* // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін ; за ред. В.Ворони, М.Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2009b. — С. 124–135.

Резнік В. Приватизація та приватна власність: сутність, актуальність та виміри, легітимність [Електронний ресурс] / *В. Резнік* // Звіт з виконання послуг з проведення соціологічних досліджень (опитування громадської думки) з ключових питань, що відносяться до компетенції Фонду державного майна України. – К. : С. р., 2007b. – С. 36–92. – (Досвід приватизації державних об'єктів в Україні: соціологічний зріз : аналіт. звіт : у 2 кн., кн. 1, розд. II). – Режим доступу :

<http://www.spfu.gov.ua/ukr/reports/spfu/zvit.pdf>

Резнік В. Приватна власність крізь призму соціологічного інституціоналізму / *В. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005a. – № 4. – С. 119–131.

Резнік В. Приватна власність на засоби виробництва як об'єкт макро- та мікроекономічних настанов громадян України / *В. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005b. – Вип. 8. – С. 70–86.

Резнік В. Приватна власність та економічна ментальність українців: «Захід» чи «Схід»? (Формулювання гіпотези соціологічного дослідження) / *В. Резнік* // Український соціум. – 2005c. – № 5–6. – С. 78–86.

Резнік В. Приватний підприємець як роботодавець: стан та динаміка соціальної легітимності / *В. Резнік* // Українське суспільство 1994–2005 : моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005d. – С. 242–251.

Резнік В. Приватні власники чинників виробництва: стан соціальної легітимності / *В. Резнік* // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007c. – С. 212–219.

Резнік В. Соціальна легітимність приватної власності в Україні та ментальність українців очима експертів / *В.С. Резнік* // Український соціум. – 2006e. – № 5. – С. 131–141.

Резнік В. Соціальна легітимність приватної власності: спроба побудови адитивного індексу / *В. Резнік* // Український соціум. – 2007d. – № 2. – С. 62–73.

Резнік В. Соціально-економічні орієнтації громадян сучасної України за оцінками експертів: спроба аналізу історичних передумов генези / *В. Резнік* // Український соціум. – 2006f. – № 6. – С. 81–91.

Резнік В. Соціально-структурна локалізація носіїв легітимності і нелегітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві / *В. Резнік* // Український соціум. – 2007e. – № 5–6. – С. 77–85.

Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал / *Резнік В.* // Українське суспільство 1992–2006 :

соціологічний моніторинг ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006g. — С. 118–128.

Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу / *В. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007f. — № 2. — С. 70–102.

Резнік В. Структура сімейного споживання в Україні: стан та динаміка / *В. Резнік* // Українське суспільство 1994–2004 : моніторинг соціальних змін. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004a. — С. 185–196.

Резнік В. Структура та носії соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал в сучасному українському суспільстві / *В. Резнік* // Український соціум. — 2007g. — № 3. — С. 91–99.

Резнік В. Трансформації постсоціалістичних економік: порівняння соціологічних інтерпретацій / *В. Резнік* // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні : IV Всеукр. соціолог. конф. : наук. доповіді і повідомлення. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004b. — С. 144–147. — (Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України).

Резнік В. Феномен диспозиційної концепції В. Ядова у радянській і пострадянській соціології / *В. Резнік* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003c. — № 1. — С. 71–90.

Резнік В. Феномен легітимації: інтерпретація українських соціологів / *В. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007h. — Вип. 10. — С. 77–87.

Резнік В. Феномен легітимації як предмет теоретичної рефлексії Т. Парсонса / *В. Резнік* // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009c. — Вип. 1(12). — С. 9–24.

Резнік В. Чинники соціальної легітимації та делегітимації приватної власності на засоби виробництва / *В. Резнік* // Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг ; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008d. — С. 106–118.

Речь Р. Оуэна в Учреждении на ул. Шарлоты, 12 февраля 1831 г. / *Оуэн Р.* // Избранные произведения ; пер. с англ. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — Т. 1. — С. 349–355.

Родина Г.А. Эволюция взглядов на отношения собственности: от «старой» к «новой» экономике / *Родина Г.А.* // Вестник Московского университета. — 2006. — № 4. — С. 3–24. — (Серия 6 «Экономика»).

Росс Л. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / *Л. Росс, Р. Нисбетт* ; пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 1999. — 429 с.

Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / *Руссо Ж.-Ж.* ; пер. з франц. — К. : Port-Royal, 2001. — 349 с.

Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології : посіб. / *А.О.Ручка, В.В.Танчер.* — К. : Наук. думка, 1995. — 223 с.

Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / [под ред. В.А.Ядова]. — Л. : Наука, 1979. — 264 с.

Сафронов В.В. В поисках либеральной культуры: Санкт-Петербург в посткоммунистический период / *В.В.Сафронов* // Санкт-Петербург в зеркале социологии ; под ред. В.В. Козловского. — СПб. : Социолог. общество им. М.М. Ковалевского, 2003. — С. 183–246.

Сен-Симон А. Взгляд на собственность и законодательство / *Сен-Симон А.* // Избранные произведения ; пер. с франц. — М. ; Л. : Наука, 1948. — Т. 1. — С. 350–427.

Середа О.О. Легітимізація соціальної нерівності як чинник конституювання соціального порядку : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / *Середа Олена Олегівна.* — К., 2004. — 220 с.

Словник іношомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень ; уклад. Л.О. Пустовіт та ін. — К. : Довіра, 2000. — 1018 с.

Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. Георг-зімелевські лекції, 1995 / *Смелзер Н.Дж.* ; пер. з англ. — Львів : Кальварія, 2003. — 128 с.

Солодова Г.С. Некоторые воззрения христианства: собственность, богатство и бедность / *Г.С. Солодова* // ЭКО. — 2006. — № 1. — С. 161–178.

Соціологія : навч. посіб. ; за ред. С.О. Макеєва. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1999. — 344 с.

Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / *Спіноза Б.* ; пер. з лат. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — 237 с.

Статистичний збірник «Регіони України». 2007; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : С. р., 2007. — Ч. 2. — 324 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний збірник «Регіони України». 2008; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2008. — Ч. 2. — 804 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний щорічник України за 2000 рік ; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Техніка, 2001. — 599 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний щорічник України за 2001 рік ; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Техніка, 2002. — 600 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний щорічник України за 2002 рік ; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2003. — 664 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний щорічник України за 2003 рік ; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2004. — 632 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний щорічник України за 2004 рік ; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2005. — 592 с. — (Державний комітет статистики України).

Статистичний щорічник України за 2005 рік ; за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2006. — 576 с. — (Державний комітет статистики України).

Столяров П.П. Вопросы теории и исторического развития форм собственности в работах К. Маркса / *Столяров П.П.* — К. : Изд-во Киев. ун-та, 1970. — 219 с.

Суїменко Є. Приватизація в Україні: шляхи випробувань / *Є.Суїменко* // Віче. — 1995. — № 11. — С. 42–57.

Тернер Дж. Структура социологической теории / *Тернер Дж.* ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1985. — 471 с.

Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : [монографія] / *Тур М.Г.* — К. : ПАРАПАН, 2006. — 396 с.

Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / *Тьоніс Ф.* ; пер. з нім. — К. : Дух і літера, 2005. — 262 с.

Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / *Узнадзе Д.Н.* — Тбилиси : Изд-во АН Грузинской ССР, 1961. — 210 с.

Україна крізь віки : [в 15 т.] / *Смолій В.А., Степанков В.С.* // Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К : Вид. дім «Альтернативи», 1999. — Т. 7. — 352 с.

Українське суспільство на порозі третього тисячоліття : [колективна монографія] ; за ред. М.О. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. — 668 с.

Фихте И. К вечному миру. Философский проект Иммануила Канта / *Фихте И.* // Трактаты о вечном мире. — М. : Изд-во соц.-экон. литературы, 1963. — С. 193–202.

Фома Аквинский. Сумма теологии. Вторая книга второй части, вопрос 66 (О краже и грабеже) / *Фома Аквинский* ; [пер. с лат. М. Хомякова] // Личность и мир. Философско-публицистический альманах. — М. : ООО «Соверо-Принт», 2000. — Вып. №7. — С. 44–49.

Фуко М. Смерть отца (1975). Беседа с П. Дэ, Ф. Гави, Ж. Рансьером и Я. Яннакакисом / *Фуко М.* // Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью ; пер. с франц. — М. : Праксис, 2002. — С. 152–160. — (Ч. 1 : Статьи и интервью 1970–1984).

Фурье Ш. Новый хозяйственный и социетарный мир / *Фурье Ш.* // Избранные сочинения ; пер. с франц. — М. : Изд-во АН СССР, 1954а. — Т. 4. — С. 5–282.

Фурье Ш. Новый хозяйственный и социетарный мир, или открытие способа привлекательного и природосообразного труда, распределенного в сериях по страсти / *Фурье Ш.* // Избранные сочинения ; пер. с франц. — М. : Изд-во АН СССР, 1954b. — Т. 3. — С. 5–595.

Фурье Ш. Об анархии в хозяйстве и науке / *Фурье Ш.* // Избранные сочинения ; пер. с франц. — М. : Изд-во АН СССР, 1954c. — Т. 4. — С. 387–429.

Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс — дві форми повсякденної комунікації / *Хабермас Ю.* // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. — К. : Либідь, 1996. — С. 84–90.

Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / *Хабермас Ю.* // Современная западная социология : хрестоматия ; [авт.-сост. Г.Н. Соколова, Л.Г. Титаренко]. — Минск : Тесей, 2008. — С. 295–303.

Шемятенков В.Г. Западноевропейский капитализм — век XXI / *В.Г. Шемятенков* // Современная Европа. — 2004. — № 2. — С. 5–18.

Шульга М.О. Уявлення населення про соціальну структуру українського суспільства / *Шульга М.О.* // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : II Всеукр. соціол. конф. : наук. доповіді і повідомлення ; за ред. М.О.Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. — С. 55–66.

Шульга О. Функція легітимації у процесі конструювання життєвого світу / *О. Шульга* // Соціальні виміри суспільства. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 88–97. — (36. наук. праць: вип. 10).

Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія / *Шумпетер Й.А.* ; пер. з англ. — К. : Основи, 1995. — 528 с.

Шюц А. Структури життєсвіту / *А.Шюц, Т.Лукман* ; пер. з англ. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2004. — 560 с.

Эйзенштадт Ш. К читателям русского издания / *Эйзенштадт Ш.* // Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций ; пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 1999a. — С. 23–39.

Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / *Эйзенштадт Ш.* ; пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 1999b. — 416 с.

Економічна культура населення України / [под ред. В.М.Вороны, Е.И. Суименко]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — 316 с.

Longman Dictionary of Contemporary English. — Harlow : Pearson Education Ltd, 2003. — 1950 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Предиктори рівнянь множинної лінійної регресії, побудовані на основі показників масивів даних опитувань соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України

А. Предиктори, що відбивають окремі виміри соціальної структури суспільства

Вік виміряний за кількістю повних років життя. Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Рівень доходу відбиває розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) у національній валюті (карбованцях, гривнях). Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Зайнятість у приватному секторі – фіктивна (dummy) змінна, що виокремлює зайнятих у приватному або одночасно у приватному та державному секторах економіки (1) на тлі зайнятих тільки у державному секторі та незайнятих (2). Створена на основі модифікації показника соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Західний регіон України – фіктивна (dummy) змінна, що виокремлює опитаних із Західного регіону України (1) на тлі респондентів із решти регіонів (2). Створена на основі модифікації показника соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Тип поселення – показник місця поточного проживання респондента із порядковою шкалою (міра урбанізованості): 1 – «Київ», 2 – «Місто з населенням понад 250 тис. осіб», 3 – «Невелике місто», 4 – «Село». Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Рівень освіти: 1 – «Початкова, неповна середня», 2 – «Середня загальна», 3 – «Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)», 4 – «Неповна вища» (1994, 2000, 2004 роки), 5 – «Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)» (2008 рік), 6 – «Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)». Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Б. Предиктори, що відбивають суб'єктивні диспозиційні характеристики

«Оцінка економічної ситуації» в Україні у поточний момент за бальною шкалою від 0 до 10, де «0» – «Дуже погано», а «10» – «Дуже добре». Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

«Задоволення своїм становищем у суспільстві» із порядковою шкалою: 1 – «Радше не задоволений», 2 – «Важко сказати, задоволений чи ні», 3 – «Радше задоволений». Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

«Довіра до приватних підприємців» із порядковою шкалою: 1 – «Зовсім не довіряю», 2 – «Переважно не довіряю», 3 – «Важко сказати, довіряю чи ні», 4 – «Переважно довіряю», 5 – «Цілком довіряю». Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

«Довіра до Комуністичної партії» із порядковою шкалою: 1 – «Зовсім не довіряю», 2 – «Переважно не довіряю», 3 – «Важко сказати, довіряю чи ні», 4 – «Переважно довіряю», 5 – «Цілком довіряю». Показник соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Вибір соціалізму:

а) масив даних 1992 року – фіктивна (dummy) змінна, що виокремлює тих, хто вважає найкращою для України капіталістичну економічну систему (1), на тлі решти респондентів (2). Створена на основі модифікації показника «Як Ви вважаєте, яка економічна система найкраща для України?»; шкала: 1 – «Капіталістична», 2 – «Соціалістична», 3 – «Ні та, ні інша; в Україні свій особливий шлях», 4 – «Важко сказати»;

б) масиви даних 1996, 2000, 2004 та 2008 років – фіктивна (dummy) змінна, що виокремлює тих, хто схильний підтримувати політичну силу прихильників соціалізму (1), на тлі решти респондентів (2). Створена на основі модифікації показника соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Вибір капіталізму:

а) масив даних 1992 року – фіктивна (dummy) змінна, що виокремлює тих, хто вважає найкращою для України капіталістичну економічну систему (1), на тлі решти респондентів (2). Створена на основі модифікації показника «Як Ви вважаєте, яка економічна система найкраща для України?»; шкала: 1 – «Капіталістична», 2 – «Соціалістична», 3 – «Ні та, ні інша; в Україні свій особливий шлях», 4 – «Важко сказати»;

б) масиви даних 1996, 2000, 2004 та 2008 років – фіктивна (dummy) змінна, що виокремлює тих, хто схильний підтримувати політичну силу прихильників капіталізму (1), на тлі решти респондентів (2). Створена на основі модифікації показника соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

**Додаток 2. Показники соціологічного моніторингу
Інституту соціології НАН України**

1–3. Як Ви ставитесь до передання у приватну власність (приватизації)...

Варіанти	Радше негативно	Важко сказати, негативно чи позитивно	Радше позитивно
1. ...малих підприємств?	1	2	3
2. ...великих підприємств?	1	2	3
3. ...землі?	1	2	2

4. Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?

Ні	Важко відповісти	Так
1	2	3

У таблицях розділу 4 наведені вище показники моніторингу фігурують під скороченими назвами:

- 1 — «Ставлення до приватизації малих підприємств»;
- 2 — «Ставлення до приватизації великих підприємств»;
- 3 — «Ставлення до приватизації землі»;
- 4 — «Думка щодо легалізації купівлі-продажу землі».

**Додаток 3. Показники омнібусу
«Громадська думка в Україні – 2006»
Інституту соціології НАН України**

1–3. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати)... (Відзначте одну відповідь по кожному рядку)

Варіанти	Ні	Радше ні	Важко відповісти	Радше так	Так
1. ...малі підприємства	1	2	3	4	5
2. ...великі підприємства	1	2	3	4	5
3. ...землю	1	2	3	4	5

4–5. Як Ви ставитесь до існування в Україні... (Відзначте одну відповідь по кожному рядку)

Варіанти	Негативно	Радше негативно	Важко відповісти	Радше позитивно	Позитивно
4. ...малих приватних підприємств	1	2	3	4	5
5. ...великих приватних підприємств	1	2	3	4	5

6–8. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави... (Відзначте одну відповідь по кожному рядку)

Варіанти	Так	Радше так	Важко відповісти	Радше ні	Ні
6. ...малих приватних підприємств	1	2	3	4	5
7. ...великих приватних підприємств	1	2	3	4	5
8. ...приватної землі	1	2	3	4	5

У тексті та таблицях статті наведені вище показники омнібусу фігурують під скороченими назвами:

- 1 — «Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств»;
- 2 — «Думка щодо виправданості приватизації великих підприємств»;
- 3 — «Думка щодо виправданості приватизації землі»;
- 4 — «Ставлення до існування малих приватних підприємств»;
- 5 — «Ставлення до існування великих приватних підприємств»;
- 6 — «Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств»;
- 7 — «Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств»;
- 8 — «Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі».

Додаток 4. Аналіз надійності вихідних показників омнібусу

Результати використання у даному випадку операції «Надійність адитивного індексу» програмного пакету OCA для Windows:

Оцінка надійності адитивної шкали.

Оброблення відсутніх відповідей — видалення анкет списком.

Видалено з аналізу з причини відсутності відповідей 15 анкет із 1800.

- #60. Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств
- #61. Думка щодо виправданості приватизації великих підприємств
- #62. Думка щодо виправданості приватизації землі
- #63. Ставлення до існування малих приватних підприємств
- #64. Ставлення до існування великих приватних підприємств
- #65. Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств
- #66. Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств
- #67. Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі

Матриця парних кореляцій між ознаками:

	#60	#61	#62	#63	#64	#65	#66	#67
#60	1,000	0,412	0,348	0,688	0,368	0,694	0,331	0,313
#61	0,412	1,000	0,545	0,300	0,543	0,284	0,649	0,451
#62	0,348	0,545	1,000	0,258	0,369	0,249	0,428	0,654
#63	0,688	0,300	0,258	1,000	0,575	0,681	0,320	0,319
#64	0,368	0,543	0,369	0,575	1,000	0,363	0,503	0,392
#65	0,694	0,284	0,249	0,681	0,363	1,000	0,459	0,426
#66	0,331	0,649	0,428	0,320	0,503	0,459	1,000	0,637
#67	0,313	0,451	0,654	0,319	0,392	0,426	0,637	1,000

Характеристики шкали:

Середня 22,083

Альфа Кронбаха 0,866

Альфа Кронбаха для стандартизованих ознак 0,867

Характеристики шкали після видалення ознаки:

	Середня	Стандартне відхилення	Кореляція	Альфа
#60	18,890	6,632	0,620	0,849
#61	19,827	6,695	0,628	0,849
#62	19,673	6,690	0,553	0,857
#63	18,600	6,682	0,624	0,849
#64	19,213	6,617	0,608	0,851
#65	18,934	6,611	0,620	0,849
#66	19,798	6,640	0,658	0,845
#67	19,647	6,628	0,630	0,848

Значення коефіцієнтів (від 0,249 до 0,694) у межах кореляційної матриці дають підстави говорити про добру фіксацію парних кореляцій та їхню варіативність у межах від слабкої до сильної. Зокрема, сильними є кореляційні зв'язки між ознаками, що мають стосунок до певного єдиного об'єкта приватизації, приватної власності та націоналізації — малого/великого підприємства чи землі. Перевищення значенням коефіцієнта Альфа Кронбаха рівня 0,8 засвідчує більш як прийнятну (добру) внутрішню узгодженість шкали легітимності/нелегітимності. Дане значення не збільшується із видаленням будь-якої з восьми ознак, що є свідченням придатності всіх їх для подальшого використання. Ідентичні результати отримані за використання аналогічної процедури програмного пакета SPSS (Reliability Analysis, Model Alpha). Попри невелику кількість змінних шкали, було застосовано також процедуру обчислення надійності половинного розщеплення (пакет SPSS: Reliability Analysis, Model Split-half). Програма поділила сукупність із восьми змінних на дві половини та порівняла за низкою статистичних параметрів. Значення головного показника надійності — коефіцієнта кореляції Спірмена—Брауна між цими двома половинами — у нашому випадку достатньо високе (0,8734). Це теж засвідчує надійність розробленої шкали легітимності/нелегітимності.

Додаток 5. Тестування адитивного індексу легітимності

Для тестування усередненого сумарного індексу легітимності/нелегітимності шляхом застосування щодо восьми безпосередньо вимірних змінних процедури факторного аналізу було цілеспрямовано видобуто один фактор — своєрідний аналог зазначеного індексу (див. табл. А.1).

Таблиця А.1

Однофакторна модель соціальної легітимності приватної власності*

Вихідні змінні	Фактор 1
Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств	0,757
Думка щодо виправданості приватизації великих підприємств	0,727
Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі	0,727
Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств	0,725
Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств	0,722
Ставлення до існування малих приватних підприємств	0,720
Ставлення до існування великих приватних підприємств	0,715
Думка щодо виправданості приватизації землі	0,661

*Метод головних компонент; величина критерію адекватності вибірки Кайзера–Меєра–Олкіна (КМО) — 0,746; значення p -рівня критерію багатовимірної нормальності для розподілу змінних (критерію сферичності Барлета) — 0,000; фактор 1 — 51,8% поясненої дисперсії; аналіз $N = 1785$.

Обрахунок кореляцій між індексом і фактором дав такі результати:

- кореляція Пірсона: $r = 1,000$ при значимості на рівні $p = 0,01$;
- кореляція Кендала: $\tau = 0,982$ при значимості на рівні $p = 0,01$;
- кореляція Спірмена: $r = 0,999$ при значимості на рівні $p = 0,01$;
- коваріація обох вторинних змінних сягнула 0,941.

Наведені результати тестування свідчать про надійність показника адитивного індексу легітимності/нелегітимності та про можливість його використання як аналога однофакторного рішення.

Додаток 6. Міри статистичних зв'язків між змінними

Результати застосування тесту χ^2 засвідчили наявність зв'язків між змінною кластерного групування, з одного боку, і безпосередньо спостережуваними змінними (табл. 4.33), змінною «Рівні адитивного індексу легітимності» (табл. 4.34), ранговими змінними факторів 1 та 2 (табл. 4.35), змінною «Вербальна оцінка респондентом матеріального

становища своєї сім'ї» (табл. 4.37), показником основного заняття опитаних (табл. 4.39), показником віку респондентів (табл. 4.40), показником їхньої освіти (табл. 4.41), соціально-регіональним (табл. 4.42) та економіко-ідеологічним (табл. 4.43) показниками — з іншого. В усіх зазначених випадках отримані відносно великі значення критерію χ^2 за статистичної значимості на рівні $p < 0,001$.

Натомість результати застосування однофакторного дисперсійного аналізу показали наявність варіації та статистичну значимість на рівні $p < 0,001$ таких відмінностей:

1) середніх значень адитивного індексу соціальної легітимності приватної власності у межах градацій змінної кластерного групування (табл. 4.34), соціально-економічних показників (табл. 4.37), показника основного заняття опитаних (табл. 4.39), показників віку (табл. 4.40), освіти (табл. 4.41), соціально-регіонального (табл. 4.42) та економіко-ідеологічних показників (табл. 4.43);

2) середніх значень факторів 1 і 2 (табл. 4.35) та соціально-економічних показників (табл. 4.38) у межах кластерів.

У переважній більшості випадків зазначена вище статистична значимість була підтверджена результатами застосування методів множинних порівнянь, що не припускають рівності дисперсій метричної змінної (SPSS: Equal Variances Not Assumed — Tamhane's T2, Dunnett's T3, Games-Howell, Dunnett's C).

Результати застосування Т-тесту для двох незалежних вибірок засвідчили наявність варіації та статистичну значимість відмінностей середніх значень адитивного індексу соціальної легітимності приватної власності у межах градацій змінних приватизаційних і приватновласницьких практик (табл. 9) на рівні $p < 0,05$.

Достатньо сильними є зв'язки кластерної змінної та:

1) безпосередньо вимірних змінних (табл. 4.33): на рівні статистичної значимості $p < 0,001$ значення коефіцієнта V (коефіцієнта спряженості Крамера) варіюють у межах від 0,491 до 0,629, коефіцієнта C (коефіцієнта спряженості Пірсона) — від 0,570 до 0,664;

2) змінної рівнів адитивного індексу (табл. 4.34): $V = 0,647$, $C = 0,746$ на рівні статистичної значимості $p < 0,001$;

3) середньої адитивного індексу (табл. 4.34): $\eta = 0,907$ та $\eta^2 = 0,822$;

4) середніх факторних змінних (табл. 4.35): значення коефіцієнтів η сягають 0,864 та 0,840, η^2 — відповідно 0,747 та 0,705;

5) рангових факторних змінних (табл. 4.35): значення η сягають 0,861 та 0,850, η^2 — відповідно 0,741 та 0,722.

Показчик імен

А

Августин Блаженный (Sanctus Aurelius Augustinus) 133, 237–238, 350
Айзенштадт Ш.Н. (Eisenstadt S.N.) 11, 132–151, 217, 221, 295–297, 353
Александр Дж. (Alexander J.) 71, 72, 118–121, 181, 215
Арендт Г. (Arendt H.) 142
Аристотель (Ἀριστοτέλης) 10, 236–237, 270, 350
Арнольд Т. (Arnold T.) 71
Арон Р. (Aron R.) 225
Аронсон Е. (Aronson E.) 370
Асмолов А. 372
Ахвледіані А. 225

Б

Бадер Ф.-М. (Bader V.M.) 365
Батиста Ф. (Batista F.) 149
Бейлз Р. (Bales R.) 37
Бек У. (Beck U.) 11, 168–180, 217, 221, 307–315, 353, 382
Бергер П.Л. (Berger P.L.) 11, 93–107, 217, 221, 306–307, 353, 380
Бісмарк О. фон (Bismarck O. von) 362
Бігем Д. (Beetham D.) 367
Блау П.М. (Blau P.M.) 152–153, 156–157, 217, 221
Бодриар Ж. (Baudrillard J.) 117, 217
Бройер С. (Breuer S.) 366–367
Бурдьє П. (Bourdieu P.) 11, 175, 194–207, 217, 221, 301–305, 353
Буров І. 363

В

Валерстайн І. (Wallerstein I.) 11, 15, 159–162, 217, 221, 335–341, 354
Варгас Ж.Д. (Vargas G.D.) 148
Вебер М. (Weber M.) 11, 15, 17–27, 55, 73, 120–121, 159, 179–180, 217, 221, 279–282, 285, 307, 353
Веблен Т.Б. (Veblen Th.B.) 10, 278, 335, 352
Виготський Л. 372
Вишняк О. 428
Вілсон Т.Д. (Wilson T.D.) 370
Войтович С. 15, 225
Волзер М. (Walzer M.) 142
Ворона В. 8, 225, 363, 378, 428, 464

Г

Габермас Ю. (Habermas J.) 11, 91, 150, 181–194, 217, 221, 297–300, 352
Гаврилишин Б. 381–382
Гегель Г.В.Ф. (Hegel G.W.F.) 10, 110, 218, 255–257, 350
Геракліт Ефеський (Ἡράκλειτος οἰ Ἐφέσιος) 215

Гобс Т. (Hobbes T.) 7, 10, 55, 128, 240–241, 350
Головаха Є. 8, 214–215, 349, 370–371, 428, 435, 463
Гоманс Дж.К. (Homans G.C.) 153
Горбачик А. 363–364, 428
Горбачов М. 461
Гукер Р. (Hooker R.) 244
Гумбольдт В. фон (Humboldt W. von) 189
Г'юм Д. (Hume D.) 10, 245–249, 350

Г

Гайгер Т. (Geiger T.) 291
Гіденс Е. (Giddens A.) 11, 120, 181, 207–214, 217, 221
Годвін В. (Gogwin W.) 10, 259–262, 351
Гоулднер А.В. (Gouldner A.W.) 11, 15, 29, 77–86, 217, 221, 286–287, 328–335, 354
Грамші А. (Gramsci A.) 325–328, 354

Д

Дарвін Ч. (Darwin Ch.) 316
Дарендорф Р. (Dahrendorf R.) 11, 86–92, 153, 217, 221, 290–295, 352
Доган М. (Dogan M.) 366
Домашенко М. 225
Дюркгайм Е. (Durkheim E.) 10, 47, 59, 73, 120–121, 159, 275–277, 285, 352

Е

Ейкерт Р. (Akert R.) 370
Енгельс Ф. (Engels F.) 10, 316, 318, 321–322, 324, 354

З

Завершинський К. 15
Задорожний Г. 225
Занна М.П. (Zanna M.P.) 369
Захарченко М. 225
Зимель Г. (Zimmel G.) 11, 26, 217
Знанецький Ф. (Znaniiecki F.) 368
Зомбарт В. (Sombart W.) 11, 25, 217, 221
Зухман М. (Suchman M.) 365

І

Іноземцев В. 225

Й

Йолон П. 10

К

Кампанелла Т. (Campanella T.) 10, 259, 351
Кант І. (Kant I.) 10, 116, 252–255, 350
Кастельс М. (Castells M.) 11, 15, 162–167, 217, 221, 341–346, 355

Козер Л. (Coser L) 153
Колінз Р. (Collins R.) 365
Конт О. (Compte A.) 10, 80, 120, 269–270, 352
Кратчфілд Р.С. (Crutchfield R.S.) 368
Креч Д. (Krech D.) 368
Кромвель О. (Kromvel O.) 279
Кустарьов А. 365–366

Л

Лап'єр Р.Т. (LaPiere R.T.) 211, 369
Ласвел Г.Д. (Lasswell H.D.) 73, 113
Левада Ю. 461
Левіта Р. 225
Ленін В. (Ульянов) 176, 325
Леонт'єв О. 372, 374–375
Лепсіус М.Р. (Lepsius M.R.) 17, 23–24
Леш С. (Lash S.) 15, 110
Ліотар Ж.-Ф. (Lyotard J.F.) 107–116, 130, 182, 217, 221
Лок Дж. (Locke J.) 10, 73, 243–244, 301, 350
Лукман Т. (Luckmann T.) 11, 93–101, 103–107, 217, 221
Луман Н. (Luhman N.) 11, 121–131, 217, 221, 279, 300–301

М

Макеєв С. 9
Макмілан Г. (Macmillan H.) 292
Мак'явеллі Н. (Machiavelli N.) 10, 239
Мангайм К. (Mannheim K.) 73
Манін Б. (Manin B.) 192
Маркс К. (Marx K.) 10, 73, 120, 159, 302, 316–325, 336, 338, 354
Мертон Р.К. (Merton R.K.) 103, 210
Мід Дж.Г. (Mead G.H.) 153, 282–285, 352
Мілз Ч.Р. (Mills Ch.Wr.) 11, 72–76, 217, 221
Міль Дж.С. (Mill J.S.) 10, 271–274, 352
Мищенко М. 363
Мор Т. (More T.) 10, 258, 351
Моска Г. (Mosca G.) 73
Мур Б. (Moore B.) 144
Мусієздов О. 15

Н

Надірашвілі Ш. 372–373
Насер Г.А. (Naser G.A.) 148
Нісбет Р. (Nisbett R.) 379
Нускі А. (Nouschi A.) 301

О

Оксамитна С. 8
Оуен Р. (Owen R.) 10, 265–267, 351

П

Павлишенко М. М. 412–413
Паніна Н. 349, 363, 370–371, 388, 426, 428, 435, 463
Паркін Ф. (Parkin F.) 307
Парсонс Т. (Parsons T.) 11, 15, 24, 26–73, 75, 78, 80–84, 88, 120, 122, 153, 161–162, 217, 221, 285–287, 328–330, 353
Пасхавер О. 411–412
Петрушина Т. 363
Перон Х.Д. (Perón J.D.) 148
Пилипенко В. 363, 428
Піночет А. (Pinochet A.) 312
Платон (Πλάτων) 10, 84, 257–258, 270, 351
Погорілий О. 225
Попова І. 15, 24, 367
Прудон П.Ж. (Proudhon P.J.) 10, 267–268, 351
П'юзо М. (Puzo M.) 319

Р

Ремпел Дж. (Rempel J.K.) 369
Родіна Г. 225
Рокич М. (Rokeych M.) 369
Рос Л. (Ross L.) 379
Рубаник В. 225
Рубінштейн С. 372
Рузвельт Т. (Roosevelt T.) 476
Русо Ж.-Ж. (Rousseau J.J.) 10, 73, 249–252, 290, 350, 362
Ручка А. 225

С

Сад Д.А.Ф. де (Sade D.A.F. de) 80
Сакада М. 428
Сафронов В. 408
Сен-Симон К.А. де (Saint-Simon C.H. de) 10, 262–263, 269, 351
Сенкевич Г. (Sienkiewicz H.) 362
Смелзер Н.Дж. (Smelser N.J.) 150
Сміт А. (Smith A.) 306
Сміт М.Б. (Smith M.B.) 368
Смолій В. 395
Солодова Г. 225
Сорель Ж. (Sorel G.) 73
Спенсер Г. (Spenser H.) 73
Спіноза Б. (Spinoza B.) 10, 242–243, 350
Сталін Й. 177, 397
Стегній О. 363, 428
Степанков В. 395
Столяров П. 225
Стукало С. 428
Суїменко Є. 364, 383, 396, 428

Т

Тальмон Я.Л. (Talmon J.L.) 142
Танчер В. 225
Тернер Дж. (Turner J.H.) 7, 153–154, 156
Тулмін С. (Toulmin S.) 177
Тома Аквінський (Thomas Aquinas) 238, 350
Томас В.І. (Thomas W.I.) 103, 368
Тур М. 15
Тьоніс Ф. (Tönnies F.) 10, 274–275

У

Узнадзе Д. 372–373

Ф

Фестінгер Л. (Festinger L.) 369
Фіхте Й.Г. (Fichte J.G.) 10, 218, 255
Фуко М. (Foucault M.) 117
Фур'є Ш. (Fourier Ch.) 10, 263–265, 351

Х

Хіманен П. (Himanen P.) 165–167, 221, 341–342, 344
Хрущов М. 69

Ц

Целер Е. (Zeller E.) 279

Ш

Шарпф Ф.В. (Scharpf F.W.) 169
Шелінг Ф.В.Й. фон (Schelling F.W.J. von) 218
Шемятенков В. 380
Шилз Е.А. (Shils E.A.) 37, 134, 136
Шульга М. 414
Шульга О. 15
Шумпетер Й.А. (Schumpeter J.A.) 10, 287–290, 307, 352
Шюц А. (Schütz A.) 92–93

Я

Ядов В. 376, 378

Наукове видання

Володимир Станіславович Резнік

**ЛЕГІТИМАЦІЯ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ
ЯК КОНЦЕПТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

(українською мовою)

Наукові рецензенти:

В.І.Тарасенко, доктор соціологічних наук
О.Г.Злобіна, доктор соціологічних наук
В.Ф.Бурлачук, доктор соціологічних наук

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *С.Іващенко*
Коректор *Л.Тютюнник*
Комп'ютерна верстка *О.Соколова*

Підписано до друку 8.02.2010 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 32,0. Зам. № . Наклад 300.

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 19/21